

ISSN 2409-0859

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 30

(III HİSSƏ)

BAKİ – 2022

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər
toplusu. Buraxılış № 30 (III hissə). Bakı, 2022, 251 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Rövşən Əli oğlu Cavadov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobiç dövlət pedaqoji
universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası
(Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

FƏLSƏFƏ

MULTİKULTURALİZM VƏ ONUN AZƏRBAYCAN MODELİ

Vəliyev Daxil Cahangir oğlu

BDU-nun Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının dosenti

daxilv@mail.ru

Açar sözlər: multikulturalizm, mədəni müxtəliflik, milli və dini ayrışdırıcılıq, tolerantlıq

Ключевые слова: мультикультурализм, культурное разнообразие, национальная и религиозная дискриминация, толерантность.

Keywords: multiculturalism, cultural diversity, national and religious discrimination, tolerance.

Multikulturalizm, mənfi və ya müsbət çalar daşımından aslı olmayaraq istər akademik diskursda, istərsə də siyasi debatlarda dəbli terminə çevrilib. Fleras və Elliotun qeyd etdiyi kimi bu məfhumun istifadə rəngarəngliyinin kökündə fərqli subyektlərin ona fərqli mənalar verməsi, onların intensiyaları (niyyətləri), həmçinin terminin tətbiq arealının genişliyi dayanır.¹ Sözü etimoloji anlamı kifayət qədər aydındır: ən bəsit izahla multi – çox, kultura – mədəniyyət, yəni çoxmədəniyyətlilik deməkdir. Sözü sonundakı –izm suffiksi bu məfhumu ideoloji cərəyan donu geyindirir. Əslində isə multikulturalizm sosial fəlsəfi anlayışla yanaşı, müxtəlif adətə, ənənəyə, dilə, dinə və mədəniyyətə malik insanların bir-biri ilə yanaşı eyni sosial məkanı bölüşməsindən ibarət ictimai vəziyyətin ifadəsini (deskriptiv yanaşma), həmçinin sadalanan mədəni fərqliliklərin qorunub saxlanması və tanınmasına yönəlmiş siyasi proqramı və ya müxtəlifliyin idarə edilməsini də ehtiva edir.^(4 səh. 8) Bunlarla ya Panaseya yoxsa Alternativ naşı, multikulturalizm həm də ictimai diskursun predmeti kimi də çıxış edir. Bu o deməkdir ki, müxtəlifliyin idarə olunmasına yönəlmiş siyasi proqram istiqamətlərini dəyişmədən belə ictimai fikirdə multikulturalizmi müzakirə predmetinə çevirmək, beləliklə də ona mənfi və ya müsbət çalar yükləmək olar. Bu bölmədə müasir elmi ədəbiyyatda multikulturalizm anlayışına müxtəlif yanaşmaları təqdim etməyə çalışacağıq. Bloemraad və Wright mövcud akademik ədəbiyyatın ümumi təhlilindən belə qənaətə gəlirlər ki, multikulturalizm anlayışının istifadəsini 4 qrupda cəmləşdirmək olar: 1. Multikulturalizm əhalinin müxtəlifliyi barədə demoqrafik faktların təsviridir (deskriptiv yanaşma); 2. Multikulturalizm ədalətin və bərabərliyin siyasi fəlsəfəsidir; 3. Multikulturalizm etnik, mədəni, irqi və dini müxtəlifliyin tanınmasına və idarə edilməsinə istiqamətlənmiş siyasətdir; 3. Multikulturalizm müxtəlifliyin ictimai diskursa qəbul edilməsi, ictimai fikirdə tanınması və dəyər verilməsidir.

4. Müəlliflər qeyd edirlər ki, bəzilərində görə multikulturalizm demoqrafik plüralizmi əks etdirən deskriptiv termdir. Bu cür plüralizm Kanada və İsveçrədə olduğu kimi etno-lingvistik icmaların, Hindistan və Malayziyada olduğu kimi etnik-dini icmaların birgəyaşayışında və ya Meksika və Avstraliyada olduğu kimi aborigenlərlə azlıq-çoxluq münasibətlərində təzahür edə bilər. Lakin mütləq qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizm barədə müasir debatların məzmununu immiqrantların və onların törəmələrinin yaratdıqları etnik, irqi və dini müxtəliflik təşkil edir (5, səh. 13).

Azərbaycan hər zaman irqindən, milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün insanların, xalqların rahat yaşadığı və birgə fəaliyyət göstərdiyi bir məkan olub. Tarixin müxtəlif dövrlərində ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində nəinki coğrafi nöqtəyi-nəzərdən yaxın olan regionların nümayəndələri, həmçinin, uzaq hesab edilə biləcək arealların sakinləri olan almanlar, polyaklar, yunanlar və bir sözlə, Avropa və Asiya xalqlarının

nümayəndələri məskunlaşmış, dini və ya etnik mənsubiyyətinə görə təqib edilənlər də Azərbaycan torpaqlarında qonaqpərvərliklə qarşılanmışlar. Burada onlar yerli əhalidən xoş münasibət görərək əməklərini əsirgəmədən ikinci vətən olmuş ölkənin rifahı naminə çalışmışlar.

Tariximizə nəzər salsaq görürük ki, Çindən Şimali Afrika və İspaniyaya qədər uzanan, üzərində Bakı, Bərdə, Gəncə, Şəki, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan kimi qədim Azərbaycan şəhərlərinin yerləşdiyi Böyük İpək yolunun ölkəmizin siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafında önəmli rol oynamış, Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun qovşağında yerləşməsi vətənimizin çoxmillətli məkana çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin, Azərbaycan təbiətinin zənginliyi, flora və faunasının müxtəlifliyi, yaşayış üçün müstəsna dərəcədə əlverişli olması da tarixin bütün dövrlərində bu əraziyə fərqli xüsusiyyətlərə və düşüncə tərzinə malik insan toplumlarını cəlb etmişdir. Dünyanın başqa bölgələrində nadir hallarda rast gəlinən və yurdumuz üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri də bəşəriyyətə məlum olan əksər dini inancların və böyük dinlərin burada mövcud olması, bir-birini əvəz etməsi, bir çox hallarda bərabər yer alması olmuşdur. Aşkar edilən arxeoloji tapıntılar burada təbiət qüvvələrinə ən qədim inanclardan tutmuş, atəşpərəstliyə, zərdüştliyə, xristian, yəhudi və müsəlman dinlərindəki teoloji tarixin əksər bölmələrinin mövcud olmasını sübut edir.

Məhz qeyd etdiyimiz faktorlar ölkəmizdə mədəniyyətlərarası dialoqun formalaşmasını, milli-mədəni, linqvistik, etnik və dini müxtəlifliyi, qarşılıqlı mədəni zənginləşməni şərtləndirən əsas amillər olmuşdur. Əsrlər keçmiş, xalqımızın multikultural dəyərlərə verdiyi önəm ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi müstəvilərdə yaratdığı irsin hər bir nümunəsində yer almış, tolerantlıq Vətənimizdə həyat təzi kimi formalaşmışdır.

Azərbaycan multikulturalizminin əsas özəlliyindən biri də burada yaşayan dil qruplarının bir-birindən uzaq olmasıdır. Linqvistik ağacın yaxın qollarında olan dillərdə danışan qruplar mədəniyyətə də yaxın olurlar. Azərbaycanın nümunəsində görmək mümkündür ki, ölkənin etnik kompozisiyası kifayət qədər zəngin olmaqla bir-birindən dil cəhətdən kifayət qədər uzaq olan etnik qruplardan formalaşmışdır. Burada yaşayan 10 milyonluq əhali arasında dünyada mövcud olan 14 əsas dil ailəsindən 3-ü (Altay, Hind-Avropa, Qafqaz) vardır. Yəni ölkəmizdəki etno-mədəni qrupların bir-biri ilə əlaqələri çox uzaqdır. Amma dil uzaqlığı Azərbaycanda rəngarəng cəmiyyətin yaranmasına mane olmamışdır.

Tarix boyu ölkəmizin ərazisində mövcud olmuş xalqlar qarşılıqlı hörmət və sülh şəraitində yaşamışlar. Cəmiyyətin gündəlik həyat tərzinə çevrilmiş birgəyaşama Azərbaycanda dövlət siyasəti kimi multikulturalizmin ictimai əsasını təşkil edir. Bu gün ölkəmizdə yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri öz dillərində danışır, milli adət-ənənələrinə əməl edirlər. Dövlətimizin dəstəyi ilə onlara milli dillərində məktəblər açılır, tədris və metodiki vəsaitlər hazırlanır, kitablar çap edilir, tamaşalar qoyulur və filmlər çəkilir. Nəşr olunan müxtəlif millətlərin ədəbiyyat inciləri bir çox dillərə tərcümə edilir. Müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, integrasiyası, yəni multikulturalizm siyasəti bu gün bir çox Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul edilmir. Bu da dünyada millətçilik meyillərini, millətlərarası münaqişələri artırır.

Müxtəlif səbəblərdən Avropa ölkələrində bu gün baş verən miqrant axınları da vəziyyəti ağırlaşdırır, azsaylı xalqların yaşadıkları dövlətin milli mədəniyyətinə integrasiyasını çətinləşdirir. Bu baxımdan, Azərbaycan öz etnik müxtəlifliyi ilə bir çox Avropa ölkələrindən fərqlənir. On milyonluq əhalimizin statistik məlumatlara əsasən onda birini milli azlıqlar və etnik qruplar təşkil edir. Milli-mədəni rəngarəngliyə baxmayaraq, müxtəlif millətlərin və konfessiyaların nümayəndələri ölkəmizdə qarşılıqlı anlaşma və hörmət şəraitində yaşayırlar. Sovet dövründə yalançı beynəlmilətçilik pərdəsi altında həyata keçirilən assimilyasiya meyillərinin qarşısı ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə alınmışdır.

Xalqımızın Ulu Öndərin rəhbərliyə gəlişi ilə bərpa olunan özgüvəni və multikultural tolerantlıq ənənələri Prezident İlham Əliyev tərəfindən yeni səviyyəyə qaldırılmış, bütün dünyaya örnek olacaq nümunəyə çevrilmişdir. Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoqun möhkəmləndirilməsi sahəsində aparılan işlər dünya ictimaiyyəti tərəfindən diqqətlə izlənilir və yüksək qiymətləndirilir. İctimai həyatın bütün sahələrində həyata keçirilən islahatların hərtərəfli, fundamental və kompleks xarakter daşması xüsusiyyəti bu sferada aparılan islahatlardan da yan keçməyib. Multikulturalizmin Azərbaycan modelinin tədqiq və təşviq edilməsi sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi və bu istiqamətdə görülən işlərin institusional əsasının formalaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi və 15 may 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə isə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Daha sonra Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması ilə bağlı işlərin sistemləşdirilməsi, bu fəaliyyətə əlavə təkan verilməsi məqsədi ilə 2016-cı il yanvarın 11-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2016-cı il “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. Multikulturalizm ilinin yüksək səviyyədə və hərtərəfli keçirilməsinin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 11 mart tarixli Sərəncamı ilə müvafiq Tədbirlər Planı təsdiq edilmişdir.

Tədbirlər planına əsasən Multikulturalizm siyasətinin hüquqi bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı mövcud normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi, “Azərbaycan multikulturalizmi” dərsliyinin hazırlanıb nəşr etdirilməsi, Multikulturalizm mövzusunda elmi-publisistik məqalə müsabiqələrinin keçirilməsi, “Multikulturalizm gənclərin gözü ilə” qısametrajlı film müsabiqəsinin təşkili və keçirilməsi, BMT Baş Qərargahında BMT Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun yekunlarının təqdimatı, “Multikulturalizm ensiklopediyası”nın hazırlanması, “Multikulturalizm” adlı jurnalın nəşri və bölgələrdə yayımının təşkili, “Azərbaycan multikulturalizmi” elektron kitabxanasının və veb saytının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Tədbirlər planına müvafiq olaraq ölkəmizdə multikulturalizmin xüsusiyyətlərini əks etdirən “Azərbaycan multikulturalizmi” elektron kitabxanası və veb saytı Azərbaycan Respublikası Prezident Kitabxanasının əməkdaşları tərəfindən qısa müddətdə <http://multiculturalism.preslib.az> elektron ünvanında yaradılmışdır. Saytda yerləşdirilən məlumatlar Azərbaycan, ingilis və rus dillərində hazırlanmaqla Azərbaycan multikulturalizmi barədə informasiyanın bütün dünya oxucularına çatdırılmasını təmin edir.

Veb-saytın quruluşu bu sahədə təbliğat-təşviqat işinin optimal şəkildə təşkilinə xidmət edir. “Multikulturalizm” adlanan hissədə ilk növbədə istifadəçilərə bu anlayışın mahiyyətini açan ümumi məlumat verilir, ölkəmizdə tolerantlığın tarixi təkamül yolu təsvir edilir. “Azərbaycançılıq” bölməsində vətənimizdə yaşayan bütün xalqları birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyəti izah edilir, bu məfkurənin bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən ideologiya halına gəlməsi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideya əsasına çevrilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindən bəhs edilir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin özünəməxsus rolu, onun fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan multikulturalizminin dünyada mövqelərinin inamla yüksəltməsi ətraflı təhlil edilərək təqdim edilmişdir. Bununla yanaşı, saytın “Etnik rəngarənglik”, “Mədəni müxtəliflik”, “Tolerantlıq”, “Təhsil”, “Media” bölmələrində ölkəmizdə multikulturalizmin müvafiq aspektləri hərtərəfli analiz edilmiş, tarixi faktlar sadalanmış, statistik məlumatlar verilmişdir. “Sənədlər” bölməsinə bu sahənin normativ tənzimlənməsini təşkil edən qanun,

fərman, sərəncam və digər normativ aktlar toplanmışdır. “İqtibaslar” bölməsində isə istifadəçilər qeyd edilən sahəyə dövlət səviyyəsində verilən önəm və diqqətin təzahürü olan və vahid bir mənbədə toplanmış ümummillə lider Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sitatları ilə tanış olmaq imkanı əldə edirlər.

“Azərbaycan multikulturalizmi” saytının “Ekitabxana” bölməsi 160-dan artıq kitabın elektron versiyasını, “E-resurslar” bölməsi isə multikulturalizmə dair 1700-dən artıq məqalənin tam mətnini təqdim etməklə oxucular üçün əvəzedilməz informasiya ehtiyatıdır. İnternet resursunda, həmçinin ölkədə və xaricdə multikulturalizm dəyərlərinin təbliği, millimədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdırılması, mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasına töhfə verilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər barədə xəbərlər, foto və video materiallar toplanmışdır. Eyni zamanda, Prezident Kitabxanasında interaktiv “Multikulturalizm” məlumat bülleteni hazırlanmışdır.

Müxtəlif dillərdə azərbaycançılıq, tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoq və multikulturalizm mövzularına aid 2014-2019-cu illərdə dövrü mətbuat səhifələrində dərc edilmiş məqalələrin bibliografik təsviri əsasında hazırlanmış elektron resurs bu gün aktiv istifadə olunmaqdadır. Məlumat bülletenində materiallar xronoloji ardıcılıqla və dillər üzrə (Azərbaycan, rus və ingilis) verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabxana-informasiya xidmətinin müasir formalarından biri olan məlumat bülletenləri ən aktual mövzular üzrə yeni bibliografik informasiyanı tələbatçılara operativ şəkildə çatdırmaq məqsədilə tərtib olunur. Multikulturalizm sferasının tədqiqatçıları bu zəngin internet resurslarından lazımınca yararlanmaqdadırlar. Əminəm ki, yaradılmış informasiya ehtiyatı ölkəmizdə mövcud olan unikal tolerantlıq mühitini, xalqımızın minilliklər boyu formalaşmış birgəyaşayış ənənələrini, vətənimizdə ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində mövcudluğunu internet informasiya məkanında təqdim etməklə Azərbaycan multikulturalizminin bütün dünyaya tanınmasına əvəz edilməz töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamal Abdulla. Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı 2017
2. Məmmədli Nicat. Multikulturalizm. Panaseya yoxsa Alternativ. Bakı 2016
3. Rəbiyyət Aslanova. Müasir dövlət və dövlətsüənəslıq elmi. Bakı 2011
4. Fleras, A., & Elliott, J. L. Engaging diversity: Multiculturalism in Canada. Toronto: Nelson Thomson Learning. (2002).
5. Bloemraad, I. and Wright, M. “Utter Failure” or Unity out of Diversity? Debating and Evaluating Policies of Multiculturalism. International Migration. (2014).

MULTİKULTURALİZM VƏ ONUN AZƏRBAYCAN MODELİ

Vəliyev Daxil

XÜLASƏ

Multikultural proseslərin əsas istiqamətlərinin fəlsəfi qiymətləndirilməsi bu inkişafda ümumi dünyagörüşü mövqelərinin müəyyənəşdirilməsi deməkdir. Ümumiyyətlə, burada bəşəriyyətin mənəvi tərəqqisi, onun əsas meylləri, eləcə də mənəvi həyatın mümkün deqradasiyası nəzərdən keçirilə bilər. Məqalədə insan cəmiyyətində baş verən mənəvi proseslərin məzmunundan, onların inkişafının əsas istiqamətlərindən bəhs edilir. Mənəviyyət kateqoriyası ilə bağlı anlayışların müqayisəli təhlili aparılır, iqtisadiyyat, incəsənət, əxlaq və din sferasında baş verən mənəvi proseslərin məzmunu aşkarlanır.

Onların ziddiyyətli təbiəti bəşəriyyətin inkişafın yeni reallıqlarını qəbul etmək istəməməsindən irəli gəlir. Burada azərbaycançılıq, tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoq və multikulturalizm məsələləri tədqiqat üçün əsas obyektlərindən biri olmalıdır.

МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМ И ЕГО АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ

Велиев Дахиль

АННОТАЦИЯ

Философская оценка основных направлений поликультурных процессов означает определение общих мировоззренческих позиций в этом развитии. В целом здесь можно рассмотреть духовный прогресс человечества, его основные тенденции, а также возможную деградацию духовной жизни. В статье рассматривается содержание духовных процессов, происходящих в человеческом обществе, основные направления их развития. Проводится сравнительный анализ понятий, относящихся к категории духовности, раскрывается содержание духовных процессов, происходящих в сферах экономики, искусства, нравственности и религии. Их противоречивый характер проистекает из нежелания человечества принять новые реалии развития. Здесь вопросы азербайджанства, толерантности, межкультурного диалога и мультикультурализма должны стать одним из основных объектов исследования.

MULTICULTURISM AND ITS AZERBAIJANI MODEL

Valiyev Dakhil

SUMMARY

Philosophical assessment of the main directions of multicultural processes means the definition of common worldview positions in this development. In general, here one can consider the spiritual progress of mankind, its main trends, as well as the possible degradation of spiritual life. The article discusses the content of spiritual processes taking place in human society, the main directions of their development. A comparative analysis of concepts related to the category of spirituality is carried out, the content of spiritual processes occurring in the spheres of economy, art, morality and religion is revealed. Their contradictory nature stems from the unwillingness of mankind to accept the new realities of development. Here, the issues of Azerbaijanism, tolerance, intercultural dialogue and multiculturalism should become one of the main objects of study.

PEDAQOGİKA

ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ В КОНТЕКСТЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Юнусова Шанай
Магистрант II курса БГУ
yshanayka@gmail.com

Açar sözlər: ailə, valideyn, ana, zorakılıq, uşaq, tərbiyə, təhsil

Ключевые слова: семья, родитель, мать, насилие, ребенок, воспитание, образование

Key words: family, parent, mother, violence, child, upbringing, education

Главное место в семейном воспитании занимает духовное воспитание. Целью семейного воспитания является формирование у личности положительных нравственных качеств, позволяющих преодолевать трудности и препятствия в жизни. Интеллектуальное развитие, творческие способности, начальный трудовой опыт, нравственно-эстетическое становление, культура и физическое здоровье детей, их счастье - все это составляет основу семейного воспитания, зависящего от семьи и родителей. Родители, как основные воспитатели, имеют самое сильное влияние на детей. В. Вахидова пишет: «Это факт, что каждый из отца и матери имеет свою роль, обязанности и ответственность в воспитании детей в семье. Также личный пример родителей влияет на воспитание ребенка на протяжении всей его жизни. Независимо от возраста, большинство детей повторяют действия и установки своих родителей. Отношения родителей с соседями, родственниками, друзьями и знакомыми, ложь, грубость и злословие относятся к факторам, негативно влияющим на моральное состояние детей. В системе воспитания родитель учитывает духовный мир ребенка, его индивидуальные и психологические особенности, пожелания и стремления, интересы и склонности» [7, стр.124].

Семейные отношения, психологический климат семьи, отношения «муж-жена», «родитель-ребенок» и «ребенок-ребенок» составляют основу семейного воспитания. Потому что психологический климат внутри семьи и ее окружения имеет важное значение в формировании личности и представляет собой своеобразную область межличностных отношений. Л.Аллахвердиева считает, что «в контексте семейных отношений детско-родительские отношения исторически соответствуют требованиям национальных особенностей, и в то же время собственному образу мыслей и индивидуальным особенностям родителей. Потребность в общении, играющая ведущую роль в формировании личности и психическом развитии детей, так или иначе удовлетворяется в ходе этих отношений. Как мы уже говорили, здоровый, правильный настрой прокладывает путь к здоровому, сформировавшемуся будущему. Следует с сожалением отметить, что иногда неравномерность семейных отношений (мужа и жены) накладывает негативный отпечаток на судьбу детей»[1].

Семья – это место, где человек больше всего общается и учится общению. Под внутрисемейным общением понимаются отношения супругов друг с другом и со своими детьми, если таковые имеются. Хорошее развитие детей зависит от эффективного общения между родителями и детьми. Отсутствие или недопонимание — корень семейных проблем. Прежде всего, общение между

родителями должно быть здоровым. Это важно для развития и психического здоровья ребенка, а также для благополучного продолжения брака.

Одним из основных принципов семейного воспитания является уважение и востребованность детей. Детей следует уважать в любом возрасте и при любых обстоятельствах. Их личность и достоинство не должны попирацца. Совершенно недопустимо высмеивать детей, оскорблять их, издеваться над ними, ставить их в нелепое положение, обманывать их, грубить им, совершать психическое и физическое насилие, заставлять их извиняться перед окружающими.

В семье к детям нужно относиться с любовью. В этом случае дети также идут по пути своих родителей и редко грубо разговаривают друг с другом. Во многих семьях, где постоянно даются задания в виде команд, часто раздаются острые замечания, осуществляются суровые наказания, работа по воспитанию не поставлена должным образом. Грубые слова закаляют характер детей и ранят их сердца, которые часто трудно исцелить. Строгое воспитание, сопровождающееся суровым наказанием ребенка за малейшие ошибки, держит ребенка в постоянном страхе. Слишком много критики и жестких правил ведут к пренебрежению ко всем правилам, а дети, воспитанные в таких условиях, скоро проявят пренебрежение ко всем законам. Родители могут сформировать правильный характер, уважительно относясь к своим детям, только ведя нравственный образ жизни и проявляя сдержанность. Отец и мать никогда не должны спорить в присутствии детей, они должны критически относиться к планам и идеям друг друга. Если родители не могут прийти к соглашению, то им не следует обсуждать свои вопросы при детях.

По мнению специалистов, отрицательные и положительные эмоции, переживаемые человеком сегодня, всегда связаны с его прошлым. С первых пяти лет дети начинают понимать, что у них и у других есть личные границы. И это формируется в отношениях ребенка с человеком, который в это время заботится и воспитывает, в основном с матерью. Если у матери есть какие-то психологические и поведенческие проблемы, это передается ребенку и эти проблемы, таким образом, передаются из поколения в поколение.

Родители не учитывают потребности ребенка, начинают диктовать ему свои потребности. Например, в то время как растущий ребенок должен играть в игры, много спать и правильно питаться, некоторые родители переводят своих детей с одной подготовки на другую, записывают их на курсы музыки, иностранных языков и танцев, а также могут поставить психическое и физическое здоровье ребенка на задний план. Будь то взрослый или ребенок, люди, чья жизнь занята другими, испытывают чувство удушья, душевной боли, истощения и беспомощности. Хотя такие люди продолжают свои отношения физически, они часто заканчиваются эмоционально. Таким образом, члены семьи начинают использовать дом, в котором живут, как гостиницу, и постепенно отчуждаются в этом же доме.

Во многих семьях родители применяют насилие и насилие в отношении своих детей. В таких семьях у ребенка больше риск возникновения морально-психологических проблем. В некоторых семьях дети запугиваются матерью или отцом. Это приводит к «подростковой трагедии». Потому что в таких семьях страх заменяет у детей любовь родителей. Если родитель не дает любви, доверия и уверенности своему ребенку, ребенок постепенно отдаляется от семьи и дома. Это может привести к тому, что он присоединится к бандам, которые не очень хороши на улицах.

Некоторые родители относятся к своему ребенку как к игрушке. "Ты ничего не можешь сделать", "ты мужчина?" и так далее. с таким поведением они воспитывают своих детей как своих соперников. Это означает конец детско-родительских

отношений. Со временем отношения истончаются, ломаются, разрываются, и иногда это может привести к тому, что ребенок убьет отца, мать и родителей.

Эксперты считают, что родители, которые хотят иметь хорошие отношения со своим ребенком, никогда не должны критиковать своего ребенка, чтобы сохранить взаимное уважение и доверие. Родитель должен быть другом для своего ребенка. Ему следует попытаться узнать его интересы, поделиться своими секретами и мыслями. Если родитель начнет объяснять ребенку свои проблемы, ребенок не постесняется поделиться своим секретом. А. Н. Аббасов пишет: «Каждое действие родителей влияет на ребенка. Как родители сидят за столом, как держат вилку, как разговаривают друг с другом, в какой манере, как читают газету, как относятся к соседям, родственникам и собственным родителям — все это воспитывает ребенка» [2, стр.296].

Семейная этика и культурное поведение проявляются в чувствах и поведении молодых людей по отношению друг к другу. А.Н.Аббасов пишет: «Образцовые и ответственные родители серьезно относятся к воспитанию своих детей, чтобы они могли идти по счастливым путям жизни и шли уверенно, прививать им правильный опыт поведения, культуру мироощущения и общения, аккуратность, правдивость, уважение к старшим, доброту и благожелательность, товарищество и дружбу». , заботится о развитии таких качеств, как заботливость, принципиальность, объективность, справедливость и простота» [2, стр.299].

Воздействие матери на ребенка можно обобщить в следующих трех группах: Мать создает подходящие условия для обучения и развития своего ребенка своими образцовыми характеристиками и установками. Мать является примером для своего ребенка, и ребенок повторяет каждое ее движение. Выполняя определенное поведение снова и снова, мать направляет своего ребенка к принятию этого поведения.

Чтобы воспитать и воспитать ребенка, мать должна приобрести много знаний и соблюдать нормы морали в своем поведении. Следующие рекомендации могут помочь матери в этой работе:

- Мать должна следить за поведением своего ребенка как дома, так и вне дома. Он должен знать своих друзей, он должен осознавать свой разговор и поведение с ними.

- Мать должна учитывать ошибки своего ребенка и прилагать усилия для их исправления.

- Мать может стабилизировать или скорректировать поведение своего ребенка, определив цель и желание.

- Мать иногда может подружиться с ребенком, будучи единомышленницей, сочувствующей и в целом нежной. Таким образом, он может быть в курсе каждой деятельности своего ребенка и нейтрализовать негативные влияния извне.

В современной семье роль и воспитательное влияние отца исключительно велики. Однако быть отцом в истинном смысле этого слова и выполнять обязанности отца в семье совсем непросто.

Имам Саджад (а) сказал: «Права ребенка над родителем следующие: (О родитель) знай, что этот ребенок родился из твоего тела, и его хорошие и плохие дела зависят от тебя. Также знайте, что вы будете нести ответственность за свою отцовскую ответственность и доминирование. Вы должны учить своего ребенка хорошим нравам и манерам, знакомить его с великим Богом и направлять его в послушании и поклонении Богу!

(О родитель) не забывай себя, когда воспитываешь своего ребенка; будь послушным отцом! Знайте, что если вы будете служить своему ребенку, вы будете

вознаграждены в присутствии Аллаха. Но если ты откажешь ему в помощи, ты будешь наказан!» [6, стр.3].

Раньше в азербайджанских семьях отец работал, а мать занималась домашним хозяйством и заботилась о детях. Так вот, отец, в первую очередь, обеспечивал семью материально. В настоящее время домохозяек не мало, но на производстве наравне с мужчинами работает много женщин. Он больше не поддерживает семью в одиночку. Они в равной степени несут ответственность за воспитание детей.

А.Н. Аббасов пишет: «Одной из важных обязанностей отца в семье является воспитание детей. Пример отца, авторитет отца играют важную роль в воспитании. Иногда в семье на помощь приходит отец, когда мать не может справиться с детьми. Если он не может влиять, то он не имеет влияния и на своих детей. Поэтому с первых дней жизни детей необходимо заниматься регулярной, систематической, последовательной и целенаправленной работой, рассчитывать на принцип единообразия в требованиях, учитывать возрастные, половые и индивидуальные особенности детей. В таком случае и воспитательная работа становится эффективной, и отец приобретает авторитет» [2, стр.299].

Считается важным различать следующие показатели в родительском поведении. Эти показатели следующие:

1. Уровень меценатства в образовательном процессе. Речь идет о том, сколько сил, внимания и времени родители тратят на воспитание детей. На уровне патронажа наблюдаются два типа отклонений. Одной слишком много (гиперзащита) и одной меньше (гипозащита).

Гиперопека - по Х.Х.Ахмедову, бывает, когда родители отдают чрезмерное усилие и внимание ребенку и его воспитание является центром жизни родителей. Здесь можно сказать, что они посвящают свою жизнь воспитанию ребенка. Гипопокровительство — крайне слабое, низкое состояние покровительства. В этом случае ребенок остается вне периферии родительского внимания.

2. Степень удовлетворения потребностей ребенка: деятельность родителей в основном направлена на удовлетворение потребностей ребенка. Это касается их материальной жизни, быта, питания, одежды, игрушек, а также духовного, прежде всего, общения с родителями, их любви.

3. Количество требований к ребенку в семье. Требования к ребенку составляют важную часть воспитательного процесса. Во-первых, это еще и «задача» ребенка, вернее, задачи, выполняемые ребенком. Во-вторых, это запреты-просьбы, которые ребенок не должен предъявлять и подразумевает санкции за выполнение просьбы к ребенку.

4. Запрет - количество запросов. Прежде всего она определяется здесь степенью самостоятельности ребенка, и здесь он сам обнаруживает способ выбора собственного поведения. В связи с этим здесь могут появиться два случая отклонения: чрезмерные запреты - слишком много требований или их слишком мало.

5. Санкции. Чрезмерное количество санкций также рассматривается как жесткие методы воспитания. Родителям свойственно прибегать к таким суровым наказаниям и реагировать даже на малейшие нарушения.

6. Нестабильность метода обучения. Строгая смена метода воспитания, принципов воспитания - это переход к предельно строго либеральному аспекту, и поэтому следует больше внимания уделять моментам, связанным с различиями в характере ребенка, чем с эмоциональной бедностью.

Негативные характеристики родительского поведения, формирование отклонений от норм поведения детей являются основной причиной их нервозности.

При гиперопеке ребенок всегда находится в центре внимания родителей, и в этом случае она лишает ребенка самостоятельности и самоконтроля, а родители тратят на него силы и время и накладывают на него многочисленные запреты и ограничения. его. Такое воспитание закрепляет слабые черты гипертимного ребенка. При эмоциональном неприятии не учитываются требования ребенка, а иногда с ребенком обращаются крайне жестко и плохо. Этот вид воспитания стимулирует развитие психостенической акцентуации характера.

Отсутствие контроля: результат крайне слабых требований к ребенку. Здесь родители ребенка им не интересуются, не держат его под контролем. Этот вид воспитания относится к неустойчивому типу, хуже сказываясь на гипертимных акцентуациях. Взаимодействие родителей друг с другом является единицей измерения для детей. Если родители используют приятные слова при обращении к родителям, если в семье есть взаимное уважение, конечно, у детей сформируется хорошее отношение к своим родителям и окружающим людям. Если ребенок грубит матери, это связано с отношением отца, или если ребенок не уважает отца, то мать не уважает отца. Поведение отца и матери должно регулироваться таким образом, чтобы дети видели в нас друзей и наперсников и всегда доверяли и полагались на нас. С другой стороны, если дети видят несоответствие между тем, что мы говорим, и тем, что мы делаем, их доверие к нам может пошатнуться. Обычно дети в возрасте от 6 до 12 лет привыкают к своим выученным персонажам, а после 12 лет они демонстрируют поведение, которое становится характером в развитии их личности. Мы должны начинать воспитывать детей в семье с младенчества.

Родители должны внимательно следить за поведением и развитием ребенка с 3-4 лет, когда формируется личность ребенка, и начинать приучать его к нравственным ценностям с 7-8 лет, когда ребенок начинает понимать нравственные понятия. Нравственному воспитанию, которое родители вовремя не дают своему ребенку, ему не научат ни в школе, ни в обществе. Поэтому родители должны уделять особое внимание обучению и воспитанию своих детей на протяжении всего возрастного периода. Но в какое время следует начинать работу по воспитанию, формированию личности ребенка?

Конечно, чтобы получить хороший результат, необходимо начинать обучение с раннего возраста, проводить его по разным возрастным периодам – учитывать характерные особенности каждого периода. А.С.Гашимов и Ф.Б.Садыгов считают, что «высказанные в разное время мнения и взгляды трудящихся относительно факторов, влияющих на формирование и развитие личности, их сущность и возрастное распределение жизни человека, соответствуют современным результатам академической педагогики: на развитие влияют силы, принесенные по наследству, оно связано со средой, в которую он попадает, и с получаемым воспитанием» [4, стр.75].

Нам кажется, что такое отношение связано с постепенным снижением зависимости от пожилых людей и расширением связей с окружающей средой. По этой причине родителю следует обратить внимание на некоторые принципы при воспитании маленького школьника в семье.

Чтобы правильно наладить работу воспитания с младшими школьниками, живущими в такой период развития, родителю следует обратить внимание на психологические особенности этого возрастного периода, направления развития нравственных качеств. Г.Г.Азизов считает, что «осознанное отношение к психическим, физическим и духовным качествам, самооценка играют важную роль в развитии личности младшего школьника» [3, стр.226].

Беседы с повидавшими мир бабушками и дедушками, знакомство с опытом семей с детьми в области воспитания, идеи, отраженные в материалах народной педагогики, показывают, что трудящиеся массы понимали, что задача воспитания почетна и трудна, а при в то же время они также знали, что ребенок подобен некой «белой стене». Это существо, и какой бы цвет вы ни нарисовали на белой стене, он будет держаться». Главное условие — в факторах, правилах и способах, обеспечивающих «рисование этого цвета», то есть в принципах, методах, приемах и средствах, используемых для формирования личности ребенка. Народная мудрость гласит: «На воде есть корабль, на всякой работе есть трава» Или: «Всякая работа легка в руках мастера своего» [4, стр.87].

ЛИТЕРАТУРА

1. Аллахвердиева, Л. Роль семейных отношений в формировании личности ребенка. <https://nuhcikhan.az/news/cemiyyet/20402>
2. Аббасов, А. Национальная мораль и семейная этика/ А.Аббасов.- Баку: Переводчик, -2008. -296 с.
3. Азизов Г. Психология/ Г.Азизов. -Баку: Переводчик, -2013.- 328 с.
4. Гашимов, А.С., Садыгов Ф.Б. Азербайджанская народная педагогика /А.С.Гашимов, Ф.Б. Садыгов - Баку: Патронат, -1993. -275 с.
5. Гашамов, Ф. Вопросы, связанные с правами родителей и других родственников на общение с ребенком. [http://www. средство. az/ home/ 328-права-родителей-и-других-родственников-быть-подростком-в-законе](http://www.средство.az/home/328-права-родителей-и-других-родственников-быть-подростком-в-законе)
6. Гасымов, Н. Курани-Керим./ Н.Гасымов.- Баку: Азербайджанское издательство, -1993.- 368 стр.
7. Вахидова, В. Особенности воспитания несовершеннолетних в сельских семьях. //Научные труды, -Баку: АДПУ,- 2010, №2, -с164-168.

ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ В КОНТЕКСТЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Юнусова Шанай

АННОТАЦИЯ

В научной статье были затронуты личный пример отца и матери в воспитании детей в семье, внутрисемейные отношения, психологический климат семьи и другие подобные вопросы. Потребность в общении, играющая ведущую роль в формировании личности и психическом развитии детей, считалась одним из важнейших факторов в ходе этих взаимоотношений. Во многих семьях осуждается применение насилия и насилие со стороны родителей в отношении своих детей, и доказано, что это ведет к большому риску возникновения морально-психологических проблем у ребенка. Некоторые родители относятся к ребенку как к игрушке: «Он ничего не умеет», «Ты мужчина?» и так далее. воспитание своих детей как конкурентов с таким поведением также показано как негативная ситуация.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ VALİDEYN-UŞAQ MÜNASİBƏTLƏRİ

Yunusova Şanay

XÜLASƏ

Elmi məqalədə ailədə uşaqların tərbiyəsində atanın və ananın şəxsi nümunəsi, ailədaxili münasibətlər, ailənin psixoloji iqlimi və digər bu kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında və psixi inkişafında aparıcı rol oynayan ünsiyyət tələbatı məhz bu münasibətlərin gedişində bu və ya digər dərəcədə önəmli amillərdən hesab olunmuşdur. Bir çox ailələrdə valideynlərin övlada qarşı şiddət və zorakılıq tətbiq etməsi pislənərək, bunun uşaqda mənəvi psixoloji problemlərin yaranma riskinin daha böyük olmasına gətirib çıxardığı sübuta yetirilmişdir. Bəzi valideynlərin isə övladına oyuncaq kimi yanaşaraq “Ölindən heç nə gəlmir”, “sən adamsan ki?” və s. bu kimi davranışlarla övladlarını özlərinə rəqib kimi yetişdirməkləri də mənfi hal olaraq göstərilmişdir.

PARENT-CHILD RELATIONSHIPS IN THE CONTEXT OF INTRA-FAMILY RELATIONSHIPS

Shanay Yunusova

SUMMARY

In the scientific article, the personal example of the father and mother in raising children in the family, intra-family relations, the psychological climate of the family and other such issues were touched upon. The need for communication, which plays a leading role in the formation of children's personality and mental development, was considered one of the most important factors in the course of these relationships. In many families, the use of violence and violence by parents against their children is condemned, and it has been proven that this leads to a greater risk of moral and psychological problems in the child. Some parents treat their child like a toy, “He can't do anything”, “Are you a man?” and so on. raising their children as competitors with such behaviors is also shown as a negative situation.

TƏLİM FORMALARI VƏ ONLARIN TƏTBİQİ ŞƏRTLƏRİ

İsmixanov Məcid Abdulla oğlu
BDU-nun Pedaqogika kafedrasının professoru
m.ismixanov@mail.ru

Açar sözlər: təlim formaları, kollektiv, qrup, cüt və fərdi iş formaları, onların optimal tətbiqi şərtləri

Ключевые слова: обучение, формы обучения, коллективные, групповые, парные и индивидуальные формы обучения, оптимального внедрения форм обучения

Keywords: training, training forms, collective, group, couple, individual work forms, conditions of their optimal application.

Təlim prosesinin mühüm istiqamətlərindən biri onun təşkili formalarını düzgün müəyyənləşdirib həyata keçirməkdən ibarətdir. Kurikulum təhsil modelində nəzərdə tutulan fənnin məqsəd və vəzifələri, təlim nəticələri və məzmun standartları təlimin metod və formaları vasitəsi ilə reallaşdırılır. Təlimin məzmunu və forması qarşılıqlı vəhdət təşkil edir; məzmun məqsədlə birlikdə formanı müəyyən edir və onunla reallaşır. Buna görə də təlimin səmərəli formalarının seçilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təlimin təşkili forması bütöv təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir. Forma hər hansı fəaliyyətin, işin zahiri ifadəsidir [5, s. 122]. *Təlimin təşkili forması* müəllim və şagirdlərin müəyyən qaydada və rejimdə cərəyan edən birgə fəaliyyətinin ifadəsidir. Təlimin məqsədi və məzmunu nə qədər düzgün və uğurlu seçilsə də, optimal forma tətbiq edilmədikdə lazımı səmərə verməz. Bəs, təlim hansı formada təşkil olunmalıdır ki, bir tərəfdən, məqsəd və məzmun reallaşsın, digər tərəfdən isə müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti, əməkdaşlığı təmin edilmiş olsun?

Bu məsələ pedaqoqları həmişə düşündürmüş və pedaqogika tarixində bununla bağlı müxtəlif yanaşmalar, konsepsiyalar irəli sürülmüş və təhsil tarixində ayrı-ayrı formalar sınaqdan keçirilmişdir. *Tarix boyu təlimin müxtəlif formaları* – fərdi, qrup, kollektiv formaları bir-birini əvəz etmiş, müəyyən dövrlərdə cəmiyyətin, istehsalın və elmin inkişaf səviyyəsindən, habelə sosial tələbatdan asılı olaraq bu və ya digər təlim forması aparıcı yer tutmuşdur [2]. Ta qədimdən XV-XVI əsrə qədər *fərdi təlim forması* mövcud olmuşdur. XVI əsrdən başlayaraq kapitalizmin inkişafı ilə kütləvi savadlı fəhlələrə olan ehtiyacla bağlı *kollektiv təlim forması* (sinif-dərs sistemi, standart təlim, qarşılıqlı təlim formaları) meydana gəlmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bu forma yenidən *fərdi forma ilə* («Dalton-plan» forması), bəzi ölkələrdə isə *qrup forması* ilə («Laborator-briqada forması») əvəz olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində bəzi ölkələr yenidən *kollektiv təlim formasına* qayıtmış, bir çox ölkələrdə (xüsusən ABŞ və Qərbi Avropada) *kollektiv, qrup və fərdi formalar əlaqələndirilmiş* (ABŞ-da «Trampa planı», «Kembridj-plan», «İyena-plan», «Vinetka-plan», diferensial təlimə əsaslanan «Manheym sistemi» və b.), eyni zamanda *fərdi formalar* – müxtəlif müəssisə və cəmiyyətlərin yaratdığı tədris mərkəzlərindəki fərdi iş formaları tətbiq olunmuşdur. («Hovard-plan», «Divarsız məktəblər», «Açıq məktəb», «Təlim mərkəzləri», «Təhsil parkları» və s.). Hazırda bir çox ölkələrin təhsil sistemində müxtəlif formalardan, o cümlədən kollektiv forma kimi sinif-dərs formasından istifadə edilir.

Müasir dövrdə fəal təlimin təşkilində qrup, kollektiv (frontal), cüt və fərdi formalar müxtəlif səviyyələrdə tətbiq olunur. Bu formaların hər biri özünəməxsus didaktik funksionu yerinə yetirir. Hər bir formanın imkanları və tətbiqi şərtlərini nəzərdən keçirək.

Kollektiv (frontal) iş forması. Bu iş formasında kollektiv işləmək, kollektiv fəaliyyətə alışmaq bacarıqlarının bünövrəsi qoyulur. Təlimdə şagirdlərin kollektiv idrak fəaliyyəti

mühüm yer tutur; qarşıda duran didaktik vəzifə kollektiv mühitdə yerinə yetirilir. Təlimdə kollektiv forma müəyyən *üstünlüklərə* malikdir. Əvvəlcə, o, təlimin qənaətli təşkili formasıdır: burada müəllim və şagirdlərin qüvvəsinə və vaxtına qənaət olunur, vaxt itkisinə yol verilmir. Müəllim az vaxtda daha çox informasiya vermək, bütün şagirdlərə eyni vaxtda təsir göstərmək imkanı əldə edir; siniflə bilavasitə ünsiyyət yaradır: müəyyən məsələni izah edir, qarşıya sual və problemlər qoyur, keçilənləri sistemə salır, uşaqları maraqlandıran suallara cavab verir və s. O biri tərəfdən, kollektiv iş zamanı şagirdlər arasında sağlam yarış meyilləri formalaşır. Dərketmə prosesində öyrənməyə, yaxşı oxumağa həvəs oyadan əlavə amillər – kollektiv münasibətdən doğan amillər özünü göstərir: şagirdlərin bir qisminə təlimə həvəs, borc və məsuliyyət hissi məhz bu zəmin üzərində yaranır. Zehni məsələlərin birgə həlli, diskussiya və fikir mübadiləsi şagirdlər üçün maraqlı olub, onları fəallaşdırır. Nəhayət, kollektiv fəaliyyət – ümumi məqsəd, ümumi həyəcan və sevinc hissi sinif kollektivinin formalaşması və inkişafına müsbət təsir göstərir: uşaqlarda birgə fəaliyyət təcrübəsi, ictimai rəy, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq hissləri yaranmağa başlayır. Məhz bu üstünlüklərinə görə ki, məktəblərimizdə məşğələnin kollektiv forması kimi dərs uzun müddət aparıcı yer tutmuşdur [2, s. 296].

Dərslərdən əlavə məktəblərdə *digər kollektiv iş formaları* geniş yayılmışdır. Belə formalara seminar məşğələləri, təlim ekskursiyaları, praktikumlar, kollektiv məsləhətlər, sinifdən xaric iş forması kimi konfranslar, fənn müsabiqələri və s. daxildir.

Lakin kollektiv iş formasının *nöqsanları* da vardır. Bütün siniflə frontal iş şəraitində hər bir şagirdi diqqət mərkəzində saxlamaq, onların inkişafını izləmək, hər uşağın fərdi maraq və qabiliyyətini inkişaf etdirmək çətin olur. Bu formanın zəif cəhəti orta səviyyəli şagirdə yönəlməsi və bununla da qabiliyyətli şagirdlərin inkişafını ləngitməsi, zəif şagirdlər üçün çətinliklər yaratması ilə bağlıdır. Kollektiv formada zəif şagirdlərlə məşğul olmaq imkan xaricindədir. Bu halda dərstdə intizamı təmin etmək də çətinləşir, dərstdə səs-küy yaranır. Başlıca çatışmazlıq ondadır ki, kollektiv (frontal) iş prosesində sosial motivlər mahiyyətə nəzərə alınmır, şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi kifayət qədər təmin olunmur: şagirdlər bir sinifdə, bir cərgədə bir-birinin yanında otursalar belə, əslində onlar birgə işləmirlər – birgə şey göstərmir, qarşılıqlı əlaqədə olmurlar.

Professorlar Ə.Əlizadə və H.Əlizadə sosial inkişaf baxımından belə qarşılıqlı əlaqənin çox böyük rol oynadığını qeyd etmişlər: «Şagird özünü bir şəxsiyyət kimi məhz həmin qarşılıqlı əlaqədə tanıyır və təsdiq edir» [2, s. 284]. Belə qarşılıqlı əlaqə olmadan qurulan təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına mənfi təsir göstərir. Müəlliflərə görə, tədris fəaliyyətinin səmərəsini artırmaq üçün onu müəyyən şəraitdə qrup prinsipi ilə təşkil etmək lazımdır.

Buna görə də kollektiv (frontal) işi universallaşdırmaqdan çəkinmək, onu qrup, cüt və fərdi formalarla uzlaşdırmaq vacibdir. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsində *fərdi*, *qrup*, *cüt* və *kollektiv işi əlaqələndirməyin* müxtəlif variantlarından istifadə edilir.

Fəal (interaktiv) təlimdə belə imkanlar çoxdur. Motivasiya, problemin qoyuluşu zamanı həm kollektiv, həm də qrup işindən istifadə olunur. Problemin həlli ilə bağlı tədqiqatın aparılmasında frontal, qrup, cüt və fərdi formalardan, məlumat mübadiləsi və müzakirəsində, əsasən, qrup və frontal formalardan istifadə olunur.

Təlimdə (dərstdə) kollektiv işə rəhbərliyin mühüm şərti ondan ibarətdir ki, müəllim bütün şagirdləri diqqət mərkəzində saxlamaqla hər bir uşağı fəal işə qoşmağı bacarsın.

Qrupla iş forması. Təlimin qrup şəklində təşkili üçün kollektiv (sinif) hər birində 4-5 nəfər olmaqla qruplara bölünür. Tapşırığın xarakterindən (həcmindən, çətinliyindən) asılı olaraq qrupla işin iki növü ayırılır: birtipli və diferensiv iş. Birtipli işdə sinifdəki bütün qruplar eyni tapşırığı yerinə yetirir. Diferensiv işdə isə hər qrup müxtəlif məzmununda və çətinlikdə tapşırığı icra edir.

Qrupla iş müxtəlif şəkildə aparılır: verilmiş tapşırıqların birgə icrası, fikir mübadiləsi,

layihə hazırlığı, müsabiqələr, didaktik oyunlar, rollu oyunlar və s. Qrupla işdə müəyyən qaydalara istinad etmək lazımdır: - hər kəsin müstəqil fikir söyləməsi üçün imkan yaratmaq; dialoq-diskussiya mədəniyyəti formalaşdırmaq; mübahisəyə yol vermədən sağlam rəqabət aparmaq; problemin həllində qarşılıqlı güzəşt (kompromis) yollar axtarmaq və s. belə qaydalardandır. Qrupla iş şagirdləri ünsiyyətə, məsuliyyətə, birgə işə yönəldir, stimullaşdırır, təlimə maraq yaradır [9].

Qrupla iş bir neçə *mərhələdə təşkil* olunur:

1. Şagirdlərin tapşırığın icrasına hazırlanması (təlimatlandırma, məqsəd və vəzifələrin qoyulması).
2. Qruplarda tapşırığın müzakirəsi, onun həlli vasitələrinin müəyyən edilməsi, vəzifə bölgüsü.
3. Tapşırığın icrası, bu prosesdə müəllimin nəzarəti, səhvlərin düzəldilməsi.
4. Qrupda görülməsin qarşılıqlı yoxlanılması.
5. Qruplarda görülməsin sinif kollektivində müzakirəsi, nəticələr çıxarılması.
6. Qrupların və tək-tək şagirdlərin işinin qiymətləndirilməsi.

Təlimin qrup halında təşkilinin *üstünlükləri* çoxdur. Bu halda şagirdlərin fəallığı və müstəqilliyi üçün əlverişli şərait yaranır. Şagirdlərdə nəyisə müzakirə etmək, mühakimə yürütmək, fikir mübadiləsi aparmaq və birgə qarşılıqlı fəaliyyət, qarşılıqlı kömək, əməkdaşlıq bacarıqları inkişaf edir. Əsas müsbət cəhət ondadır ki, təlimdə şagirdlərin fəaliyyəti öndədir: onlar passiv obyekt kimi yox, təlimin fəal subyekti kimi çıxış edirlər, həm də şagirdlərin ünsiyyəti üçün əlverişli şərait yaranır [7, s. 197].

Qrupla işin səmərəsi müəyyən şərtlərə əməl edilməsindən asılıdır. İlk növbədə, qrupdaxili işləri düzgün təşkil etmək lazım gəlir. Qrupu və onun rəhbərini (liderini) müəyyənləşdirərkən fənnin xüsusiyyəti, fənn üzrə şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi, müstəqil iş bacarıqları nəzərə alınmalıdır. Qrupun tərkibi fənlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bir qrupa psixoloji baxımdan bir-birilə uyğunlaşa bilən və müxtəlif səviyyəli (yüksək, orta və zəif təlim göstəriciləri olan) şagirdlərin daxil edilməsi səmərəlidir; belə olduqda eyni qrupa daxil olan şagirdlərin bir-birini tamamlaması, güclü və zəif cəhətlərinin tənzimlənməsi üçün əlverişli şərait yaranır. Bir-birinə neqativ münasibət bəsləyən şagirdlərin bir qrupa daxil edilməsi məsləhət görülmür. Görüləcək işlərin qrup üzvləri arasında düzgün bölünməsi, bu zaman hər şagirdin fərdi imkanlarının nəzərə alınması da vacibdir. Qrupdakı işlər elə tənzim olunmalıdır ki, bütün qrup üzvləri birgə işdə fəal iştirak etsin, zəiflər güclülərin arxasında gizlənməsin, yaxşı oxuyan şagirdlər zəif şagirdlərin təşəbbüs və müstəqilliyini məhdudlaşdırməsinlər. Müəllim qrupun hər bir üzvünə, onların təlim göstəricilərindən asılı olmayaraq, diqqət və qayğı ilə yanaşmalı, onlarda öz qüvvələrinə, təlim uğurlarına inam hisslərini artırmağa, qrupdaxili normal münasibətlərin yaranmasına çalışmalıdır.

Cütlərlə iş forması. Müasir təlim formaları içərisində cütlərlə (iki şagirdin birgə gördüyü) iş forması geniş yayılmışdır. Bu iş formasında şagirdlər təlim tapşırıqlarını birlikdə yerinə yetirirlər: tapşırığın məqsədi, icra yolları haqda fikir mübadiləsi aparır, məsləhətləşir, ən səmərəli yolu birgə axtarır, birgə qərar qəbul edir, yerinə yetirilmiş birgə işi yoxlayırlar. Birgə iş sayəsində bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Bu da onlarda birgə iş üçün məsuliyyət hissi, birgə uğurdan sevinc, uğursuzluqdan isə məyusluq hissləri keçirirlər.

Cütlərlə iş formasının səmərəsi cütlüyə daxil olan şagirdlərin seçilməsi və cütlük daxilində işin təşkilindən çox asılıdır. Qrupda iş formasında əvvəldə qeyd edilən *şərtlər* cütlüyün tərkibinin müəyyənləşdirilməsində də nəzərə alınmalıdır: cütlüyün fəndən asılı olaraq dəyişməsi; cütlüyə daxil olan şagirdlərin bir-biri ilə psixoloji uyğunlaşması, müxtəlif səviyyəli şagirdlərin cütlüyə daxil edilməsi, cütlüyün təşkilinin dəyişməsi imkanı, qrupda normal münasibətlərin, əməkdaşlıq mühitinin yaradılması və s.

Cütlərlə iş formasının *üstünlüyü* ondadır ki, o, şagirdlərə daha yaxından əməkdaşlıq etməyə və ünsiyyət qurmağa, əməkdaşlığa və məsuliyyəti bölüşdürməyə daha yaxşı imkan yaradır.

Fərdi iş forması. Təlimdə fərdi iş mühüm rol oynayır. Fərdi iş forması şagirdlərin fəaliyyətini izləmək, potensial imkanlarını müəyyənləşdirib inkişaf etdirmək *məqsədi* dayışır, şagirdlərin müstəqil düşünməsi və işləməsi üçün real imkanlar yaradır. Öyrənmə fərdi prosesdir; müəllim materialı hamıya eyni şəkildə çatdırsa da hər şagird onu öz imkanı daxilində bir cür qavrayır və mənimsəyir. Buna görə də təlimdə fərdi iş formasına geniş yer verilməlidir.

Təlimin fərdi formasında hər şagird aldığı tapşırığı tam sərbəst yerinə yetirir. *Fərdi işin məzmunu* rəngarəngdir: buraya Azərbaycan dili, rus və xarici dillərdən çalışmaların icrası, riyaziyyatdan məsələ, misal və hesablamaların yerinə yetirilməsi, kimya, fizika və biologiyadan təcrübələr qoyulması, ədəbiyyatdan əsər üzərində müstəqil iş, coğrafiyadan yerli şəraitin öyrənilməsi və s. daxildir.

Məktəb təcrübəsində fərdi işin müxtəlif *növləri* tətbiq olunur: fərdi tapşırıq vərəqləri (kartoçkalar) üzrə iş, diferensiv tapşırıqların icrası və s. Belə işlər müxtəlif dilaktik *məqsəd* güdə bilər: yeni biliyi mənimsəmək, problemləri həll etmək, müşahidələr aparmaq, nəticələr çıxarmaq, biliyi tətbiq etmək, bacarıq və vərdisləri möhkəmlətmək, axtarışlar aparmaq və s.

Fərdi iş formasına dərsin bütün mərhələlərində yer vermək lazımdır: müxtəlif didaktik məsələlərin və problemlərin həllində, biliklərin mənimsənilməsi və tətbiqində, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsində, keçilən biliklərin ümumiləşdirilməsində, nəzarət prosesində, tədqiqat prosesində, fərziyyə və nəticələrin çıxarılmasında, dərşdənkənar tədbirlərdə və s. fərdi işlərdən geniş istifadə edilməlidir.

Təlimin fərdi təşkilinin müvəffəqiyyəti üçün əsas şərt hər kəsin qüvvəsinə uyğun fərdi tapşırıqlar hazırlamaqdan, müstəqil işin səmərəli yollarını şagirdlərə öyrətməkdən, onları özünüyoxlama və qarşılıqlı yoxlamaya cəlb etməkdən, fərdi maraq və qabiliyyətlərin inkişafına diqqət yetirməkdən ibarətdir.

Göründüyü kimi, təlimin kollektiv, qrup, cüt və fərdi təşkil formalarının hər biri özünəməxsus müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir. Əsas vəzifə hər bir formanın pedaqoji imkanlarından tam səmərə ilə istifadə etməkdən, onun kəsirli cəhətlərini neytrallaşdırmaqdan ibarətdir. Bunun əsas yolu təlimdə müxtəlif formaları optimal şəkildə uzlaşdırmaqdır [5, s. 289]. Təlimdə *müxtəlif iş formalarının əlaqəli tətbiq edilməsi* təlim prosesinin xarakterini əsaslı şəkildə dəyişdirir və şagirdlərin inkişafına əlverişli imkanlar yaradır. Formaların qarşılıqlı əlaqəsi, bir tərəfdən, onların bir birinin pedaqoji səmərəsini yüksəltməyə, o biri tərəfdən isə bütövlükdə təlim prosesini təkmilləşdirməyə, yüksək təhsil-tərbiyə nəticələri əldə etməyə imkan verir. Təlimin təşkil formalarını bir-birinə qarşı qoymaq, onların hər hansı birini universallaşdırmaq pis nəticə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulumu) // Kurikulum, № 1, 2008
2. Abbasov A., Məmmədşadə R., Məmmədli L. Pedaqogika: Müntəxəbat. B., Mütərcim, 2021
3. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. B., ADPU, 2008
4. İbrahimov F., Hüseynşadə R. Pedaqogika. B., Mütərcim, I c., 2013
5. İsmixanov M. Pedaqogikanın əsasları. B., ADPU, 2013
6. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika (dərslik). B., Ekoprint, 2021
7. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr (nəşrə haz. Ə.Abbasov, İ.Savadov), B., 2011
8. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika (yeni kurs). B., Nurlan, 2010
9. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim. B., 2007

TƏLİM FORMALARI VƏ ONLARIN TƏTBİQİ ŞƏRTLƏRİ

İsmixanov Məcid

XÜLASƏ

Məqalədə təlim formaları, onların növləri, hər birinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, təşkili yolları, optimal tətbiqi şərtləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqat göstərir ki, hər hansı bir formanı universallaşdırmaq, digər formalardan təcrid etmək təlimdə lazımi səmərə vermir. Hər bir təlim forması özünəməxsus didaktik funksiyanı yerinə yetirir və qarşıya qoyulan məqsədin kompleks həllinə kömək göstərir. Bu mənada təlim prosesində müxtəlif formaları əlaqələndirmək, optimal şəkildə tətbiq etmək daha səmərəlidir.

ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ И УСЛОВИЯ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ

Исмиханов Маджид

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются формы обучения и их виды, сущность, особенности, пути организации и условия оптимального применения в учебном процессе. Исследование показывает что универсализация какой то формы обучения, изолирования ее от других не дает должного эффекта в образовании. Каждая форма выполняет своеобразно дидактическую функцию и способствует комплексному решению предстоящей задачи обучения. Поэтому сочетание разных форм обучения, оптимальное их применение имеет большое значение в повышении качества и эффективности учебного процесса.

TRAINING FORMS AND CONDITIONS OF THEIR APPLICATION

Ismikhanov Majid

SUMMARY

The article considers types, the essence, characteristics, organizational methods, optimal application conditions of each of them. Research shows that universalizing any form and isolating it from other forms does not give the necessary effect in training. Each form of training performs a unique didactic function and helps to achieve a complex solution to the set goal. In this meaning, it is more efficient to coordinate various forms in the training process, to apply them optimally.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN ŞAĞİRDƏLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNƏ TƏSİRİNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Qarayeva Sücayə Natiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sucayaqarayeva@gmail.com

Açar sözlər: Ailədaxili münasibətlər, şagirdlər, mənəvi tərbiyə, ailədaxili problemlər, tərbiyə

Keywords: Family relations, students, moral education, family problems, education

Ключевые слова: семейные отношения, студенты, нравственное воспитание, семейные проблемы, воспитание.

Giriş. Valdeynlərin uşaqların mənəvi tərbiyəsində rolu olduqca vacibdir. Valideynlər sosial qənaətlərini yaşadıqları sosial mühitə və sosial-iqtisadi səviyyələrinə uyğun həyata keçirirlər. Onlar övladlarını fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun və bu ictimai quruluşda yaratdıqları biliklərə uyğun olaraq, yaşadıqları cəmiyyətə uyğunlaşacaq şəkildə böyütmək yolunu seçirlər.

Yaşadıqları cəmiyyətin dəyər və normaları valideynlərin təhsilə, mənəvi tərbiyəyə münasibətinə təsir göstərir. Valideynlər övladlarını öz mədəniyyətlərinə uyğun formalaşdıraraq böyüdürlər, məktəbə başlayanda isə ailə mədəniyyətini bir növ kənara qoyaraq özləri ictimailəşirlər. Belə ailələr uşaqları tərbiyə prosesində əksik böyüdürlər.

Ailədaxili münasibətlərin şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində təsiri.

Uşaqların mənəvi tərbiyəsi onların dünyaya baxış tərzini formalaşdırır və onların inkişafının bütün sahələrinə təsir göstərir. Əsas etibarilə, valideynlər, digər ailə üzvləri və baxıcılarla münasibətlər vasitəsilə uşaqlar öz dünyalarını öyrənirlər. Ona görə də, münasibətlər uşaqlara özlərini ifadə etməyə – ağlamağa, gülməyə, sual verməyə, qucaqlaşmağa, gülümsəməyə, suallara cavab verməyə imkan verir [1, s. 111].

Biz ümumiyyətlə dəyərləri nəyin doğru və nəyin yanlış olduğunu anlamaq kimi başa düşürük. Cəmiyyət olaraq bizim norma və dəyərlərimiz var və bunlar şəxsi dəyərlər və normalarla birlikdə fəaliyyət göstərir.

Uşaqlara mənəvi dəyərləri öyrətməyin ən yaxşı yolu onlarla sağlam və qeyri-sağlam dəyərlərin əhəmiyyətini müzakirə etməkdir. Uşaq kiçik olsa belə, onlara masanı təmizləmək və ya dostunu, sinif yoldaşını və ya bacısını xəstə olduqda sevindirməyə kömək etmək kimi bəzi vəzifələr vermək onlara bu dəyərlərin əhəmiyyətini öyrətməyə başlayacaq. Bundan əlavə, dəyərlərin əhəmiyyətini izah etmək uşağın nəticələrini anlamağa kömək edəcəkdir [2, s. 77].

Medianın üstünlük təşkil etdiyi bu gün yaşadığımız dünyada bəzi media formalarını uşaqlardan kənar tutmaq, onlardan daha az istifadə etmək məqsədəuyğun ola bilər. Məsələn, 4 yaşındakı uşaq reytingli filmlərə baxmaqdan ən yaxşı dəyərləri öyrənməyə bilər.

Beləliklə, ailələrin əsas vəzifəsi uşaqlarına öz həyatlarına rəhbərlik etmək üçün istifadə edəcəkləri dəyərləri öyrətməkdir. Bunun əsası ailədaxili münasibətlərdən gəlir.

Əgər ailə bir sosial institut olaraq öz rolunu yaxşı oynayarsa, cəmiyyətə nəinki normal və sağlam üzvlər yetişdirir, həm də təhsil və təlimin təşkili, habelə gələcək nəsillərdə hökumət və məhkəmə sistemi, iqtisadi sistemlər kimi digər sosial institutlara müsbət təsir göstərə bilər.

Ailənin fəaliyyəti onun dəyişikliklərlə koordinasiya etmək, münaqişə və fikir ayrılıqlarını həll etmək bacarığından, üzvlər arasında həmrəylikdən, nizam-intizam qaydalarının tətbiqində müvəffəqiyyətdən, insanlar arasında sərhədlərə hörmətlə yanaşmasından və

bütün sistemin qorunmasına yönəlmiş qurumun müddəa və prinsiplərinin həyata keçirilməsindən asılıdır [3, s. 65].

Qeyri-adekvat ailə performansı akademik, təhsil və təlim uğursuzluğuna, sosial münasibətlərin pozulmasına, sosial yadlaşmaya, alkoqol və narkomaniyaya səbəb ola bilər.

Ailənin mədəni uyğunlaşması, valideynlərin məktəb işlərinə cəlb edilməsi və valideynlərin qarşılıqlı münasibətlərdə bağlılığı, valideynlərin uşaqlarına qarşı dini maarifləndirmə, ailə tərbiyəsi, müvafiq monitorinq və nəzarət, sosial-iqtisadi vəziyyət, ailə münaqişəsi kimi amillərin yeniyetmələrin təhsilinə təsir göstərdiyinin sübutudur.

Ailə istiliyinin və müstəqil motivasiyanın dəstəklənməsi akademik nailiyyətlərə birbaşa təsir edir, halbuki valideynlərin uşaqlarla münaqişəsi onların akademik nailiyyətlərinə birbaşa və əhəmiyyətli təsir göstərmir. Yuxarıda qeyd olunan araşdırmalar göstərir ki, ailənin emosional atmosferi, ailə üzvlərinin ünsiyyəti, qarşılıqlı əlaqələri və tərbiyə tərzii üzvlərin müxtəlif sahələrdə fəaliyyətinə təsir göstərir.

Fikrimizcə, uşağa ən çox ehtiyacı olan şey valideynlərin özlərinə ayırması üçün kifayət qədər vaxtın olmasıdır. Övladına çox vaxt ayıran, qayğı göstərən, bütün qüsurlarına baxmayaraq, onu səmimi qəlbədən sevdini və yanında olmaqdan həzz aldıklarını bilən valideynlər ideal valideynlərdir. Bu, çox vaxt asan deyil, amma məsələnin mahiyyəti budur.

Uşağı olduğu kimi səmimi qəbul etmək, onun qabiliyyətlərini mümkün qədər inkişaf etdirmək üçün həqiqətən yetkin və təmənnaş valideyn lazımdır. Çox vaxt açıq-aşkar səbəblərə görə uşaqlarını ola biləcəkləri deyil, özlərinin istədikləri kimi olmağa məcbur edir. Beləliklə, uşaqların inkişafına kömək etmək əvəzinə, əksinə, bu inkişafın qarşısını alırlar [4, s. 55].

Valideyn-övlad arasında sağlam münasibətlərdə qarşılıqlı hörmət və sevginin bərqərar olması üçün dini-mənəvi dəyərlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəyərlərin öyrədilməsi də ilk növbədə ailədən başlayır. Bu gün isə dəyişən ailə formasında valideynlərin iş həyatında bir yerdə olması uşağın ailə komandası ilə birlikdə valideynlə uşaq arasındakı ünsiyyətə mənfi təsir göstərir.

Ailədə kifayət qədər dini-əxlaqi tərbiyə ala bilməyən, valideynləri ilə ünsiyyət qura bilməyən uşaqların psixososial inkişafı ilə yanaşı, onların dini-əxlaqi inkişafında da müəyyən neqativlər baş verir. Bunların arasında mövzumuzla bağlı ailə münaqişələri mühüm yer tutur. Bu məqamda valideyn-övlad arasındakı ünsiyyət problemlərində dünyəvi həll yolları axtarışı ilə yanaşı, din də yer almalıdır. Bu nöqtdədə Quranın valideyn-övlad, valideynlərin özləri arasındakı münasibətinə nəzər salması və bu mövzuda ortaya qoyduğu əsas prinsiplər problemin həllinə mühüm töhfə verə bilər.

Ailə münasibətlərinin strukturu fərdlər arasında münasibətlərin formasına təsir etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu məqamda valideyn-övlad ünsiyyətinə təsir edən ən mühüm məsələlərdən biri, şübhəsiz ki, ailənin daxili münasibətləridir [5].

Müasir dövrlə ailə strukturunda baş verən dəyişikliklər ənənəvi geniş ailədən nüvə ailəsinə keçidi sürətləndirmişdir. Bu prosesdə hər iki həyat yoldaşının işi uşaqların böyüdülməsini çətinləşdirir, digər tərəfdən isə uşağın gündəlik ehtiyaclarının ödənilməsində problemlər yaradır. Bu məqamda uşaqların baxımı və qidalanması, ailədaxili iş bölgüsü ər-arvad arasında tez-tez mübahisələrə səbəb olan məsələlərdəndir.

Bundan əlavə, bir uşaq ailələrdə valideynin tək övladına bağlılığı və ona həddindən artıq önəm verməsi səbəbindən uşaq ailəyə təzyiq göstərə bilər. Bu qədər aşağı diqqətlə böyüyən və istədiyi hər şey verilən uşaqda gələcəkdə narsistik meyillərin artdığı bildirilir. Bu məsələ uşaqların məktəbdəki davranışlarına da mənfi təsir göstərəcəkdir [6].

Ailə münasibətlərinə təsir edən digər bir məsələ də ailədə yaşanan şiddətdir. Məişət zorakılığı özünü müxtəlif formalarda göstərə bilər. Bu, bəzən həyat yoldaşlarından birinin digəri üzərindəki nüfuzunu ifadə etmək üçün istifadə olunsada, bəzən də valideyn-övlad münasibətlərində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə nəticəsində özünü büruzə verir.

Bununla belə, istər həyat yoldaşları, istərsə də valideyn-övlad arasında olsun, hər ikisi son nəticədə uşaqlar və valideynlər arasındakı münasibətə mənfi təsir göstərir.

Nəticə. Nəticə etibarı ilə, valideyn-övlad münasibətlərinin təməli qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzərində qurulduğu halda, ilk məsuliyyət valideynlərin üzərinə düşür. Çünki uşaqlar davranış modellərini valideynlərindən və ilkin ailə mühitindən öyrənirlər, ailə daxili münasibətlərdən nümunə götürürlər.

Uşaqlıqdan sevgi və münasibətsiz mühitdə böyüyən uşaqların dəstəklənməsi uşaqlıq və yetişməlik dövründən uyğun rəftar və davranışların nümayiş etdirilməsində, məktəbdə uğur qazanılmasında mühüm amil olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kutlu Ö. Öğrenci Başarısının Belirlenmesi, Performans ve Portfolyoya Dayalı Durum Belirleme, Pegem Akademi, Ankara 2018, 345 s.
2. Nar E. Çocukların dilinden: Kimse Beni Anlamıyor, bky Yay., İstanbul 2016, 461 s.
3. Oktay A. Çocuk ve Okul, Seha Neşriyat, İstanbul 2018, 400 s.
4. Özer R. Öğrenci Davranışları ve Akademik Başarıları Arasındaki ilişkinin İncelenmesi, 391 s.
5. <http://www.rizeram.gov.tr>
6. http://www.rizeram.gov.tr/yayinlar/arastirmalar/ogrenci_basarisizligi.htm

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN ŞAĞİRDƏLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNƏ TƏSİRİNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Sücayə Qarayeva

XÜLASƏ

Dəyişən sosial-mədəni və iqtisadi şəraitlə yanaşı, sosial strukturun sürətlə dəyişməsi ailə münasibətlərinə də mənfi təsir göstərir. Bu təsir özünü əsasən ər-arvad arasında mübahisə və boşanma şəklində göstərsə də, valideyn-övlad münasibətlərinə də mənfi təsir göstərir. Bu məqamda valideynlərin uşaqları ilə yaşadıkları ünsiyyət problemləri və münaqişələr valideynlər tərəfindən tez-tez dilə gətirilir. Yaşanan problemlərin aradan qaldırılması üçün məsələyə pedaqoji və psixoloji həll yolları gətirilməyə çalışılsa da, mədəniyyətimizin ən mühüm ünsürlərindən biri olan dinin təməl prinsiplərinə nəzər salmaq problemin həllinə mühüm töhfələr verə bilər. Bu araşdırmada günümüzün ailə problemlərində mühüm yer tutan valideyn-övlad münasibətində yaşanan problemlər onların şagirdlər - uşaqlar üzərindəki mənəvi tərbiyəsinə təsir göstərir.

ВОЗМОЖНОСТИ И ПУТИ ВЛИЯНИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ДУХОВНОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ

Суджая Гараева

АННОТАЦИЯ

Помимо изменения социокультурных и экономических условий, быстрые изменения в социальной структуре также негативно сказываются на семейных отношениях. Хотя это влияние проявляется в основном в виде споров и разводов между мужем и женой, оно также оказывает негативное влияние на детско-родительские отношения. В этот момент проблемы общения и конфликты, которые

возникают у родителей с детьми, часто озвучиваются родителями. Хотя для решения проблем ищутся педагогические и психологические решения, рассмотрение основных принципов религии, одного из наиболее важных элементов нашей культуры, может внести важный вклад в решение проблемы. В данном исследовании проблемы в детско-родительских отношениях, играющие важную роль в проблемах современной семьи, влияют на их нравственное воспитание учащихся - детей.

OPPORTUNITIES AND WAYS OF THE INFLUENCE OF FAMILY RELATIONSHIP ON THE SPIRITUAL EDUCATION OF STUDENTS

Sujaya Garayeva

SUMMARY

In addition to changing socio-cultural and economic conditions, rapid changes in the social structure also have a negative impact on family relationships. Although this influence manifests itself mainly in the form of disputes and divorces between husband and wife, it also has a negative effect on parent-child relationships. At this point, the communication problems and conflicts that parents have with their children are often voiced by parents. Although pedagogical and psychological solutions are sought to address the problems, looking at the basic principles of religion, one of the most important elements of our culture, can make an important contribution to solving the problem. In this study, the problems in the parent-child relationship, which play an important role in today's family problems, affect their moral upbringing of students - children.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНИВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Гардашова Шахла
Магистрантка II-го курса БГУ
shahla.gardashova0@gmail.com

Ключевые слова: мониторинг, оценивание, классификация, содержание, образовательный процесс.

Açar sözlər: monitoring, qiymətləndirmə, təsnifat, məzmun, təlim prosesi.

Keywords: monitoring, assessment, classification, content, educational process.

Оценивание педагогического процесса, его отдельных направлений и деятельности образовательных учреждений очень сложный и многогранный процесс. Классификацию оценивания необходимо определять по особенностям области оценивания. С этой целью сначала рассмотрим некоторые сведения о характере классификации. Сравнение и дифференциация процессов, характеристика некоторых общими, а некоторых разными параметрами позволяет определить классификацию оцениваемых процессов. Однако необходимо понимать, что приведенные выше классификации условные, являются моделью текущей действительности, рассчитанной на определенный период времени. Поэтому ни одна классификация не может считаться абсолютной.

В образовательном учреждении согласно области оценивания в основном используются следующие виды оценивания:

внутренняя самооценка - осуществляется самим учреждением, и ее целью является проведение объективного анализа и диагностики текущего состояния учреждения, принятие решений, необходимых для следующего этапа развития, и получение информации на будущее развитие учреждения;

внешнее оценивание - внешнее оценивание проводится высшими учебными заведениями в целях изучения реального положения образовательного учреждения, сбора информации о деятельности учебного заведения, определения рейтинга между учебным заведением и другими учебными заведениями, принятия важных решений относительно развития образования и информировать общественность об этом;

социальное оценивание - проводится родительскими комитетами, органами местного самоуправления, общественными учреждениями, заинтересованными в образовании, и средствами массовой информации и направлена на информирование родителей, органов местного самоуправления, должностных лиц и общественности об образовательном учреждении.

Под оцениванием деятельности отдельных направлений образовательного процесса следует понимать изучение, сравнение и измерение основной деятельности образовательных учреждений и работы участников (учащихся, населения, учителей, директоров, заместителей директоров, родительского комитета и т.д.)

Работа службы мониторинга должна быть завершена принятием решения о дальнейшем развитии и совершенствовании в результате оценивания рассматриваемого направления системы образования. Основная цель оценивания - улучшить работу системы образования, преобразовать её и помочь в принятии решений по этому поводу.

Исходя из опыта видно, что качество преподавания в основном зависит от трех факторов:

1. содержание образования

2. педагогическая технология
3. контроль качества образования

При наличии гармонии между этими тремя факторами можно обеспечить требуемое качество в образовании. Когда мы говорим о качестве в образовании, следует понимать, на каком уровне оно достигает поставленной цели.

Удовлетворение информационного спроса современного общества зависит, прежде всего, от повышения качества образования. На самом деле проблема качества является одной из главных проблем глобализованного мира. Концепция качества в настоящее время является одним из самых больших требований современного общества.

Качество получаемой информации, качество производства, качество техники и технологий, качество культуры, образования и др. удовлетворение запросов общества является одним из основных условий.

Поскольку качество образования является комплексным и многопараметрическим, оно может включать в себя следующие факторы:

- современность системы образования;
- соответствие содержания образования стратегии развития страны и интересам обучающегося;

Важно изучить, проанализировать и оценить следующие ключевые направления, играющие важную роль в развитии и повышении качества системы общего образования:

Социально-культурные условия, в которых действует образовательное учреждение. В основном изучаются, анализируются и оцениваются социальные условия формирования личности студента через взаимодействие микрокосмологической среды, социально-психологических факторов, общества, семьи и учебного заведения. С этой целью учащимся средних школ, родителям и учителям даются анкеты, их ответы анализируются учителями и социологами и принимаются соответствующие меры.

Содержание образования. В программе образовательной реформы и концепциях, связанных с развитием образования, его содержанием, большое значение имеет фактор обновления содержания. С этой точки зрения соответствие содержания образования требованиям общества и образовательным стандартам считается одним из важнейших аспектов педагогического мониторинга.

Качество образования. Уровень и полезность любой образовательной системы измеряется качеством образования. Понятно, что качество образования является важнейшим показателем в системе образования и любого образовательного учреждения. Одной из важнейших проблем в процессе организации учебного процесса является обеспечение достижения обучающимися высоких достижений. Модернизация образования и использование инноваций в образовании требуют более объективной оценки знаний и умений учеников и студентов.

Психологические особенности учащихся. Определение психологических особенностей называется психодиагностикой. Психодиагностика занимается определением особенностей развития личности, изменений ее личностных качеств и особенностей в зависимости от возраста, взаимоотношений, поведение себя в сложных ситуациях. Основной задачей психодиагностики в образовательном учреждении является изучение психологической готовности ребенка к обучению, к каким предметам направлены его интересы и потребности, установить уровень познавательных процессов (внимание, память, мышление, способность, склонность и др.) составить социально-психологический портрет класса.

Определение будущей профессиональной направленности молодежи. Развитие современного общества характеризуется существенными и частыми изменениями востребованности профессий в различных сферах деятельности. Профессии, которые раньше пользовались большим спросом (в бывшем союзе), сейчас либо быстро приходят в упадок, либо совсем не актуальны. С учетом этого следует провести кардинальную реформу системы профессионального образования молодежи и уделить больше внимания ее подготовке к условиям рыночной экономики.

Эффективность воспитательной системы. В современное время крайне необходимо наладить и систематизировать систему воспитания в образовательном учреждении. Профессионализм, любовь к делу, талант и способности, умение быстро приспосабливаться к изменяющимся условиям – наиболее востребованные качества. С этой точки зрения осуществление воспитательной работы в современную эпоху следует рассматривать как комплексный процесс, сочетающий в себе политическое, нравственное, гражданское, правовое, эстетическое, общекультурное, экологическое воспитание, основанное на идеях гуманизма, демократии личности. Достижение желаемых результатов, связанных с воспитательной работой в образовательном учреждении, определяется измерением уровня сформированности нравственных, гражданских, эстетических, экологических и других качеств личности обучающегося.

Педагогическая деятельность и уровень профессионализма учителя. Качество образования во многом зависит от творческого потенциала учителя, непосредственно реализующего новую технологию обучения и образовательного процесса, его постоянной работы над собой, любви к своей профессии, гибкости педагогического мышления и гуманизма. Главной целью воспитания является формирование всесторонне развитой и гуманистически ориентированной личности. Именно поэтому современная система образования требует, чтобы педагогический процесс соответствовал к каждому ученику с учетом его индивидуальных особенностей и уровня развития.

Инновационная деятельность образовательного учреждения. Педагогическая инновация подразумевает, новые педагогические отношения и их использование. Инновационные процессы находят свое отражение и в структурах управления образовательных учреждений. Это включает в себя новые законы, положения, реформы и т. д., принятые в государственной системе образования. Также важным нововведением считается использование новых технологий обучения. Одним из крупнейших нововведений в организации учебного процесса является внедрение системы куррикулума. Процесс проверки эффективности указанных новшеств в нашей стране является одной из задач мониторинга и оценивания. Таким образом, в структуре системы управления образовательного учреждения, инновации в содержании образования, применение новых образовательных технологий, развитие педагогического мониторинга и создание рабочего механизма, организация опытно-экспериментальной работы кадров должны регулярно проходить аттестацию.

Комплексный анализ деятельности образовательного учреждения. При комплексном анализе учреждений рассматривается анализ каждой части и элементов образовательной системы и комплексный анализ взаимосвязей между анализируемыми частями и элементами. Для обеспечения объективности этого анализа более целесообразно, чтобы оценивание проводилась учащимися, их родителями и педагогами. Комплексное оценивание деятельности общеобразовательного учреждения требует оценивания и анализа деятельности структуры управления школой, текущего состояния предметных кабинетов, педагогического профессионализма учителей, работы классных руководителей, деятельности интеграции методической работы, школьной библиотеке и других

школьных структурах, а также подведение итогов. Внутренняя экспертиза этих направлений осуществляется основными участниками педагогического процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шишов С., Кальней В. Мониторинг качества образования в школе. М., Российское педагогическое агентство, 1998
2. Полонский В. Научно-педагогическая информация. Словарь-справочник. М., Новая школа. 1995
3. Ağamalıyev R.A. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə prioritetlər, islahatlar. Bakı. Təhsil, 1998
4. Cavadov İ.A. Müəllimin peşakarlıq səviyyəsinin və fəaliyyətinin pedaqoji monitorinqi. // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, Bakı, 2005
5. H.H.Jacobs, «Mapping the Big Picture: Integrating Curriculum and Assessment K-12» ASCD, Alexandria, VA, 1997
6. D.Reed, Diagnostic Assessment in Language Teaching and Learning. /[http://clear.msu.edu/clear/newsletter/files/fall 2006](http://clear.msu.edu/clear/newsletter/files/fall%202006).

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНИВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Гардашова Шахла

АННОТАЦИЯ

В данной системе описывается педагогическая классификация мониторинга и оценивания в современной системе образования. Применение мониторинга в педагогическом процессе рассматривается как одно из условий, способствующее достижению поставленной цели образовательного учреждения.

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

Qardaşova Şəhla

XÜLASƏ

Bu məqalədə müasir təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmənin pedaqoji təsnifatını açıqlanmışdır. Pedaqoji prosesdə monitorinqdən istifadə edilməsi təhsil müəssisəsinin inkişafına nail olmağa kömək edən şərtlərdən biri hesab olunur.

PEDAGOGICAL BASIS OF MONITORING AND EVALUATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Gardashova Shahla

SUMMARY

This article describes the pedagogical classification of monitoring and evaluation in the modern education system. The use of monitoring in the pedagogical process is considered as one of the conditions that contribute to the achievement of the goal of the development of an educational institution.

SOSIAL İŞ

AİLƏ ZORAKILIĞININ UŞAĞIN SOSIAL VƏ PSIXOLOJİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Həsənova Zeynəb Elçin qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
mail:zeynebh@internet.ru

Açar sözlər: zorakılıq, istismar, psixi travma, emosional rifah, ailə mühiti

Ключевые слова: насилие, эксплуатация, психологическая травма, эмоциональное благополучие, семейное окружение

Keywords: violence, exploitation, mental trauma, emotional welfare, family atmosphere

Ailə cəmiyyətimizdə ən vacib qurumdur. Ailənin daxili dinamikası uşağın gələcək inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Müasir cəmiyyətdə belə bir fikir var ki, zorakılıq yalnız sosial cəhətdən imkansız ailələrdə baş verir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, məişət zorakılığı mədəni, dini, sosial, hüquqi və iqtisadi aspektlərindən asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün sahələrində baş verir. Zorakılıq uşağın şəxsiyyətinin inkişafının bütün səviyyələrinə, onun emosional və idrak sferalarına, eləcə də davranışlarına təsir göstərir. Ailə həyatının mənfi cəhətlərindən biri də məişət zorakılığının münaqişənin şahidi və ya qurbanı kimi uşaqlara təsiridir (Van der Kolk: 2017).

Ailə zorakılığı yeni bir hadisə deyil - o, zamanın əvvəlindən mövcuddur. Yalnız müasir dövrdə cəmiyyətlər ailə üzvlərinə qarşı zorakılığı sosial problem kimi tanımağa başlayıblar. İnsanlar çox sosial varlıqlardır: bütün əsas ehtiyaclarımız müəyyən mənada münasibətlərimizdən asılıdır, xüsusən də bizi anadangəlmə tərbiyə edənlərlə. İnsan beyni elə inkişaf edir ki, bizim stressə reaksiya sistemlərimiz ətrafımızdakı insanların əhval-ruhiyyəsini və hərəkətlərini şərh edən sistemlərlə sıx bağlıdır. Sosial siqnallar bizə ətrafdakıların sakit və təhlükəsiz olduğunu söylədikdə, öz fizioloji vəziyyətimiz buna uyğun tənzimlənir və biz sayıqlığımızı rahatlaşdırırıq. Digər tərəfdən, biz təhdidləri və ya mənfi emosiyaları hiss etdikdə, xəbərdar olmağa davam edirik.

Məişət zorakılığı və ya ailədə zorakılıq halları yalnız bir ailənin deyil, cəmiyyətin təhlükəsizliyinin əsasları üçün təhlükəlidir. Məişət zorakılığının ümumi xarakter daşması, xüsusən də, patriarxal dəyər və adətlərin hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə zorakılığın baş verməsi cəmiyyətin və dövlətin inkişafına mane olacaq qədər təhlükəlidir. Məişət zorakılığı ilə mübarizə bütün cəmiyyətlərdə olduqca mürəkkəb bir məsələdir. Bir tərəfdən ailə münasibətlərinin bir çox tərəflərinin cəmiyyət üçün qapalı olması, digər tərəfdən ailəyə kənar müdaxilələrin bir çox hallarda problemin dərinləşməsinə və ailənin dağılmasına gətirməsi təhlükəsi bu sahədə mübarizənin

aparılmasına xüsusi və həssas yanaşma tələb edir. Həm də, ailə münasibətlərinə kənar müdaxilə "qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar və hədudlar istisna olmaqla hər kəsin şəxsi və ailə həyatına müdaxilənin yolverilməzliyi" prinsipinə əsaslanmalıdır.

Stressli vəziyyət ciddi psixi və fiziki nəticələr olmadan qeyri-müəyyən müddətə saxlanıla bilməz. Uzaqlaşmış və ya təkrarlanan hiper oyanma dövrləri sinir sisteminə geri qaytarılması çox çətin olan dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Buna görə də, hər hansı bir insanın başqasını təhqir etmək və onu narahat etmək məcburiyyətində hiss etməsi kifayət qədər anlaşılmazdır; lakin cəmiyyətin ən fundamental qrupu olan ailə daxilində məntiqi olaraq oxşar ehtiyacları, məqsədləri və dəyərləri paylaşan insanlar arasında belə qeyri-insaniliyi başa düşmək xüsusilə çətindir.

Zorakılıq uşağa birbaşa və dolayı təsir göstərə bilər. Birbaşa təsir haqqında uşağın özünə qarşı zorakılığın tətbiq olunması hallarında danışılır, dolayı təsir haqqında uşağın yaxınlarına qarşı zorakılığın tətbiq olunması hallarında danışılır, yəni uşaq

bu haqda eşidə bilər, zorakılığın şahidi ola bilər və ya zorakılıqla üzləşən ailənin üzvü ola bilər. Müəyinə zamanı uşağın yanında onun güvəndiyi insanın olması çox vacibdir. Ailədə uşağın şiddətə məruz qalması, ailədaxili zorakılıq, uşağa qarşı edilən aqressiv hərəkətlər tərbiyəsində və təhsildə ciddi nöqsanlar yaradır. Valideyn övladını kəşf edib öyrənmək əvəzinə, onun hər hansı adi hərəkətlərinə, davranışlarına dözə bilməyib onu təhqir edirsə, döyürsə, bu, körpənin aqressiv böyüməsinə və onda müəyyən psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Valideyn tərəfindən tez-tez döyülən uşaqlar natamam böyüyür, onların cəmiyyətə inteqrasiyasında problemlər yaranır. Belə uşaqlar sağlam ruhda böyümür, gələcəkdə özlərini bir şəxsiyyət kimi görmürlər. Nəticədə, onlar cəmiyyətdə, ailədə rahat ünsiyyət qura, sağlam düşünə bilmirlər, həmyaşıdlarına qarşı aqressiv, kobud hərəkətlər nümayiş etdirirlər.

BMT-nin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyası “kobud rəftar” anlayışına Konvensiyanın 19-cu maddəsinə əsasən “fiziki və ya psixoloji zorakılığın, təhqirin və ya sui-istifadənin, qayğısızlığın və ya etinasız münasibətin, kobud rəftarın və ya istismarın, o cümlədən seksual sui-istifadənin hər cür forması” kimi tərif verir. Uşaq və yeniyetmələrin kobud rəftardan qorunması, onlara qarşı edilən cinayətin qarşısının alınması çoxşəhəli səviyyədə həll olunacaq son dərəcə mühüm, sosial əhəmiyyətli və aktual məsələdir. Zorakılığın qarşısının alınması fəaliyyətinə hüquq sisteminin, qəyyumluq və himayə orqanlarının, sosial və maarifləndirici dairələrin, tibbi və psixoloji xidmətlərin əməkdaşları cəlb edilməlidirlər. Uşaq istismarının nəticələrinin müəyyən edilməsi sahəsində tibb mütəxəssislərin biliklərinin artırılması və vərdislərinin formalaşdırılması ilkin səhiyyə sistemində lazımi tibbi, o cümlədən təcili yardımın göstərilməsinin effektivliyinin artmasına töhvə verir.

Bəzi tədqiqatçılara görə, məişət zorakılığı uşaqların məruz qala biləcəyi ən ölümcül zorakılıqdır. Uşaqlar həmişə zorakılığın qurbanı olurlar. Onlar tez-tez analarına, ailənin kiçik üzvlərinə qarşı şiddətin şahidi olurlar. Belə şəraitdə psixoloji travma uşağın özünün sui-istifadə obyektinə çevrilməsindən daha güclü ola bilər (Widom & Wilson: 2015). Ailədaxili zorakılığın travmatik hadisə olub-olmaması aydın deyil, çünki uşaqlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığını əhatə edən hadisələr çox müxtəlifdir. Məişət zorakılığına ən azı bir ailə üzvünün qurban, digərinin isə cinayətkar kimi fiziki və ya emosional təcavüzü daxildir.

Çoxsaylı tədqiqatlar ailə zorakılığının təsiri ilə xarici davranış, travmatik stress və uşaqlarda sosial problemlər arasında əlaqəni müəyyən etmişdir. Tədqiqatların əksəriyyəti məişət zorakılığının məktəb yaşındakı uşaqlara və gənc yetkinlərə təsirlərinə yönəlib; lakin kiçik uşaqlarda bu prosesləri tədqiq edən az sayda tədqiqat var. Keçmişdə məişət zorakılığına məruz qalmış uşaqlar məişət zorakılığı ilə böyüməmiş uşaqlardan daha yüksək emosional intensivliklə münasibətə reaksiya göstərmişlər. Araşdırmalar göstərmiş ki, məişət zorakılığına məruz qalma davranış problemləri riskini də artırır. Ailədaxili zorakılığa məruz qalan uşaqlar zorakılığa daha çox meyillidirlər. Problemlər yaranmazdan əvvəl kiçik uşaqlarda psixopatologiyani mümkün qədər erkən müəyyən etmək və anlamaq vacibdir (Greene et al.: 2018).

Uşaqlıqda zorakılıq və sui-istifadə çox vaxt ağır şəxsiyyət pozğunluqlarının baş verməsi və yetkinlik dövründə psixi pozğunluqların inkişafı üçün risk faktoru kimi xidmət edir (Vu et al.: 2016). Ailədə zorakılığa məruz qalan uşaqda “aşağılıq kompleksi” yarana bilər. O, təklivə, fantaziyalara, həmçinin aqressiyaya və antisosial davranışlara meyillidir. Eyni zamanda, aqressiya həm başqalarına, həm də özünə qarşı yönəli bilər (Margolin & Vickerman: 2011). Uşaqlıqda yaşanan fiziki, cinsi və psixoloji (və ya emosional)

zorakılığın bir neçə əhəmiyyətli uzunmüddətli travmatik nəticələri ola bilər. Bu travmatik nəticələr yetkinlik dövründə affektiv pozğunluqlar, travma sonrası stress pozğunluqları, asılılıq davranışları, yemək pozğunluqları və bir çox başqa şəkildə özünü göstərə bilər.

Birləşmiş Ştatlarda hər il Uşaq Mühafizə Xidmətləri (CPS) uşaq istismarı ilə bağlı 2 milyondan çox hesabatı araşdırır, bunların 18%-i fiziki zorakılıq məsələləri ilə bağlıdır (Finkelhor & Jones: 2012).

Müasir cəmiyyətdə zorakılıq probleminin həlli ən aktual və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir. Hadisə yalnız onun fərdə təsiri müəyyən edildikdən sonra psixi travmatik kimi qiymətləndirilə bilər.

Son illərdə nəşr olunan perspektiv tədqiqatlar uşaqlıqda kumulyativ travmatik hadisələr arasında sıx əlaqə olduğunu ortaya qoydu. Bunlara sui-istifadə, ailə disfunksiyaları və sosial təcrid, habelə yetkinlərin fiziki və psixi sağlamlığının xəstəlikləri daxildir (Lucas-Herald et al.: 2012). Uşaqlar zorakılıq hərəkətlərinə müdaxilə etdikdə birbaşa travma riski ilə də üzləşirlər. Ana daha çox zorakılığa məruz qalanda uşaqlar daha tez müdaxilə edirdilər. Elmi sübutlar göstərir ki, uşaqlar məişət zorakılığı təsirinə məruz qalan ailələrdə böyüyərsə, gələcəkdə fiziki sağlamlıq problemləri riski artır (Bair-Merritt et al.: 2006). Təhsil məsələləri də (Byrne & Taylor: 2007). Həmçinin, cinayət davranışında iştirak riski artmış olur (Gilbert et al.: 2009; T. Gilbert et al.: 2012). Eyni şey onların gələcək intim münasibətlərində və dostluğunda olan şəxslərlərarası çətinliklərə də aiddir (Siegel: 2013). Onlar həmçinin daha çox təqiblərə məruz qalır (Callaghan: 2018). Ədəbiyyat araşdırmasının göstərdiyi kimi, məişət zorakılığının şahidi olan uşaqların məktəbdə fiziki təcavüzə məruz qalma ehtimalı təxminən üç dəfə çoxdur (Rogers & Parkinson: 2018).

Meta-sintez göstərdi ki, uşaqlar məişət zorakılığını mürəkkəb, təcridedici və uzunmüddətli təcrübə kimi təsvir edirlər ki, bu da çox vaxt onların münasibətlərində məhəvə, itkiyə və problemlərə gətirib çıxarır. Özlərinin və ailələrinin təhlükəsizliyini və emosional rifahını təmin etmək üçün istifadə etdikləri strategiyalara əlavə olaraq, uşaqların tez-tez qorxu, narahatlıq, acizlik və kədər hissləri də aşkar edilmişdir. Ailə zorakılığının zərərli təsirlərinin onun hədəf qurbanı ilə məhdudlaşdığına inanmaq cazibədar olsa da, bu, əlbəttə ki, belə deyil.

Bu mövzuda hazırlanmış təhsil proqramları ailələri dəstək şəbəkələri ilə təmin etdikcə və müsbət ailə fəaliyyətini, zorakılıqdan azad qarşılıqlı əlaqəni və zorakılığın tətikləyicilərinin tanınmasını vurğuladıqca, onlar ailə zorakılığı nisbətlərinə yaxşılaşdırıcı təsir göstərə bilər. Digər tədqiqatçılar da fərdi, ailə və icma faktorları arasında mühüm əlaqəni qəbul edirlər. Qəribədir ki, bəziləri bu anlayışı ailə zorakılığının qarşısının alınmasında “yeni sərhəd” adlandırırlar. Bununla belə, uşaqların və ailələrin inkişaf etmək üçün bir-biri ilə və sağlam icmalarla möhkəm əlaqələrə ehtiyacı olması təəccüblü olmamalıdır.

Araşdırmanın nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, məişət zorakılığı uşağın sosial və psixoloji inkişafına ziyan vurur. Uşaqlıqda yaşanan zorakılıq birbaşa təsir edir. Həm də uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər, çox vaxt bütün həyatı təsir edir. Xüsusi ailə münasibətlərinin, unikal həyat ssenarilərinin formalaşmasına töhfə verə bilər. Nəticələrin göstərdiyi kimi, məişət zorakılığı yüksək səviyyədə olan şagirdlərin sosial-psixoloji uyğunlaşma səviyyəsi 20%, məişət zorakılığı səviyyəsi aşağı olan qruplarda isə sosial-psixoloji uyğunlaşma 41% təşkil edir. Əlverişsiz ailə mühiti və zorakılıq səbəbindən uşaqlıq travmasının səviyyəsindən asılı olaraq respondentlər arasında müəyyən fərqlər var. nlarda fərqli subyektiv nəzarət, özünü qavrayış, emosional rahatlıq və hökmranlıq etmək istəyi var. Nəticələr göstərir ki, uşaqlıqda zorakılıq səviyyəsi yüksək olan şagirdlər daha çox məsuliyyətdən qaçır, münaqişəli vəziyyətlər yaradırlar. Onlar özlərinə qapalıdırlar, aşağı və ya yüksək özünə hörmətə malikdirlər və despotizmə meyillidirlər.

Sosial-psixoloji uyğunlaşma qabiliyyəti aşağı olan nümayəndələr daha çox problemlərdən qaçır və narahatlığı artırırlar. Qeyd edək ki, məişət zorakılığı, uşaqlara qarşı

zorakılıq və baxımsızlıq problemi sadəcə tibbi problem olmaqla yanaşı, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirən sosial problemdir. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilikdə müəyyən təkmilləşdirmələrə baxmayaraq, onun icrası və riayət olunması məsələsi cəmiyyət tərəfindən ciddi şəkildə həll edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. ASSEMBLY, UG (1989). "Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya: Baş Assambleyanın 20 noyabr 1989-cu il tarixli 44/25 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş və imza, ratifikasiya və qoşulmaq üçün açılmışdır". Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının internet saytından götürülüb: <http://www.ohchr.org/az/professionalinterest/pages/crc.aspx>
2. BAIR-MERRITT, MH, BLACKSTONE, M, & FEUDTNER, C (2006). "Uşaqlıq dövründə intim partnyor zorakılığına məruz qalmanın fiziki sağlamlığının nəticələri: Sistematik bir baxış",; *Pediatrica*, 117, 278-290. doi: 10.1542/peds.2005-1473
3. BENGTTSSON, M (2016). "Məzmun təhlilindən istifadə edərək keyfiyyətli tədqiqatı necə planlaşdırmaq və həyata keçirmək olar", in: *Nursing Plus Open*, 2, s.8-14.
4. BYRNE, D VƏ TEYLOR, B (2007). "Məişət zorakılığına məruz qalma riski altında olan uşaqlar və onların təhsil səviyyəsi: Təhsil işçilərinin, sosial işçilərin və müəllimlərin perspektivləri", in: *Praktikada Uşaq Baxımı*, 13(3), s.185-201.
5. XRİSTİAN, CW və UŞAQ SUİSTİYYƏSİ VƏ QEYDİYYƏT KOMİTƏSİ (2015). "Şübhəli uşaq fiziki zorakılığının qiymətləndirilməsi",; *Pediatrica*, 135(5), s.e1337-e1354.
6. FEDERAL QANUN №. 2016-cı il 3, 08/03/2016-cı il tarixində buraxılmışdır 28 Cüməddül-əvvəl 1437 H. "Uşaq Hüquqları Haqqında (Vadeema Qanunu)". URL: <https://www.government.ae/en/information-and-services/social-affairs/children>
7. FINKELHOR, D, & JONES, LM (2012). "1990-cı illərdən bəri cinsi istismar və fiziki zorakılıq azalıbmı?", in: *Durham, NH: Uşaqlara qarşı Cinayətlər Araşdırma Mərkəzi*.
8. Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması üzrə metodik vəsait, Bakı – 2017, səh. 21-22
9. Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını Müdafiə Liqası "Təmiz Dünya" Qadınlara Yardım İctimai Birliyi, BAKI-2014 ,səh.4
10. Məişət zorakılığına məruz qalmış şəxslərə tibbi xidmət göstərən mütəxəssislər üçün metodik vəsait. Bakı – 2014 səh. 33

AİLƏ ZORAKILIĞININ UŞAĞIN SOSIAL VƏ PSIXOLOJİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Həsənova Zeynəb

XÜLASƏ

Ailə zorakılığının uşağın psixoloji və sosial inkişafına təsirinin öyrənilməsi özünəməxsus mövqe tutur. Məqalə ailə zorakılığının uşağın sosial və psixoloji adaptasiyasına təsirini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Bu, emosional zorakılığın və məişət zorakılığının uşaqların psixoloji fəaliyyətinə və inkişafına təsirinə dair məqalədir. Bu məqalədə məişət zorakılığına məruz qalmanın uşaqların uyğunlaşmasına və inkişafına təsir edən proseslər araşdırılır.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНОГО НАСИЛИЯ НА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА

Гасанова Зейнаб

АННОТАЦИЯ

Изучение влияния семейного насилия на психологическое и социальное развитие ребенка занимает уникальное положение. В статье ставится задача оценить влияние семейного насилия на социально-психологическую адаптацию ребенка. Это статья о влиянии эмоционального насилия и насилия в семье на психологическое функционирование и развитие детей. В данной статье рассматриваются процессы, посредством которых подвержение домашнему насилию влияет на адаптацию и развитие детей.

THE IMPACT OF FAMILY VIOLENCE ON THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF THE CHILD

Hasanova Zeinab

SUMMARY

The study of the impact of family violence on the psychological and social development of the child takes a unique position. The article aims to assess the impact of family violence on the child's social and psychological adaptation. This is an article on the effects of emotional abuse and domestic violence on children's psychological functioning and development. This article examines the processes by which exposure to domestic violence affects children's adjustment and development.

AZƏRBAYCANDA TƏSADÜF OLUNAN MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ MÜXTƏLİF FORMALARI

Məmmədova Elvira Nusrət qızı
ADMIU-nun II kurs magistrantı
mmmdova1999@internet.ru

Açar sözlər: Zorakılıq, məişət zorakılığı, zorakılığın növləri, şiddət, cinsi zorakılıq, məişət zorakılığı.

Keywords: Violence, domestic violence, types of violence, violence, sexual violence, domestic violence

Ключевые слова: Насилие, насилие в семье, виды насилия, насилие, сексуальное насилие, домашнее насилие

Zorakılığı qiymətləndirərkən, zorakılığa məruz qalan qruplara görə təsnifat aparıldıqda, əsasən aşağıdakı alt başlıqlar görünür.

- Qadınlara qarşı zorakılıq
- Uşaqlara qarşı zorakılıq
- Yaşlılara qarşı zorakılıq
- Həmyaşıd Zorakılığı
- Qardaş zorakılığı
- Tanışlıq zorakılığı
- Əlillərə qarşı zorakılıq [3, s.26].

Ən çox zorakılığa məruz qalan qruplar isə bunlardır:

- Uşaqlar,
- Qadınlar
- Qocalar.

Bu baxımdan fərdi zorakılıq məişət zorakılığı çətiri altında öyrənilir. Bununla belə, fərdi zorakılıq kollektiv zorakılığa səbəb olan amildir. Nəticədə yaranan zərərlər də həmin şəxsin yaşadığı hadisə vasitəsilə fərdi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilir.

Zorakılıq təcrübələrində ən çox qarşılaşdığımız vasitələrdən biri də odlu silahdan istifadədir. Odlu silahlar zorakılığın nəticəsini ağırlaşdıran amil olmaqla yanaşı, həm də zorakılığa səbəb olan amildir. Fərdi silahlanmanın artması ilə hər yerdə, o cümlədən ölkəmizdə də həm zorakılıq, həm də ölümə nəticələnən hadisələrdə böyük artım var. Odlu silahdan istifadə etməklə qətlər böyük faiz təşkil edir. Araşdırmalara görə, evdə silahın olması intihar riskini beş dəfə, adam öldürmə riskini isə üç dəfə artırır [5, s. 12].

Qadınlara qarşı zorakılıq əsasən aşağıdakı dörd formada olur:

- Fiziki.
- Emosional.
- Cinsi.
- İqtisadi [3, s. 123].

Fiziki zorakılıq zərərçəkənin fiziki toxunulmazlığının pozulması deməkdir. Fiziki güc tətbiqi nəticəsində yaranan zorakılıq şəxsin bədəninə müvəqqəti və ya daimi ziyan vurur, bəzən isə ölümə nəticələnir. Cinsi zorakılıq təcrübəsinə fiziki zorakılıq da daxildir. Halbuki cinsi zorakılıq adlandırılı bilməsi üçün əməlin şəxsin cinsi bütövlüyünə hücum ölçüsündə olması lazımdır. Bu hücum həmişə fiziki xarakter daşımalı deyil. Məsələn, şifahi cinsi təcavüz davranışı da cinsi zorakılıqdır. Emosional və iqtisadi zorakılıq isə ən çox rast gəlinən və buna görə də hərəkətə keçməsi ən çətin zorakılıq növüdür, çünki baş verəndə heç bir tapıntı ortaya qoymur [4, s. 44].

Qadınlara qarşı zorakılıq tətbiq edənlərin daha çox onlarla yaxın münasibətdə olan insanlar, ərləri və ya əvvəllər birlikdə olduğu kişilər olduğu görülür. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına görə, dünyada qadınların 35%-i fiziki və cinsi zorakılığa məruz qalır və onların 30%-i partnyorları, 7%-i isə tərəfdaş olmayanlar tərəfindən törədilir. Bu şəxslər tərəfindən zorakılıq bioloji, psixoloji və sosial səbəblərdən baş verə bilər [3, s. 78].

Qadınlara qarşı zorakılığın qadınların fiziki və ruhi sağlamlığına çox mənfi təsir etdiyi müəyyən edilib. Zorakılıq xəsarətlərə səbəb olmaqla yanaşı, qadının uzun müddət ərzində xroniki ağrı, fiziki qüsurlar, narkotik və alkoqoldan sui-istifadə və depressiya kimi bir sıra digər problemlərlə üzləşmə riskini də artırır. Cinsi zorakılığa məruz qalmış qadınlarda planlaşdırılmamış hamiləlik, cinsi yolla ötürülən infeksiyalar və hamiləliyin mənfi nəticələrinə çox rast gəlinir [5, s. 97].

Uşaqlara qarşı zorakılıq halları ən çox zərər verən, ən gizli və üstü açılmayan hallardır. Uşaqlara qarşı zorakılıq ümumiyyətlə uşaq istismarı adlanır, çünki bu, uşağın inkişafına mane olur [6, s. 59].

Uşaq zorakılığı 0-18 yaşlı uşağın onun qayğısına qalmasına cavabdeh olan şəxs və ya şəxslər tərəfindən zərərli, təsadüfi olmayan və qarşısı alınmayan davranışa məruz qalmasıdır. Bu, uşağın fiziki və psixososial inkişafına mane olan, yaşadığı cəmiyyətin mədəni dəyərlərindən kənarda qalan və mütəxəssis tərəfindən sui-istifadə kimi qiymətləndirilən davranış olmalıdır.

Uşaq zorakılığı 4 əsas qrupda ayrılır.

- Fiziki zorakılıq
- Cinsi istismar
- Emosional istismar
- Ehtiyatsızlıq [4, s. 129].

Fiziki zorakılıq ən geniş mənada “uşağın təsadüfən zədələnməsi” kimi müəyyən edilə bilər. Ən çox rast gəlinən hal uşağa qarşı fiziki zorakılıq və döyülmədir. “Orqanizmə fiziki ziyan vuran ekimozların, sınıqların, yanıqların və hər cür lezyonların yaranmasına səbəb olan sui-istifadə” fiziki zorakılıqdır.

Cinsi zorakılıq psixososial inkişafını tamamlamamış və yetkinlik yaşına çatmayan oğlan və ya qızın böyüklər tərəfindən cinsi məqsədlər üçün istifadə edilməsidir. Uşağın böyüklər tərəfindən cinsi həzz üçün istifadəsi cinsi istismardır. Bu, cinsiyyət orqanlarına toxunma, sərgilmə, röntgencilik, pornoqrafiyadan tutmuş zorlamaya qədər geniş çeşidli davranışları əhatə edir [6, s. 2].

Emosional zorakılıq uşaq və gənclərin onlara mənfi təsir göstərən münasibət və davranışlara məruz qalaraq və ya ehtiyac duyduqları diqqət, sevgi və qayğıdan məhrum edilərək sosial və elmi standartlara uyğun olaraq psixoloji zədələnməsi halıdır. Bu davranışlar; Yaş, status, bilik və yer kimi xüsusiyyətləri ilə uşağa və ya gəncə təsir edən şəxs və ya şəxslər tərəfindən tətbiq edilir.

Baxımsızlıq, uşağa cavabdeh olan şəxsin bu öhdəliyi yerinə yetirməməsi, uşağa fiziki və ya emosional laqeyd yanaşmasıdır. Qidalanma, geyim, tibbi ehtiyaclar, emosional ehtiyaclar və ya optimal yaşayış şəraiti üçün lazımı diqqətin göstərilməməsi kimi müəyyən edilir. Böyümə geriliyi, psixososial uyğunlaşma çətinliyi olan, təhsil ehtiyacları qarşılanmayan və profilaktik sağlamlıq xidmətlərindən faydalanmayan uşaqlarda laqeydlilik nəzərə alınmalıdır [2, s. 18].

Uşaq Hüquqları Konvensiyasından sonra burada yaş həddinin verilməsi əhəmiyyət qazanmışdır. Konvensiya 18 yaşına qədər hər kəsi uşaq hesab edir.

Uşaq zorakılığının əsas amili ondan ibarətdir ki, bu, insan əməli nəticəsində baş verən hadisəyə görə baş verməlidir. Bu səbəbdən uşağa zərər verən zəlzələ, daşqın və ya xəstəliklər kimi fəlakətlər əhatə dairəsi xaricindədir. Fəaliyyətin zərərli deyil, qadağan olması vacibdir. Qarşısının alınması da çox mühüm ölçüdür. Bu, mütləq sözügedən zərərin

qarşısını ala biləcək alternativ insan hərəkətinin mövcudluğunu ehtiva edir. Sui-istifadə müxtəlif fənlərdə qiymətləndirilən və çoxşaxəli öyrənilməsi lazım olan bir mövzudur. Sui-istifadənin tibbi, hüquqi, psixoloji və sosioloji ölçüləri mövzunun təməl daşlarını təşkil edən ölçülərdir [6, s. 76].

Yaşlılara laqeydlik, qocaların gündəlik ehtiyaclarını təmin edə bilməməsidir. Bundan əlavə, yaşlıların fiziki zəiflik, ruhi xəstəlik və ya qeyri-adekvatlıq hallarında ehtiyac duyduqları xidmət və qayğıları ala bilməməsi kimi müəyyən edilir [1, s. 7].

Həmyaşd münasıqəsi zorakılığın növlərindən biri olsa da, bu, yalnız son illərdə gündəmə gələn bir anlayışdır. Uşaqlar arasında zorakılıq yaşanır. Həmyaşd münasıqəsi (zorbalıq) fiziki gücə və ya yaş fərqinə görə güc fərqindən yaranan bir hadisədir. Bir sözlə, uşaqların bir-birinə şiddət tətbiq etməsidir. Həmyaşdların münasıqəsi əsasən 3 kateqoriyada qiymətləndirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Fiziki aqressiya (itələmək, vurmaq, təpikləmək),
- Şifahi təcavüz (hədələmək, sataşmaq, küsmək, ad çağıрмаq, jest etmək)
- Dolayı təhqiramiz davranışlar (kimisə məhəl qoymamaq və ya fəaliyyətdən kənarlaşdırmaq) [5, s. 19]

Zorakılıq növləri arasında ən az tədqiq edilən kateqoriyalardan biri bacı-qardaşlar arasında zorakılıqdır. Qardaş zorakılığı dünyada və ölkəmizdə çox rast gəlinən bir hadisə olsa da, kifayət qədər araşdırılmamış bir mövzudur. Ən böyük səbəblərdən biri bacı-qardaşlar arasında şiddətin kəskin müəyyən edilmiş tərifinin olmaması və nisbilik olmasıdır. Ən çox rast gəlinən zorakılıq növü olsa da, aparılan araşdırmaların sayı və bu işlərin əhatə dairəsi kafi deyil. Qardaş şiddəti çox vaxt ailələr tərəfindən böyümənin normal davranışı kimi qəbul edilir. Eyni zamanda ailələr müvəqqəti olduğunu düşündükləri bu zorakılıqların bacı-qardaş böyüdükcə aradan qalxacağına inanırlar. Qardaş zorakılığının zərərsiz və normal bir təcrübə olduğu əksər cəmiyyətlərdə qəbul edilmiş mədəni reallıqdır [4, s. 88].

Əsasən problem ondadır ki, bir və ya bir neçə mühüm həyat fəaliyyətini məhdudlaşdıran fiziki və ya əqli qüsuru olan bir insanın reaksiya qabiliyyəti məhduddur. Bundan əlavə, qayğının daha qabarıq olduğu bu qrupda baxıcı zorakılığı ön plana çıxır.

Bir çox kateqoriyadan olan əlillərin zorakılığa məruz qaldığı hallarda hesabat vermək də mühüm problem kimi qarşıya çıxır. Gözdən əlil bir insanın zorakılıqda kimin olması sualına cavab verə bilməsi və ya ünsiyyətdə məhdudiyyəti olan birinin səlahiyyətli orqanlarına məlumat verməsi problem ola bilər [2, s. 9].

İntihar zorakılığın bir növüdür. Digər zorakılıq növlərindən fərqli olaraq insan özü özünə qarşı bu zorakılığı törədərkən onun sağ qalma ehtimalı daha az, ölüm ehtimalı isə daha çoxdur.

İntiharı könüllü olaraq öz ölümünə səbəb olan hərəkət kimi təyin etmək olar. Çox vaxt çarəsizlik hissləri nəticəsində baş verir və əsasən depressiya, bipolar pozğunluq, şizofreniya, alkoqolizm və maddə asılılığı kimi müxtəlif psixi xəstəliklərlə əlaqələndirilir. Maddi problemlər və şəxsiyyətlərarası münasıqələr intihara səbəb olan stress faktorlarındandır.

İntihar insanın özünə qarşı ən şiddətli davranışdır. İntihar insanın öz həyatına son qoyması kimi müəyyən edilə bilər. Bu mövzuda mühüm işlər görmüş Emile Durkheimə görə, mərhumun ölümə nəticələnəcəyini bilərək etdiyi müsbət və ya mənfi hərəkətin birbaşa və ya dolayı nəticəsi olan hər hansı ölümə intihar deyilir [4, s. 102].

İntiharın səbəbləri çox müxtəlifdir. Bəzi şərtlər intihar riskini artırır. Onları aşağıdakılardır:

- Psixiatrik xəstəliklər
- Sosial səbəblər
- Psixoloji səbəblər

- Bioloji meyl
- Genetik meyl
- Fiziki xəstəlikləri [1, s. 45].

Fiziki zorakılıq ən çox aşkar edilən və müşahidə edilən zorakılıqdır. Fiziki güc tətbiq edərək qarşı tərəfi döymək və döymək hərəkətləri ilə başlayan fiziki zorakılıq ölümlə nəticələnən hadisələrə də səbəb ola bilər.

Fiziki zorakılıq döyməkdən daha çox şey ehtiva edən və daha dramatik nəticələrə səbəb ola bilən bir davranışdır. Bir sille ilə başlayır və müxtəlif alətlərin istifadə edildiyi hadisələrə qədər uzanır. Fiziki zorakılığın tərəfi qurbanın sağlamlığına mənfi təsir göstərən və bədəndə izlər buraxan lezyonların və xəsarətlərin olması kimi müəyyən edilə bilər [5, s. 110, 111].

Fiziki zorakılıq üsuluna görə iki başlıq altında araşdırılır:

➤ Qeyri-instrumental hücumlar: Bunlar alətdən istifadə etmədən zorakılığın tətbiq olunduğu vəziyyətlərdir. Şillə, yumruq, itələmə, təpikləmə, silkələmə və çimdikləmə kimi hadisələr bu əhatə dairəsinə daxildir.

➤ Alətli Hücumlar: Bu tip hücumlar alətdən istifadə edərək zorakılığın tətbiq olunduğu və bədəndə müxtəlif lezyonların yarandığı vəziyyətlərdir. İstifadə olunan alətlər adətən kəmərlər, qayıqlar, hər hansı məişət əşyaları (telefon, tava və s.), şlanq, siqaret, üt, isti su və isti yeməkdir [3, s. 87].

Bədəndə fiziki zorakılığın əsas tapıntıları sıyrıqlar, ekimozlar, yanıqlar və sınıqlardır. Bununla bağlı yaralanmalar daha çox üz, qollar, sinə, kürək, baldır və cinsiyyət orqanlarında görülür.

Məişət zorakılığı hallarında bədbəxt hadisələrlə bağlı xəsarətləri və zorakılıqla bağlı xəsarətləri ayırd etmək vacibdir. Burada edilən səhvlərin əvəzini həm qurban, həm də ailə ödəyə bilər. Zorakılıq nəticəsində yaranan xəsarətlər aşkar edilə bilməzsə, qurban istismar ediləcəyi mühtidə qalacaq. Əks halda, xəsarət qəza nəticəsində olarsa, o zaman ailədəki insanlar haqsız yerə ittiham olunur və travma alırlar [6, s. 25].

Burada ən böyük problemlərdən biri də zorakılığa məruz qalan insanın bunu gizlətməsidir. Qadınlar qapı-pəncərələri çırpır, uşaqlar siddən, pilləkənlərdən yıxılır, öz səbəblərindən gizlənməyə çalışırlar və ya buna məcbur olurlar. Yaşılarda utanc və ya uşaqlarının pozğunluğundan qorxaraq yaşadıklarını gizlətməyə çalışırlar.

Klinikada fiziki zorakılıq halları daha çox dəri, skelet və mərkəzi sinir sistemi tapıntıları ilə baş verir. Travmanın adətən müşahidə olunan forması mexaniki olur. Ən çox görülən iki lezyon ekimoz və sıyrıqlardır.

Ekimozlar insana vurulan travmanın ən yaxşı göstəricisi olması və hadisənin yeri, forması və rəngi ilə bizə məlumat verməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. İstifadə olunan alətin növü, ekimozun formasına baxaraq demək olar [5, s. 12].

ƏDƏBİYYAT

1. Yaşlı insanlara və qocalara qarşı qəddar rəftar haqqında Bəyannamə (41-ci Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasında qəbul edilib, Honkonq, 24-28 sentyabr 1989-cu il)
2. Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiya (13 dekabr 2006-cı ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 61/106 sayılı qətnamə ilə qəbul edilib)
3. Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında Bəyannamə (BMT-nin Baş Məclisinin 48/104 sayılı qətnaməsi ilə 20 dekabr 1993-cü il tarixdə qəbul edilib)
4. İşgəncələrə və digər qəddar, insanlıqdan kənar, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növləri əleyhinə Konvensiya (BMT-nin Baş Məclisinin 39/46 sayılı qətnaməsi ilə 10 dekabr 1984-cü il tarixdə qəbul edilib)

5. Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (BMT-nin Baş Məclisinin 34/180 sayılı qətnaməsi ilə 18 dekabr 1979-cu il tarixdə qəbul edilib)

6. “Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 31 may 2002-ci il, №336-IIQ)

AZƏRBAYCANDA TƏSADÜF OLUNAN MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ MÜXTƏLİF FORMALARI

Məmmədova Elvira

XÜLASƏ

Zorakılıq bu gün demək olar ki, bütün ölkələrdə əsas sağlamlıq problemlərindəndir. Xüsusilə də qadına və uşağa qarşı olan zorakılıq bütün dünyada başlıca problemdir. Bu məqalədə zorakılıq təcavüzkarlara, hərəkətlərə və qurbanlara görə təsnif ediləcəkdir. Bundan başqa məqalədə zorakılığın növlərindən, qadına, uşağa, yaşlılara, əlillərə və s. olan zorakılıqdan söhbət açılacaq.

DIFFERENT FORMS OF ACCIDENTAL DOMESTIC VIOLENCE IN AZERBAIJAN

Elvira Mammadova

SUMMARY

Violence is a major health problem in almost all countries today. Especially violence against women and children is a major problem all over the world. In this article, violence will be classified according to perpetrators, acts, and victims. In addition, the article describes the types of violence against women, children, the elderly; the disabled, etc. violence will be discussed.

РАЗЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ВСТРЕЧАЮЩЕГОСЯ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльвира Мамедова

АННОТАЦИЯ

Сегодня насилие является серьезной проблемой здравоохранения почти во всех странах. В частности, насилие в отношении женщин и детей является серьезной проблемой во всем мире. В этой статье насилие будет классифицироваться по виновникам, действиям и жертвам. Кроме того, в статье описаны виды насилия в отношении женщин, детей, стариков, инвалидов и др. Насилие будет обсуждаться.

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİ SİYASƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

*Dos. Tacəddin Rasim Fərhad oğlu
Osmanlı Ayşən Rasim qızı
BDU-nin II kurs magistrantı
ayshan.osmanli@mail.ru*

Açar sözlər: vergi siyasəti, iqtisadi siyasətin inkişafı, bazar iqtisadiyyatı, vergi xidməti, verginin iqtisadi siyasətdə rolu.

Ключевые слова: налоговая политика, разработка экономической политики, рыночная экономика, налоговая служба, роль налогов в экономической политике.

Keywords: tax policy, economic policy development, market economy, tax service, the role of tax in economic policy.

Son dövrlərdə ölkəmizdə iqtisadi potensialın inkişaf etdirilməsi, bu potensialın çoxşaxəlili olması və iqtisadi inkişaf istiqamətində görülən işlər Azərbaycanın iqtisadi sahədə nüfuzunu xeyli artıraraq qlobal layihələrin ölkəmizdə reallaşdırılmasında mühüm şərait yaratmaqla yanaşı artımını təmin etmişdir.

Respublikamızda qəbul edilən digər sahələrə də təsiri olan sosial-iqtisadi islahatlar təkmilləşdirilmiş inkişaf modelinin yaradılmasında, onun beynəlxalq integrasiyasına, neft ilə yanaşı həm də qeyri-neft sektorlarının davamlı inkişafına, əhalinin rifah səviyyəsinin təmin edilməsini qarşıya məqsəd qoyaraq, iqtisadiyyatın nizamlı şəkildə tərəqqi etməsinə zəmin olmuşdur.

İqtisadi inkişafa nail olunması mövcud olan imkanların, o cümlədən iqtisadi imkanların səfərbər edilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi imkanların bir növü sayılan vergilər – müxtəlif müəssisə və təşkilatlardan, əhalidən tutulan tədiyyələri (ödəmələri) ilə özünəməxsus yer tutur. Vergilər sosial-iqtisadi inkişaf standartlarına uyğun olaraq, milli gəlirin ədalətli formada bölüşdürülməsini və bu prosesin yenidən bölünməsinə özündə cəmləşdirən maliyyə münasibətləri formalarından biri sayılır. Vergilərin hazırkı vəziyyəti tam uyğun formada əks etdirməsi və davamlı inkişafın təmin olunmasına yönəlməsi qarşıya qoyulmuş vacib məsələ olub, elmi əsaslara istinad edərək siyasi iradəni tələb edir, digər bir sözlə desək isə fəal, mütləq vergi siyasəti yeridilməsini özünün əsas məqsədi hesab edir. Belə halda isə ölkədə sosialsiyasi, iqtisadi sabitlik müəyyən qədər tənzimlənə bilər ki, vergi siyasəti kifayət qədər reallaşa bilər. Respublikamızda vergi sistemi artıq daha şəffaf əsaslarda fəaliyyət göstərir, xalqın maddi və mədəni həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə öz töhfəsini artırmaqda köməkçi amil kimi çıxış edir. Fikrimizcə, dövlətimizin vergi siyasəti öz çevikliyi sayəsində daha differensial səciyyə kəsb edir. Vergi siyasətində vergi qoyulmayan minimum gəlirlərin artırılması və vergi güzəştlərinin genişləndirilməsi meyli də özünü tamamilə doğruldur.

Vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlət gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti əsasən vergi dərəcəsi və vergi güzəştləri alətlərinin köməyi ilə təmin olunur. Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi vergi dərəcələri hesab edilir. Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vergi dərəcəsinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, müxtəlif növ vergi dərəcələrindən - proporsional, proqressiv və reqressiv dərəcələrdən istifadə edilir. Onların köməyi ilə təkcə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin formalaşdırılması həyata keçirilir. Mərkəzləşdirilmiş vergi sistemi vergi

dərəcələri hesabına kifayət qədər cild xarakterizə olunur, bu da hər il vergi dərəcələrini müəyyən etməklə ölkədə mövcud olan iqtisadi konyukturaya müvafiq olaraq səmərəli vergi siyasətinin aparılmasına imkan verir. Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam formada və ya qismən azad olma hüququ verilə imkanı vardır. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. Ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində bəzi növ sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Daha çox istifadə olunan vergi güzəştlərindən:

- gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergi qoyma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi; - aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi; - ayrı-ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməsi; - zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi və s. göstərmək olar. Vergitutma bazasının formalaşdırılması da dövlətin vergi siyasətinin əsas vasitəsi sayılır. Müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin dövlət qarşısında vergi öhdəliklərinin artması və azalması bu göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu da öz növbəsində iqtisadi inkişafın müvafiq olaraq artması, istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlavə stimulyator və ya əksinə məhdudiyyət yaradır. Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasətinin əsas məqsədi və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Vergi siyasətinin səmərəliliyi dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Respublikamızda vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir: - vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsi və vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması; - vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması və onların hüquqlarının maksimum qorunması; - vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi; - dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmini; - inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsindən milli- mədəni dəyərlər nəzərə alınmaqla istifadə olunması; - sahibkarlıq və investisiya fəallığını stimullaşdıran müdaxilə vergi sisteminin formalaşdırılması. Ölkədə aparılan vergi islahatlarının əsas məqsədi yeni istehsal-mülkiyyət münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdan, onların dinamik inkişafını təmin etməkdən, bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında da başlıca rol oynayan vergi sistemi – onun təkmilləşdirilməsi, vergitutma bazalarının geniş miqyaslı olması, vergilərin və vergi xidmətlərinin çağdaş Avropa tələblərinə uyğun olaraq tənzimlənməsi sahəsində əhəmiyyət kəsb edən layihələr qəbul edilmiş, vergi məəcəlləsinin və vergi xidmətinin hal-hazırkı standartlara tənzimlənməsi cəhətdən yaradılmasında bir çox nailiyyətlər əldə edilmişdir. Hal-hazırda da Dövlət Vergi Xidməti ölkəmizdə iqtisadiyyatın güclənməsi, iri proyektli regional və lokal layihələrin reallaşdırılmasında da öz xidmətlərini göstərməyə davam edir. Beləliklə də, müstəqil ölkəmizdə vergi siyasətinin təsiri iqtisadi siyasətin və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində vacib tərkib hissəsinə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və fiskal siyasətin həyata keçirilməsində başlıca amilə çevrilmişdir. Uğurlu daxili və xarici siyasətin nəticəsi olaraq iqtisadiyyat obyektlərində formalaşma dövrü demək olarki

başla vurmuş Azərbaycanda sürətli formada vergi siyasətini həyata keçirməyə sahib, eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi tələblərə cavab verən müasir vergi siyasəti tənziqlənmişdir.

Ümumilikdə ölkədə bazar iqtisadiyyatının qurulması onun dünya iqtisadiyyatına integrasiyasını və onun istiqamətlərini, iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınması nəticədə əhalinin rifah səviyyəsinin artmasını təmin edir. Əgər hüquqi aspektdən yanaşsaq ilkin olaraq, hakimiyyət və idarəetmə sahələrində vergi məcəlləsinin məqsədyönlü şəkildə tətbiq edilməsi hüquqi hərəkətililiyin əsası hesab edilir. Belə olduğu halda təkrar istehsal tələbatını, sosial cəhətdən ehtiyac sayılan sərvətlərin artımını təxmin edir iqtisadi münasibətlər hərtərəfli şəkildə dəyərləndirilir. Vergi siyasətinin cəmiyyətin maraqlarına və şəxsi mənafeələrə uyğun olmasa iqtisadiyyat xəttində deformasiya yaranır. Bunlarla yanaşı büdcədəki tarazlılığın fərqliliyinə gətirib çıxarır, təsərrüfat mexanizminin pozulması bununla da istehsal prosesində ləngiməni yaradaraq, nəticədə iqtisadiyyatın tənəzzülünə gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə olaraq, vergi siyasətiylə formalaşdırılan büdcə gəliri vardır, bu siyasət vasitəsilə büdcə gəliri dövlətə öz iqtisadi siyasətini hansı dərəcədə keçirilməsinə imkan verir. Buradanda da iqtisadi problemlərin həlli kimi cəmiyyətin məcmu olan gəlirlərinin də yenidən bölüşdürülməsi zamanı təzahür edən dövlət hakimiyyəti münasibətlərini ayrı-ayrı sahələrinin xüsusi tətbiq dairəsində çərçivələyir.

Yeni yaranan mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün hüquqi və fiziki şəxslərin vahid dərəcələrini gəlirə (mənfəətə) uyğun olaraq, vergi ilə bağlı normaları tətbiq edilir. Bunlar isə vergi güzəştləri, vergi tədiyyələri və s. olaraq əhəmiyyət daşıyır. Lakin vergi yalnızca büdcənin təşkili üçün deyil, bazar iqtisadiyyatında azad sahibkarlığın, xarici investisiya qoyuluşların tənziqləyən bir siyasət növüdür. Məqsədli şəkildə həyata keçirilən iqtisadi siyasət daxilində vergi siyasəti formalaşdırılmışdır ki, bu da vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini meydana gətirmişdir, nümunə olaraq isə:

- vergi ödənişlərində sayların azaldılması;
- verginin dərəcələrinin endirilməsi və vergi güzəştlərində azalmanın olması ilə bağlı vergitutma bazalarının irimiqyaslı olması;
- iqtisadiyyat sahəsinə investisiyanın qoyulmasının stimullaşdırılaraq daha uyğun investisiya şəraitinin yaradılması;
- -rezident vergi ödəyiciləri ilə qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükündə bərabərləşdirilməni təmin etmək;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarının tələblərə uyğun tənziqləmək;
- vergi ödəyiciləri üçün informasiyanın əldə edilməsini asanlaşdırmaq və onları məlumatlandırmaq, ümumi olaraq, vergi siyasətinin təbliğatını həyata keçirmək;
- ölkənin və əhalinin sosial-qtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyə yönələn tədbirlərin və təlimatların həyata keçirilməsi;
- ölkənin idxal və ixrac potensialında inkişafın təmin edilməsi;
- vergi siyasətində vahid uçot sisteminin inkişafı ;
- vergi siyasətində inzibatçılığın gücləndirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin gəlirləri və mənfəətləri üzərində səmərəli nəzarət sisteminin tətbiqi;
- Vergi Məcəlləsinə əməl olunmasına nəzarət sisteminin təşkilatlarda yaradılması və vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hüquq pozuntusunun baş verməsi hallarında məsuliyyətə cəlb edilməsi və lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün şərtləndirilməsi;
- vergi xidmətinin təşkili zamanı vergi əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün vergi orqanlarının maddi-texniki bazalarının lazımi dərəcədə formalaşdırılması.

Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin normativ-hüquqi bazası mövcuddur ki, bu da aşağıdakı prinsiplər ön planda tutulmaqla həyata keçirilir:

1. Hər bir təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların qanun qarşısında hüquq bərabərliyi;
2. Vergi ödəyicilərinin qeyd olunmuş kateqoriyalara verilən vergi imtiyazlıqlarının qanunla təsdiq olunması halda;
3. Vergi siyasətinin dəyişkən olmaması və ardıcıl olması;

4. Vergilərin ödənilməsi zamanı şəffaflığının təmin edilməsi;
5. İctimai və qabaqcıl inkişafda vergitutmanın növlərinə üstünlük verilməsi;
6. Vergi xidmətlərinin və vergi orqanlarının xidməti illeqal hərəkətlərinə yol verilməməsi və s. aid edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
2. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.H.Rzayev- Vergilər və vergitutma. Dərslik. 2010.
3. İ.Rzayev. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər. Bakı- 2010.
4. Y.A.Kəlbəyev. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı. 2012.
5. Musayev A.F. "Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri" Bakı. 2004

İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİ SİYASƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Osmanlı Ayşən

XÜLASƏ

Vergi siyasəti iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və onun şaxələrinin davamlı olaraq mövcudluğunun əsasını təşkil edən amil kimi çıxış edir, qısacası iqtisadiyyatın inkişafına labüd olaraq təsir edir. Bu təsir Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında da özünü biruzə verərək cəmiyyətin inkişafında da xüsusi sferadan çıxış edir. Məqalədə vergi siyasəti ilə bağlı müəyyən müddəalara toxunulmuşdur, onun iqtisadiyyatın tənzimlənməsindəki rolu haqqında bəhs edilmişdir. Həmçinin, qısa formada vergi siyasətinin formalaşması və onun əsas sahələrinə də toxunulmuşdur.

ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В РЕГУЛИРОВАНИИ ЭКОНОМИКИ

Османлы Айшан

АННОТАЦИЯ

Налоговая политика выступает фактором, составляющим основу регулирования экономики и непрерывного существования ее отраслей, словом, неизбежно влияет на развитие экономики. Это влияние проявляется в стратегиях социально-экономического развития, а также в развитии общества из особой сферы. В статье затрагивались отдельные положения, касающиеся налоговой политики, и говорилось о ее роли в регулировании экономики. Также в краткой форме были затронуты формирование налоговой политики и ее основные направления.

THE IMPORTANCE OF TAX POLICY IN REGULATING THE ECONOMY

Osmanli Ayshan

SUMMARY

Tax policy acts as a factor that forms the basis of the regulation of the economy and the continuous existence of its branches, in short, it inevitably affects the development of the economy. This influence manifests itself in socio-economic development strategies, and also in the development of society from a special sphere. The article touched upon certain provisions related to tax policy, and talked about its role in regulating the economy. Also, the formation of tax policy and its main areas were touched upon in a short form.

BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Ağayeva Aytəkin Arif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytakinaqayeva@mail.ru

Elmi rəhbər: i.ü.f.d., dos. Babayev Fərid Fikrət oğlu

Açar sözlər: beynəlxalq ticarət, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, milli iqtisadiyyat, xarici ticarət, istehsal, əmtəə, idxal, ixrac sərbəst ticarət

Ключевые слова: международная торговля, теории международной торговли, национальные экономика, внешняя торговля, производство, товар, импорт, экспорт, свободная торговля

Keywords: international trade, theories of international trade, national economy, foreign trade, production, commodity, import, export free trade

Beynəlxalq ticarət istər ayrı-ayn ölkələrdə, istərsə də dünya miqyasında ictimai həyatın əsas və ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Beynəlxalq ticarət ümumilikdə dünya ölkələrinin ticarət əməliyyatlarının cəmidir. Beynəlxalq ticarət Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biridir. Belə ki, BİM-in formalarına aiddir:

1. beynəlxalq ticarət və xarici ticarət siyasəti
2. kapital beynəlxalq hərəkəti
3. beynəlxalq valyuta və kredit münasibətləri
4. işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti
5. beynəlxalq elmi texniki əməkdaşlıq

Beynəlxalq ticarət haqqında danışmamışdan əvvəl xarici ticarət ilə beynəlxalq ticarəti fərqləndirmək lazımdır. Xarici ticarət dedikdə, bir ölkənin digər ölkə ilə olan ticarət əməliyyatları hesab edilir. Beynəlxalq ticarət isə dünya ölkələrinin bir-biri ilə həyata keçirdiyi ticarət əməliyyatlarının məcmusudur. Buraya aid edə bilirik: ölkələrin xarici ticarət dövriyyələrinin həcmi, idxal və ixrac əməliyyatları, əmtəə-pul münasibətləri daxildir.

İqtisadçıları belə bir sual düşündürür: Dövlətlər nə üçün ticarət edirlər? Bu suala cavab kimi beynəlxalq əmək bölgüsünü şərtləndirən amillərdə axtarmaq lazımdır.

Beynəlxalq ticarəti şərtləndirən amillər bunlardır:

1. Yerli istehsalın kifayət etməməsi;
2. Əmtəələrin qiymətinin beynəlxalq miqyasda fərqlənməsi;
3. Müxtəlif ölkələrdə fərqli əmtəələrin istehsalı.

Beynəlxalq ticarət - bütün dünya ölkələrinin xarici ticarətlərini əks etdirən əmtəə-pul münasibətləri sferası başa düşülür. Beynəlxalq ticarətin inkişafı milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli oldu. Xarici ticarətin milli iqtisadiyyat üçün inkişafını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırı bilirik:

1. İstehsal və resurs çatışmazlığının aradan qaldırılması;
2. Daxili tələbdən daha artıq istehsala nail olunması;
3. Rəqabət;
4. Daxili bazarın tələbinin inkişafı;
5. Gəlir əldə edilməsi;
6. İqtisadi dinamizm

Beynəlxalq ticarətin milli iqtisadiyyatın və dünya təsərrüfatının inkişafında mühüm rol malik olması beynəlxalq ticarət haqda nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq ticarətin inkişafında bir sıra nəzəriyyələr mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə

ölkələrin milli iqtisadiyyatların inkişafında bu nəzəriyyələrdən istifadə edilir. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinə: merkantilizm və fiziokratizm, klassik, neoklassik və müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrini göstərmək olar [4,s.31].

Merkantilizm- italyanca tacir sözündəndir. Merkantilistlərə görə ölkənin sərvətinin mənbəyini mahiyyət etibarı ilə xarici ticarət kapitalının mənafeyi baxımından qiymətləndirirdilər. Merkantilistlər sərvətin mənbəyini tədavül sferasında, eyni zamanda xarici ticarətdə görürdülər.

Merkantilizm nəzəriyyələrinin nümayəndələri kimi, Tomas Meni, Antuan Monkreyeni, Çarlz Davenantı, Vilyam Stafforu və digərlərini göstərmək olar.

Merkantilistlərə görə,, iqtisadi sistem üç sektordan ibarətdir:

1. istehsal sektorundan
2. kənd təsərrüfatı sektorundan
3. xarici koloniyalardan

Merkantilistlər hesab edirdilər ki, ölkənin iqtisadi gücü onun qızıl və qiymətli metallar ehtiyatları ilə ölçülməlidir. Qızıl ehtiyatlarının artımı dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır.

Merkantilizmdən sonra yaranan fiziokratizm nəzəriyyəsi xarici ticarətdə mühüm əhəmiyyət kəsb etməsə də iqtisadi elmin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Fiziokratizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri kim: Fransua Keneni, Jak Turqonu, Viktor Mirabonu göstərmək olar. Merkantilistlərdən fərqli olaraq fiziokratlar ölkənin sərvətinin əsasını ticarətdə deyil, kənd təsərrüfatı istehsalında görürdülər. Bu nəzəriyyənin yaradıcılarından olan F.Kene belə hesab edirdi ki, dövlət ictimai həyatda gedən proseslərə müvafiq qanunlar qəbul etməklə öz missiyasını başa çatdırmalıdır. Bununla da azad ticarət siyasətinin ilk işartıları görünməyə başlamışdır [1,s.25].

Fiziokratizmdən sonra klassik nəzəriyyələr formalaşmağa başladı. Klassik nəzəriyyənin nümayəndələrinə Adam Smit, David Rikkardo, Con Stüart Mill göstərmək olar. Klassik məktəbin banisi Adam Smit müəyyən etmişdir ki, millətin rifahı onun yığdığı qızılın miqdarından daha çox, əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətlərindən asılıdır. Bunun üçündə əsas vəzifə qızıl yığımında deyil, əmək bölgüsü əsasında istehsalın inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

A.Smitin öz əsərində işlədiyi ” mütəlak üstünlüklər” adlandırılan konsepsiyaya görə, ölkələr daha az xərclərlə istehsal etdikləri əmtəələri ixrac edir və digər ölkələr tərəfindən daha az xərclərlə istehsal olunan əmtəələri idxal edir. A.Smit merkantilistlərin fikrini alt-üst etmişdir. Uyğun olaraq “xarici ticarətdə bir tərəf qazandığı halda digər tərəf udur” fikrini inkar edir. Çünki, xarici ticarət zamanı hər iki tərəf mənfəət əldə edir. A.Smitin xarici ticarət nəzəriyyəsinin izahına keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, ümumiyyətlə klassik xarici ticarət nəzəriyyələri çoxsaylı ehtimallara əsaslanır. Onları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- ~ istehsalın yeganə amili kimi əmək çıxış edir;
- ~ beynəlxalq ticarətdə iki ölkə iştirak edir ki, onlar da bir-birləri ilə yalnız iki əmtəə ilə;
- ~ istehsal xərcləri dəyişməz olaraq qalır, onun aşağı düşməsi isə əmtəəyə tələbi artır;
- ~ əmtəənin qiyməti digər bir əmtəənin istehsalına sərf edilən əməyin kəmiyyəti ilə ifadə olunur;
- ~ tam və azad rəqabət şəraiti bərqərarlıdır;
- ~ əmtəələrin bir ölkədən digərinə daşınması zamanı çəkilən xərclər sıfıra bərabərdir;
- ~ xarici ticarətdə heç bir məhdudiyyət mövcud deyil [2, s.26].

Mütəlak üstünlüklər nəzəriyyəsinin güclü tərəfi ondan ibarətdir ki, o, əmək-dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanırdı və əmək bölgüsünün üstünlüklərini nəinki milli çərçivədə eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə əks etdirir. Bunlarla yanaşı, bu nəzəriyyənin çatışmazlıqları mövcuddur və o “əgər hər hansı bir ölkə heç bir istehsal sahəsində mütəlak üstünlüyə malik

deyilsə, o zaman digər ölkələr bu ölkə ilə ticarət edəcəkmi?" sualına cavab vermir. İstehsal xərcləri baxımından mütləq üstünlüyə malik olmayan hər hansı bir ölkə, bunun üçün beynəlxalq ticarətdən iqtisadi səmərə əldə edə bilməzmi? Bu kimi suallara A.Smitin davamçıları cavab verməyə çalışmışlar.

A.Smitdən təxminən 40 il sonra David Rikardo mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin müddəalarını inkişaf etdirərək "müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə" işləyib hazırladı. Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə görə, ölkələr digər ölkələr ilə müqayisədə nisbətən daha az xərclərlə istehsal edə bildikləri əmtəələrin istehsalında ixtisaslaşırlarsa, onda hər iki tərəf üçün ticarət qarşılıqlı faydalı olacaq.

Beynəlxalq ticarətdə mübadilənin hansı qiymətdə həyata keçirilməsi sualını aydınlaşdıraraq isə ilk dəfə D.Rikardonun davamçısı Con Stüart Mill cavablandırmışdır. O məhz özünün "Siyasi iqtisadın prinsipləri" (1848) əsərinin bir fəslini demək olar beynəlxalq dəyər qanununa həsr etmişdir. Bununla Con Stüart Mill müəyyən etmək istəyirdi ki, mübadilə qiyməti tələb və təklif qanununun elə bir səviyyəsi üçün müəyyənləşir ki, bu qiymətdə hər bir ölkənin ixracı onun idxalını ödəyir. C.S.Mill-in fikrinə görə, hansı ölkənin əmtəələrinə xarici tələb daha yüksəkdir, deməli o ölkə xarici ticarətdə daha çox xeyir əldə edir. Deməli belə nəticəyə gəlmək olar ki hansı ölkənin əmtəəsinə xarici tələb digər ölkələr ilə müqayisədə daha yüksəkdir, mübadilə şəraiti həmin ölkə üçün daha faydalı olacaq. Bununlada ölkə özünün əmtəəsi müqabilində daha çox xarici əmtəə əldə edəcək. Beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsi göstərir ki, əmtəələrin mübadilə dəyəri onlara olan tələbin elastikliyindən asılı olaraq formalaşır. Ölkələr arasındakı əmtəə mübadiləsini optimallaşdıran qiymət mövcuddur və bu qiymət tələb və təklifdən asılı olan bazar qiymətidir [5].

XIX əsrdə istehsal amilləri nəzəriyyəsinin müxtəlif variantlarının əmək-dəyər nəzəriyyəsinə sıxışdırılması nəticəsində klassiklərin davamçıları olan neoklassik məktəbin nümayəndələri beynəlxalq ticarəti istehsal amilləri nəzəriyyəsi vasitəsilə izah etməyə başladılar. Bu zaman məsələ ilə bağlı müxtəlif variantlar formalaşmağa başladı. Bu istiqamətdə sözsüz ən əhəmiyyətli irəliləyiş XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında baş verdi. Bu irəliləyiş İsveç neoklassik-iqtisadçıları Eli-Hekşer və onun şagirdi Bertil Olin yeni bir konsepsiya işləyib hazırladılar ki, bu nəzəriyyə istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi kimi formalaşdı.

Nəzəriyyədə əsas fikri belə formalaşdırmaq olar ki, əgər bir ölkə hansı istehsal amili ilə zəngindir, onu daha ucuz istehsal edər və bu istehsal sahəsi üzrə də ixtisaslaşar [1,s.32].

Hekşer-Olinin teoremi müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsiindən də bir addım irəli gedərək ticarətin müqayisəli üstünlüklərə əsaslandığını göstərməklə yanaşı, eyni zamanda müqayisəli üstünlüklərin səbəbini müəyyən edir. Buna səbəb olaraq ölkələrin istehsal amilləri ilə fərqli surətdə təmin olunması ilə bağlıdır. Bu fikrə ilk dəfə Amerika iqtisadçısı Pol Samuelson cavab vermişdir. Pol Samuelson tərəfindən isbat olunan və Hekşer-Olinin teoreminə əsaslanan bu teorem istehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi teoremi adını almışdır. Hekşer-Olin Samuelson teoremi də adlandırılan bu teoremə görə, beynəlxalq ticarət mübadiləsində iştirak edən ölkələrdə istehsal amillərinin mütləq və nisbi qiymətlərinin bərabərləşməsinə gətirib çıxarır.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin daha çox miqdarda ölkə və əmtəələrə aid edilməsini əsaslı olaraq ilk dəfə amerikan iqtisadçısı Pol Samuelson müəyyənləşdirmişdir. Pol Samuelson sübut etmişdir ki, müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi iki ölkəli və ikidən artıq əmtəəli modellər, həmçinin, iki əmtəəli və ikidən artıq ölkəli modellər üçün doğrudur. Hər iki modelə diqqət yetirək.

İki ölkəli və ikidən artıq əmtəəli modellərdə müqayisəli üstünlükləri tətbiq etsək, burda hər bir əmtəənin hər iki ölkədəki dəyərlərin müqayisə edirik. Bununla əmtəələr dəyəri ən aşağı olandan, ən yüksək olanına doğru sıralayırıq. Bu halda ölkənin nisbətən

daha ucuz istehsal etdiyi əmtəə ilk sırada, daha bahalı istehsal olunan əmtəə isə son sırada durur. Beləliklə ilk sırada olan əmtəələr ixrac məqsədli, son sıralardakılar isə idxal istiqamətli əmtəələrdir. İki əmtəəli və ikidən artıq ölkəli modellər üçün isə burda əmtəələr yox, ölkələr müqayisəli üstünlüklər dərəcəsinə görə sıralanır. Bir əmtəə üzrə daha yüksək müqayisəli üstünlüyə sahib olan ölkə o əmtəənin ixracatçısı olmağa ən böyük namizəd hesab olunur..

XX əsrin ikinci yarısında da iqtisadçılar beynəlxalq ticarətin müxtəlif aspektlərini izah edən yeni nəzəriyyələr axtarışında olmuşlar. Klassik nəzəriyyələrdən kənara çıxmağa çalışan bu konsepsiyalar aşağıdakı inkişaf istiqamətlərindən biri ilə getməyi müəyyənləşdirir:

~ klassik nəzəriyyələrin prinsiplərini inkişaf etdirir və onları daha çox sayda əmtəə, ölkə və istehsal amillərinə şamil edirlər. Bununla dəyişənlərin kəmiyyət artımına baxmayaraq, bu nəzəriyyələrin əsas müddəaları dəyişməzdir (spesifik istehsal amilləri nəzəriyyəsi);

~ klassik nəzəriyyələrin düzgünlüyünü ümumilikdə şübhə altına almadan beynəlxalq ticarətin yeni problemlərini klassik mövqedən tədqiq edirlər; müasir iqtisadçılar klassiklər tərəfindən toxunulmayan bir çox məsələləri izah edən yeni modelləri işləmiş və teoremləri sübut etmişlər (beynəlxalq ticarətdən əldə edilən gəlirlərin bölgüsü nəzəriyyəsi, kəşif tələb nəzəriyyəsi)

~ nəhayət, bəzi ən yeni nəzəriyyələr sübut etməyə çalışırlar ki, klassik nəzəriyyələr müasir beynəlxalq ticarəti izah etmək iqtidarında deyillər və buna görə də yeni nəzəriyyələrlə əvəz edilməlidirlər (masştab effekti nəzəriyyəsi, sahədaxili beynəlxalq ticarət modeli, beynəlxalq ticarətin dinamik modelləri) [3,s.55].

Birinci istiqaməti təmsil edən Pol Samuelson və digər amerikan iqtisadçısı Ronald Cons spesifik istehsal amilləri nəzəriyyəsində bu suala cavab verilməyə çalışılmışlar. Spesifik istehsal amilləri dedikdə isə müəyyən bir sahə üçün xarakterik olan və sahələr arasında hərəkət edə bilməyən istehsal amilləri nəzərdə tutulur.

Bu nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq ticarətin əsasında əmtəələrin nisbi qiymətlərində olan fərqlər durur. Bu fərqlər isə o zaman meydana çıxır ki, ölkələr spesifik istehsal amilləri ilə qeyri-bərabər təmin olunur. Özü də ixrac üçün spesifik olan istehsal amilləri inkişaf edir, idxalla rəqabətdə olan sektor üçün spesifik olan amillər isə azalır.

Beynəlxalq ticarətin ən yeni nəzəriyyələrinə aid edilən Stolper-Samuelsonun əmtəələrin qiymətinin dəyişməsinin “istehsal amillərinin qiymətinə təsiri” nəzəriyyəsi və Rıbcınskinin “amillərin artımının istehsalın artımına təsiri” nəzəriyyəsi cavab vermişdir. Klassiklərə görə, azad ticarət ölkə əhəlisinin rifahını yüksəldir. Onlara görə, sərbəst ticarət ölkəyə bütünlüklə xeyir, müdafiə (proteksionizm) siyasəti isə bütünlüklə ziyanlıdır.

Lakin Pol Samuelson digər amerikan iqtisadçısı Volfqanq F.Stolperlə 1941-ci ildə işlədiyi nəzəriyyə ilə buna qarşı çıxdılar. Çox zaman Stolper-Samuelson teoremi adlandırılan bu nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq ticarət nəticəsində qiyməti artan əmtəənin istehsalında nisbətən daha intensiv istifadə olunan amillərin qiyməti artır və əksinə, qiyməti azalan əmtəənin istehsalında nisbətən daha intensiv istifadə olunan amillərin qiyməti azalır.

Əmtəə çeşidinin differensiasiyası nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq ticarət iki axından ibarətdir:

- 1) sahədaxili ticarət
- 2) sahələrarası ticarət

Sahədaxili ticarət ölkələr arasında bir sahənin differensiallaşmış məhsulları ilə mübadiləni nəzərdə tutur. Sahələrarası ticarət isə ölkələr arasında müxtəlif sahələrin homogen məhsulları ilə mübadilə deməkdir.

B.Balassaya görə, differensiallaşmış əmtəələrlə sahədaxili ticarət aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

~ istehlakçı zövqlərindəki fərqlər - istehlakçılar eyni bir əmtəə qrupu çərçivəsində geniş seçim imkanına malik olmaq istəyirlər

~ kəşşən tələb - ölkələr daxili bazarda artıq yerini tutmuş sənaye əmtəələrini ixrac edirlər. Belə ki, müxtəlif ölkələrin eyni gəlir səviyyəsinə malik olan istehlakçıları təxminən eyni zövqə malik olduqlarından hər bir ölkə üçün daxili bazarda istehsalında və ticarətində böyük təcrübə toplanmış əmtəəni ixrac etmək daha asandır

~ masştab effekti – sahədaxili ticarət ölkələrə eyni bir əmtəə qrupuna daxil olan müxtəlif əmtəələr üzrə ixtisaslaşmağa imkan verir. Həmin əmtəələrin hər birinə tələb mövcud olduğundan hər bir ölkə ixtisaslaşdığı əmtəə tipini daha çox istehsal edə və bir-birinə sata bilərlər [3,s.61].

Beynəlxalq ticarətin bütün nəzəriyyələri üçün ticarət nəticəsində əldə olunan gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü məsələsinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi göstərirdi ki, nisbətən daha artıq istehsal amillərinə sahib olanlar ticarətdən udur, daha az istehsal amillərinə sahib olanlar isə ticarətdən uduzurlar. Beynəlxalq ticarəti yeni mövqedən izah edən nəzəriyyələrdən biri də texnoloji fərq teoremidir. Texnoloji fərq teoremi 1961-ci ildə M.Pozner tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu teoremə görə, sənaye ölkələri arasındakı ticarətin böyük bir hissəsi yeni əmtəə istehsalına əsaslanır. Bu cür əmtəələr isə müasir sənayeləşmiş ölkələrin yenilikçi müəssisələri tərəfindən hazırlanır və istehsal edilir. Yeniliklər isə patent və əqli mülkiyyət hüquqları ilə qorunur. Başqa bir sözlə, hər hansı bir yeniliyi ilk kəşf edən müəssisə onun inhisarçısı olur. Başqalarının isə bu yenilikdən icazəsiz istifadə etməsinə qanunla yol verilmir [6].

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafında XX əsrin 80-ci illərində amerikan iqtisadçısı Maykl Porterin işlədiyi ölkələrin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. O özünün bu nəzəriyyəsində klassik və neoklassik iqtisadçıların baxışları ilə neotexnoloji məktəbin təmsilçilərinin baxışlarını bir araya gətirə bilmişdir. M.Porterin nəzəriyyəsinə görə, xarici ticarətdən daha çox qazanc əldə etmək üçün milli əmtəələrin rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltməyə ehtiyac vardır.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, bütün nəzəriyyələr (merkantilizm nəzəriyyəsindən başqa) ölkələr arasında baş verən ticarətin səbəbini beynəlxalq əmək bölgüsünün iqtisadi üstünlüklərində və faydasında görürdülər. Merkantilizm nəzəriyyəsindən başqa bütün nəzəriyyələrin kökündə azad ticarət siyasəti durur. Və müasir nəzəriyyələrin bir çoxu müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. "Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi" Bakı- Mütərcim 2007
2. Hacıyev Ş., Bayramov Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, 2005
3. Hacıyev Ş.H. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri: metodoloji təkamül. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 1998
4. Vəliyev D., Əsədov A. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı 2012.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Beynəlxalq_ticarət
6. https://kommersiya934.weebly.com/uploads/4/0/3/0/40302507/movzu_3-_metn-beynelxalq_ticaret_ve_xarici_ticaret_siyaseti.pdf

BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Babayev Fərid, Ağayeva Aytəkin

XÜLASƏ

Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsasları beynəlxalq ticarətin mühüm tərkib sferalarından biridir. Məhz Beynəlxalq ticarətin müasir dövr üçün izahı, onun yaranma tarixi beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri ilə bərqərar olmuşdur. Məqalədə beynəlxalq ticarətin nəzəri əsasları, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, beynəlxalq ticarətin ünsürləri onu şərtləndirən amillərdən bəhs olunmuşdur. Həmçinin, beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarının beynəlxalq ticarətin inkişafı rolundan da bəhs olunmuşdur.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ

Бабаев Фарид, Агаева Айтекин

АННОТАЦИЯ

Теоретико-методологические основы регулирования международной торговли являются одной из важных составляющих сфер международной торговли, объяснением международной торговли для современной эпохи, истории ее создания, установленной теориями международной торговли. В статье рассмотрены теоретические основы международной торговли, теории международной торговли, элементы международной торговли, факторы, ее определяющие. Также обсуждалась роль теоретико-методологических основ регулирования международной торговли в развитии международной торговли.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INTERNATIONAL TRADE REGULATION

Babayev Farid, Aghayeva Aytekin

SUMMARY

The theoretical and methodological foundations of international trade regulation are one of the important constituent spheres of international trade. It is the explanation of international trade for the modern era, the history of its creation, which has been established by international trade theories. The theoretical foundations of international trade, theories of international trade, elements of international trade, factors determining it were discussed in the article. Also, the role of theoretical and methodological bases of international trade regulation in the development of international trade was discussed.

GÖMRÜK ORQANINDA İDARƏETMƏNİN TƏŞKİLİ MEXANİZMİ

Cavadlı Faiq Zahid oğlu
BDU- nun II kurs magistrantı
faiqfaiq091@gmail.com

Açar sözlər: gömrük sistemi, gömrük işi, idarəetmə obyektı, idarəetmə metodları, gömrük nəzarəti

Ключевые слова: таможенная система, таможенная работа, объект управления, методы управления, таможенный контроль.

Keywords: customs system, customs work, management object, management methods, customs control.

İstənilən sistemdə olduğu kimi gömrük sistemində də idarəetmə böyük əhəmiyyətə malikdir. Gömrük orqanları sistemində idarəetmənin məqsədi gömrük orqanları əməkdaşları hamısı vahid orqanizm kimi təmin edilməsidir. Sistem bir mərkəzdən idarə olunmalı, bir istiqamətdə fəaliyyət göstərməli və əsas məqsəd qarşıya qoyulmuş vəzifələri və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir. Bunun təmin olunması üçün idarəetmə elmi əsaslanmış şəkildə həyata keçirilməlidir.

İdarəetmə deyəndə idarəedici qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi yolu ilə əməkdaşlar dəyişən daxili və xarici şəraitdə onların məqsədyönlü fəaliyyətini təmin edən, arasıkəsilməz informasiya təsiri prosesi başa düşülür. İdarəetməni həyata keçirmək üçün idarəetmə obyektı, idarəetmə subyektı və onların arasında birbaşa və əks əlaqə sistemi olmalıdır. [2,s.165]

Gömrük orqanlarında idarəetmə subyektı kimi idarəedici qərarları qəbul etmək, tabeliyindəki əməkdaşlara və kollektivə tapşırıqların icrasını tələb etmək səlahiyyətinə malik olan gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri başa düşülür. İdarəetmə obyektı kimi gömrük orqanları sisteminin bütün səviyyələrində subyektı tərəfindən verilən göstərişlərin, qərarların icrası kimi çıxış edən əməkdaşlar və strukturlar başa düşülür. Gömrük orqanları sistemi sərt struktura malikdir. Yəni bu sistemdə hər bir aşağı həlqənin yuxarı həlqəyə birbaşa təbəçiliyi gözlənilir. Buna görə də bu strukturda orta səviyyələrdə yerləşən şəxslər həm idarəetmə subyektı həm də idarəetmə obyektı kimi çıxış edir.

Obyekt və subyekt arasında davamlı əks əlaqənin olması lazımi səviyyədə idarəetmənin Ən əsas şərtlərindən biridir. Belə ki, birbaşa əlaqə kanalı ilə subyekt tərəfindən qəbul olunmuş idarəedici qərarlar obyektə çatdırılır. Qərarların icrası nəticəsində obyektin vəziyyəti dəyişir, obyekt inkişaf edir. Obyektin vəziyyəti barəsində əks əlaqə vasitəsi ilə yenə subyektə çatdırılır. Subyekt vəziyyəti təhlil edib yeni vəziyyətə uyğun qərar qəbul edir. Bu qərar birbaşa əlaqə kanalı vasitəsilə obyektə çatdırılır. Bu proses arasıkəsilməz şəkildə davam edir. Göründüyü kimi idarəetmə fasiləsiz davam edir.

İstənilən idarəetmə sistemi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. idarəetmə mexanizmi,
2. idarəetmə strukturu,
3. idarəetmə prosesi,
4. idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizmi.

İdarəetmə mexanizminə aşağıdakı elementlər daxildir:

1. idarəetmənin qanunları,
2. idarəetmənin prinsipləri,
3. idarəetmənin məqsədləri,

4. idarəetmənin metodları,
5. idarəetmənin funksiyaları.

İdarəetmənin strukturuna aşağıdakılar daxildir:

1. idarəetmənin orqanları,
2. idarəetmənin kadrları,
3. idarəetmənin texniki vasitələri.

İdarəetmə prosesi deyəndə idarəetmə sisteminin bütün həlqələrinin məqsədə çatmaq üçün göstəriləyi fəaliyyət başa düşülür.

İdarəetmə qanunları deyəndə idarəetmənin elementləri, onu əhatə edən ətraf mühitlə aralarında olan mühüm, zəruri, ümumi əlaqələrin əks etdirilməsi başa düşülür. İdarəetmənin aşağıdakı qanunları var:

1. idarəetmə sisteminin vəhdəti qanunu,

Bu qanuna görə gömrük idarəetmə sisteminin bütün sistemləri yarım sistemləri vəhdətdə olmalı və ya bir tam kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu fəaliyyət fasiləsiz, ritmik, bütün mərhələlərin ardıcılığı gözlənilməsi ilə həyata keçirilməlidir. Sistem daxilində vahid funksiya həyata keçirilməli və əməkdaşlara olan tələb də eyni olmalıdır.

2. İdarəetmədə mərkəzləşmənin optimal nisbəti qanunu
3. İdarə edən və idarə olunan sistemlərin münasibliyi qanunu.

Bu qanuna görə idarə edən sistem idarə olunan münasib olunmalıdır.

İdarəetmənin prinsipləri deyəndə idarə edən sistemin öz fəaliyyətində rəhbər tutduğu iddialar, müddəalar, davranış normaları başa düşülür. İdarəetmənin prinsiplərin ümumi və xüsusi prinsiplər olunmaqla iki qrupa bölmək olar.

Ümumi prinsiplər idarəetmənin bütün həlqələrində fəaliyyət göstərir.

Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. sistemlilik prinsipi.
2. əks əlaqə prinsipi,
3. informasiyanın kafiliyi prinsipi,
4. idarəetmənin optimallığı prinsipi.

Xüsusi prinsiplər:

1. qanunçuluq prinsipi,
2. mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləmə arasında münasibliyin gözlənilməsi prinsipi,
3. idarəetmədə fasiləsizlik,
4. operativlik prinsipi,
5. məsuliyyət prinsipi,
6. varislik prinsipi,
7. çeviklik prinsipi,
8. son nəticəyə yönəlmə prinsipi

Göstərilən prinsiplərdən başqa idarəetmədə bir sıra təşkilati, texniki prinsiplər də mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. vahid rəhbərlik prinsipi,
2. konkretlik prinsipi,
3. əmək bölgüsü prinsipi,
4. skalyarlıq prinsipi,
5. şərxia prinsipi,
6. sərəncam verilmənin vahidliyi prinsipi,
7. səlahiyyətlərin ötürülməsi prinsipi.

İdarəetmənin funksiyası deyəndə idarəetmənin həyata keçirilməsi üçün yerinə yetirilən idarəetmə işi başa düşülür. Funksiyalar iki qrupa bölünür:

Ümumi funksiyalar:

1. analiz və proqnozlaşdırma funksiyası,

2. planlaşdırma funksiyası,
3. təhliletmə funksiyası,
4. tənzimlənmə funksiyası,
5. uçot funksiyası,
6. nəzarət funksiyası.

Xüsusi prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

I. Qrupa gömrük fəaliyyətinin idarə olunması üzrə funksiyalar daxildir. Bunlar aşağıdakı kimidir;

1. Gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsinin idarə olunması funksiyası,
2. hüquq mühafizə fəaliyyətinin idarə olunması,
3. iqtisadi fəaliyyətin idarə olunması,
4. Hüquqi fəaliyyətin tənzimləmə funksiyası,
5. elmi-texniki fəaliyyətin idarə olunması.

II. Qrupa maliyyə iqtisadi idarə olunması funksiyası, bu qrupa iki funksiya daxildir:

1. maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması,
2. mühasibat fəaliyyətinin idarə olunması.

III. Qrupa sosial sahənin idarə olunması funksiyası aiddir:

Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

1. kadr fəaliyyətinin idarə olunması funksiyası,
2. əmək fəaliyyətinin və sosial təminatın idarə olunması funksiyası,

IV. Qrupa inzibati fəaliyyətin idarə olunması funksiyası aiddir.

Gömrük idarəetmə sistemində idarəetmə prosesi geniş mövhumdur. Yəni idarəetmə prosesi idarəetmə subyektinin, idarəetmə obyektinin vəziyyətinin keyfiyyətə dəyişməsi məqsədyönlü fəaliyyətdir. İdarəetmə prosesi mərhələlərlə həyata keçirilə bilər. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

1. Məqsədin qoyulması,
2. vəziyyətin qiymətləndirilməsi,
3. problemin müəyyən olunması,
4. idarəedici qərarların qəbul olunması.

İdarəetmə metodu deyəndə gömrük orqanlarında məqsədə çatmaq üçün idarəetmənin obyektinə təsir göstərməyin yol, üsul və vasitələrin məcmusu başa düşülür.

İdarəetmə metodları miqyasına görə ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə, təsir formasına görə birbaşa və dolaylı metodlarını fərqləndirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı 2002, s.83.
2. Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2006, s.244.
3. K.Heydərov. Gömrük işinin əsasları. I cild. B. 1998. s.496.
4. K. Heydərov, C Həsənov. «Azərbaycan Gömrük Xidməti yeni dünya təsərrüfatı əlaqələri sistemində». Bakı 1998. s.191.
5. Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 2004, s.48
6. K.Heydərov. Gömrük işinin əsasları. Gömrük işinin idarə edilməsi. IV cild, Bakı, Azər nəşr, 2000. s.470.
7. Драганов В.Г. Основы таможенного дела. -N4.: Экономика, 1998. s.687.

GÖMRÜK ORQANINDA İDARƏETMƏNİN TƏŞKİLİ MEXANİZMİ

Cavadlı Faiq

XÜLASƏ

İstənilən sistemdə olduğu kimi gömrük sistemində də idarəetmə böyük əhəmiyyətə malikdir. Gömrük orqanları sistemində idarəetmənin məqsədi gömrük orqanları əməkdaşları hamısı vahid orqanizm kimi təmin edilməsidir. Sistem bir mərkəzdən idarə olunmalı, bir istiqamətdə fəaliyyət göstərməli və əsas məqsəd qarşıya qoyulmuş vəzifələri və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir. Bunun təmin olunması üçün idarəetmə elmi əsaslanmış şəkildə həyata keçirilməlidir.

МЕХАНИЗМ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ В ТАМОЖЕННОМ ОРГАНЕ

Файз Джавадли

АННОТАЦИЯ

Как и в любой системе, в таможенной системе большое значение имеет управление. Цель управления в системе таможенных органов заключается в том, чтобы все работники таможенных органов действовали как единый организм. Система должна управляться из одного центра, должна работать в одном направлении и должна быть направлена на выполнение поставленных задач и качество. Для этого управление должно осуществляться научно обоснованным образом.

MANAGEMENT ORGANIZATION MECHANISM IN THE CUSTOMS BODY

Faig Javadli

SUMMARY

As in any system, management is of great importance in the customs system. The purpose of management in the system of customs bodies is to ensure that all employees of customs bodies act as a single organism. The system should be managed from one center, should operate in one direction and should be aimed at fulfilling the set tasks and quality. To ensure this, management should be implemented in a science-based manner.

AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN STRUKTUR VƏZİYYƏTİ

Dos. Eyvazov Zöhrab Səməd oğlu
İskəndərli Aişə Yelmar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aishe6468@gmail.com

Açar sözlər: xarici iqtisadi əlaqələr, xarici ticarət dövriyyəsi, xarici ticarət siyasəti, idxal əməliyyatları, ixrac əməliyyatları, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı.

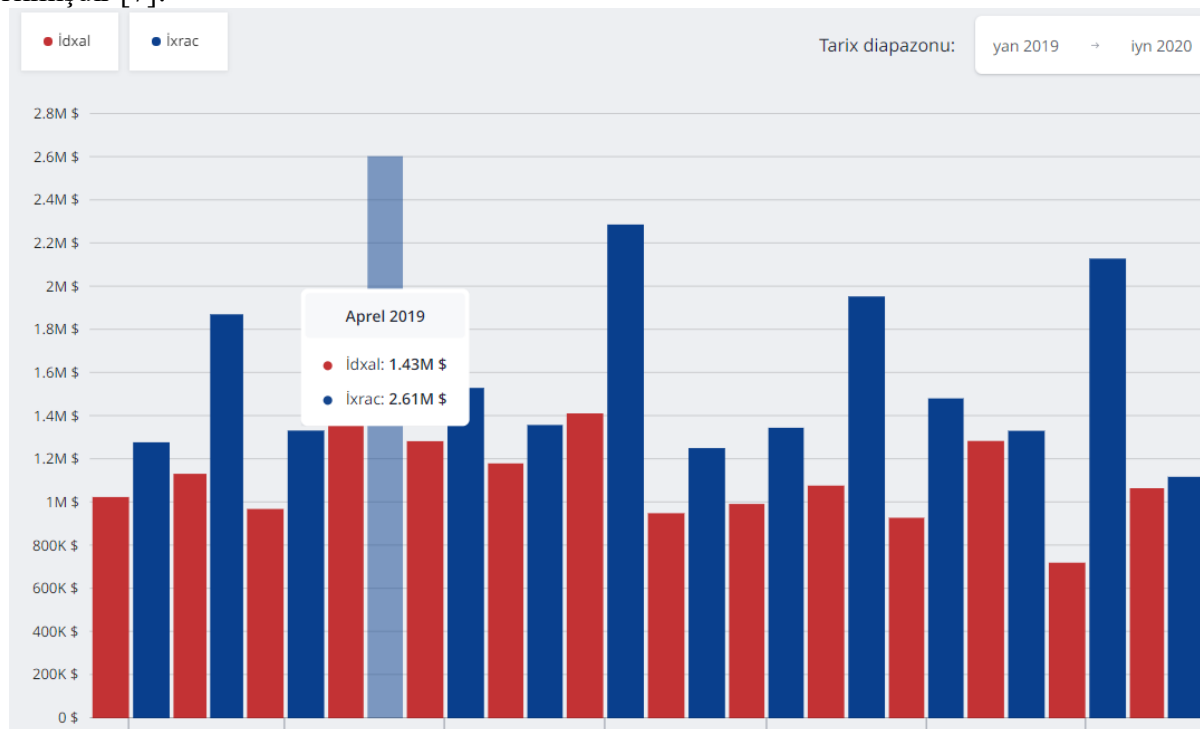
Ключевые слова: внешнеэкономические связи, внешнеторговый оборот, внешнеторговая политика, импортные операции, экспортные операции, Мировая Торговая Организация.

Keywords: foreign economic relations, foreign trade turnover, foreign trade policy, import operations, export operations, World Trade Organization.

Hazırkı dövrdə, dünya ölkələrinin bir çoxunda xarici ticarət iqtisadi əlaqələrin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin xarici iqtisadi əlaqələr sistemində mühüm yeri vardır. Xarici ticarət özündə, malların dövlətlərarası alqı-satqısını birləşdirir. Xarici ticarətin əsas perspektiv təmayülünü bazar münasibətlərinin aktivləşməsi təşkil edir. Yəni, burada bir sıra amillərin olması zəruridir və bu amillər aşağıdakılardır:

- 1) Ticarətin liberallaşdırılması.
- 2) Azad ticarət sisteminə keçilməsi.
- 3) Gömrük tariflərinin qaydaya salınması.

Xarici ticarətin tənzim olunmasında dövlət vergilərdən istifadə edir. Belə ki, dövlət vergilər vasitəsilə sərbəst formada xarici ticarəti tənzimləyir və həmçinin, beynəlxalq valyuta fondu vasitəsilə də bunu həyata keçirir. Həmçinin, xarici ticarət əlaqələrində gömrük statistikasının göstəricilərindən də istifadə edilir və statistik göstəricilər özündə xarici ticarət üzrə miqdarı haqqında məlumatları əks etdirir. Bu göstəricilər aşağıda verilmişdir [7]:

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrindən bəhs edərkən, ilkin olaraq qeyd etməliyə ki, əvvəlki illərdə Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət partnyorlarını MDB ölkələri təşkil edirdisə, günümüzdə isə əsas ticarət partnyorlarını Avropa Birliyi (AB) ölkələri təşkil edir.

Ölkələr üzrə xarici ticarət dövriyyəsi aşağıdakı kimi verilmişdir (min ABŞ dolları) [6]:

Ölkələr	2019	2020	2021
Cəmi	33.302.678,5	24.464.676,1	33.912.457,8
Müstəqil Dövlətlər Birliyi – Cəmi	4.610.977,9	4.107.590,2	4.717.641,7
o cümlədən:			
Belarus	227.263,2	313.163,7	424.489,2
Qazaxıstan	229.601,8	142.027,5	135.799,0
Qırğızıstan	5.801,3	5.417,2	9.018,1
Moldova	7.880,3	7.821,8	6.286,9
Özbəkistan	81.962,8	82.292,4	111.903,5
Rusiya	3.022.045,4	2.671.527,1	2.995.131,3
Tacikistan	3.160,8	5.237,7	7.516,6
Türkmənistan	225.652,1	108.651,5	105.023,6
Ukrayna	807.610,2	771.451,3	922.473,5

Göründüyü kimi, xarici ticarət dövriyyəsində Rusiyanın payı üstünlük təşkil edir. Xarici ticarət dövriyyəsi dedikdə, ixrac və idxalın həcmnin cəmi nəzərdə tutulur. 2022-ci ilin yanvar-aprel aylarında ölkəmizin xarici ölkələrlə xarici ticarət dövriyyəsi 60,4 % artmışdır və bunun nəticəsində də, 15,863 milyard ABŞ dollarına çatmışdır.

Ölkəmizin xarici ticarət strategiyasını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Daxili bazarın idxal-ixrac nəzarətinin gücləndirilməsi.
2. Texniki modelləşdirmə üçün investisiyaların cəlb edilməsi.
3. Respublikanın ixrac potensialının formalaşması və inkişafı, həmçinin ixracın strukturunun dəyişdirilməsi, eyni zamanda bonus sisteminin hazır məhsul ixracının mükafatlandırılması.

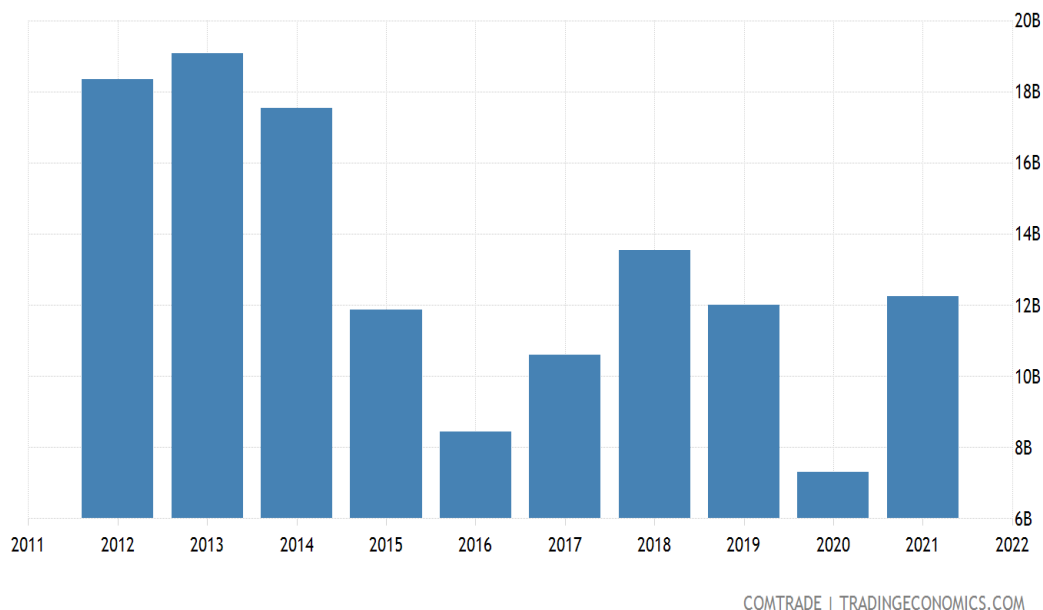
Xarici ticarət əlaqələrinin əsasını idxal və ixrac əməliyyatları tutur. İdxal dedikdə, ölkədə istehlak edilmək üçün, o cümlədən də təkrar ixrac etmək üçün ölkə sərhədlərindən kənardan malların gətirilməsi nəzərdə tutulur. İxrac isə, ölkədə istehlak olunmuş malların ölkə sərhədlərindən kənara göndərilməsini əhatə edir.

2020-ci ildə Azərbaycan cəmi 13,8 milyard dollarlıq ixracat həyata keçirərək, dünyada 78-ci ixracatçı olub. Son beş hesabat ili ərzində Azərbaycanın ixracı 2015-ci ildəki 13,2 milyard dollardan, 2020-ci ildə 13,8 milyard dollara qədər yüksəlib. Azərbaycanın ən çox ixrac etdiyi məhsullar xam neft (9,3 milyard dollar), neft qazı (2,2 milyard dollar), rafine edilmiş neft (292 milyon dollar), qızıl (211 milyon dollar) olub və əsasən İtaliyaya (4,06 milyard dollar), Türkiyəyə (2,61 milyard dollar), Rusiya (728 milyon dollar), Yunanıstan (514 milyon dollar) və Gürcüstan (490 milyon dollar) ixrac olunur [5].

Ölkələr üzrə ixrac aşağıdakı kimi verilmişdir (min ABŞ dolları) [6]:

Ölkələr	2020	2021
Cəmi	13.732.637,3	22.206.671,1
Müstəqil Dövlətlər Birliyi – Cəmi	1.305.896,6	1.791.071,5

Avropa Birliyi (AB) ölkələri üzrə ixrac isə aşağıdakı kimi verilmişdir (mlrd ABŞ dolları) [8]:

2021-ci ildə AB-nin Azərbaycana ixracı 1,72 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

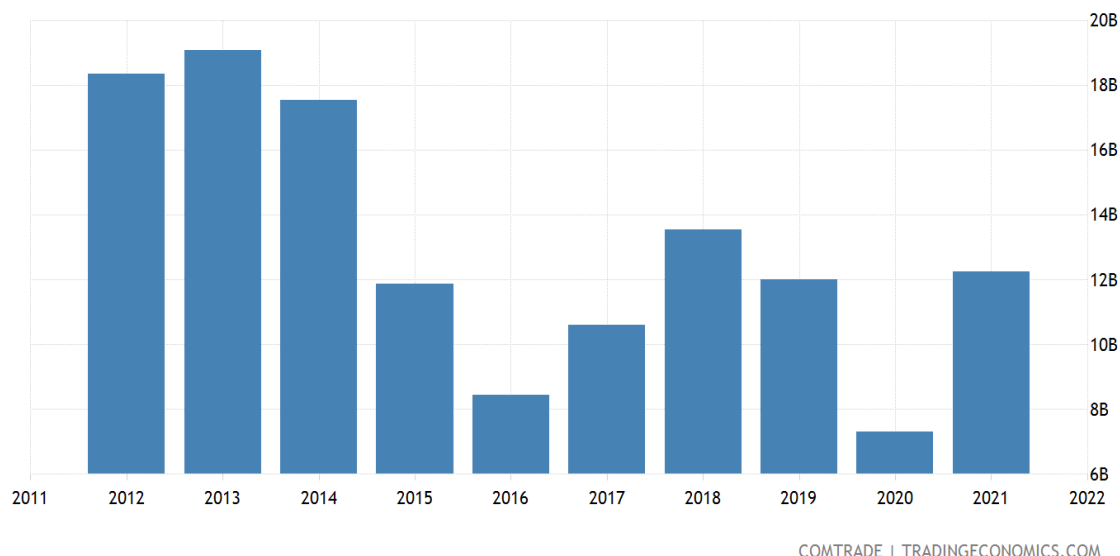
Nəticə etibarlı ilə, ixracın tənzimlənməsi birbaşa olaraq, iqtisadiyyatın şaxələnməsindən asılıdır və ixracın tənzimlənməsi siyasətinə yönəlmə birbaşa olaraq xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə əlaqədardır. İxracın tənzimlənməsi siyasəti nəticəsində iqtisadi inkişafa və artıma nail olunur [4].

Xarici ticarət əlaqələrinin əsasını ixrac əməliyyatları ilə yanaşı idxal əməliyyatları da təşkil edir. 2020-ci ildə Azərbaycan 10,7 milyard dollar idxal edib ki, bu da onu dünyada 95-ci ticarət məkanına çevirib. Son beş hesabat ili ərzində Azərbaycanın idxalı 2015-ci ildəki 12,1 milyard dollardan 2020-ci ildə 1,32 milyard dollara qədər dəyişib. Azərbaycanın əsas idxalını avtomobillər (615 milyon dollar), qaz turbinləri (321 milyon dollar), qablaşdırılmış dərmanlar (302 milyon dollar), buğda (289 milyon dollar) təşkil edir və əsasən Rusiyadan (2,03 milyard dollar), Türkiyədən (2,03 milyard dollar), Çin (936 milyon dollar), Almaniya (473 milyon dollar) və Böyük Britaniya (448 milyon dollar) idxal edilir [5].

Ölkələr üzrə idxal aşağıdakı kimidir (mln ABŞ dolları) [6]:

Ölkələr	2020	2021
Cəmi	10.732.038,8	11.705.786,7
Müstəqil Dövlətlər Birliyi – Cəmi	2.801.693,6	2.926.570,2

Avropa Birliyi (AB) ölkələri üzrə idxal isə aşağıdakı kimi verilmişdir (mlrd ABŞ dolları) [9]:

2021-ci ildə Avropa Birliyinin (AB) Azərbaycandan idxalı 12,25 milyard ABŞ dolları təşkil edib.

Ümumilikdə, ölkəmizin xarici ticarətlə bağlı qanunvericiliyi 1992-ci ildən təqdim olunmağa başladı. İlk olaraq, ölkədən malların ixrac edilməsini tənzimləmək məqsədi daşıyırdı. Ticarətin tənzimlənməsinin növbəti mərhələsi isə, 1994-cü ildə başladı və bu mərhələdə artıq hökumət xarici ticarətlə bağlı məsələləri əhatə edən daha ətraflı qaydaları təqdim etməyə çalışırdı. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin müvqəti qaydaları haqqında” 62 nömrəli, 15 fevral 1994-cü il tarixli Qərarı idxal və ixrac kvotaları və lisenziyalaşdırmasını, xarici ticarətdə hesablaşma qaydalarını və bəzi digər məsələləri əhatə etmişdir [1,s.11].

1996-cı ildən etibarən isə, xarici ticarətin tənzimlənməsi AR Prezidentin Fərmanları əsasında aparılır.

Hazırda isə, bir sıra dəyişikliklərlə AR Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” 609 nömrəli, 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı qüvvədədir [1,s.12].

Həmçinin ölkəmizdə son dövrlərdə bir sıra ticarət yönümlü hüquqi aktlar qəbul edilmişdir [11]. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- “Lisenziyalar və icazələr haqqında” Qanun, 15 mart 2016-cı ildə qəbul edilib.
- “Lisenziyalaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 713 nömrəli Fərmanı, 21 dekabr 2015-ci ildə qəbul edilib.

Bir sıra ticarət yönümlü hüquqi aktlar isə, müzakirə mərhələsindədir və bu aktlardan biri, “Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında” Qanun layihəsidir [11].

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasətində bir sıra amillər mühüm yer tutur [2,s.56-57]. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Ölkənin müstəqil ticarət siyasətinin olması istəyi.
2. Xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırmaq.
3. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaq üçün hazırlıq tədbirlərin təşkil edilməsi.
4. Beynəlxalq ticarət əməliyyatları, o cümlədən idxal-ixrac əməliyyatları üzrə çevik siyasətin həyata keçirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasətinin mühüm amillərindən biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaqdır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) 1995-ci ildə Uruqvay Raundunun nəticələrinin qüvvəyə minməsi

nəticəsində yaradılmışdır. ÜTT-nin qərargahı Cenevrə şəhərində yerləşir. Təşkilatın 164 üzvü vardır. Təşkilatın başlıca əsas məqsədi, beynəlxalq ticarətin maksimum dərəcədə liberallaşdırmaq, eyni zamanda insanların həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırmasıdır. Əsas vəzifəsi isə, üzv ölkələr arasında mövcud ticarət – iqtisadi münasibətləri tənzimləməkdir [3].

Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması ilə bağlı ilk rəsmi müraciətini 1997-ci ildə ÜTT katibliyinə təqdim etmişdir. ÜTT katibliyində Azərbaycan üzrə İşçi Qrupu 16 iyul 1997-ci ildə yaradılmışdır və intensiv fəaliyyətə başlamışdır. İlk iclas 2002-ci ildə keçirilmişdir. Sonuncu iclas isə, 28 iyul 2017-ci ildə keçirilmişdir. Respublikamız ÜTT-də müşahidəçi statusundadır.

Ölkəmiz həmçinin təşkilata üzv olma prosesində ikitərəfli danışıqlar həyata keçirir və bu danışıqlar zamanı ölkəmizin mal və xidmətlər bazarına çıxışa dair mövcud məsələlər həll edilir [3].

ÜTT-yə üzv olmaqda bir sıra əsas məqsədlər vardır və bunlar aşağıdakılardır [10]:

- ÜTT-yə üzv olan ölkələrin bir-birilərinə verdikləri güzəştlərdən faydalanmaq.
- Dünya iqtisadiyyatı sisteminə integrasiya prosesini sürətləndirmək.
- Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlara beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən də, inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən yardımların artırılmasına nail olmaq.

Məqsədlərlə yanaşı ölkəmizin bir sıra əsas hədəfləri də vardır [10]:

- İnkişaf etməkdə olan ölkələrə (İEOÖ) müxtəlif xarakterli yardımların göstərilməsi.
- Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması üzrə limitin İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutulmuş 10% həddində müəyyənləşdirilməsi, İnkişaf etmiş ölkələr üçün isə, 5%.

Ümumi olaraq, ölkəmizin həyata keçirdiyi uğurlu xarici iqtisadi əlaqələr nəticəsində xarici ticarət əlaqələri genişlənməkdə davam edir və bu da öz novbəsində milli iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. C.Ə.Feyzullayev, G.F.Dadaşeva, S.H.Abdullayev. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyinin təhlili. Bakı, 2006.
2. Ş.Əliyeva. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Sumqayıt, 2015.
3. www.economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaeqeler/umumdunya-ticaret-teskilati-wto-ve-azerbaycan
4. www.ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/pandemiyada-dovrunde-azerbaycanda-xarici-ticaretin-veziyyeti-ve-diversifikasiyasi-12
5. www.oec.world/en/profile/country/aze
6. www.stat.gov.az/source/trade/
7. www.stats.customs.gov.az/external-statistics
8. www.tradingeconomics.com/european-union/exports/azerbaijan
9. www.tradingeconomics.com/european-union/imports/azerbaijan
10. www.wto.org/azerbaycan-ve-utt/utt-ye-uzvluk
11. www.wto.org/azerbaycan-ve-utt/qanunvericilik#qanunvericilik-prosesi

AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN STRUKTUR VƏZİYYƏTİ

İskəndərli Aişə

XÜLASƏ

Hər bir ölkə üçün xarici ticarət əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ticarət əməliyyatları idxal və ixrac əməliyyatları formasında həyata keçirilir. Məqalədə Azərbaycanla xarici ticarət əlaqələrinin struktur vəziyyətindən bəhs edilir. Həmçinin, qısa formada, xarici iqtisadi əlaqələrdən, xarici ticarət dövriyyəsinə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatından da bəhs edilmişdir.

СТРУКТУРНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Искандерли Аише

АННОТАЦИЯ

Внешнеторговые отношения важны для каждой страны. Внешнеторговые операции осуществляются в форме импортных и экспортных операций. В статье рассматривается структурное состояние внешнеторговых отношений в Азербайджане. Также в краткой форме упоминались внешнеэкономические связи, внешнеторговый оборот, Всемирная торговая организация.

STRUCTURAL SITUATION OF FOREIGN TRADE RELATIONS IN AZERBAIJAN

Iskandarli Aisha

SUMMARY

Foreign trade relations are important for every country. Foreign trade operations are carried out in the form of import and export operations. The article discusses the structural state of foreign trade relations in Azerbaijan. Also, in a short form, foreign economic relations, foreign trade turnover, and the World Trade Organization were mentioned.

ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Мамедов Фуад
магистрант II курса БГУ
themamedovvv@gmail.com

Açar sözlər: qloballaşma, qlobal təhlükəsizlik, beynəlxalq təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, informasiya inqilabı, beynəlxalq təhlükəsizlik çağırışı, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi.

Ключевые слова: глобализация, глобальная безопасность, международная безопасность, информационная безопасность, информационная революция, вызовом международной безопасности, система межбезопасности.

Keywords: globalization, global security, international security, information security, information revolution, international security challenge, international security system.

На рубеже XX—XXI вв. окружающий нас мир и условия человеческого бытия претерпели кардинальные изменения под воздействием комплекса разнообразных факторов. Завершение противостояния между двумя антагонистическими социально-политическими системами не привело к формированию единого, стабильного мирового сообщества. Резко снизились авторитет и возможности влияния на политические ситуации в мире организаций обеспечения международной безопасности.

Наряду с глобализацией одним из главных детерминантов развития человеческого общества стала информационно-технологическая революция. Международный терроризм превратился в глобальную угрозу для всего человечества. Возросло число неожиданных по масштабам, месту и времени стихийных аномалий, в том числе катастрофического типа (1).

Под глобализацией понимается процесс формирования единого общемирового финансово-информационного пространства, то есть глобализация связана, прежде всего, с информационной революцией, т.е. качественно новым этапом развития средств связи и информации (2).

Угрозы информационно-технологического характера явятся серьезным вызовом международной безопасности в XXI в. и существенно дополняют повестку дня процесса контроля за наиболее опасными видами вооружений и военной деятельности в мире (3).

Под информационной безопасностью понимается состояние защищенности информационной среды, обеспечивающее ее формирование и развитие в интересах определенных структур (4). Информационная среда — это совокупность информационных ресурсов, система формирования, распространения и использования информации, информационной инфраструктуры. Угроза информационной безопасности — фактор или совокупность факторов, создающих опасность функционированию и развитию информационной среды (5).

Стратегия обеспечения устойчивости информационного пространства включает три основных элемента: Повышенную защиту против возможных атак из киберпространства; Способность обнаруживать признаки нападения; Способность ответить на атаку и восстановить соответствующие функции после нападения (1).

Таким образом, система международной безопасности в XXI в. будет развиваться в максимальном расширении позитивных возможностей, которые предоставляют информационные технологии мировому сообществу.

Одной из основных тенденций, характеризующих современную мировую геоэкономическую систему, является то, что глобализация получила размах и стала необратимым процессом, другая – заключается в обострении борьбы за создание благоприятной международной обстановки для обеспечения большей безопасности данного процесса (1).

Понятие современной глобальной системы международной безопасности включает фактическое состояние противоборства угроз и средств защиты от них, а также создание универсальной, взаимоприемлемой и закрепленной международно-правовыми инструментами системы мирного взаимодействия и противодействия общим угрозам.

Глобализация является системным процессом, в котором глобальные изменения в общественно-политической сфере в отдельных государствах осуществляются в соответствии с изменением, прежде всего, в их экономической сфере, которая и определяет логику участия государств в процессах развития современного мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Волков Г. О состоянии и перспективах глобальной сети Интернет. <http://www.futura.ru/>.
2. Гасанов А. М. Геополитика. Учебник. Баку. Издательство «Zərdabi LTD» MMC, 2012, 531 с.
3. Крутских А. Информационный вызов безопасности на рубеже XXI века // Международная жизнь. 1999. № 2. С. 82–89.
4. Крутских А., Федоров А. О международной информационной безопасности // Международная жизнь. 2000. № 2. С. 37–48.
5. Лебедева М.М. Цит. соч.; Балугев Д.Г. Информационная революция и современные международные отношения: Уч. пособие.
6. Новгород Н. ННГУ, 2001. 107 с.; Кеохане Р., Ней Й. Информационная революция. Государство и власть в эпоху глобальной информации// Internationale Politik. 2000. № 10. С. 15–25.

QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİK FAKTORLARI

Məmmədov Fuad

XÜLASƏ

Bu məqalə qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsi amilinə, təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas konsepsiyalarının dəyişməsinə səbəb olan son onilliklərdə baş verən hadisələrin təhlilinə, eləcə də dünyada mövcud vəziyyət üçün xarakterik olan problemin təsvirinə həsr edilmişdir.

Qloballaşma vahid qlobal maliyyə və informasiya məkanının formalaşması prosesi kimi başa düşülür. Bu, bir növ dünya iqtisadi əlaqələrinin integrasiyasının, müasir dövlətlərin və xalqların informasiya, iqtisadi, texnoloji və mədəni qarşılıqlı asılılığının ən yüksək mərhələsidir. Ona görə də dünya siyasətində iqtisadi və informasiya komponentlərinin əhəmiyyəti artır.

İnformasiya və iqtisadi təhdidlər XXI əsrdə beynəlxalq təhlükəsizliyə ciddi çağırış olacaq. və dünyada ən təhlükəli silah növlərinə və hərbi fəaliyyətlərə nəzarət prosesinin gündəliyini əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayacaqdır.

ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Мамедов Фуад

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящается фактора обеспечения глобальной безопасности, анализу событий последних десятилетий, которые привели к изменению основных понятий обеспечения безопасности, а также описанию проблемы, которая характерна нынешней ситуации в мировом сообществе.

Под глобализацией понимается процесс формирования единого общемирового финансово-информационного пространства. Это своего рода высшая стадия интеграции мирохозяйственных связей, информационной, экономической, технологической и культурной взаимозависимости современных государств и народов. Поэтому в мировой политике усиливается значение экономической и информационной составляющих.

Угрозы информационно-экономического характера являются серьезным вызовом международной безопасности в XXI в. и существенно дополняют повестку дня процесса контроля за наиболее опасными видами вооружений и военной деятельности в мире.

GLOBAL SECURITY FACTORS

Mamedov Fuad

SUMMARY

This article is devoted to the factor of ensuring global security, an analysis of the events of recent decades that have led to a change in the basic concepts of ensuring security, as well as a description of the problem that is characteristic of the current situation in the world community.

Globalization is understood as the process of formation of a single global financial and information space. This is a kind of the highest stage of integration of world economic relations, information, economic, technological and cultural interdependence of modern states and peoples. Therefore, the importance of the economic and informational components is increasing in world politics.

Information and economic threats will be a serious challenge to international security in the 21st century. and will significantly complement the agenda of the process of control over the most dangerous types of weapons and military activities in the world.

ABŞ-IN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNİ FORMALAŞDIRAN GEOSİYASI AMİLLƏR

Mehraliyeva Şövkət Cəmil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
mehraliyevasovkt@gmail.com

Açar sözlər: ABŞ, NATO, geosiyasət, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya.

Key words: USA, NATO, geo policy, South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Russia.

Ключевые слова: США, НАТО, геополитика, Южный Кавказ, Азербайджан, Грузия, Россия.

Cənubi Qafqaz həmişə həyati əhəmiyyətə malik olan bir region kimi xarakterizə olunub. Bu gündə Cənubi Qafqaz öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Çünki Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi mövqeyi həm potensialına, həm də coğrafi mövqeyinə görə çox əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, bu cür deyə bilərik ki, Cənubi Qafqaz regionu “dünyanın dördyolu” rolunu oynayır. Çünki Cənubi Qafqazın Şimal - Cənub, Şərq - Qərb arasında dəhliz rolunda çıxış etməsi bunu söyləməyə əsas verir. Bir sözlə, Cənubi Qafqaz iki müxtəlif qitəni-Avropa və Asiyani, fərqli sivilizasiyaları bir-birinə qovuşduran bir regiondur. Əsrlər boyu öz dövrləri ərzində hegemon güc hesab olunan dövlətlər qonşu ərazilərdə öz nüfuz dairələrini yaymaq məqsədilə bu regionu baza qismində nəzərdən keçirmişlər. Qədim dövrlərdə Osmanlı və Fars imperiyası tərəfindən bu istiqamətdə aparılan strategiya hazırda Rusiya, İran və ABŞ tərəfindən həyata keçirilir.

Müasir dövrdə region ətrafında əsas rəqabət ABŞ və Rusiya arasında gedir. Rusiya Cənubi Qafqazı öz tarixi torpağı kimi gördüyündən burada öz nüfuzunu yeni üsul və vasitələrlə qorumağa və onun tapdalanmasının qarşısını almağa çalışır. ABŞ-a gəlincə isə o, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri olmuşdur.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz dövlətləri - Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanla bağlı siyasəti son 25 ildə bir neçə mərhələdən keçib. Hər mərhələdə ABŞ siyasəti iddialı məqsədlər qoydu və hər dəfə nailiyyətlər ilkin gözləntilərdən uzaq oldu. Son hadisələrin birləşməsi səbəbindən bölgə getdikcə mürəkkəbləşir. Bunlara Rusiyanın Krımı ilhaq etməsindən sonra Soyuq Müharibədən sonrakı Avropa təhlükəsizlik nizamının pozulması, enerji bazarlarının dəyişməsi, Yaxın Şərqdə regionun cənubunda artan qeyri-sabitlik, Vaşinqtonda yeni administrasiya və Avropa İttifaqının (Aİ) daxili problemləri kimi yalnız bir neçəsini sadalamaq mümkündür. Bu dəyişən mənzərə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinə yenidən baxılmasını tələb edir. Belə bir yanaşmanın formalaşdırılması ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı təcrübəsinin analitik nəzərdən keçirilməsini, əsas uğur və çatışmazlıqların qiymətləndirilməsini və ABŞ-ın regionla bağlı gələcək siyasəti üçün tövsiyələri tələb edir [1].

Cənubi Qafqazda müstəqilliyin ilk illəri qarışıqlıq və regionu bürüyən münaqişələrin sonsuza qədər davam edəcəyi qorxusu ilə yadda qaldı. Ətrafdakı geosiyasi kontekst yardım üçün çox az ümid verirdi. Əslində, erkən postsovet dövrü Cənubi Qafqazın yeni dövlətlərini çətin keçidlərində onlara kömək etmək üçün güclü və davamlı sabitləşdirici iştirak olmadan boşluqda qoydu. Özlərinin özünəməxsus və mürəkkəb səbəbləri ucbatından regionda potensial payı olan böyük dövlətlərin heç biri kömək etmək iqtidarında deyildi. Keçid dövrü çağırışları ilə üz-üzə gəlməyə hazır olmayan Cənubi Qafqaz regionu buna baxmayaraq, əsasən öz kursunu təyin etmək üçün buraxılmışdı - bu vəziyyət regionda iştirak etmək üçün potensial tərəfdaşlarının eyni dərəcədə pis hazırlıqlı vəziyyəti ilə mürəkkəbləşmişdir [2].

Bütün postsovet dövründə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə bağlı siyasətinin intensivləşməsi müşahidə olunur. Qərbin bütövlükdə Qafqaz-Xəzər regionunda və xüsusən də Cənubi Qafqazda maraqları adətən karbohidrogen ehtiyatları və onların dünya bazarlarına nəqli marşrutları ilə bağlıdır. Bununla belə, real vəziyyətin təhlili göstərir ki, söhbət ümumilikdə Qərbin, xüsusən də ABŞ-ın daha geniş maraq dairəsindən gedir.

Cənubi Qafqazda ABŞ həm bütövlükdə regional səviyyədə, həm də üç ölkənin hər biri ilə ayrı-ayrılıqda əlaqələr qurur, lakin hər iki halda problem Vaşinqtonun Cənubi Qafqazın ayrılmaz hissəsi olan Qafqaz-Xəzər regionundakı, ümumi strategiyasına uyğun olaraq həll olunur. Bu kontekstdə NATO-nun Avropadakı Müttəfiq Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı general C.Consun bəyanatları xüsusi maraq doğurur. Onun sözlərinə görə, Qafqaz “demokratiya və bazar iqtisadiyyatının mərkəzi və Cənub-Qərbi Asiya ölkələrinə yayılması prosesində əsas coğrafi nöqtədir”. Region, generalın fikrincə, “irəliyə əsaslanma” siyasəti və “yeni obyektlərə çıxış və Qara dənizə, Qafqaza, Yaxın Şərqə və Afrikaya tranzit azadlığının axtarışı kontekstində Amerikanın milli maraqlarını irəli sürmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [3].

Ayındır ki, region təkcə karbohidrogen komponenti ilə məhdudlaşmayan ABŞ üçün xüsusi geosiyasi maraq kəsb edir. 2001-ci il sentyabrın 11-də Vaşinqton və Nyu-Yorkda törədilən terror aktları və həmin il Əfqanıstanda hərbi əməliyyatların başlaması ilə regionun ABŞ üçün əhəmiyyəti daha da artdı. Digər məsələlərlə yanaşı, regionun hərbi-strateji rolu onun qeyri-sabitlik, münaqişələr və müharibələrlə xarakterizə olunan “Böyük Yaxın Şərq”ə yaxınlığı ilə müəyyən edilir.

Vaşinqtonun regiondakı siyasəti müstəqil, lakin bir-biri ilə sıx bağlı olan iki istiqaməti - ideoloji-siyasi və hərbi-siyasi istiqamətləri əhatə edir. Birinci istiqamətdə əsas rolu postsovet məkanında səliqəli şəkildə kamuflyaj edilmiş dövlət çevrilişinə çevrilən qondarma rəngli inqilablar zamanı həyata keçirilən qondarma demokratik inqilabın ixracı strategiyası oynayır. Hərbi-siyasi komponentə gəlinə, əsas diqqət NATO-nun genişlənməsinə, eyni zamanda sabitliyin möhkəmləndirilməsi və dəyərlərin, münasibətlərin, bazar iqtisadiyyatı institutlarının və siyasi demokratiyanın yayılmasına şərait yaradılması şüarları altındadır [4, s. 9].

Vaşinqtonun siyasətində bu iki istiqamətin üzvi birləşməsi bütün postsovet dövründə müşahidə olunub. Bu tendensiya prezident D.Tramp dövründə də davam etdi. 2018-ci ilin oktyabrında ABŞ dövlət katibinin köməkçisinin müavini Core Kent Cənubi Qafqaz ölkələrinə səfər edib, səfər zamanı Azərbaycanın Əfqanıstanda təhlükəsizliyin təmin edilməsində rolu, karbohidrogenlərin dünya bazarlarına çatdırılması, Vaşinqtonun Gürcüstanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qəti dəstək verəcək vədləri, korrupsiyaya qarşı mübarizə, demokratik və şəffaf parlament seçkilərinin keçirilməsi, Ermənistan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, Əfqanıstan üçün enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi və s. ilə bağlı bir sıra məsələlər qaldırılıb.

Kentin ardınca həmin ilin oktyabrında ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri C.Bolton region ölkələrinə qastrol səfəri etdi. Azərbaycan prezidenti İ.Əliyev və xarici işlər naziri E.Məmmədovla görüşdə Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli, insan hüquqlarının təminatları və demokratiyanın əsasları baxımından müzakirə edilib. Ermənistanda yeni hökumətin rəhbərləri ilə görüşlərdə Ermənistanın Gürcüstan, İran, Türkiyə və Rusiya ilə münasibətləri, C.Boltonun fikrincə, ABŞ üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən ikitərəfli Ermənistan-Amerika münasibətləri ilə bağlı suallar qaldırılıb.

ABŞ silahlarının satışı məsələsinə toxunan C.Bolton bildirib ki, Ermənistanın öz seçimlərində ABŞ-a üstünlük verməlidir. Eyni zamanda, İrəvanı açıq şəkildə Rusiyanın təsir zonasından çıxmağa və Türkiyə ilə tarixi problemlərini unutmamağa dəvət etdilər. Açıq rusofobiyanın və ümumiyyətlə, xarici siyasət strategiyasının Vaşinqtona yönəlməsi şübhə

doğurmayan Gürcüstanda bu strategiyanın daha da genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsindən gedirdi [4, s. 3-4].

Regionda geosiyasi oyunda iştirak edən bütün aktorların siyasətini təhlil edəndə Rusiyanın həm Cənubi Qafqaz dövlətlərinin hər birində, həm də bütövlükdə Cənubi Qafqazda mövqe və maraqlarını nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlər sistemində, xüsusən də yeni çoxmərkəzli dünya düzənində kiçik xalqların və dövlətlərin yeri, statusu, rolu, taleyi və perspektivləri məsələsinə toxunmamaq mümkün deyil.

SSRİ-nin, Yuqoslaviya və Çexoslovakiyanın dağılmasının təcrübəsi və nəticələrinin göstərdiyi kimi, bir “pis” imperiyanın himayəsindən azad olan bu xalqlar, şübhəsiz ki, “yaxşı” sayılan başqa bir imperiyanın qucağına can atacaqlar. Etiraf etmək lazımdır ki, Qərb bütün mümkün qeyd-şərtlərlə SSRİ-nin dağılmasından sonra Şərqi Avropa, Baltıqyanı ölkələr və Cənubi

Qafqaz ölkələrini və xalqlarını öz tərəfinə çəkmək üçün çox say göstərməyə ehtiyac duymadı.

Bu fenomenin təhlükəsi ondadır ki, hansısa neo-Avropa dövlətinin hansısa səriştəsiz liderinin avantürizmi və ya ehtiyatsızlığı ucbatından NATO yeni müttəfiqinin müdafiəsinə çıxmaq zərurəti ilə üzləşəcək, əks halda ittifaq bütün dünyanın gözündə nüfuzunu və əhəmiyyətini itirəcək. Heç kimə sirr deyil ki, M.Saakaşvili ümumilikdə Qərbi, xüsusən də Vaşinqtonu müharibəyə Gürcüstanın tərəfində getməyə çağıraraq, mövcud vəziyyəti Rusiyanın Qərb dəyərlərinə hücumu kimi təqdim edib. Eyni vəziyyət Ukrayna böhranı şəraitində də inkişaf etdi.

Rusiya-Ukrayna qarşıdurmasından sonra Cənubi Qafqazın üç dövləti özlərini Rusiya ilə Qərb arasında heç kim olmayan geosiyasi torpaqda tapırlar. Tərəflərdən heç biri bölgəni digərinə verməyə hazır deyil. Rusiya həqiqətən də Cənubi Qafqaz üzərində öz təsir dairəsini iddia etdiyi halda, ABŞ və Avropa təsir dairələri anlayışını rədd edir. Bu hadisələrin ardınca ABŞ və Aİ-nin Cənubi Qafqazla əlaqəsi regionun dəyişmiş strateji mühitinə cavab olaraq qəbul edilmiş düşünülmüş qərarlar toplusu deyil, əvvəllər formalaşdırılmış siyasətlərin və ətalətin məhsulu kimi görünür [5, s. 192-193].

Rusiya isə Ukrayna böhranından əvvəlkindən daha sərt xətt tutmaq niyyətindədir, öz periferiyası ətrafında eksklüziv geosiyasi təsir sferasına iddia edir və Aİ-ni Aİ inteqrasiyasına qarşı aqressiv şəkildə təşviq edir. Rusiyanın Gürcüstana davamlı təzyiqi, Ermənistanı Aİ ilə əməkdaşlıqdan imtina etməyə və Aİ-yə qoşulmağa məcbur etmək səyi və Belarusu daha mülayim tərəfdaşa çevirmək üçün göstərdiyi iqtisadi təzyiq bütün bunlar Rusiyanın peyk halqasını təmin etməkdə maraqlı olduğunu göstərir. Onun periferiyasında azalma yoxdur. Bütün bu hadisələr Rusiyanın qonşularına ehtiyatlı davranmağa işarə edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, bu istiqamətdə Vaşinqtonun Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı dövlətlərinə münasibətdə regional stratejiyası çərçivəsində kifayət qədər ciddi fərqlər müşahidə oluna bilər.

Cənubi Qafqazda qərb qüvvələrin birləşdirilməsində əsas rollardan birini enerji ilə zəngin, regionun aparıcı dövləti, “mühərrik” olan Azərbaycan oynayır, üstəlik, Azərbaycan bütün Xəzər hövzəsi ərazisindən neft və qazın nəqli marşrutunda çox əlverişli mövqe tutur. Ona görə də təbiidir ki, SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan Ermənistan və Gürcüstanla müqayisədə daha əlverişli mövqedə idi. Xüsusilə 90-cı illərin ortalarında iri xarici investorların gəlişi və “əsrin müqavilələri” adlandırılan müqavilələrin bağlanması ilə onun mövqeləri möhkəmləndi. Karbohidrogen ehtiyatları və əlverişli geosiyasi mövqe Bakının daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Azərbaycanın rəhbərliyi, intellektual, siyasi, media elitası Qərbə doğru istiqamətlənmək cəhdlərinə, onun iqtisadi, siyasi, hətta hərbi strukturlarına inteqrasiyaya qədər yad deyildi. Belə ki, 90-cı illərin sonunda Azərbaycanın müdafiə naziri S.Əbiyev ABŞ, Türkiyə və ya

NATO-nun hərbi bazasının respublika ərazisində yerləşdirilməsinin mümkünlüyünü və məqsədəuyğun-luğunu əsaslandırmaq üçün arqumentə istinad etdi ki, “Azərbaycan özünü yeni Avropa və onun integrasiya proseslərində, xüsusən də təhlükəsizlik strukturlarının fəaliyyətində rolunun aktivləşdirilməsində hərbi kontingentin tərkib elementi kimi tanıyır” [6, s. 549-550].

Azərbaycan siyasi dairələrində belə ir fikir var ki, Avropa iqtisadi və hərbi-siyasi məkanına integrasiya Cənubi Qafqaz ölkələri, o cümlədən Azərbaycanın müstəqillik və demokratik inkişafı üçün təminat verməyə qadir olan ən məqbul variantdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri işləmiş V.Quluzadə bəyan etdi: “Əgər Rusiya NATO bazalarının peyda olmasında maraqlı deyilsə, o zaman müəyyən nəticələr çıxarmalı və Cənubi Qafqaz regionunda siyasətini kökündən dəyişməlidir” [7, s. 12].

Rusiya-Ermənistan hərbi əməkdaşlığına qarşılıq olaraq bir sıra Azərbaycan rəsmiləri ABŞ-ın İncirlik hərbi bazasının Türkiyədən öz ərazilərinə, konkret olaraq Abşeron yarımadasına, keçmiş SSRİ Hərbi Hava Qüvvələrinin hərbi bazasının yerləşdiyi əraziyə köçürülməsi təklifi ilə çıxış ediblər.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın xarici siyasəti heç də həmişə və bütün əsas məsələlərdə “qərbyönlü” və “rusiyapərəst” vektorların müxalifəti çərçivəsinə sığmır. Bu ölkə ilə Rusiya arasında mövcud olan bütün ziddiyyətlərə baxmayaraq, Bakı özünün milli maraqlarına böyük ölçüdə uyğun gələn və Moskva ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş düzgün tənzimlənmiş siyasət aparır. Eyni zamanda, Azərbaycan rəhbərliyi Qərb dövlətləri ilə münasibətlərdə çevik və çoxşaxəli siyasət yürüdür. Nəticədə Azərbaycan, həm Rusiya, həm də Qərb tərəfdaşları ilə yaxşı münasibətləri saxlamağa imkan verən xətt tapmağa nail olub. Belə ki, GUAM-da iştirak edən Bakı, eyni zamanda, Rusiya Federasiyasını strateji tərəfdaş adlandıraraq, onunla dostluq münasibətlərini saxlamağa çalışır. Qərbə gəlincə isə onu qeyd etmək olar ki, İ.Əliyevin 2006-cı ilin aprelində ABŞ-a səfəri ərəfəsində Azərbaycan Vaşinqtonun Türkiyədən sonra ikinci “islam müttəfiqi” seçildi.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa ən önəmlisi Azərbaycanın özünün də Avropa strukturlarına real integrasiyaya nə dərəcədə hazır olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Soyuq Müharibənin fəvqəladə şəraitində NATO-ya üzv olan, lakin uzun müddətdir ki, Avropa Birliyinə üzv olmaq yolunda bir sıra obyektiv və subyektiv maneələri aşma bilməyən Türkiyənin bariz nümunəsi var. Məlumdur ki, Türkiyə bu istiqamətdə uzun və çətin yol keçib, lakin bu, onun tezliklə Avropa xalqları ailəsinə qoşulacağına heç bir zəmanət vermir. NATO-ya üzvlük Türkiyə və Yunanıstanın 70-ci illərin ortalarında Kipr üzərində bir-biri ilə vuruşmasına mane olmadı. NATO-ya üzvlük həm də bu ölkəyə kürd xalqının müstəqillik istəyi ilə bağlı daxili təlatümlərdən zəmanət vermir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu günə kimi Azərbaycan ilə NATO arasında münasibətlərdə ciddi irəliləyişlər əldə olunub, xüsusən də 2008-ci ilin sonuna kimi Azərbaycanın silahlı qüvvələrinin NATO standartlarına keçdiyi ehtimal edilir. Düzdür, istər Bakıda, istərsə də Brüsseldə ısrarla vurğulanır ki, indiki mərhələdə Azərbaycanın Şimali Atlantika Alyansına qoşulması məsələsi müzakirə olunmur [8, s. 509].

Cənubi Qafqaz regionunun ölkələrindən biri olan Gürcüstan ilkin mərhələdə - E.Şevardnadzenin prezidentliyi dövründə Rusiyaya qarşı açıq şəkildə bəyan edilmiş düşmənçiliklə Qərbə, ilk növbədə ABŞ-a yönəlmiş kurs tutdu. Mübahisə etmək olar ki, bəzi məsələlərlə bağlı olsa da, Gürcüstanın intellektual, siyasi və media isteblişməntinin böyük əksəriyyəti arasında bu məsələdə mütləq konsensus mövcuddur.

Rusiya Federasiyasına mənfi münasibət bəlkə də qütbləşmiş Gürcüstan cəmiyyətinin əksəriyyətini birləşdirən yeganə amildir. Analitik Araşdırmalar Mərkəzinin 2018-ci ildə keçirdiyi sorğuya əsasən, gürcülərin 85%-i Rusiyanı “siyasi təhlükə” hesab edir [9].

Gürcüstan ABŞ hərbi maşınları üçün hava məkanını açıb və ərazisinin Əfqanıstan və İraqa ABŞ yüklərinin tədarüku üçün istifadə edilməsinə icazə verib. O, imkanlarını nəzərə alaraq, İraqa nisbətən təsirli bir hərbi qüvvə yerləşdirib. Gürcüstan ordusunun formalaşmasında, təlimində, silahlanmasında ABŞ əsas rol oynadı. Bu, ABŞ ordusunun Gürcüstanda istifadə etdiyi, demək olar ki, görünməmiş imtiyazları izah edir. Məsələn, respublikaya səfər etmək üçün onlara viza və dünya praktikasında qəbul olunmuş hər hansı digər sənədlər lazım deyil, sürücülük vəsiqəsi kifayətdir.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, vaxtaşırı rəsmi hakimiyyət və müxalifət nümayəndələri Rusiya Federasiyası ilə münasibətlərin normallaşdırılmasının zəruriliyi barədə bəyanatlar verirlər, lakin Rusiya tərəfindən öhdəliklərin qəbul olunması şərtlə. Bu tendensiya 2012-ci ildə “Gürcü Arzusu” partiyası hakimiyyətə gəldikdən sonra az-çox hiss olunmağa başlayıb, bunun nəticəsində iki ölkə arasında münasibətlərdə, ilk növbədə, iqtisadi sahədə müəyyən müsbət tendensiyalar yaranıb. Bununla belə, 2019-cu ilin iyun-iyul aylarında “Gürcü arzusu” ilə M.Saakaşvilinin “Vahid Milli Hərəkət” (VMM) partiyasının təmsil etdiyi müxalifət arasında maraqların toqquşması nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlərdə yaranmış növbəti böhran “normallaşmanın sərhədlərini göstərir”. Rusiya ilə münasibətlər, “Gürcü arzusu” bundan kənara çıxıb bilmir” [9].

1998-ci ildə Gürcüstanın o vaxtkı xarici işlər naziri İ.Menaqarişvili İrana səfəri zamanı bu ölkənin neytral statusunun saxlanmasının məqsədəuyğun olması fikrini bildirmişdi. Eyni vəzifəni

Leyboristlər Partiyasının lideri Ş.Natelaşvili də tuturdu [10, s. 104]. Lakin o vaxtdan bu fikir aktuallığını itirmiş kimi görünür. Bu məsələ ilə bağlı politoloq L.Tsutskiridze fikirlərini bu şəkildə bildirib: “Neytrallıq ən pis seçimdir”, çünki onun fikrincə, “Gürcüstan üçün neytrallıq bəyannaməsi güclü müttəfiqlərlə (ABŞ və NATO) fəal əməkdaşlıqdan imtina deməkdir. Bu, dünyanın ən güclü hərbi bloklarından birinə bizim ərazi bütövlüyümüzün və təhlükəsizliyimizin ciddi təminatlarını öz üzərinə götürməsinə icazə verməkdən imtina deməkdir” [11].

Bu təfəkkürlər 2005-ci ilin mayında ABŞ Prezidenti Corc Buşun ölkəyə iki günlük rəsmi səfəri zamanı, xüsusən də 2005-ci il mayın 10-da parlamentdə və Azadlıq meydanında 150.000 Tbilisi sakini qarşısında etdiyi çıxışlar zamanı öz zirvəsinə çatdı. Buş mahiyyət etibarı ilə Gürcüstanın postsovet məkanında əsas demokratlaşdırıcı rolunu müəyyənləşdirərək, “Qızılqül inqilabını” Ukrayna, Qırğızıstan, Livan və hətta İraqda azadlıq hərəkatlarının katalizatoru, Gürcüstanı isə azadlıq çırağı adlandırdı [12, s. 104].

Şevardnadze 1985-ci ildə Gürcüstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olanda demişdi: “Günəş Gürcüstan üçün şimaldan çıxır”. O, ölkə prezidenti kimi bu düsturu başqası ilə əvəz edib: “Bu gün Gürcüstan üçün günəş Qərbdən doğar”. Bu şüar dəyişikliyi Gürcüstanın radikal şəkildə Qərbə yönləndirilməsinə əsaslanır. Hələ 1999-cu ildə, prezident seçkiləri ərəfəsində Şevardnadze “Financial Times” qəzetinə müsahibəsində Gürcüstanın 2005-ci ildən gec olmayaraq NATO-ya üzv olmaq niyyətində olduğunu bildirmişdi. Hətta Şevardnadze belə bir ifadə işlətməmişdir ki, “Gələn apreldə keçiriləcək seçkilərdə yenidən seçilsəm bu səfər “NATO-nun qapılarını çox yüksək səslə döyəcəm”.

Bu xətti izləyərək, 2007-ci ilin mart ayının ortalarında Gürcüstan parlamenti yekdilliklə ölkənin NATO-ya daxil olmasına səs verdi. Bu aktı əsaslandıran parlamentin sədri N.Burchanadze bəyan etdi: “NATO gürcü xalqı üçün prioritetdir. Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün bərpasına, suverenliyinin qorunmasına ümidlər bu təşkilatla bağlıdır. Bu təşkilat regionda sabitliyin və sülhün yeganə təminatçısıdır” [13, s. 11].

Gürcüstanın regionun digər iki dövlətindən köklü fərqi ondan ibarətdir ki, ümumilikdə Qərblə, xüsusən də ABŞ-la münasibətlərdə respublika rəhbərliyi NATO və Aİ strukturlarına məcburi daxil olmağı öz strategiyasının təməl daşı hesab edir. Belə bir təəssürat yaranır ki, gürcü siyasi elitasının böyük əksəriyyəti həqiqətən də NATO-nun, ilk

növbədə ABŞ-ın köməyi ilə Gürcüstanın bütün etno-milli və ərazi problemlərini həll edə biləcəyinə inanırdı. Əslində hər hansı əhəmiyyət kəsb edən bütün sənədlər bu strukturlara inteqrasiya məqsədinə uyğunluğu baxımından nəzərdən keçirilir. Bu tezis əsaslılığının əyani təsdiqini kiçik Corc Buşun administrasiyası zamanı 2009-cu il yanvarın 9-da Vaşinqtonda iki ölkənin xarici işlər nazirliklərinin rəhbərləri tərəfindən imzalanmış Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Xartiya təmin edir. Əsas müddələrin mahiyyətini Xartiyanın müəllifləri özləri belə müəyyənləşdiriblər: “Müvafiq müdafiə idarələri ilə silahlı qüvvələr arasında əməkdaşlığa əsaslanaraq, Amerika Birləşmiş Ştatları Gürcüstanın təhlükəsizliyinin müdafiəsi, o cümlədən NATO ilə uyğun gələn lazımi hərbi qüvvələrin inkişafı yolu ilə qanuni ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş söylərini dəstəkləyəcək” [14].

Gürcüstanın o zamankı prezidenti Saakaşvili Xartiyanın əhəmiyyətini qiymətləndirərək demişdir ki, bu, əslində “Müqəddəs Georgi (2009) müqaviləsindən çıxmaq, böyük və kiçik qardaş dövrü ilə vidalaşmaq” deməkdir [15]. Deklarativ xarakter daşıyan sənəd əməkdaşlıq sahələrini müəyyənləşdirir və ABŞ-ın Gürcüstanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə dəstəyini tanıyır. Gürcüstan və Rusiyanın avqustun 12-də qəbul etdikləri “gücdən istifadə etməmək” öhdəliyinə toxunan nizamnamədə deyilir ki, “ABŞ və Gürcüstan bu təhdidləri aradan qaldırmaq, sülh və sabitliyi təşviq etmək üçün müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində davamlı əməkdaşlıq proqramlarının əhatəsini genişləndirməyi planlaşdırır.” İqtisadi əməkdaşlıq və enerji təhlükəsizliyi baxımından sənəddə bildirilir ki, iki ölkə “azad ticarət sazişinin bağlanması imkanlarını araşdırmaq” və “Azərbaycandan idxalı təmin etməklə Gürcüstana və Avropanın qalan hissəsinə kömək edəcək yeni cənub dəhlizi yaratmaq və Mərkəzi Asiyaya təbii qaz tədarükünü şaxələndirmək üçün niyyətindədirlər”.

Bununla belə, xüsusilə vacib olan 4-cü bənddə deyilirdi: “Gürcüstanın Avro-Atlantik inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi ümumi prioritetdir və biz Gürcüstanın imkanlarını gücləndirməyə və NATO-ya üzv olmağa hazırlaşmağa yönəlmiş genişlənmiş təhlükəsizlik əməkdaşlıq proqramlarına start verməyi planlaşdırırıq”. Bununla belə, ABŞ dövlət katibi Kondoliza Raysın sənədi imzalayarkən qeyd etdiyi kimi, “Gürcüstanın NATO-ya inteqrasiyası gürcülərin özlərinin istəyindən və Gürcüstanın NATO standartlarına cavab vermək qabiliyyətindən asılı olmalıdır” [15]. Öz növbəsində ABŞ dövlət katibinin köməkçisinin müavini M.Brayza jurnalistlərə izah etdi ki, sənəddə ABŞ-ın Gürcüstana “təhlükəsizlik zəmanəti verəcəyi, bu onun NATO-ya daxil olmasından sonra baş verəcək”yi deyilmir [15].

Rusiya rəhbərliyi dəfələrlə bəyan edib ki, Gürcüstan və ya Cənubi Qafqaz dövlətlərindən hər hansı birinin NATO-ya daxil olması Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizliyinə təhdiddir. Klinton administrasiyasının NATO-dakı keçmiş nümayəndəsi və Dövlət Departamentinin Gürcüstan üzrə Milli Təhlükəsizlik Şurasının islahatı layihəsinin rəhbəri R.Hanter qeyd edib ki, Amerikanın bu ölkənin NATO-ya qəbulu ilə bağlı təklifləri “hər hansı ciddi müşahidəçi tərəfindən Rusiyanın Qafqazın bu sərhəd bölgəsində Qərbə təsir dairəsi mövqeyini dəyişmək cəhdi kimi qiymətləndirilməlidir. Onun sözlərinə görə, ABŞ administrasiyasında “həqiqətən də rusları öz mühitləri vasitəsilə cilovlamaq istəyənlər” var idi [16].

Eyni zamanda, faktiki olaraq, bu məqsədə çatmaq üçün Vaşinqtonun və bütövlükdə Qərbin bütün istəkləri ilə müəyyən hədlərin olması faktı da nəzərə alınmayıb. Aydındır ki, Rusiya bunu özünün milli-dövlət maraqlarına birbaşa və hətta təxribat xarakterli çağırış kimi qəbul etməyə bilməz. Hər dəfə Moskva yeni postsovet dövlətlərinin alyansa daxil edilməsi ilə bağlı iddialara etirazını və ya narazılığını bildirdikdə, NATO liderləri Rusiyanın bu məsələdə veto hüququna malik olmadığı arqumentləri ilə cavab verirdilər. Lakin dünya tarixində dəfələrlə belə olub ki, böyük dövlətlər bu hüququ, o cümlədən silah

gücü ilə qazanıblar. Əslində, 2008-ci ilin avqustunda “beş günlük müharibə”də qalib gələn Rusiya silah gücü ilə bölgədə veto hüququ qazandı.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Şimali Atlantika Alyansına daxil olması NATO-nun özünün rəhbərliyi üçün yeni və çox ciddi problemlərin yaranması ilə nəticələnir. Bu, ilk növbədə Rusiya ilə münasibətlərin qaçılmaz dərəcədə kəskinləşməsi ilə bağlıdır. Ona görə də böyük dövlətlərin rəhbərlərinin real siyasət imperativlərini rədd edərək, bu və ya digər Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün güzəştlər naminə Rusiya Federasiyası ilə münasibətlərini qurban verəcəyi şübhə doğurur. Baxmayaraq ki, son iki onilliyin hadisələri göstərdiyi kimi, geosiyasətdə hər cür sürprizlər mümkündür. Bu reallıqları qiymətləndirərkən unutmamaq olmaz ki, Cənubi Qafqaz münaqişə yaradan və partlayıcı regiondur və NATO-nun bir və ya hamısını bir yerdə qəbul etməklə, ərazi, etno-milli, konfessional və digər həlli mümkün olmayan münaqişələrə cəlb oluna bilər.

Cənubi Qafqazda “Böyük oyun” adlanan prosesdə ümumilikdə Qərbin, xüsusən də Vaşinqtonun həddən artıq qiymətləndirilmiş paylarının əsassızlığı Gürcüstan-Rusiya “beş günlük müharibəsi” zamanı və ondan sonrakı dövrdə xüsusilə aydın şəkildə üzə çıxdı. Olduqca uyğun sual yaranır: rəhbərliyinin demək olar ki, bütün təşəbbüslərində Gürcüstanı qeyd-şərtsiz dəstəkləməklə yanaşı, həm də sözün əsl mənasında bu ölkəni demək olar ki, “qeyri-demokratik” hər şey üçün “demokratiya çırağı” kimi bəsləyən ABŞ və müttəfiqləri nə üçün yalnız şifahi dəstəklə məhdudlaşdılar?

Rusiya Cənubi Osetiyanın müdafiəsinə qalxdığı halda, dünyanın qalan hissəsi Vaşinqtonun Gürcüstanı “təslim etdiyi” təəssüratı yarada bilərdi. ABŞ-ın Gürcüstana iqtisadiyyatını və silahlı qüvvələrini bərpa etmək üçün əhəmiyyətli yardım göstərə biləcəyini bəyan edən ABŞ-ın o zamankı müdafiə naziri R.Gates, hətta daha uzunmüddətli perspektivdə də Rusiyaya qarşı güc tətbiqi ssenarisini istisna etdi [16].

Ona görə də görünür ki, bəzi NATO liderlərinin Ukrayna və Gürcüstanı NATO-ya üzv olmağa çağıran vəsvəsləri, son nəticədə, sadəcə, təlqinlər olaraq qalacaq, çünki Rusiya konkret “qırmızı xətlər” müəyyən edib, onların keçməsi onun təbii reaksiyasına səbəb ola bilər.

ABŞ regionda Rusiya qarşısında ciddi geosiyasi cəhətdən əlverişsiz vəziyyətdədir. Vaşinqton Moskvaya qarşı tarazlığa nail ola bilməyəcəyi dəstəyi vəd etməməlidir. Bu, xüsusilə Gürcüstan və onun NATO-ya üzvlük istəklərinə aiddir.

Ümumilikdə götürüldükdə ABŞ özünün regionda mənafehlərini möhkəmləndirmək üçün regionun hər üç ölkəsinə münasibətdə vətəndaş cəmiyyətini, demokratiyanı, enerji layihələrini dəstəkləməli, təhlükəsizlik məsələlərinə dair əməkdaşlığı genişləndirməlidir. Bütün bunlarla yanaşı eyni zamanda Rusiyaya müəyyən təsir vasitəsi ilə təzyiq göstərərək separatçı hərəkətləri dəstəkləməkdən çəkindirməlidir və həm də İranın bu məkanda nüfuzunun artmasına yol verməməlidir. Çünki Rusiya ilə yanaşı İranın bu regionda nüfuzunun genişlənməsi onu Mərkəzi Asiyaya da nüfuz etməsini asanlaşdırdığı üçün ABŞ maraqlarına ziddir.

ABŞ-ın yeni administrasiyası hələ də Cənubi Qafqazla bağlı öz siyasətini formalaşdırmayıb. O, əsasən etaləti rəhbər tutaraq və regionda baş verən hadisələrə reaksiya verərək hazırkı yolla davam etməyi seçə bilər. Yaxud bölgəyə öz yanaşmasını cızmaq qərarına gələ bilər. İstənilən halda, onun hazırlanmasına cavabdeh olan şəxslərə regionun mürəkkəbliyini, müxtəlifliyini, dəyişən geosiyasi mühitini, ABŞ-ın və müttəfiqlərinin oradakı maraqlarını və birinci rüb əsrin ABŞ-ın Cənubi Qafqazda siyasəti ibrətlərini tam ölçüb-biçmələri məsləhət görülərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Eugene Rumer, Richard Sokolsky, and Paul Stronski (MAY 2017). U.S. Policy Toward The South Caucasus Take Three. <https://carnegieendowment.org/2017/05/31/u.s.-policy-toward-south-caucasus-take-three-pub-70122>
2. Andrew Higgins, "In Russia's 'Frozen Zone,' a Creeping Border With Georgia," New York Times, October 23, 2016, <https://www.nytimes.com/2016/10/24/world/europe/in-russias-frozen-zone-a-creeping-border-with-georgia.html>
3. Богданов В. США присматриваются к Закавказью [Электронный ресурс] // Российская газета. 04.03.2005. – Режим доступа: <https://rg.ru/2005/03/04/nato-kavkaz.html>.
4. К.Гаджиев Геополитические Ориентиры США На Южном Кавказе DOI: 10.20542/2073-4786-2019-3-91-106, с. 16
5. Бозоян Т. Армения и Азербайджан в геополитических интересах Соединенных Штатов Америки на Кавказе // НИЦ «Апробация». XII МНПК «Научный поиск в современном мире». – 26.05.2016. – С.191-193.
6. Əli Həsənov, "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti", Bakı-2005, səh., 549-550
7. Zümrüd Məlikova (2020). Cənubi Qafqazın Geostrategiyası. Bakı, s.1-5.
8. Həsənov Ə.M. Geosiyasət. Bakı, Aypara-3, 2010, 604 s.
9. Kakachia K., Lebanidze B. 2019. Georgian Dream Meets Georgia's Nightmare. – Foreign Policy, June 25. URL: <https://foreignpolicy.com/2019/06/25/> / (дата обращения 29.07.2019).
10. Məmmədov N. Xarici siyasət: Reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013, 264 s.
11. Цуцкиридзе Л. Нейтралитет – худший выбор. – Грузия Online, 06.03.2007. URL: <https://www.apsny.ge/analytics/1173214529.php> (дата обращения 01.08.2019).
12. K. Həjiyev (2019). US Geopolitical Guidelines in the South Caucasus. South Caucasus Russia and the new states of Eurasia. 2019. No III (XLIV). pp. 91--106
13. С. Жильцов, В.Столь, В.Блищенко (2021). Геополитическая ситуация на Южном Кавказе Журнал социально-политических исследований, Центральная Азия и Кавказ, 18 (2), стр. 7-17.
14. Хартия о стратегическом партнерстве США – Грузия (полный текст). – Regnum, 09.01.2009. <https://regnum.ru/news/1107970.html>
15. США и Грузия подписали Хартию о стратегическом партнерстве. – LiveInternet.ru, 10.01.2009.
16. Porter G. 2008. Georgia War Rooted in US "Self-Deceit". – Asia Times, 26 August. The Independent, 15.08.2008.

ABŞ-IN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNİ FORMALAŞDIRAN GEOSİYASI AMİLLƏR

Mehraliyeva Şövkət

XÜLASƏ

ABŞ-ın Cənubi Qafqazda mühüm, lakin kritik olmayan maraqları var, o cümlədən regional sabitliyin təmin edilməsi, dondurulmuş hərbi əməliyyatların təkrarlanmasının qarşısının alınması, demokratik transformasiyanın və daha yaxşı idarəçiliyin dəstəklənməsi, həmçinin, Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq integrasiyası.

Qafqaz-Xəzər regionu ABŞ-ın regiondakı ümumi strategiyasının tərkib hissəsidir. Bölgənin hərbi-strateji rolu onun qeyri-sabitlik, münaqişə və müharibə ilə xarakterizə olunan “Böyük Yaxın Şərq”ə yaxınlığı ilə müəyyən edilir. ABŞ-ın xarici siyasət strategiyası Vaşinqtonun bu regionda nəzarəti qarşısında duran ən mühüm maneələrdən biri hesab edilən Cənubi Qafqaza yönəlib. Rusiya Ukrayna böhranından sonra əvvəlkindən fərqli olaraq daha sərt mövqe tutmaq niyyətindədir. Azərbaycan Rusiyanın rəhbərlik etdiyi Avrasiya İqtisadi İttifaqına qoşulmayıb və bundan başqa onu demək olar ki, onun Şimali Atlantika Alyansına üzv olması onun tezliklə Avropa dövlətləri ailəsinə qoşulacağı anlamına gəlir.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИКИ США НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Мехралиева Шавкат

АННОТАЦИЯ

У США есть важные, но не критические интересы на Южном Кавказе, которые включают обеспечение региональной стабильности, предотвращение возобновления замороженных боевых действий и поддержку демократических преобразований и лучшего управления, а также международную интеграцию, Азербайджана и Грузии. Кавказско-Каспийский регион является неотъемлемой частью общей стратегии США в регионе. Военно-стратегическая роль региона определяется его близостью к «Большому Ближнему Востоку», для которого характерны нестабильность, конфликты и войны. Внешнеполитическая стратегия США ориентирована на Южный Кавказ, который считается одним из важнейших препятствий на пути Вашингтона к контролю над этим регионом. Россия намерена занять более жесткую, чем раньше, позицию в украинском кризисе. Азербайджан не присоединился к возглавляемому Россией Евразийскому экономическому союзу, а его членство в Североатлантическом альянсе не означает, что он скоро присоединится к семье европейских наций.

GEOPOLITICAL FACTORS FORMING US SOUTH CAUCASUS POLICY

Mehraliyeva Shavkat

SUMMARY

The US has important but not critical interests in the South Caucasus, which include ensuring regional stability, preventing the recurrence of frozen hostilities, and supporting democratic transformation and better governance, as well as, Azerbaijan, and Georgia's international integration.

The Caucasus-Caspian region is an integral part of the United States' overall strategy in the region. The region's military-strategic role is determined by its proximity to the "Greater Middle East", which is characterized by instability, conflict and war. The US foreign policy strategy focuses on the South Caucasus which is considered one of the most important obstacles to Washington's control over in this region. Russia intends to take a tougher line than before in the Ukraine crisis. Azerbaijan has not joined the Russian-led Eurasian Economic Union, and its membership of the North Atlantic Alliance does not mean it will soon join the family of European nations.

TRANSPORTATION IN THE POST CONFLICT PERIOD

Aliyeva Sevinj
II cours of master BSU
sevinjealiyeva@gmail.com

Keywords: Transportation, post-conflict period, peacebuilding, development

Açar sözlər: Nəqliyyat, post-münqaişə dövrü, sülh Quruculuğu, inkişaf

Ключевые слова: Транспорт, постконфликтный период, миростроительство, развитие

Preface. The growth of every community as well as its economy depends heavily on the accessibility of various modes of transportation and communication. Because there was no such thing as electronic communication at the time, the speed and effectiveness of transportation was directly related to communication. This meant that the two were inextricably linked. The moving of people or things from one location to another via the use of various modes of transportation is often referred to as transport. The exchange of information or data from one point of origin to another is what we mean when we talk about communication.

Transportation and its impact in the post-conflict period. The term "transport" often refers to several modes of transportation, including but not limited to highways, trains, air travel, etc. While other instances of communication methods include e-mail, telephones, letters, and so on and so forth. Transport and communication are two aspects of modern life that mutually benefit from one another. But they may also serve as replacements for one another when necessary [6]. Internal connectedness may be improved through improvements to transport and communications infrastructure, which may both increase public views of the country and incorporate formerly marginalized areas into the nation's core social and economic activities. Having such an infrastructure may also make it easier for a state to protect its borders and preserve the peace inside its own boundaries.

In post-war and conflict zones, communication is essential for many elements of the work that must be done. The process of communication, as it now exists, is very complicated, and there are a great many elements that may have an effect on how information is interpreted. When it comes to the field of conflict transformation and peacebuilding, communications have traditionally been an important factor in molding the perspectives of policy-makers and influencing the attitude of the general public about conflicts.

The transportation infrastructure may be affected on a global, national, or even a local level by conflicts, and if peace is restored, these are the places that will have the most need for help. It is critical for nations emerging from violence to make certain that their populations have access to the essential services provided by their basic infrastructure. This is due to the fact that transport infrastructure is essential to the majority of societies in terms of economic and social activity, and also due to the fact that rebuilding damaged infrastructure sends a powerful message to the population and society at large that conflict tensions are decreasing and that "the war is over." It is essential to "win the hearts and minds" of societies emerging from an unstable post-conflict environment in order to lay the foundation for post-conflict stabilization efforts. The contribution of this simple message is perhaps incalculable in laying the foundation for post-conflict stabilization efforts [1].

Even in this day and age, the expansion of transportation is not feasible without communication, which is an essential component of more complex transportation systems. In the broadest sense, the term "transportation and communication (information) infrastructure" refers to the complementary integration of two distinct types of

infrastructure, namely "transportation" and "communications." It is one of the variables that defines the economic attractiveness of the region and its potential in general that the degree of development of the transport infrastructure as a whole has reached. This level of development impacts the level of development of the economy and in general [3, p. 32].

The revolutions in transportation have improved the pace of movement, which has led to a reduction in the amount of time and distance that separates locations. As a result, the revolution in transportation has resulted in a significant improvement in the availability of places, which in turn has led to increased development and expansion. This is as a result of the fact that transportation is the primary conduit via which finances and services for development are transferred. Because of this, there is a strong correlation between the amount of economic growth and development and the level of transport development in many different regions [5].

The building and maintenance of roads and other forms of transportation infrastructure can provide significant short-term employment opportunities for unskilled or semi-skilled workers, in addition to economic opportunities; however, in order for these opportunities to be sustained over time, institutions will need to be strengthened. In a broader sense, infrastructure initiatives in unstable situations have the potential to become a driver of economic recovery and better service delivery, an integral component of the process of rebuilding institutions, and a contributor to both the stabilization and the peacebuilding processes. In addition, one of the most expensive aspects of post-conflict rehabilitation is the repair and reconstruction of roads in the regions that have been freed. In addition, in comparison to the repair of roads, the rehabilitation of rail transportation calls for a greater allocation of public resources [4].

Roads are crucial to stabilisation efforts because they have an immediate impact on population groups, can contribute to reconciliation through processes of decision-making and participation, and are excellent physical demonstrations of outcome and delivery, which contributes to stabilisation by fostering confidence in the post-conflict regime. The World Bank published a paper titled *Violent Conflict and the Road Sector: Intersections* in 2011. This report argued that roads are essential to the stabilisation and reconstruction of a conflict-affected country because they affect a large proportion of the population and their relationships with one another through infrastructure construction and maintenance, decision-making and participation processes, and most importantly through their outcomes. According to the paper, these far-reaching consequences may have an influence on conflict and a nation's stability and resilience [1].

Transport is the second main infrastructure gap in terms of growth and nation building. It plays a crucial role in the growth and development of a country and is a critical aspect in increasing the quality of life for residents. In addition, it is essential to solve institutional flaws in the transportation industry, particularly in order to guarantee the long-term viability of roads, which, depending on the local temperature and environment, may have very high maintenance needs (eg heavy rainfall, unstable slopes, seismic areas). The expansion of people's ability to communicate with one another and engage throughout the country, as well as the incorporation of previously underserved areas into the larger countrywide movement, are both significantly aided by the development of more efficient modes of transportation [4].

A rehabilitation program after a conflict need to be as all-encompassing, believable, completely quantifiable, and productive as it is feasible to make it. In order to prevent the freed regions from becoming hotbeds of criminal activity and shady trade, it is imperative that it be implemented as soon as possible once the occupied territories have been evacuated. It is important that the program not seem to be a hodgepodge of many pressing local tasks; rather, it should be systemic and multi-vector [2, p. 24].

The construction of transportation infrastructure may give individuals with chances for money and riches on the short term, while on the long term, communities may be motivated to accept responsibility for the infrastructure and to service it. Participation from the community and open communication are prerequisites for ownership. However, there are still issues with the transport infrastructure and its efficacy in stabilization initiatives. The primary concern is whether roads exacerbate instability and insurgent activity or if they help to reduce these factors [1].

Conclusion. Transport is an essential component of the economy, since it improves the effectiveness of production and establishes links between production and logistical systems. Communities may directly benefit from the reconstruction of roadways via economic development, resource distribution, and governance and security improvements. Furthermore, roads are essential to the stabilisation and reconstruction of a conflict-affected country.

LITERATURE

1. Ian Taylor, Evidence of the Contribution to Stabilisation of Transport Infrastructure, March 2014
2. Nazim Muzaffarli, Eldar Ismailov, Basic Principles for the Rehabilitation of Azerbaijan's Post-Conflict Territories, Stockholm, 2010
3. Pozamantir, E. (1991). Methods of evaluation of the efficiency of perspective forecasts and programmers of the transport development. Modeling of Transport Management Systems and Processes, 1, 32-34.
4. Stephen Jones and Simon Howarth, Supporting Infrastructure Development in Fragile and Conflict-Affected States, August 2012
5. Razi Brown, Transport and Communication: Definition and Importance/ Advantages <https://www.jotscroll.com/forums/3/posts/190/transport-and-communication-definition-importance-transportation.html>
6. Transport and Communication of India and the World <https://www.toppr.com/guides/general-knowledge/resources-of-india-and-world/transport-and-communication-of-india-and-the-world/#:~:text=Transport%20generally%20involves%20the%20movement,%2C%20railways%2C%20air%20travel%20etc>

TRANSPORTATION IN THE POST CONFLICT PERIOD

Sevinj Aliyeva

SUMMARY

The article analyzes the importance and impact of transport in the post-conflict period. One of the main steps in the post-conflict period was the establishment and restoration of transport infrastructure, both peace-building and economic and social. Communication in post-conflict and conflict zones plays an important role. For this purpose, the initial form of communication is achieved in terms of transport. What role does transport play in the post-conflict period? The article tries to clarify these and other issues.

POST-MÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ NƏQLİYYAT

Sevinc Əliyeva

XÜLASƏ

Məqalədə post-münaqişə dövründə nəqliyyatın əhəmiyyəti və təsirləri təhlil edilmişdir. Post-münaqişə dövründə əsas addımlardan biri də məhz olaraq nəqliyyat infrastrukturun yaradılmasının, bərpasının həm sülh-quruculuğu, həmçinin iqtisadi və sosial baxımdan əhəmiyyəti göstərilmişdir. Post-münaqişə və konflikt zonalarında kommunikasiyanın qurulması önəmli rol oynamaqdadır. Bu məqsədlə kommunikasiyanın ilkin formada nəqliyyat baxımından qurulmasına nail olunur. Nəqliyyat post-münaqişə dövründə hansı rol oynayır? Məqalədə qeyd edilən bu və digər məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışılıb.

ТРАНСПОРТ В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД

Севиндж Алиева

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется значение и влияние транспорта в постконфликтный период. Одним из основных шагов в постконфликтный период стало создание и восстановление транспортной инфраструктуры, как миростроительной, так и экономической и социальной. Коммуникация в постконфликтных и конфликтных зонах играет важную роль. Для этого достигается первоначальная форма сообщения в плане транспорта. Какую роль играет транспорт в постконфликтный период? В статье делается попытка внести ясность в эти и другие вопросы.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK SİYASƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏHLİLİ

Qasımova Aygün Mədət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aygunqasim@mail.ru

Açar sözlər: gömrük siyasəti, gömrük sistemi, gömrük işi

Ключевые слова: таможенная политика, таможенная система, таможенное дело

Key words: custom policy, custom system, custom

Giriş

Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasətinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və inkişafı istiqamətində tədbirlər həyata keçirilərkən, birinci növbədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə önəm verilir. Bu məqsədlə, ölkənin qoşulduğu Beynəlxalq Konvensiyaların müddəaları nəzərə alınmaqla, ona uyğun müvafiq normativ-hüquqi aktların hazırlanması işi daim davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətinə dair hesabatında qeyd olunduğu kimi, — gömrük nəzarəti və rəsmiləşdirilmə prosedurlarının yeni normalara uyğunlaşdırılması, proqressiv gömrük alətlərinin milli səviyyədə istifadə olan qaydalara transformasiya edilməsi, gömrük işinin həyata keçirilməsi məsələlərini tənzimləyən prosedurların daha da rasionallaşdırılması məqsədi ilə bəzi qaydalara əlavələr edilmiş, eləcə də yeni normativ sənədlər hazırlanaraq, müvafiq qaydada təsdiq edilmişdi”[2].

Azərbaycan Respublikasında 1997-ci ildə «Gömrük Məcəlləsi» və 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» qanunun qüvvəyə minməsi ilə gömrük işi sahəsində qanunvericiliyin hüquqi normativ əsasları qoyulmuşdur [8].

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin əsas prinsiplərindən biri ölkənin gömrük ərazisinin vahidliyi. Bu prinsipin açılışı Gömrük Məcəlləsinin 3-cü maddəsində təsbit olunmuşdur: “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi — Azərbaycan Respublikasının quru ərazisindən, daxili sülardan, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsindən (o cümlədən, onda yerləşən adalar, süni adalar, qurğular və tikililər) və onların üzərindəki hava məkanından ibarətdir” [2, səh.47].

Gömrük siyasətinin müasir vəziyyəti və onun təhlili

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, daxili bazarı müdafiə etmək, milli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq, onların xarici bazara çıxması üçün şərai yaradib və stimullaşdırmaq, ölkə istehsalına dayaq durmaq və bir sıra məqsədlər üçün gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqsədyönlü və şəffaf aparılan gömrük siyasəti idxalın strukturunu yüksək keyfiyyətli əlaqələrin xeyrinə dəyişdirmək, həmçinin təkcə idxal edilən məhsulun deyil, eyni zamanda dolaylı tənzimləmə vasitəsi kimi yerli məhsulun qiymətinin aşağı salınmasına kömək etmək iqtidarındadır. Proteksionizm siyasətinin həyata keçirilməsi də prioritet sahələrdə gömrük mexanizmləri vasitəsi ilə daha da gücləndirilməlidir.

Ölkəmizin müstəqillik dövründən başlayaraq, əsasən 1995-ci ildən bu günə qədər Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikasının dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasəti həyata keçirilməsi sayəsində Komitənin beynəlxalq əlaqələri daha da genişlənmiş və keyfiyyətə yeni səviyyədə çıxmışdır.

Son illər ərzində aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının neft asılılığı xeyli dərəcədə azalmışdır, həmçinin qeyri-neft mallarının ixracatda payı 15%-dən çox artmışdır. Bu artımın səbəblərindən biri dünya neft bazarında qiymətlərin

düşməsindən qaynaqlanan neft gəlirlərimizin azalmasıdırsa, digəri qeyri-neft istehsal sahələrində ixrac potensialımızın artması nəticəsində baş vermişdir. Buna baxmayaraq ölkə ixracatında xam neft və neft məhsullarının payı digər məhsullara nəzərən daha çoxdur və bu da iqtisadiyyatda neft asılılığı yarada bilər. Belə ki, dünya neft bazarında konyunktur dəyişikliyi ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinə, büdcə gəlirlərinə, manatın sabitliyinə və əhalinin real gəlirlərinə mənfi təsir göstərir. Bu problemin qarşısını almaq üçün ixracatın əmtəə strukturu diversifikasiya olunmalıdır. Bu məqsədlə, gömrük siyasəti kompleks müttəmədi olaraq, ölkənin milli maraqlarını tam əks etdirməklə, təkmilləşdirilməlidir, iqtisadiyyatda mövcud olan bu kimi problemlərin həlli üçün bir mexanizm rolunu oynamalıdır.

Ölkəmizin gömrük siyasəti respublikada iqtisadi və siyasi vəziyyətə təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmaqla qurulur. Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə törədən kifayət qədər çox amil mövcuddur, məsələn ixracda xammalın üstünlük təşkil etməsi və maşınqayırma, elektrotexnika, kimya və digər məhsulların bazarının itirilməsi, müxtəlif ölkələrin Azərbaycanın strateji cəhətdən mühüm xammal bazarı üzərində nəzarət qoymaq cəhdi, istehlak mallarının bir çox çeşidlərinin idxal edilməsindən durmadan artan asılılıq və bu kimi bir çox misal çəkmək mümkündür. Bu siradan olan problemləri aradan qaldırmaq üçün ölkəmiz xarici ticarətdə son məhsullun payının artırılması, xam mal dövrüyyəsini azaltmağı, qeyri-neft sektorunun payını daha da artırmağı prioritet sahə kimi nəzərə almalıdır.

Azərbaycan Respublikası hazırda dünyanın 150-dən çox ölkəsi ilə beynəlxalq ticarət əlaqələri aparır. Ölkənin ticarət dövrüyyəsinə nəzər yetirsək son 5 ildə bu rəqəm 24 mlrd-dan 34 milliarda gədər çoxalmışdır, buda təxminən 40 faiz təşkil edir [9].

İstehsalın və istehlakın milli strukturunun xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, eləcə də müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri xarici ticarət tənzimlənməsi sisteminə, onun icarə edilməsi mexanizminə kompleks şəkildə yanaşmanı məcbur edir:

İlk növbədə, ölkə iqtisadiyyat yüksək dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrdən asılıdır.

İkincisi, keçmiş SSRİ dövlətləri ilə tarix boyu yaranmış təsərrüfat əlaqələri bu sahədə prioritetlərdən biri kimi, MDB çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyanın inkişafına zəmin yaradır və bu ölkələrlə olan ticarət əlaqələrinin daha çox olmasının səbəbidir. 2021-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən ölkəmizin MDB ölkələri ilə ticarət dövrüyyəsi 1,8 mlrd ABŞ dolları təşkil edir [9].

Üçüncüsü, respublikamız, digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi, iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltməyi və dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində inteqrasiya olunma məsələsini eyni vaxtda həll etmək məcburiyyətindədir.

Dördüncüsü, dünya ticarətinin mövcud müasir sistemi xarici iqtisadi siyasətin sərt tələb və məhdudlaşdırmalarını bütün dövlətlər üçün irəli sürür ki, onlar da inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün, həmçinin ölkəmiz üçün xüsusilə ağırdır.

Beşincisi, Azərbaycan iqtisadiyyatı özünün texnoloji səviyyəsini yüksəltməyə və dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli istehsal məhsullarını və komplekslərini yaratmağa imkan verə bilən struktur yenidənqurmanı həyata keçirməlidir, daxili istehsalın xarici bazarda dayanıqlı olması üçün bu sahənin istehsalçılara stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmçinin gömrük mexanizmləri vasitəsi ilə, həyata keçirilməlidir.

Beynəlxalq ticarət sistemi ilə qanuniləşdirilmiş qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri, yəni xarici malların idxalının kəskin artımı ilə milli iqtisadiyyata vurulan zərərin müəyyən olunmuş qaydada qarşısının alınması və ya yüngülləşdirilməsi məqsədi güdən müdafiə tədbirləri mövcuddur. Eyni zamanda xarici ixracatçıların ədalətsiz rəqabətinin qarşısının alınmasına yönəldilən tədbirlər də tamamilə legitim xarakter daşıyır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin «Biz dünyada müstəqil Azərbaycanın nüfuzunun qaldırılmasına, iqtisadi inkişafına böyük yer tuta bilən bir gömrük sistemi yaratmalıyıq» fikrini əməli işimizdə əsas kimi qəbul edərək, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsindən bəhrələnməyi, müxtəlif dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı əsas məsələlərdən biri hesab edirik [2, səh.142].

Ölkəmizin gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 2018-ci ildən etibarən ölkədə 7 pilləli (0%, 0.5%, 1%, 3%, 5%, 10%, 15%) advalor gömrük rüsum dərəcələrindən yeni 3 pilləli (0%, 5%, 15%) gömrük rüsum dərəcələrinə keçid alınmışdır. Həmçinin rüsum dərəcələrinin strukturunun sadələşdirilməsi, ticarət dövriyyəsinin artırılması məqsədilə əksər mal kodları üzrə idxal gömrük rüsumlarının endirilməsi, yerli istehsalın qorunması məqsədilə isə müəyyən mal kodlarının gömrük rüsumları qaldırılmışdır, digərləri isə olduğu vəziyyətdə saxlanılmışdır.

Həmçinin Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən yaradılan və vahid elektron resurslarının cəmləndiyi "e.customs.gov.az" elektron portalının istifadəyə verilməsi xarici ölkələrin təcrübəsindən faydalandığımızı göstərən amildir. Gələcəkdə elektron xidmətlərinin sayını artılacağı və startap fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün mühüm addımlar atılmasında prioritet sahələrdən hesab olunur. Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) Texnoloji İnnovasiyalar və Statistika Baş İdarəsinin rəisi Təmkin Xəlilovun sözlərinə görə gömrük işinin təşkilində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin daha da genişləndirilməsi məqsədilə kompleks işlər aparılır, yeni layihələr və təbiiqlər hazırlanır. Burada əsas məqsəd xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, vətəndaşların rahatlığının təmin edilməsi, vətəndaş-məmur təmasının tamamilə aradan qaldırılmasıdır ki, bu da gömrük sistemində resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə, iş adamlarının vaxt və vəsait itkisinin qarşısının alınmasına şərait yaradacaq.

Azərbaycanda gömrük siyasəti respublikada iqtisadi və siyasi vəziyyətə təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmaqla qurulur. İstehsalın və istehlakın milli strukturunun xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ölkədə gömrük işinin inkişafı və son illərdə gömrük siyasətinin inkişafı üçün müxtəlif addımlar atılır. Nəticədə gömrük işinin təşkilinin səmərəliyi və rahatlığı üçün tətbiq olunan yeni qaydalar xarici ölkələrin praktikasını nəzərə almaqla istifadə olunur və yaxın gələcəkdə bu sferanın daha da yüksək tempdə inkişafı nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi saytı www.customs.gov.az
2. A.Ş. Şəkəraliyev, C.Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev. —Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, —Qanunl, 2003.
3. «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi». Bakı, —Qanunl, 2012.
4. Heydərov K.F. —Gömrük işinin əsasları, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 2000.
5. C.Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev, M.C. Atakişiyev Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi.
- 6) Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. <http://www.president.az/articles/21993>
7. <https://president.az/az/articles/view/8618>
8. <https://www.e-qanun.az/>
9. <https://www.azstat.org/>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK SİYASƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏHLİLİ

Qasimova Aygün

XÜLASƏ

Məqalədə gömrük siyasətinin mövcud vəziyyəti və inkişafı haqqında təkliflər irəli sürülmüşdür. Mövcud gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün atılan addımlar və onların səmərəliyi haqqında fikirlər mövcuddur. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün, daxili bazarı müdafiə etmək, milli məhsulların rəqabətqabiliyyətliyini artırmaq, onların xarici bazara çıxması üçün şərai yaradib və stimullaşdırmaq, ölkə istehsalına dayaq durmaq və bir sıra digər məqsədlər üçün gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ЕГО АНАЛИЗ

Гасимова Айгюн

АННОТАЦИЯ

В статье высказаны предложения о текущем состоянии и развитии таможенной политики. Есть мнения о предпринятых шагах по совершенствованию действующей таможенной системы и их эффективности. В целях обеспечения экономической безопасности страны, защиты внутреннего рынка, повышения конкурентоспособности национальной продукции, создания и стимулирования ее выхода на внешний рынок, поддержки производства страны и для ряда других целей важную роль играет текущая таможенная политика.

THE CURRENT STATE OF CUSTOMS POLICY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ITS ANALYSIS

Qasimova Aygun

SUMMARY

The article contains proposals on the current state and development of customs policy. There are opinions about the steps taken to improve the current customs system and their effectiveness. The current customs policy plays an important role in ensuring the country's economic security, protecting the domestic market, increasing the competitiveness of national products, creating and stimulating their entry into the foreign market, supporting the country's production, and for a number of other purposes.

MİLLİ İQTİSADIYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ AQRAR SEKTORUN ROLU

*professor Abbasov Vahid Hacıbəy oğlu
Cəbrayilov Hüseyn Rüstəm oğlu
BDU – nun II kurs magistrantı
cebrayilovh@inbox.ru*

Açar sözlər: Milli İqtisadiyyat, Qeyri-neft sektoru, Davamlı inkişaf, Aqrar sektor, Torpaq, Ümumi Daxili Məhsul

Ключевые слова: Национальная экономика, Ненефтяной сектор, Устойчивое развитие, Аграрный сектор, Земля, Валовой Внутренний Продукт.

Keywords: National Economy, Non-oil sector, Sustainable development, Agrarian sector, Land, Gross Domestic Product.

Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildən etibarən dünya ölkələri sırasında sürətlə inkişaf edən ölkələr siyahısına daxil olması bacarmışdır. Bunun əsas səbəbi isə ölkə rəhbərinin uzaqgörənlik və güclü siyasi biliklər hesabına həyata keçirdiyi siyasətdən irəli gəlir. Qeyri-neft sektoruna daxil olan sahələr içərisində aqrar sektor xüsusilə vurğulanır. Aqrar sektorun ölkə iqtisadiyyatına təsiri olduqca böyükdür. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının formalaşması və onun təşkili prosesləri birbaşa olaraq resurs təminatından və milli sərvətlərinin adekvatlığından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsində təbiətdən istifadə, yəni təbii resurslardan, yeraltı və yerüstü milli sərvətlərdən istifadənin səmərəli şəkildə təşkil olunması olduqca vacib şərtlərdəndir. Son dövrlərə nəzər saldıığımız zaman, davamlı inkişafın yeni təzahür formalarından biri olan davamlı aqrar iqtisadiyyat (Davamlı inkişafa əsaslanan aqrar sektor) mühüm aktual məsələlərdən biri kimi qiymətləndirildiyini görə bilərik.

Aqrar sahənin davamlı inkişafı dedikdə, bu sahədə istehsal olunan məhsulların davamlı şəkildə artımı, ölkənin bütün kənd və rayonlarında yaşayan insanların yaşayış səviyyəsinin, həmçinin, onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi, əhalinin, standartlara cavab verən keyfiyyətli, təhlükəsiz ərzaq məhsulları ilə təminatı, işsizlik səviyyəsinin minimuma endirilməsi, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, investisiya şəraitinin formalaşdırılması və inkişafı nəzərdə tutulan sahəyə doğru yönəldilməsi, torpaqlardan və digər təbii resurslardan səmərəli istifadə olunması, sudan qənaətcil istifadənin olunması, ekologiyaya dəyər biləcək zərərlərin qarşısının alınması üçün tədbirlər sisteminin hazırlanması, istisadi sabitlik və.s başa düşülür.

Vurğulamaq lazımdır ki, xalq, istehlak əmtəələrinə olan tələbatın 75%-ə qədər kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödənilir [1]. Statistik məlumatlara nəzər saldıığımız zaman, 2021- ci ildə ölkəmizdə 92 milyard 857,7 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisə etsək 5,6 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Dövlət Statistika Komitəsindən aldığımız məlumatlara əsasən, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər 7,2%, neft-qaz sektorunda isə 1,8% artım olmuşdur [2].

Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinin ölkə rəhbərliyinin əsas məqsədlərindən biri olmasını biz, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün planların hazırlanmasını sübut kimi göstərə bilərik. Vurğulamaq lazımdır ki, işğaldan azad olunmuş torpaqlar üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün perspektivli ərazilərdir. Bu torpaqların bəziləri noxud üzüm və qarğıdalı üçün xarakterik ərazilərdir. Füzuli, Ağdam rayonları işğal olunmamışdan əvvəl pambıq, taxıl, üzüm istehsalına görə digər rayonlardan fərqlənirdi. Lakin mənfur düşmənin işğal etdiyi torpaqların istifadəyə yararsız hala salmaq üçün

əllərindən gələni əsirgəməmişdir. Bu günə qədər olan siyasi biliklərin uğurlu nəticələrinə dayanaraq, bu torpaqların yenidən əkinə yararlı olması üçün ölkə rəhbərliyinin bununla bağlı həyata keçirəcəyi islahatlara ümidimiz sonsuzdur.

Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinə təsir göstərən ən əsas amillərdən biri torpaq ehtiyatlarıdır. Respublika ərazisinin torpaq ehtiyatının təsnifatını satatistika komitəsinin verdiyi məlumata əsasən aşağıdakı kimi bölə bilərik:

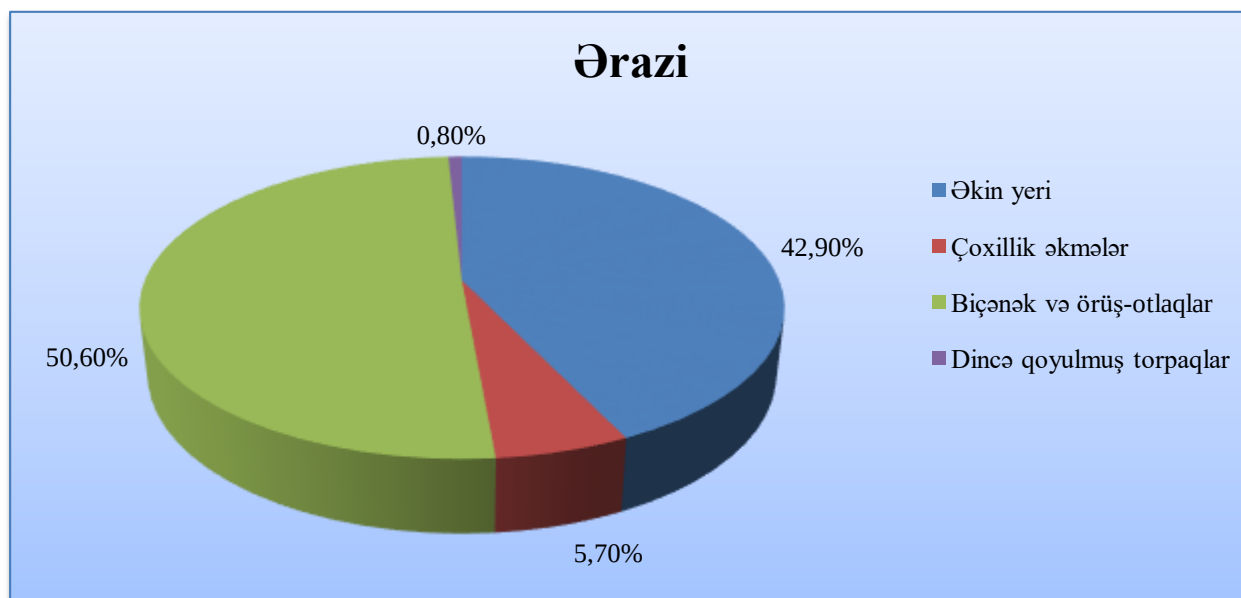

Diagram 1. Azərbaycan Respublikası 2021- ci il yararlı torpaq ehtiyatları [3].

Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi habelə ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etməklə yanaşı, həmçinin, yoxsulluğun azaldılması və regional inkişafın əsas təkanverici qüvvələri siyahısında ön sıralardadır desək yanlışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi əlbəttə ki, bütün istehsal amillərindən səmərəli şəkildə istifadə olunmasından, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istehsalatda geniş tətbiqindən, kəndli təsərrüfatlarının maddi texniki bazasının formalaşdırılıb möhkəmləndirilməsindən, innovasiya və investisiya mühitinin formalaşdırılaraq genişləndirilməsindən asılıdır ki, bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcmində artırılmasında, işsizliyin minimum səviyyəyə endirilməsində, kənd təsərrüfatı məhsullarının standartlara cavab verməklə yanaşı dahada keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olunması üçün başlıca amillərdəndir. Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin ölkə iqtisadiyyatına nə dərəcədə təsirli olduğunu öyrənmək üçün sadəcə statistik məlumatları gözdən keçirmək kifayətdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi göstəricilərinə nəzər salaq:

Göstəricilərin adı	2005	2018	2019	2020	2021
Mənfəət, min manat	7098	116506	120622	132835	201836
Zərər, min manat	1207	19587	27926	28820	30638
Ümumi mənfəət, min manat	5892	96918	92696	104016	171197
Satışdan əldə edilən gəlir, min manat	70882	558807	622035	637351	794863
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, (faktiki satış qiymətləri ilə), min manat	79683	384958	615203	814426	988366

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri [4].

Cədvəl 1. - dəki məlumatlarla tanış olduğumuz zaman aydın olurki 2005-ci il ilə müqayisədə hal hazırkı dövrümüz arasında böyük fərqlər mövcuddur. Bu göstəricilərin zaman keçdikcə dahada yaxşılaşmasına səbəb kimi, aqrar sektorun inkişafına dövlət dəstəyi, aqrar sektorun inkişaf etməsi üçün geniş imkanların yaradılması, aqrar sektorun davamlı və təhlükəsiz inkişafı üçün normativ hüquqi bazanın yaradılması və.s göstərə bilərik. Son illərə nəzər saldıığımız zaman, aqrar sektorun maddi-texniki təminatla təmin olunmasının və ya yaxşılaşdırılmasının və bu sahədə istehsal xərclərinin minimuma endirilməsi məqsədilə idxal edilən istehsal vasitələrinə tətbiq olunan gömrük rüsumlarının azaldılması siyasəti həyata keçirilməsi kimi bir sıra tədbirləri görə bilərik. Aqrar sahənin davamlı inkişafına nail olunması ölkə rəhbərliyinin qarşısına qoyduğu ilk hədəflərdən biridir. Bunun sübutu kimi biz, ölkə rəhbərinin bu sahənin inkişafına yönələn fərmanların, sərəcnamların çoxluğu, müxtəlif cür vergi güzəştləri, gömrük güzəştləri və.s göstərə bilərik. Məqaləyə Prezidentlərimizin aqrar islahatlar haqqında olan bu fikirləri ilə bitirmək istəyirəm.

“Biz torpaq islahatının aparılmasında radikal tədbirlərə əl atmışıq. Deməliyəm ki, nəticə idealdır. Özü də, bu hələlik başlanğıcdır”.

Heydər Əliyev

“Azərbaycan təkcə Bakıdan və Abşerondan ibarət deyil. Azərbaycanın hər bir regionu inkişaf etməlidir...Kənd təsərrüfatında aparılan islahatların ikinci mərhələsi başlanmalıdır”.

İlham Əliyev [5].

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Vahid Hacıbəy oğlu. i.e.d., professor., Aqrar İqtisadiyyat. Bakı - 2017. “Ecoprinf nəşriyyatı, 468 s. səh16.
2. Statistika komitəsinin rəsmi internet saytı. Kənd təsərrüfatı meşə təsərrüfatı və balıqçılıq. Ümumi hissə. İqtisadi sahələr üzrə ÜDM.
3. Statistika komitəsinin rəsmi internet saytı. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq. Ümumi hissə. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin məlumatları. <https://stat.gov.az/source/agriculture/>
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. Statistik Məcmuə. Bakı-2022. 303 s. səh 21.
5. Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin sədri, AMEA-nın müxbir üzvü, elmlər doktoru, professor Q.Ş.Məmmədov. Aqrar islahatların Heydər Əliyev Modeli jurnalı. S 9. Səh 1.
6. Eldar Quliyev Aqrar İqtisadiyyat “Kooperasiya nəşriyyatı”. Bakı – 2015
7. Şəfa Əliyev Azərbaycan İqtisadiyyatı. Sumqayıt – 2018

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLİ İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ AQRAR SEKTORUN ROLU

Cəbraylov Hüseyn

XÜLASƏ

Qeyri-neft sektorunun ən əsas sahələrindən biri olan Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti onun Milli İqtisadiyyata təsiri ilə qiymətləndirilir. Belə ki, Məqalədə aqrar sektorun davamlı inkişaf etdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin olunması, aqrar sahənin inkişafı üçün həyata keçirilən

tədbirlər, statistik məlumatlar, aqrar sektorun əhəmiyyəti və.s öz əksini tapmışdır. Məqalədə aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti ilə yanaşı, ölkəmizdə olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının statistik göstəricilərinə geniş yer verilmişdir. Bu statistik göstəricilər əvvəlki illərlə müqayisə olunaraq oxucuya məhsuldarlıq haqqında geniş fikir yaratmağa imkan yaradır. Həmçinin ölkə ərazisində yararlı torpaq ehtiyatlarının faiz göstəriciləri qeyd olunmuşdur. Tədqiqat aparılan zaman ən vacib məsələlərdən biri hansı metodlardan istifadə edilməsidir. Bu araşdırmada induksiya, deduksiya, müqayisəli analiz, statistik iqtisadi metodlardan geniş istifadə olunmuşdur.

РОЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Джабраилов Гусейн

АННОТАЦИЯ

Значение развития аграрного сектора, являющегося одним из важнейших направлений ненефтяного сектора, оценивается по его влиянию на национальную экономику. Таким образом, влияние непрерывного развития аграрного сектора на экономику страны, обеспеченность населения сельскохозяйственной продукцией, реализуемые меры по развитию аграрного сектора, статистические данные, значимость аграрного сектора и т.д. отражено в статье. Помимо важности развития аграрного сектора, в статье достаточно места отведено статистическим показателям производства сельскохозяйственной продукции в нашей стране. Эти статистические данные позволяют читателю получить общее представление о производительности, сравнивая их с предыдущими годами. Также были отмечены процентные показатели полезного запаса земель в стране. Одним из наиболее важных вопросов при проведении исследования является то, какие методы использовать. В этом исследовании широко использовались индукция, дедукция, сравнительный анализ и статистико-экономические методы.

THE ROLE OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Jabrayilov Huseyn

SUMMARY

The importance of developing the Agrarian sector, which is one of the most important areas of the non-oil sector, is evaluated by its impact on the National Economy. Thus, the impact of the continuous development of the agricultural sector on the country's economy, the provision of agricultural products to the population, measures implemented for the development of the agricultural sector, statistical data, the importance of the agricultural sector, etc., are reflected in the article. In addition to the importance of the development of the agrarian sector, the article gives ample space to the statistical indicators of the production of agricultural products in our country. These statistics allow the reader to have a broad idea of productivity by comparing them with previous years. Also, the percentage indicators of useful land reserves in the country were noted. One of the most important issues when conducting research is what methods to use. In this study, induction, deduction, comparative analysis, and statistical economic methods were widely used.

BÖHRAN DÖVRÜNDƏ SOSIAL SİYASƏT: AZƏRBAYCANDA COVID-19 PANDEMİYASI

Cabbarova Həbibə Mirtağı qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
habiba.cabbarova.99@mail.ru

Açar sözlər: pandemiya, sosial siyasət, karantin, təhsil, səhiyyə, böhran

Ключевые слова: пандемия, социальная политика, карантин, образование, здравоохранение, кризис

Key words: pandemic, social policy, quarantine, education, healthcare, crisis

Böhran dövrləri idarəedənlərdən adekvat cavab tədbirlərinin görülməsini tələb edən, tarixin həlledici xarakter daşıyan mərhələləridir. Böhranlar cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələri, dövlətlər, insanlar üçün ciddi çətinliklər törədir və böhran dövrünü minimal zərərle başa vurmaq böyük uğur hesab edilir. Xüsusən pandemiya kimi böhranlar panika ilə müşayiət olunur və idarəedənlər məlumat və vaxt çatışmazlığı çərçivəsində vacib qərarlar qəbul etməli olurlar. Adətən böhranlı vəziyyətlərin mənfi təsirlərinin minimallaşdırılması və aradan qaldırılması ölkədə sosial-iqtisadi institutların inkişaf səviyyəsindən, siyasi liderlərin idarəçilik bacarıqlarından və liderlik qabiliyyətlərindən asılı olur.

Çinin Hubei əyalətindəki Vuhan şəhər bölgəsindən dünyaya yayılan yeni növ koronavirus infeksiyası ÜST tərəfindən 11 mart 2020-ci ildə pandemiya kimi təsnif edildi. COVID-19 pandemiyası ölkələri hazırlıqsız yaxalayaraq bütün dünyada iqtisadi, maliyyə, siyasi və sosial sahələrdə böhranlara səbəb oldu, səhiyyə sistemlərindəki çatışmazlıqları ortaya çıxardı; yoxsulluq, işsizlik, sosial bərabərsizlik kimi problemləri daha da kəskinləşdirdi (1, s. 250).

Pandemiya dövründə məhz dövlət və hökumət başçıları antiböhran idarəçiliyi ilə üz-üzə qaldılar və milli və institusional fərqlərdən çıxış edərək, eləcə də mövcud iqtisadi imkanları çərçivəsində pandemiyanın yaratdığı çətinliklərə qarşı mübarizə aparmaq üçün qlobal miqyasda müxtəlif tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı.

Dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan hökuməti tərəfindən pandemiya qarşı həyata keçirilən ilk addım sərtləşdirmə tədbirləri oldu. Belə ki ölkəmizdə koronavirusa ilk yoluxma halı rəsmi şəkildə 20 fevral 2020-ci il tarixində elan olunduqdan sonra və yoluxma hallarının artması müşahidə olunduğuna görə martın 24-dən aprelin 27-nə qədər ölkə ərazisində sərt karantin rejimi tətbiq edildi. Yoluxma sayı artdığına görə iyun ayının 18-dən avqust ayının 5-nə qədər sərt karantin tədbirləri yenidən həyata keçirildi (3). Xəstəliyin ölkə ərazisində yarada biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması və qabaqlayıcı tədbirlərin operativ həyata keçirilməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti yanında mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının əməkdaşlarının təmsil olunduğu Operativ Qərargah yaradıldı. Beləliklə, müxtəlif qurumlar pandemiya ilə mübarizə aparmaq üçün səfərbər edildi.

Pandemiya və onun qarşısını almaqla bağlı reallaşdırılan karantin tədbirlərinin tətbiqi iqtisadiyyatın həm neft-qaz sektorunda, həm də qeyri neft-qaz sektorunda azalmalara səbəb oldu. Pandemiyanın mənfi təsirləri turizm, ticarət, sərnişin və yükdaşımaları, istirahət və əyləncə sektorunda daha çox qeydə alındı; insanlar iş və gəlir yerlərini itirdilər, evdən çölə çıxmaq, səyahət etmək kimi fəaliyyətlər qadağan edildi.

Pandemiyanın mənfi təsirlərinə məruz qalaraq işini və gəlirlərini itirmək təhlükəsi ilə üzləşən risk qrupuna aid edilməli insanların sayı təqribən 1.3 milyon olaraq qiymətləndirilir (4, s. 7). Pandemiya və sərt karantin rejiminin tələblərindən ən çox

əziyyət çəkənlər iş yerlərini müvəqqəti itirən maddəli işçilər, kiçik sahibkarlar, aztəminatlı ailələr oldular. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən pandemiyanın yaşandığı 4 ay (mart-iyun) ərzində ölkədə işsizlərin sayı 34.1 faiz artmış, işsizlik səviyyəsi isə 4.8 faizdən 6.5 faizə yüksəlmiş, inflyasiya nəzərə alındıqda əhalinin real gəlirləri ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.4 faiz aşağı düşmüşdür (4, s. 7).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2020-ci il tarixli sərəncamına əsasən pandemiyanın Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına ehtimal olunan mənfi təsirindən ölkədə yarana biləcək məşğulluq problemlərinin və sosial problemlərin həlli məqsədilə müvafiq təkliflərin hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirinin rəhbərliyi ilə İşçi Qrup yaradılması tapşırıldı (5). İş yerlərinin qorunması, məşğulluğa və sosial rifahə dəstəyin təmin olunması məqsədilə Nazirlər Kabineti qısa müddətdə "Tədbirlər Planı" hazırladı. Azərbaycan hökuməti pandemiyanın müxtəlif sosial qruplara təsirinin real səviyyəsini qiymətləndirməklə onların tələblərinə uyğun real dəstək proqramları formalaşdırdı.

Pandemiyanın və buradan irəli gələn böhranlı vəziyyətin makroiqtisadi sabitliyə, sosial rifahə təsirlərinin azaldılması istiqamətində dövlət başçısının müvafiq sərəncamı əsasında ilkin mərhələdə 1 mlrd. manat həcmində, sonrakı mərhələdə əlavə 2.5 mlrd. manat həcmində olmaqla, ümumilikdə 3.5 mlrd. manat həcmində müstəqillik tariximizin ən iri miqyaslı sosial-iqtisadi dəstək proqramı reallaşdırıldı. Bu çərçivədə həyata keçirilən məşğulluğa və sosial rifahə dəstək tədbirləri bütövlükdə 4.8 milyon vətəndaşı əhatə edib (2, s.80). Əhalinin həssas və aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi dəstək tədbirləri içərisində prioritet təşkil edib. Bu istiqamətdə ünvanlı sosial yardım və özünüməşğulluq proqramlarının əhatə dairəsi genişləndirilib, ünvanlı dövlət sosial yardımı və əlillik müddəti xüsusi karantin rejimi dövründə başa çatan şəxslərə yardımların verilməsi davam etdirilib. Ölkə üzrə 65 yaşdan yuxarı 15 min tənha şəxs nazirliyin sosial xidmətçiləri tərəfindən gündəlik xidmətə götürülüb (2, s. 68).

Pandemiya dövründə dövlət və özəl sektor üzrə bütövlükdə 1.7 milyon işçinin iş yerləri və əmək haqları qorunub. İnzibati nəzarət tədbirləri kimi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) yanında Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti xüsusi karantin rejimi dövründə iş yerlərinin qorunması və işçilərin əsassız yerə işdən çıxarılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə "Əmək müqaviləsi bildirişi" altsistemi üzərindən gündəlik nəzarət həyata keçirib. Həmin Xidmətin məlumatına əsasən, yalnız aprel ayında karantin dövründə əmək müqaviləsinə xitam verilmiş 700-dən çox işçinin yenidən işinə bərpası təmin edilib (4).

ƏƏSMN-in məlumatına əsasən aprel-may aylarında işsizlər və xüsusi karantin rejimi dövründə gəlirini itirən qeyri-formal işləyən 600 min şəxsə, sonradan iyun və iyul aylarında sərt karantin rejiminin tətbiq edildiyi 16 rayon və şəhər üzrə 283 min şəxsə yaşayış üçün minimum məbləğ- 190 manat birdəfəlik yardım ödənilib. (4, s. 24) Nazirliyin məlumatına əsasən yeni açılmış ödənişli ictimai iş yerlərinə 90 min şəxs qəbul edilib (4, s. 21).

İşsizlərə dəstək proqramının daha bir elementi isə özünüməşğulluq proqramıdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 iyul 2020-ci il tarixli qərarında hazırkı pandemiya ilə əlaqədar olaraq, ƏƏSMN-nin tabeliyindəki Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumlarında işsiz və işaxtaran kimi qeydiyyatda alınmış 12 min şəxs özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində material, avadanlıq və digər əmlak əldə edə biliblər (4, s. 25).

Bildiyimiz kimi martın ayının 3-dən yoluxma hallarının intensivliyi ilə bağlı olaraq təlim-tədris prosesi dərslərin sonuna kimi dayandırıldı və təhsil müəssisələrində tədris prosesi distant şəkildə davam etdirildi. Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin

məhdudlaşdırıldığı ilk mərhələdən (mart ayının 3-dən 9-dək) etibarən Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə mart ayının 11-dən “Mədəniyyət” və “ARB Günəş” televiziya kanallarında tələbələrin yayımına başlanılıb, bütün sinifləri və fənləri əhatə etməklə həm Azərbaycan, həm də Rus bölmələri üçün həyata keçirilib. Xüsusilə aşağı gəlirli ev təsərrüfatlarında uşaqların evdə təhsil almaq üçün texniki imkanların məhdudluğunu nəzərə alsaq, tələbələr layihəsi şagirdlər üçün pandemiya dövründə təhsilin əlçatanlığına imkan verib. Hər gün 5-6 saat yayımlanan TV dərslər vasitəsilə təhsilin əhatəliyi və əlçatanlığı təmin olunub, ümumi təhsil müəssisələrində təhsil alan 1,6 milyon şagird tədrisə cəlb olunub. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın tələbələr təcrübəsi sonradan Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, Böyük Britaniya və digər ölkələr tərəfindən istifadə edilməyə başlandı (7). Bundan əlavə Nazirlər Kabinetinin “Sosial baxımdan həssas əhali qrupuna aid edilən ailələrin üzvü olan tələbələrin təhsil haqqı xərclərinin ödənilməsi barədə” 13 aprel 2020-ci il tarixli qərarı imzalanması tələbələrin də diqqətdən kənar qalmadığını göstərir. Pandemiya dövründə “e-telebe” portalı vasitəsilə qeydiyyatda keçmiş 20 mindən çox tələbənin təhsil haqqısının dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsinə nail olunmuşdur (7).

Pandemiyaya qarşı mübarizədə ən böyük iş səhiyyə sistemlərinin üzərinə düşürdü. Ölkə üzrə səhiyyə sisteminin dayanıqlılığının artırılması və infrastrukturunun gücləndirilməsi istiqamətində bu sahədə çalışan tibb və qeyri-tibb işçilərinə əmək haqqının bir neçə misli məbləğində müddətli ödənişlər edilib, infeksiyaya yoluxanların müalicəsi məqsədilə yeni tibb müəssisələri istifadəyə verilib, xəstəxanalar zəruri tibbi ləvazimatlar, avadanlıqlar, süni tənəffüs cihazları ilə tam təchiz olunub. Əhəlinin əlçatımlılığını təmin etmək üçün qoruyucu tibbi vasitələr gömrük rüsumundan azad edilib və yerli istehsalına başlanılıb. 195 ölkəni əhatə edən səhiyyə xidmətləri üzrə global reytingdə Azərbaycan 91-ci yerdə “daha hazırlıqlı ölkələr” qrupunda qərarlaşıb (2, s. 23).

Sərt karantin tədbirlərinin qüvvədə olduğu müddətdə müxtəlif məhdudiyyətlərin tətbiqi insanların ailədaxili münasibətlərinə də təsirsiz ötüşməyib. Bu dövr ərzində müxtəlif qurumlar- Təhsil Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi və digərləri tərəfindən qaynar xətt xidməti vasitəsilə psixoloji dəstək göstərilib, karantinə götürülmüş şəxslərə “Psixoloji yardım haqqında” qanuna uyğun yardım olunub (2, s. 62).

Koronavirus infeksiyası ilə mübarizə istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyini təmin etmək məqsədilə dövlət başçısının təşəbbüsü ilə dünya ölkələri arasında ilk dəfə ölkəmizdə xüsusi fond- Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondu yaradılmışdır. İlk olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, daha sonra Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva könüllü olaraq bir illik əməkhaqqı məbləğlərini Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fonduna ianə etdilər. Bunun ardınca Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fonduna könüllü ianə edənlərin sayı artdı; dövlət büdcəsindən ayırmalarla yanaşı, hüquqi və fiziki şəxslərdə könüllü olaraq fonda ianələr etdilər. Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondundan vəsaitlər COVID-19-a qarşı vaksinin alınmasına sərf olundu (6).

Qeyd edilənlərə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan hökuməti pandemiyanın yaratdığı böhranlı vəziyyətin ölkə iqtisadiyyatına və əhəlinin həyat səviyyəsinə mənfi təsirinin azaldılması istiqamətində nümunəvi antiböhran siyasəti reallaşdırmışdır. Dövlət başçısının “Biz birlikdə güclüyük!” şüarı ətrafında cəmiyyətin bütün təbəqələri və resursları böhranlı vəziyyətə qarşı səfərbər olunaraq milli həmrəylik göstərmişdir (2, s. 77). Ölkə başçısının da öz nitqlərində ifadə etdiyi kimi pandemiya dövründə Azərbaycan dövləti üçün prioritet məsələlər insanların sağlamlığı və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi olmuşdur. Görülən tədbirlər koronavirus pandemiyasının səbəb olduğu həm iqtisadi, həm də sosial böhranın öhdəsindən gəlməyə imkan vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, pandemiya dövrü Azərbaycanda bəzi sahələrdə çatışmazlıqların olduğunu da ortaya çıxardı ki, bu gələcək böhranlı vəziyyətlər üçün hazırlıqlı olmağımızı vacib edir. Belə ki, pandemiya dövründə distant təhsilə keçidin məcburiliyi göstərdi ki, regionlarda əhalinin texnologiyalar və internetlə təchizatı o qədər də yüksək səviyyədə deyil. Müharibə və pandemiyaların davam edəcəyi proqnozlarının mövcudluğu şəraitində təhsilin fəvqəladə vəziyyətlər üçün dayanıqlılığını təmin etmək gələcək üçün prioritet olmalıdır. Əlavə olaraq pandemiya dövrünün əhalinin həyat tərzində, idarəçilikdə, təhsil və səhiyyə sistemlərində müsbətə doğru dəyişikliklər yaratdığı da danılmaz faktdır. Uzaqdan təhsil və iş kimi Azərbaycan üçün yeni olan təcrübələrin geniş yayılması, dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması proseslərinin sürətlə inkişafı misal olaraq göstərilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Daniel Béland, Bea Cantillon, Rod Hick, Amílcar Moreira "Special Issue: Social policy in the face of a global pandemic: Policy responses to the COVID-19 crisis". "Social Policy Administration" Volume 55, Issue 2, 16 March 2021, Pages 249-260
2. Əliyev S., Çıraqov E. "2020: pandemiya ilə mübarizədə dövlətin antiböhran siyasəti ictimai rəydə". Analitik hesabat, "Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi", Onuncu buraxılış, iyul
3. Guliyev F. "Azerbaijan's Social Policy Response to Covid-19: Swift Response COVID-19". Social Policy Response Series, 8
4. "COVID-19 pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri". Analitik yazı. "Avrasiya Bilik Mərkəzi", Bakı–Avqust, 2020
5. <https://president.az/az/articles/view/36228>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Koronavirusla_Mübarizəyə_Dəstək_Fondu
7. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/18449>

BÖHRAN DÖVRÜNDƏ SOSIAL SIYASƏT: AZƏRBAYCANDA COVID-19 PANDEMİYASI

Cabbarova Həbibə

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda pandemiya dövründə əhalinin sosial müdafiəsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərinin qiymətləndirilməsini təqdim etməkdir. Məqalədə COVID-19 pandemiyasının sosial-iqtisadi vəziyyətə mənfi təsiri və Azərbaycan hökumətinin böhranı idarə etmək təcrübəsi təsvir edilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər pandemiyanın əhalinin həyat səviyyəsinə vurduğu mənfi təsirləri minimallaşdırmaq məqsədi daşmışdır. Pandemiya ilə mübarizə dövründə idarəetmədə həm yeni trendlər yaranmış, həm də müəyyən çətinliklər müşahidə olunmuşdur.

**СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ВО ВРЕМЯ КРИЗИСА:
ПАНДЕМИЯ COVID-19 В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Джаббарова Хабиба

АННОТАЦИЯ

Цель данной статьи - представить оценку мер, реализованных для социальной защиты населения во время пандемии в Азербайджане. В статье описывается негативное влияние пандемии COVID-19 на социально-экономическую ситуацию и опыт правительства Азербайджана по управлению кризисом. Реализуемые меры направлены на минимизацию негативного влияния пандемии на уровень жизни населения. В ходе борьбы с пандемией в управлении наблюдались как новые тенденции, так и определенные сложности.

**SOCIAL POLICY IN A TIME OF CRISIS:
THE COVID-19 PANDEMIC IN AZERBAIJAN**

Jabbarova Habiba

SUMMARY

The aim of this paper is to present assessment of the measures implemented for the people's social protection during the pandemic in Azerbaijan. The negative impact of the COVID-19 pandemic on the socio-economic circumstances and the experience of the Azerbaijani government in managing the crisis are described in the article. The objective of the implemented measures have been to minimize the negative effects of the pandemic on people's living standards. During the fight against the pandemic, new trends and certain difficulties have been observed in management.

İXRAC ÜÇÜN TƏŞVİQLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİ TEKSTİL SƏNAYESİ TİMSALINDA

*Dos. Eyvazov Zöhrab Səməd oğlu
Əlizadə Məryəm Rövşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
maryam.alizada.13@mail.ru*

Açar sözlər: İxrac, İxrac Təşviqləri, Beynəlxalq Marketing, Dərin Müsahibə, Tekstil Sənayesi

Keywords: Export, Export Incentives, International Marketing, Intensive Interview, Textile Sector

Ключевые слова: Экспорт, продвижение экспорта, международный маркетинг, подробное интервью, текстильная промышленность

Qloballaşmanın təsiri ilə ölkələr iqtisadi inkişaf üçün xarici bazarlara üz tutaraq, ixrac vasitəsilə ölkəyə valyuta daxilolmalarını təmin etməyi hədəfləyirlər. Bununla belə, xarici bazarlara çıxmaq biznes və ölkələr üçün üstünlüklər təmin etməklə yanaşı, rəqabət və maliyyə problemləri kimi təhlükələr də yaradır. Bu maneələr və təhdidlər biznesi xarici bazarlara açılmaqdan çəkinməyə sövq edir və bununla da biznesin daxili bazardakı fəaliyyətləri ilə kifayətlənməsinə səbəb olur. Məhz bu mərhələdə dövlət sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq bazarlarda fəaliyyətini stimullaşdırmaq və dəstəkləməklə bu ideya ilə onlara kömək edir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi artım, rifah səviyyəsinin və milli gəlirin yüksəldilməsi, rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi, bazar payının artırılması kimi məqsədlərə uyğun olaraq ixracın və ixracyönümlü istehsalın artırılması üçün təşviq və dəstəklər verilir. Təqdim olunan təşviq və dəstəklərin əsas məqsədi ixracatda yaranan problemləri minimuma endirmək və biznesi ixraca həvəsləndirməkdir. Ona görə də iqtisadi artımda ixrac nə qədər əhəmiyyətlidirsə, təşviq və dəstəklər o qədər vacibdir. Təşviqlərlə ixrac artırılmağa çalışılsa da, xarici bazarlarda ayaqda qalmaq üçün davamlılıq vacibdir. Biznes beynəlxalq bazarlarda rəqabət mühitində davamlılığı qorumaq üçün marketing fəaliyyətlərinə əhəmiyyət verməlidir. İxracda tətbiq edilən təşviq və dəstəklərin beynəlxalq bazarlarda müəssisənin marketing fəaliyyətinə təsirini araşdırmaq məqsədilə ixrac stimulları və beynəlxalq marketing məsələləri üzrə araşdırma müəyyən edilmişdir [3, s.6].

Geniş mənada ixrac bir ölkədə istehsal olunmuş və ya hər hansı ölkədən xaricdə alınmış mal və xidmətlərin ölkədə azad zona həddlərində fəaliyyət göstərən və ya xaricdə yaşayan fiziki və ya hüquqi şəxslərə satışı və çəkiləcək qiymətdir.

Dar mənada ixrac dedikdə alqı-satqı münasibətlərindən irəli gələn əmtəə və xidmətlərin xaricdə şəxslərə satılması və bu məqsədlə mal və xidmətlərin xaricə ötürülməsi başa düşülür [1, s.32].

Qaydaya əsasən, ixrac “mövcud İxrac Qanunvericiliyinə və Gömrük Qanunvericiliyinə uyğun olaraq malın və ya dəyərin faktiki ixracı və Valyuta qanunvericiliyinə uyğun olaraq qiymətinin (Sərbəst İxrac istisna olmaqla) ölkəyə qaytarılması və ya digər çıxışlardır”.

Başqa bir tərifə görə, ixrac mənfəət əldə etmək məqsədilə müştərilərin istək və ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə müəssisənin imkanlarından istifadə etmək məqsədilə beynəlxalq miqyasda qiymətləndirmə, planlaşdırma və yoxlama proseslərinin həyata keçirilməsi prosesidir [2, s.72].

İqtisadi ədəbiyyatda ixracın təşviqi ilə bağlı müxtəlif təriflər mövcuddur.

Ədəbiyyatdakı təriflərdən bəziləri aşağıdakılardır [4, s.32];

- İqtisadiyyatın və cəmiyyətin mənafeinin ön planda tutulması şərti ilə, iqtisadiyyatda müəyyən sektorlar və ya məhsullar üçün əhəmiyyət dərəcəsinə görə hökumətin gizli və ya açıq şəkildə verdiyi dəstəklərə ixrac stimulları deyilir.

- İxrac stimulları xüsusi istehsal etmək və ya ixrac üçün istehsal etmək məqsədilə kiçik istehsalçılara dövlət tərəfindən verilən dəstək və ya ayırmadır.

- Ölkə iqtisadiyyatına töhfə verən bəzi sahələrin digərlərindən daha sürətlə inkişaf etməsini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən müxtəlif üsullarla verilən maddi və ya qeyri-maddi yardımlar və dəstəklər stimulaşdırıcıdır.

- Təşviq, ölkələrin sosial-iqtisadi və sosial strukturları nəzərə alınmaqla, onların inkişaf strategiyalarına uyğun olaraq müəyyən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən verilən nağd və ya nağdsız dəstək paketidir.

- İxracın təşviqi fabrikanın gələn xammalın satışı sonrası xidmətləri də daxil olmaqla bütün xərc elementləri və bəziləri nəzərə alınmaqla ixracdan əldə ediləcək valyuta gəlirini artıraraq ixracda rentabelliği təmin etməkdir.

- İxracın stimullaşdırılması qısa müddətdə ixracı artırmaq, beləliklə də valyuta gəlirlərini artırmaq, uzunmüddətli perspektivdə isə ölkənin maddi və ya qeyri-maddi resurslarını ixracın intensiv olduğu sənaye sahələrinə yönəltmək üçün həyata keçirilən tədbirlərdir.

- İxracın stimullaşdırılmasına dar mənada ixrac subsidiyaları daxildir. Geniş mənada; ixrac edən şirkətlərin ixrac zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq və satışlarına töhfə vermək üçün edilən hər cür tənzimləmələri əhatə edir.

Yuxarıdakı təriflərdən də anlaşıldığı kimi, tətbiq edilən stimulların əsas məqsədi ölkə resurslarının ölkə iqtisadiyyatı üçün daha faydalı hesab edilən sahələrə yönəldilməsidir. Burada ən mühüm məqam, təşviqlər nəticəsində hədəflərin nə olduğu, bu hədəflərə çatmaq üçün nə vaxt, hansı güzəştlərə gediləcəyi və sonda hansı üstünlüklərin əldə ediləcəyidir. Dövlətlərin tətbiq etdikləri iqtisadi sistemə görə verəcəyi təşviqlər və bu təşviqləri hansı məqsədlə verdikləri fərqli ola bilər. Ümumiyyətlə, dövlətlərin əsas məqsədi ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməklə xalqın rifah səviyyəsini yüksəltməkdir [5, s.2].

İqtisadi inkişafın mühüm nöqtəsində olan ixrac, əksər ölkələrin vazkeçilməz siyasətlərindən biridir. İxracın stimullaşdırılması nəticəsində ixracın artmasının ölkə iqtisadiyyatına iki növ töhfəsi var. İxracın artması ilə milli gəlir artdığı halda, ölkəyə valyuta axını təmin edilərək iqtisadi inkişaf dəstəklənir.

İxracatçıyı həvəsləndirmək yolu ilə ölkədə istehsal olunan malların ixracını artırmaq üçün əksər ölkələr tərəfindən ixrac stimullarından geniş şəkildə istifadə edilir. Haqsız rəqabətə səbəb olmamaq üçün ixrac təşviqlərinə ÜTT və Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) kimi təşkilatlar tərəfindən nəzarət edilir. İxrac çərçivəsində verilən stimullar ixracın təşviqi, ixrac bazarlarının artırılması, ölkənin dünya bazarında ixrac payının artırılması və beynəlxalq bazara çıxan şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir [1, s.32].

Dövlətlərin həvəsləndirici təcrübələrə müraciət etmələrinin əsas səbəbi sənayelərini beynəlxalq bazarlarda güclü sənaye ölkələrinin rəqabət üstünlüklərindən qorumaqdır. Digər səbəblər; ölkə iqtisadiyyatını canlandırmaq, ixracı təşviq etmək, texnoloji məhsulların istehsalını təmin etmək, təhsil və təcrübə baxımından ixtisaslı işçi qüvvəsi hazırlamaq, investisiya və istehsal imkanlarını artırmaq və inkişaf səviyyəsini yüksəltməkdir. Hökumət stimulları ümumiyyətlə Kiçik və Orta Ölçülü Müəssisələri (KOB) ixracatçı təşviq etmək üçün tətbiq edilir.

Araşdırmalar göstərib ki, ixracatçı şirkətlər təşviqlər nəticəsində ixrac zamanı beynəlxalq əlaqələrini yaxşılaşdırmaqla motivasiyalarını artırır. Hökumətlər öz yerli məhsullarını qlobal rəqabət bazarında saxlamaq üçün ixrac stimulları təqdim edirlər. İxracın stimullaşdırılmasının əsas məqsədi ölkənin ümumi əmtəə ixracı və ixrac strukturunun

diversifikasiyasını artırmaqla, təkcə məhsul baxımından deyil, həm də ixrac bazarı baxımından ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına töhfə verməkdir [6, s.36].

İxrac və valyuta qazandıran xidmətlər və fəaliyyətlər hesab edilən satış və çatdırılmalara gömrük rüsumundan azad valyuta ayrılması, vergi və rüsumdan azadolma kimi qiymətləndirilir.

Bəzi tədarük və satışlar normal şərtlər daxilində ixrac olmasa da, mövcud təşviq qanunvericiliyinə görə ixrac sayılır. Buna görə də, DTM tərəfindən ixrac hesab edilən satış/çatdırılma və xarici valyuta gətirən xidmət və fəaliyyətlər üçün gömrükdən azad edilmiş xarici valyutanın ayrılması və vergidə rüsumdan azadolmalar tətbiq edilir.

İxracda Əlavə Dəyər Vergisindən İstifadə. ƏDV istehsal və istehlak arasında malların/xidmətlərin satışı zamanı malların satış dəyərindən alınan və son nəticədə istehlakçının üzərinə düşən vergidir. Xarici ticarət zamanı aparılan əməliyyatlar da ƏDV-nin obyektidir. Xarici ticarət əməliyyatlarında ƏDV iki şəkildə tətbiq edilir: Gəliş və Çıxış Prinsipləri. Gəlmə prinsipinə görə ƏDV malın idxal edildiyi ölkədə, gediş prinsipinə görə isə ƏDV malın ixrac olunduğu ölkədə tutulur.

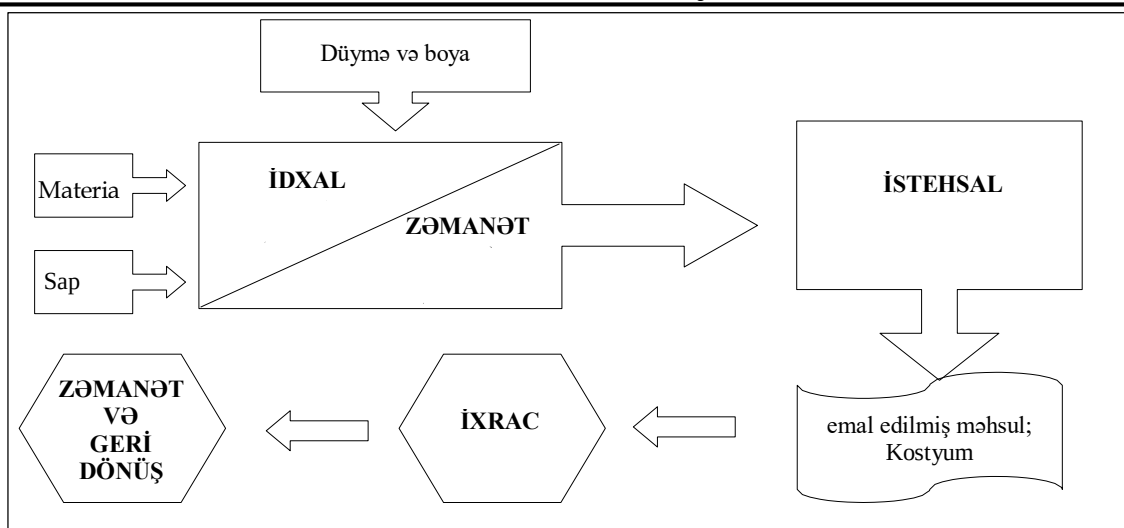
İxracda tətbiq edilən ƏDV-dən azadolma aşağıdakı kimi həyata keçirilir; ixracatçı şirkət ixrac olunacaq məhsulu ƏDV-siz qiymətə satır. İxracatçı ixrac olunacaq məhsulu alır və ya özü istehsal edir, ƏDV-ni özü üzərinə götürür. Bu məhsulun ixracı vergidən azad olunma çərçivəsində olduğundan, ixrac edən şirkətin üzərinə götürdüyü ƏDV öz özündə qalır. ƏDV-nin ödənilməsi ixracatçı şirkətə əlavə xərc gətirdiyi üçün qanunverici ixrac edən şirkətləri ƏDV-dən azad edir.

Daxildə emal rejimi (DIR) sənayeçilərə bəzi malları ölkə daxilində emal edildikdən sonra ixrac etmək şərti ilə göndərəcəkləri məhsullarda istifadə etmək üçün rüsumsuz idxal etməyə imkan verir. Məsələn, iplər xaricdən gətirilir, yerli emal olunur və kofta kimi ixrac edilir.

Bu dəstəyin məqsədləri aşağıdakılardır [11, s.6]:

- Qlobal bazarda sərfəli qiymətə xammal almaqla ixracı artırmaq;
- Qlobal bazarda məhsul ixrac etmək üçün rəqabət üstünlüyü təmin etmək;
- İxrac bazarlarını genişləndirmək və ixrac məhsullarını şaxələndirmək.

Şəkil 1. Daxildə emal rejimi

Mənbə: Gemci R., Gulsen G. and Kabasakal F.M. “Brendlər və Mənim Brendləşdirmə Şərtlərim”, Uludağ Universiteti Mühəndislik və Memarlıq Fakültəsi Jurnalı, 2009, 14(1), s.105-114.

Xarici emal rejimi (HİR) ölkə daxilində sərbəst dövriyyədə olan malların təmiri, saxlanması, yenilənməsi və s. sövdələşmələr üçün məhsulun müəyyən müddətə ölkənin

gömrük ərazisindən kənara (sərbəst zonalar da daxil olmaqla) ixracı və zəruri prosedurlar həyata keçirildikdən sonra tam və ya qismən azad etmə sistemi ilə məhsulun sərbəst dövriyyəyə qaytarılmasıdır.

Xaricə ixrac edilən mallar təmir məqsədi ilə göndərilirsə, Gömrük və Ticarət Nazirliyindən Xaricdə Emalı İcazəsi (HII), emal məqsədi ilə göndərilirsə, İqtisadiyyat Nazirliyindən Xaricdə Emalı İcazəsi (HIIB) alınmalıdır [7, s.41].

HİR müvəqqəti ixrac kimi də tanınır və müvəqqəti ixrac üçün HLFS-in etibarlılıq müddəti 12 aydır. Lakin xüsusi hallar nəticəsində sertifikat sahibinin tələbi və istəyinə uyğun olaraq 12 ay əlavə müddət verilir. HİR çərçivəsində xaricə ixrac edilən məhsulun üçüncü ölkədə emal edilərək idxal ediləcəyi bildirilən bir məhsulun PLUS-da göstərilən şərtlərə uyğun idxal edilməməsi halında, əvvəllər ixrac edilmiş məhsul eyni şəkildə geri qaytarılmalıdır. Bunun əksi baş verərsə, valyuta qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Müəssisələr tərəfindən dünyanın bir bölgə deyil, vahid bazar kimi göründüyü bugünkü şəraitdə yalnız daxili bazarda fəaliyyət göstərmək demək olar ki, mümkünsüz hala gəlib. Daxili bazarda beynəlxalq rəqiblərin olması da bazarı artıq daxili bazar kimi təsnifləşdirmir. Müəssisələr üçün daxili və xarici bazarlardakı qlobal rəqiblər rəqabətin intensivliyini artırır və beləliklə, yerli müəssisələrin bazardan geri çəkilməsinə səbəb olur [8, s.28].

Hökumətlər bu vəziyyətdən xəbərdar olduqları üçün mövcud ixrac edən müəssisələrin ixracını artırmaq və ixrac etmək istəyən, lakin ixrac edə bilməyən müəssisələri həvəsləndirmək üçün ixrac yönümlü təşviqlər verirlər. Brend dəstəyindən ədalətli dəstəyə, ƏDV-nin geri qaytarılmasından emal rejimlərinə qədər bir çox sahədə dəstək verilir. Bu nöqtədə ixrac üçün tətbiq edilən yardım və təşviqlərin beynəlxalq marketinqlə əlaqə dərəcəsi və bunun beynəlxalq marketinqə necə təsir etməsi bu tədqiqatın əsas problemini təşkil edir [9, s.24].

Xarici ticarətdə ölkələrin iki əsas siyasəti var. Bunlardan biri ticarətdə proteksionizmi mənimsəyən və idxal olunan malların yerli istehsalla təmin olunmasını təmin edən idxalı əvəzləmə siyasəti, digəri isə beynəlxalq bazarlarla inteqrasiyanı mənimsəyən və açıq şəkildə ixracı artırmağı hədəfləyən ixracyönümlü siyasətdir. Hər iki siyasət ölkəmizdə keçmişdən bu günə qədər həyata keçirilib.

Bu gün davamlı olaraq yenilənən və əlavə olunan təşviq və dəstəklərlə, beynəlxalq bazar şəraitində bütün aspektlərdə bərabər şərait təmin etmək üçün ixracatçı şirkətlərə dəstək verilməyə davam edir.

Tədqiqatın nəticələri hərtərəfli qiymətləndirildikdə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişafında və rifahında mühüm yer tutan ixraca dövlət dəstəyi və kredit kimi stimullardan yetərincə istifadə edilmədiyi və bu barədə kifayət qədər məlumat olmadığı aşkar edilmişdir. Bundan əlavə, araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ixracın artırılması üçün nəzərdə tutulan stimullar, biznesi ixraca yönəltmək, rəqabət üstünlüyü təmin etmək kimi bir çox cəhətdən faydalı hala gətirərək beynəlxalq marketinqdə dolaylı və ya birbaşa təsir göstərir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, mövcud stimullaşdırıcı tədbirlər kifayət qədər səviyyədədir və icra zamanı heç bir problemə rast gəlinməyib. Bununla belə, mövcud stimulların bəzilərindən istifadə olunmur, hətta məlum deyil, ixracyönümlü kreditlərə kifayət qədər tələbat yoxdur ki, bu da ixrac stimullarının yetərincə təşviq edilmədiyini göstərir. Təşviqlər verən dövlət qurumları və təşkilatları və ya vasitəçi firmalar ixrac üçün nəzərdə tutulan təşviqlər haqqında biznesləri daha çox məlumatlandırılmalıdırlar. Digər bir təklif də odur ki, səlahiyyətli qurumlar ya mövcud təşviqlərdə tənzimləmələr aparmalı, ya da ixracda rast gəlinən problemlərlə bağlı lazımı araşdırmalar apararaq, beynəlxalq bazarlardakı dəyişiklikləri izləyərək yeni stimullar

yaratmalıdır. Bundan əlavə, qüvvədə olan, lakin istifadə olunmayan dəstək və ya kredit stimullarının ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Akça, M. (2011) “İxrac Təşviqlərinin Bizneslərə Təsirləri; Qaziantep vilayətindən müraciət”. Gaziantep Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu İqtisadiyyat Bölümü, Yayımlanmamış Magistrlik Tezi, Gaziantep.
2. Aktürk, A. və Şenol, H. (2010), “KOM-lar üçün İxrac Təşviqlərinin Əhəmiyyətini və Effektivliyini Artırmaq üçün Təkliflər”. Süleyman Dəmirəl Universiteti İ.İ.B.F. Jurnal, 15 (2), səh.375-391.
3. Arzova, B. (2006), İxrac Haqqında Hər Şey, Türkmən Kitabevi, İstanbul.
4. Atayeter, C. və Erol, Ar. (2011), “Türkiyədə Tətbiq Edilən İxrac Təşviqi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Universiteti İ.İ.B.F. Jurnal, 1(1), səh.1-26.
5. Cinar, H. (2009), İnvestisiya və İxrac Təşviqi Nümunələrlə, Arc Yayınları, İstanbul.
6. Dəmir, M. (2003), İxrac və İxrac Təşviqləri, Detay Yayınları, Ankara. Şərqi Aralıq dənizi İnkişaf Agentliyi (2013), Türkiyədə Təşviqlər və Dəstəklər,
7. Durmaz, S. (2009), Xarici Ticarətdə Qarşılaşılan Problemlər və Təklif Edilən Həllər, Marmara Universiteti, Sosial Elmlər İnstitutu, Biznesin İdarə Edilməsi Bölməsi, Beynəlxalq Biznes Bölməsi, Nəşr edilməmiş Magistrlik Tezi, İstanbul.
8. Ersunqur, S. M. və Yalman, İ.N. (2009), “Regional İnkişafda İxrac Təşviqlərinin Səmərəliliyi: Sivasda Tətbiq”, Cumhuriyyət Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə Elmləri Jurnalı, 10(1), s.81-98. Eşiyok, A. (2012), “Türkiyə İqtisadiyyatında Cari Hesab Kəsiri Problemləri və Səbəbləri”, Journal of Finance, Political and Economic Comments, 49(569), s. 63-86.
9. Fanta, A. B. və Teshale, G.B. (2013), “Export Trade Incentives and Export Growth Nexus: Evidence from Efiopia”, British Journal of Economics, Management & Trade, 4(1), səh.11-128.
10. Gemci R, Gulsen, G. and Kabasakal, F.M. (2009) “Brendlər və Mənim Brendləşdirmə Şərtlərim”, Uludağ Universiteti Mühəndislik və Memarlıq Fakültəsi Jurnalı, 14(1), s.105-114.
11. Günəş, İ.H. (2001), “Xarici Emal Rejimi altında Müvəqqəti İxracın Mühasibat Qeydləri”, Financial Solution Journal, 54(1), s.101-103.

İXRAC ÜÇÜN TƏŞVİQLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİ TEKSTİL SƏNAYESİ TİMSALINDA

Əlizadə Məryəm

XÜLASƏ

Bu gün inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr ixracatını artırmaq üçün xarici ticarət siyasətlərini müəyyən edirlər. Bu istiqamətdə Azərbaycana ixracı təşviq etmək üçün dəstəklər verilir. Bu işdə ixrac üçün tətbiq olunan dəstək, kredit və təşviqlər, Azərbaycanda tətbiq edilən ixrac təşviqlərinin tətbiq formaları, beynəlxalq marketinq strategiyaları və beynəlxalq marketinqdə ixrac təşviqlərinin effektivliyinin izahı məqsəduyğundur. Bu təşviqlər ən çox istifadə olunan və ən yüksək məmnuniyyət səviyyəsinə malik olmaqla yanaşı, ən çox tanınanlardır. Tekstil sənayesi tərəfindən verilən dövlət dəstəyi və

təşviqlərinin böyük bir hissəsindən istifadə etmədiyi və sözügedən sahənin bu dəstək və təşviqlər haqqında kifayət qədər məlumata malik olmadığı da müəyyən edilmişdir.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОДВИЖЕНИЯ ЭКСПОРТА НА ПРИМЕРЕ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Ализаде Марьям

АННОТАЦИЯ

Сегодня слаборазвитые и развивающиеся страны определяют свою внешнеторговую политику для увеличения своего экспорта. В этом направлении оказывается поддержка для продвижения экспорта в Азербайджан. В этом смысле уместно объяснить поддержку, кредит и стимулы, применяемые для экспорта, формы применения экспортных стимулов, применяемых в Азербайджане, международные маркетинговые стратегии и эффективность экспортных стимулов в международном маркетинге. Эти стимулы являются наиболее широко используемыми и имеют самый высокий уровень удовлетворенности, а также являются наиболее известными. Установлено, что сфера не использовала большую часть государственной поддержки и льгот и не располагало достаточной информацией об этих мерах поддержки и льгот.

EFFECTIVENESS OF EXPORT PROMOTIONS IN THE CASE OF THE TEXTILE INDUSTRY

Alizade Maryam

SUMMARY

Today, underdeveloped and developing countries are defining their foreign trade policies to increase their exports. In this direction, support is provided to promote exports to Azerbaijan. In this work, it is appropriate to explain the support, credit and incentives applied for export, the application forms of export incentives applied in Azerbaijan, international marketing strategies and the effectiveness of export incentives in international marketing. These incentives are the most widely used and have the highest satisfaction levels, as well as the most well known. It was also determined that the enterprise did not use a large part of the state support and incentives and that the said enterprise did not have enough information about these supports and incentives.

İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASININ NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Elmi rəhbər: *Habil Aslanov Hüseyn oğlu*
Dosent, Bakı Dövlət Universiteti
Mirsalim Ragimov Mirza oğlu
BDU-nun II-kurs magistrantı
mirsalim.rahimov.91@bk.ru

Açar sözlər: rəqabət, rəqabətqabiliyyətlik, məhsul, keyfiyyət, dəyər, istehsal, xərclər, texnologiya

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, товар, качество, ценность, производство, затраты, технология

Keywords: competition, competitiveness, product, quality, value, production, expenses, technology

Rəqabət latın dilindən tərcümə olunmuş çox qədim bir anlayışdır. Rəqabət latın dilində concurentia, yəni – müəyyən bir vəziyyət, eyni vəziyyətdə olan iki firma, müəssisə və yaxud dövlətin eyni məhsul üzrə toqquşması, oxşar situasiyada mübarizə aparmaları deməkdir. Geniş mənada isə eyni situasiyada olan iki və daha artıq ölkələrin müəssisələrinin eyni məhsulu istehsal xərclərini azaltmaqla daha sərf edən qiymətə satmaq uğrunda mübarizəsini özündə ehtiva edən bir anlayışdır. Rəqabət daim hərəkət edən və sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdıran inkişaf uğrunda mübarizə aparan tarixi bir proses olmuşdur. Hal-hazırkı dövrdə dünya iqtisadiyyatının texnologiya və texnikanın inkişafı sayəsində məhsul çeşidliyinin artması ölkələr arasındakı rəqabəti daha da gücləndirmişdir. Rəqabət terminin özəyinə toxunan ikinci bir anlayış rəqabətqabiliyyətlik hesab olunur.

Rəqabətqabiliyyətlik dedikdə, Maykl Porterin bu anlayış barəsində tərifini qeyd etmək olar. O qeyd etmişdir ki, rəqabətqabiliyyətlik əmtəə xidmətlər və bazar iştirakçıları ilə eyni səviyyədə və yaxud analoji vəziyyətdə rəqabət aparmaq xüsusiyyətidir. M. Helvanovski isə rəqabətqabiliyyətlik anlayışına daha fərqli yanaşmış və onu hər hansısa bir sferada fəaliyyət göstərən bazar subyekti üçün iqtisadi mübarizədə prioritet olan xüsusiyyət kimi qələmə vermişdir.

Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına kömək edən bir sıra faktorlar vardır onlardan ən əsası qiymət və keyfiyyət hesab olunur. Keyfiyyət artdıqca və qiymət azaldıqca məhsul dünya bazarında daha rəqabətqabiliyyətli olur və məhsulu istehsal edən müəssisələr çox gəlir əldə edirlər. Hal-hazırkı dövrdə dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli məhsulların satılması təkcə müəssisənin büdcəsini deyil, həm də ölkəyə daxil olan valyutanın həcmi artırır və ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri daha da inkişaf etmiş olur. Ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə oluna bilər. Onlardan biri də məhz texnika və texnologiyanın inkişafıdır. Texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr məhsul istehsalına müəyyən vaxt kəsiyinə qənaət etməklə daha çox rəqabətqabiliyyətli əmtəə hazırlamış olurlar. Bu göstərici isə həmin ölkələrin müəssisələrinə daha çox keyfiyyətli məhsul istehsal etməyi və mənfəət qazanmağı özündə ehtiva edir. Bu üsul və metoddan istifadə edən ölkələr dünya bazarında qabaqcıl yerləri tutaraq həm dünya iqtisadiyyatının inkişafına təkan verir həm də ölkə həmin məhsul üzrə ixtisaslaşmış olur. Sadalanan metod və üsullar ölkələrin dünya bazarına daha rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarmaqlarına kömək olur və rəqiblərlə mübarizədə ön sıralarda qərarlaşırlar. Bu faktorlar ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafını stimullaşdırır.

Rəqabətin hansı səviyyədə olduğunu göstərən müəyyən göstəricilər mövcuddur;

-Məhsulun keyfiyyəti

- İstifadə olunan texnologiya
- İşçilərin yüksək ixtisaslı olması
- Eyni tip məhsulların müxtəlif əlamətlərə uyğun olaraq fərqləndirilməsi (buraya marka qiymət keyfiyyət istehsalına sərf olunan vaxtı qeyd etmək olar)
- Müəssisənin daxil olduğu bazarın mövcud vəziyyəti
- Bazarda yerləşən eyni tip məhsul istehsal edən müəssisələrin sayı və vəziyyəti
- Qiymət

Məhsulun keyfiyyəti müəssisələrin digər firmalara qarşı rəqabətə nə qədər tab gətirəcəyinin işarəsidir. Burada bir məsələ də vardır ki, əgər məhsul çox keyfiyyətli qiyməti isə rəqib şirkətlərlə müqayisədə həddindən artıq baha olarsa əmtəə bir o qədər az rəqabətqabiliyyətli olacaq. Ona görə də müəssisələr çalışırlar ki, rəqabətdə önə keçmək üçün həm məhsulu keyfiyyətli etsinlər, həm də qiymət digər şirkətlərə nisbətən ya daha ucuz, ya da ona bərabər olsun. Keyfiyyətli məhsul dünya bazarında istehlakçıların tələbat parametrlərində ən vacib yerlərdən birini tutur.

İstifadə olunan texnologiya rəqabətə tab gətirməyin ikinci vacib bir elementi hesab olunur. Hal-hazırda yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrin müəssisələri ən yeni texnika və texnologiyadan istifadə etməklə daha çox keyfiyyətli məhsul istehsal edirlər və məhsulun istehsalına çəkilən xərcləri kifayət qədər azaltmış olurlar.

Texnika və texnologiyanın vacibliyi qədər ondan istifadə edən işçilərin də bilik səviyyəsinin yüksək olması ön plandadır. Çünki iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri də məhz insan kapitalı hesab olunur.

Eyni tip məhsulların müxtəlif əlamətlərə görə fərqləndirilməsi dedikdə, buraya müxtəlif parametr və amillər daxildir. Marka dedikdə, dünya bazarında eyni funksiyaları yerinə yetirən iki homogen markanın məhsulu arasındakı fərqdə əsas vacib götürülən məsələ onların nə qədər keyfiyyətli və qiymətdə ucuz olmasıdır.

Müəssisənin daxili olduğu bazarın mövcud vəziyyəti dedikdə, buraya şirkət və firmaların hansı yerdə rəqabətə girdiklərini göstərir. Əgər bazarda eyni tip məhsul istehsal edən çoxlu sayda müəssisələr varsa, orada rəqabət ən yüksək səviyyədə olacaq və qiymətlər arasında kəskin fərqlər mövcud olmayacaq. Əks təqdirdə, yəni homogen əmtəə istehsal edən müəssisələrin sayı çox az olarsa orada həmin məhsulun qiyməti digər bazarlara nisbətən daha baha olacaq.

Qiymət rəqabəti ehtiva edən ən vacib iqtisadi anlayış hesab olunur. Bazarda müəssisələr daha yüksək yer tutmaq üçün məhsulun qiymətini maksimum dərəcədə minimallaşdıraraq daha çox müştəri cəlb etməyə və mənfəətlərini artırmağa çalışırlar. Qiyməti nisbətən aşağı və keyfiyyəti çox yüksək məhsul istehsal edən müəssisələr müştərilər üçün hər zaman daha ön sıralarda yer alırlar.

Yuxarıda sadalanan hər bir amil bir-birilə çox sıx şəkildə bağlıdır və bu parametrlərdən hər hansısa birinin uyğunsuzluğu digər parametrlərə də təsir edəcək.

Rəqabət bazarın inkişafını stimullaşdırır və müəssisələrin yeniliklərdən istifadə etməsinə təkan verərək iqtisadi inkişafı tezləşdirir.

Rəqabətqabiliyyətlik anlayışının müəyyən özəllikləri mövcuddur, hansı ki, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarının inkişafına təkan verir. Buraya aşağıdakıları qeyd etmək olar;

- Müqayisə
- Hərəkətlilik
- Adekvatlıq
- Stimullaşdırıcı

Müqayisə dedikdə, buraya eyni növ məhsul istehsal edən digər müəssisələrin məhsulları arasındakı fərqi qeyd etmək olar. Şirkətlər rəqabətdə olduqları digər müəssisələrin

məhsulunu daha dərinləndirən incələməklə öz məhsullarını onlarla müqayisə edərək məhsulun nə qədər rəqabət qabiliyyətinə malik olduğunu ölçmüş olurlar.

Rəqabətqabiliyyətliliyin digər bir xüsusiyyəti isə onun dinamik, yəni hərəkətli olmasıdır. Rəqabət daim hərəkət edən prosesdir, yəni o eyni bir mövqedə dayanmır və günü-gündən inkişaf edir. Hər gün yeni məhsullar istehsal olunur və rəqabətə dözə bilməyən firmalar bazarı tərk etməli olurlar.

Adekvatlıq dedikdə isə müəssisələrin rəqabəti düzgün bir şəkildə bazar qanunlarına uyğun aparmaq qabiliyyəti hesab olunur.

Rəqabətqabiliyyətlilik həm də stimullaşdırıcı bir proses hesab olunur. Müəssisələr rəqabət fazasında innovativ və unikal məhsullar istehsal etməklə ölkə iqtisadiyyatı ilə birlikdə dünya iqtisadiyyatının da inkişafına tökan vermiş olurlar və bu amil həmin şirkətlərin yeni-yeni keyfiyyətli məhsul istehsal etmələrinə kömək etmiş olur.

Rəqabətqabiliyyətliliyin inkişafı əmtədən başlayır. Müəssisənin istehsal etdiyi əmtəə nə qədər keyfiyyətli olarsa, firmalar digər rəqiblərinə nisbətə daha ön planda olacaq və bu faktor sənaye sahələrinin inkişaf etməsinə, onlar arasındakı mübarizənin daha da kəskinləşməsinə səbəb olacaq. Milli iqtisadiyyat sənaye sahələri firmalar və əmtəələr inkişaf etdikcə daha da güclənir və ölkə dünya iqtisadiyyatında hər zaman daha yüksək yerləri tutmuş olur. Bütün bu faktorların hamısı bir-birilə əlaqədardır və ölkənin dünya təsərrüfatındakı yerinə birbaşa təsir edir.

Dünya iqtisadiyyatında ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyini ölçmək üçün bir sıra metodlardan və düsturlardan istifadə olunur. Ən seçilmiş üsullardan biri isə EVA metodu hesab olunur. EVA 3 ingilis sözünün abbreviaturasından meydana gəlmiş bir metoddur, mənası isə Əlavə İqtisadi Dəyərdir. Əlavə İqtisadi dəyər bir performans və yaxud edilən hərəkətlərin məcmusunu əks etdirən bir göstəricidir. Əgər firma və yaxud müəssisə mənfi Əlavə İqtisadi Dəyər əldə edərsə onda onun fəaliyyəti səmərəsiz hesab olunur. Müsbət Əlavə İqtisadi Dəyər əldə edən müəssisənin fəaliyyəti isə müsbət Əlavə İqtisadi Dəyər qazanan kimi ifadə olunur. Mənfi Əlavə İqtisadi Dəyər əldə edərsə, onun performansında rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı olan müəyyən problemlər yarana bilər. Əlavə İqtisadi Dəyər anlayışını xəbərdarlıq əlaməti olaraq da qiymətləndirmək olar. EVA metodunun düsturu isə aşağıdakı kimidir;

$$EVA = NOPAT - WACC \times 1C$$

Bu düsturda EVA - əlavə iqtisadi dəyər, NOPAT – vergiləri çıxıldıqdan sonra iqtisadi əməliyyatlardan əldə edilən xalis mənfəət, WACC – kapitalın orta dəyəri 1C isə investisiya edilmiş kapitalı və ya iqtisadi aktivini təmsil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arif Şəkəreliyev. Dünya İqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri. Bakı-2003
2. А.Г.Мақроносов.Конкуренция и конкурентоспособность. Екатеринбург-2014
3. Michael Porter. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors 1998
4. <https://academia.edu>
5. <https://agro.gov.az>
6. <https://stat.gov.az>
7. <https://banco.az>
8. <https://banker.az>
9. <https://researchgate.com>
10. <https://wikipedia.com>

İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASININ NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Aslanov Habil, Rəhimov Mirsəlim

XÜLASƏ

Hal-hazırkı dövrdə dünya iqtisadiyyatının texnologiya və texnikanın inkişafı sayəsində məhsul çeşidliyinin artması ölkələr arasındakı rəqabəti daha da gücləndirmişdir. Rəqabət terminin özəyinə toxunan ikinci bir anlayış rəqabətqabiliyyətlik hesab olunur. Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına kömək edən bir sıra faktorlar vardır onlardan ən əsası qiymət və keyfiyyət hesab olunur. Keyfiyyət artdıqca və qiymət azaldıqca məhsul dünya bazarında daha rəqabətqabiliyyətli olur və məhsulu istehsal edən müəssisələr çox gəlir əldə edirlər. Hal-hazırkı dövrdə dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli məhsulların satılması təkcə müəssisənin büdcəsini deyil, həm də ölkəyə daxil olan valyutanın həcmi artırır və ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri daha da inkişaf etmiş olur.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ

Асланов Габил, Рагимов Мирсалим

АННОТАЦИЯ

В настоящее время в связи с развитием технологий и оборудования в мировой экономике увеличение разнообразия продукции усилило конкуренцию между странами. Второй концепцией, затрагивающей суть термина «конкуренция», является конкурентоспособность. Существует ряд факторов, способствующих повышению конкурентоспособности, наиболее важными из которых являются цена и качество. По мере повышения качества и снижения цены продукт становится более конкурентоспособным на мировом рынке, а предприятия, производящие продукт, получают больше прибыли. В настоящее время реализация конкурентоспособной продукции на мировом рынке увеличивает не только бюджет предприятия, но и объем поступающей в страну иностранной валюты и различные отрасли экономики страны становятся более развитыми.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE DETERMINATION OF THE COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY

Aslanov Habil, Ragimov Mirsalim

SUMMARY

At present, due to the development of technology and equipment in the world economy, the increase in the variety of products has increased competition between countries. The second concept that touches upon the essence of the term “competition” is competitiveness. There are a number of factors that contribute to improving competitiveness, the most important of which are price and quality. As the quality improves and the price decreases, the product becomes more competitive in the global market, and the enterprises producing the product get more profit. At present, the sale of competitive products on the world market increases not only the budget of the enterprise, but also the volume of foreign currency entering the country and various sectors of the country's economy are becoming more developed.

BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİYİN HƏRBİ-SİYASİ ASPEKTLƏRİ

Əfəndiyeva Nərgiz Kamran qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nrgzmmdvvv@gmail.com

Açar sözlər: beynəlxalq təhlükəsizlik, tərkisilahlı, kütləvi qırğın silahları, nüvə silahı

Ключевые слова: международная безопасность, разоружение, оружие массового поражения, ядерное оружие

Keywords: international security, disarmament, weapons of mass destruction, nuclear weapons

Beynəlxalq təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyəsi və praktikasında mərkəzi problemlərdən biridir. Beynəlxalq təhlükəsizliyə vahid bir tərif verilməsə də, beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və təcrübəsində beynəlxalq təhlükəsizliyə bilavasitə hərbi təhdidin olmaması kimi baxılır. Bu gün dünya cəmiyyəti qarşısında elə problemlər dayanır ki, onların həllində səmərəli üsullar tapılmasa, beynəlxalq təhlükəsizlik stabil və uzunmüddətli olmayacaqdır.

Son onilliklərdə global səviyyədə dünya sülhü və təhlükəsizliyinə ən böyük təhlükə kütləvi qırğın silahları, ilk növbədə nüvə silahlarıdır. Soyuq Müharibə bitdikdən sonra nüvə silahından istifadə etməklə genişmiqyaslı hərbi münaqişələrin baş vermə ehtimalı kəskin şəkildə azalsa da, təhlükə elə bu cür silahların mövcudluğundan irəli gəlir.

Kütləvi qırğın silahları dedikdə kimyəvi,bioloji və nüvə silahları, onları hədəfə çatdıran raketlər nəzərdə tutulur. Tək bir kimyəvi silahın yüksək partlayıcı gücə malik adı sursatlardan yüzlərlə, hətta minlərlə daha çox dağıdıcı gücü olduğu məlumdur. Ümumilikdə dünyada və regional olaraq Yaxın Şərqdə kütləvi qırğın silahlarının yayılması problemi bu gün beynəlxalq ictimaiyyətin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir. Nüvə silahı, 1945 – ci ildən sonra dünya siyasətində və bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas amillərdən birinə çevrildi. Hal – hazırda da bu silah beynəlxalq münasibətlərə istiqamət verən vacib faktorlardan biri kimi qəbul edilir və demək olar ki, müəyyən istisnalarla dünyanın ən böyük siyasi, iqtisadi və hərbi gücləri (dövlətləri) nüvə silahına malikdir. Ümumiyyətlə, nüvə silahının mahiyyətinə və beynəlxalq münasibətlərdə oynadığı rola görə ziddiyyətli hesab etmək olar. Bir tərəfdən bu qorxunc silahın mövcudluğu və yayılması bəşəriyyət üçün böyük təhdid yaradırsa, digər tərəfdən də müəyyən qrup dövlətlərin nüvə silahına malik olması böyük müharibələrin qarşısını alan amil kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, əksər tədqiqatçıların da gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, soyuq müharibə illərində 3 – cü dünya müharibəsinin baş verməməsinin əsas səbəblərindən biri də nüvə amili olmuşdur. Nüvə silahı bu gün də beynəlxalq münasibətlərdə tarazlaşdırıcı rolunu oynamaqda davam edir. Eyni zamanda bəzi nüvə dövlətləri malik olduqları bu möhtəşəm silahdan özlərinin geosiyasi maraqlarını global və regional müstəvidə reallaşdırmaq məqsədi ilə təhdid mənbəyi kimi istifadə edib və etməkdə də davam edir.Qeyd edək ki, nüvə silahından hərbi əməliyyatlarda yalnız bir dəfə - 1945 – ci ilin avqustun 6 – sı və 9 – da Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərində istifadə olunub.

Dünya sülhü və təhlükəsizliyinin bərqərar olması və qorunmasında həll edilməli olan məsələlər arasında tərkisilahlı problemi birinci yerdədir. Tərkisilahlı məsələsi beynəlxalq hüquqda ilk dəfə 1899 və 1907-ci illərdə keçirilən Haaqa Sülh Konfransında gündəmə gəlmişdir. Tərkisilahlı məsələsi 1899-cu ildə Birinci Haaqa Sülh konfransında ümumi beynəlxalq müzakirənin mövzusu olmuşdur. Lakin bu danışıqlar heç bir nəticə vermədi. 1907-ci ildə İkinci Haaqa Sülh konfransında tərkisilahlı məsələsi yenidən müzakirə edildi. Birinci konfransa boğucu, zəhərli və oxşar qazların, ikinci konfransda isə zəhərli qazların

istifadəsini qadağan edən qanun qəbul edilmişdir. Lakin, Haaqa konfranslarında edilən cəhdlər nəticəsiz qaldı və bəşəriyyət tarixi kimyəvi silahların geniş istifadə edildiyi Birinci Dünya Müharibəsinə şahid oldu. Bu müharibədən sonra bir çox beynəlxalq görüşlərdə və müqavilələrdə tərksilah məsələsi gündəmə gəldi. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyanı belə bir müharibədən qorumaq üçün yaradılmış Millətlər Cəmiyyətinin tərkibində müxtəlif konfranslar keçirilmiş, müxtəlif müqavilələr imzalanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Haaqa Sülh Konfranslarının bəlkə də ən mühüm funksiyası tərksilahın və xüsusən də kütləvi qırğın silahlarının qarşısının alınması üçün gələcəkdə atılacaq hərtərəfli və təsirli addımların başlanğıcı olmaqdır. Əslində Haaqa Sülh Konfransları ilə başlayan bu proses 1925-ci ildə imzalanan Cenevrə Protokolu, 1972-ci ildə imzalanan Bioloji Silahlar Konvensiyası və 1993-cü ildə imzalanan Kimyəvi Silahlar Konvensiyası ilə davam etdi.

Boğucu, zəhərli və ya digər belə qazların və bakterioloji vasitələrin müharibədə tətbiqinin qadağan olunması haqqında Cenevrə Protokolu (17 iyun 1925) bioloji və kimyəvi silahların istifadəsini qadağan edən müqavilədir. Protokol 1925-ci il iyunun 17-də Cenevrədə imzalanmış və 8 fevral 1928-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bakterioloji (bioloji) və ya zəhərli (toksik) silahların qadağan edilməsinə dair saziş kimyəvi silahların işlənilib hazırlanmasını, istehsalını və yığılmasını da qadağan edən təsirli tədbirlər haqqında sazişin həyata keçirilməsi istiqamətində ilk mümkün addım idi. Bu gün Protokolun iştirakçısı olan dövlətlərin sayı 135-dir və Protokolda nəzərdə tutulan qadağalar silahlı münaqişələrlə bağlı həm beynəlxalq, həm də milli silahlı münaqişələrdə riayət edilməli olan ümumbəşəri adət-hüquq normalarının əsasını təşkil etmişdir.

1946-cı ildə başlayan və Sovet İttifaqının dağıldığı 1991-ci ilə qədər davam edən Soyuq Müharibə dövründə başda ABŞ və Sovet Rusiyası olmaqla bir çox kütləvi qırğın silahlarına sahib dövlətlər kimyəvi silah istehsalını və ehtiyatını saxlamağa davam edirdi. II. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq mühit böyük dəyişikliklərin şahidi oldu. Bu dəyişikliklər siyasi, hərbi və iqtisadi, lakin bir-birinə birbaşa təsir edən üç fərqli sahədə baş verdi. Müharibənin sonunda ABŞ və SSRİ bir-birindən hərbi üstünlük əldə etməyə çalışdılar. Digər tərəfdən Avropa ölkələri İkinci Dünya Müharibəsindən sonra iqtisadi və sosial cəhətdən yenidən qurulmağa başladığı üçün bir güc mərkəzi kimi beynəlxalq siyasət sahəsindən geri çəkildilər. Nəticədə dünya təxminən 20 il ərzində ABŞ və SSRİ-dən ibarət ikiqütblü sistemə çevrildi. Müharibədən sonra yaranmış ikiqütblü dünya düzəninə əsas aktorları olan ABŞ və SSRİ-ni bu mövqeyə gətirən, ilk növbədə, onların hərbi gücü idi. Halbuki, müharibənin ilk günlərində ABŞ-ın da SSRİ-dən hərbi üstünlüyü var idi. Bu fikrin əsasını dünyada ilk və sonuncu dəfə hücum məqsədi ilə istifadə edilən, strateji hərbi üstünlüyü sübuta yetirilən nüvə silahının yalnız ABŞ-da olması faktı təşkil edir. Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Sovet İttifaqı arasında soyuq müharibə adlandırılan gərginlik və məhdud münaqişə bəzilərinə görə 20, bəzilərinə görə isə təxminən 50 il davam edib. Biz bu dövrün ən diqqətçəkən tərəfi kimi iki güclü dövlətin nüvə sahəsində üstünlüyünü qoruyub saxlamağa çalışmasını görürük. “Soyuq Müharibə” termini ilk dəfə 1947-ci ildə ABŞ-dan Bernard Baruk tərəfindən istifadə edilmişdir. II. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra SSRİ-nin təsiri Mərkəzi, Şərqi və Cənub-Şərqi Avropada artmağa başladı və bu region ölkələrini müəyyən qədər öz çətiri altına aldı. Bundan qorxan ABŞ və İngiltərə Qərbi Avropada və başqa yerlərdə sovet yönüli kommunist partiyalarının hakimiyyətə gəlməsinin qarşısını almaq üçün bir neçə dəfə cəhd etdilər. Qərbi Avropa ölkələri həyata keçirdikləri Marşal Planı ilə ABŞ-ın təsiri altına düşdüyü halda, Şərqi Avropa ölkələrində sovetiyönüli kommunist hökumətlərin qurulması ilə soyuq müharibə pik həddə çatdı. Bundan əlavə, ABŞ Truman doktrinası çərçivəsində Qərbi Avropanı SSRİ-yə qarşı müdafiə etməyə səy göstərdi. Nəticədə NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) yaradıldı. Buna qarşı SSRİ-də Varşava Paktı yaradıldı və Çində hakimiyyəti sovetpərəstlər ələ keçirdilər.

Beləliklə, soyuq müharibəni daha qabarıq göstərən bloklar formalaşdı və müxtəlif münaqişəli məsələlər ortaya çıxdı.

Soyuq Müharibənin əvvəlində nüvə silahı sahəsində bir addım geridə qalan SSRİ-nin təhlükəsizlik baxımından nüvə silahı əldə etmək və rəqibinin gücünü tarazlaşdırmaq üzərində işləməyə başlaması bipolyar sistemin struktur xüsusiyyətləri daxilində təbii qarşılmalıdır. Lakin burada onu da əlavə etmək lazımdır ki, SSRİ-nin bütün dünyanı nüvə silahından xilas etmək təklifi var idi. II. İkinci Dünya Müharibəsindən dərhal sonra müəyyən danışıqlar aparılmışdır. Danışıqların mövzusu gələcəkdə nüvə silahı dəhşətinin baş verməsinin qarşısını almaq olmuşdur. 1946-cı ilin martında ABŞ bu mövzuda öz layihəsini təqdim etdi. Acheson Lilienthal Təklifi adlandırılan layihə atom silahlarına beynəlxalq nəzarət üçün bir sıra razılaşmalar gətirdi, lakin SSRİ-nin danışıqlarda təkidlə vurğuladığı kimi, təqdim olunan layihə ABŞ-ın atom monopoliyasına son qoymaq əvəzinə onu əbədləşdirmək məqsədi daşıyırdı. ABŞ-ın layihəsinə cavab olaraq SSRİ bəzi təkliflərlə çıxış etdi. Bunlar bütün atom silahlarının məhv edilməsi və istehsalının dayandırılması, bütün dünya dövlətlərinin belə silahlardan istifadə etməyəcəyi barədə sazişin imzalanması və yalnız bunlar həyata keçirildikdən sonra nəzarət üzrə danışıqlara başlanılmasıdır. Ancaq mövzu ilə bağlı əlavə edilməli vacib bir detal isə SSRİ-nin bu təklifləri verərkən gizli şəkildə nüvə silahı istehsal etmək ərəfəsində olmasıdır.

1949-cu ildə SSRİ-nin ilk nüvə sınağı uğurla başa çatdıqdan sonra SSRİ-nin de-fakto parçalanmasına qədər davam edəcək nüvə rəqabəti başladı. SSRİ-nin nüvə gücünə sahib olmasından sonra ABŞ bu faktı nəzərə alaraq öz hərbi strategiyalarını formalaşdırmağa başladı, 1952-ci ildə nüvə silahından daha güclü olan Hidrogen bombasını partladır. Buna cavab olaraq, SSRİ 1953-cü ildə eyni texnologiyanı inkişaf etdirdi və bir daha ABŞ-ın nüvə enerjisini balanslaşdırmağa müvəffəq oldu.

ABŞ-dan sonra Sovet İttifaqı (1949), İngiltərə (1952), Fransa (1960) və Çin Xalq Respublikasının (1964) nüvə dövlətinə çevrilməsi nüvə silahının yayılmasından irəli gələn təhlükələri artırdı. 1960-cı illərin sonunda nüvə silahına sahib olmaq cəhdləri ABŞ və SSRİ-dən başqa dövlətlərdə görülmüş və Hindistan, İtaliya, Yaponiya, İsveç, Braziliya, AFR, Pakistan, İsrail, Cənubi Koreya, Liviya, İran kimi ölkələr bu məsələ üzərində işləməyə başladı. Bu məsələ həm nüvə enerjisindən münaqişələrdə silah kimi istifadə etmək imkanını artıracaq, həm də bu silahların, xüsusilə də iki supergücün digər dövlətlərə təsirini azaldacaqdı. Bu müddət ərzində Qoşulmama Hərəkatı üzvləri nüvə silahlarının sayının artırılmasına qarşı çıxıb, nüvə silahının yayılmasının hərtərəfli qadağan olunmasını vurğulayıblar. Daha çox ABŞ və SSRİ-nin təsiri ilə hazırlanan müqavilə dövlətləri rəsmi olaraq nüvə silahına malik olanlar və olmayanlar kimi iki qrupa böldü. Müqavilənin müddəalarına əsasən (9-cu maddənin 3-cü bəndi) 1967-ci il yanvarın 1-dək nüvə partlayıcısına malik olan ölkələr beynəlxalq hüquqa əsasən hüquqi cəhətdən “Nüvə Silahı Dövləti” kimi müəyyən edilir. Digər ölkələr “Nüvə Silahı Olmayan Dövlət” kimi müəyyən edilir. Müqaviləyə əsasən, 1967-ci il yanvarın 1-dən əvvəl nüvə bombasına malik olan ölkələr nüvə gücləri və ya nüvə klubunun üzvü olan ölkələr (ABŞ, SSRİ, Çin, İngiltərə, Fransa) adlanır. Müqaviləyə görə, nüvə silahına malik olan dövlət nüvə silahını və ya digər partlayıcı qurğularını və ona nəzarəti başqa bir dövlətə verməməli, nüvə silahına malik olmayan heç bir dövlət nüvə silahını, digər partlayıcı qurğularını, ona nəzarəti əldə etməyə həvəsləndirməməli idi. 1968-ci ilin mart ayında BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən və 1 iyul 1968-ci ildə Moskva, Vaşinqton və Londonda imzalanmalı olan Müqavilə 5 mart 1970-ci ildə 99 ölkənin imzalanması ilə qüvvəyə minmişdir. Bu müqavilənin ən mühüm maddəsi mahiyyətə 3-cü maddədir. Çünki bu maddədə MAQATE-yə nüvə enerjisi obyektlərinin silah istehsalında istifadə olunmaması üçün onlara nəzarət etmək hüququ verir. Müqaviləni imzalayan hər bir dövlətin MAQATE ilə ayrı-ayrılıqda təhlükəsizlik nəzarəti protokolu imzalaması qərara alındı və bu nəzarətin necə həyata keçiriləcəyi ətraflı

şəkildə göstərildi. Nüvə Silahının Yayılmaması Müqaviləsi 50 ildən çoxdur ki, nüvə silahsızlanma rejiminin ən mühüm addımı olmuşdur. Beləliklə, 1995-ci ildə müddət yenidən uzadılarkən bu müqavilə 168 ölkənin imzaladığı Müqaviləyə çevrildi. Bu günə olan məlumata görə, NSYHM-ə qoşulan ölkələrin sayı 189-dur. Hindistan, Pakistan və İsraildən başqa heç bir ölkə yoxdur ki müqaviləyə qoşulmasın. Müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər istədikləri təqdirdə müqavilədən çıxıb bilərlər. Bu vəziyyətin yeganə nümunəsi olan Şimali Koreyanın 10 yanvar 2003-cü ildə bəyanat verərək NSYHM-ni tərk etməsidir.

“Dəniz və okeanların dibində, yerin altında nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarının saxlanılmasını qadağan edən” Müqavilə

1971-ci il fevralın 11-də Moskva, Vaşinqton və Londonda imzalanan və 18 may 1972-ci ildə qüvvəyə minən bu müqavilə 89 ölkə tərəfindən nüvə silahının hələ daxil olmadığı bir ərazini bu təhlükədən qorumaq üçün edilib.

Yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğvi haqqında müqavilə

1977-ci ilə qədər Qərbi Avropanın təhlükəsizliyi SLBM-lər (Submarine Launched Ballistic Missiles-Sualtı qayıqlardan buraxılan ballistik raketlər) tərəfindən təmin edilirdi. Həmin il SSRİ SS-4 və SS-5 raketlərini SS-20-lərlə əvəz etməyə cəhd etdi. Beləliklə, SSRİ orta mənzilli raketlərlə bağlı NATO-nun çəkirdirmə strategiyasını təhdid etməyə başladı. Belə olduqda, NATO üzvləri təbii olaraq “iki mərhələli” modernləşdirmə qərarı ilə öz orta mənzilli raketlərini hazırlamağa çalışdılar. Bu mərhələlərdən birincisi Sovet SS-20 raketlərinin çıxarılması üçün SSRİ ilə danışıqlara başlamaq, ikincisi isə, danışıqlar nəticəsiz qaldıqda 1983-cü ilin sonlarında Avropa torpaqlarında GLCM (Ground Launched Cruise Missiles Qurudan buraxılan qanadlı raketlər) və Persinq II raketlərinin yerləşdirilməsinə başlamaqdır. Yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğvi haqqında müqaviləyə qədər olan prosesdə Reyqan və Qorbaçov arasında ilk sammit 1986-cı ildə Reykyavikdə (İslandiya) keçirildi. 8 dekabr 1987-ci ildə Vaşinqton sammitində, əvvəlki uyğunsuzluqların müəyyən dərəcədə nizamlanmasından bir il sonra imzalanan müqavilə Avropada və SSRİ-Çin sərhədində yerləşdirilən 3000-ə yaxın qısa və orta mənzilli raketlərin məhv edilməsini nəzərdə tutan müqavilədir. Müqavilə ABŞ-ın 859, Sovetlərin isə 1752 raketinin məhv edilməsini nəzərdə tuturdu

Strateji Silahların Məhdudlaşdırılması Danışıqları (Strategic Arms Limitation Talks - SALT I)- 1 iyul 1972-ci il. ABŞ və Sovet İttifaqı arasında aparılan bu danışıqlar nüvə silahı daşıya bilən strateji raketlərin istehsalını məhdudlaşdırmaqla nüvə silahı ilə silahlanmış strateji ballistik raketlər sahəsində silahlanma yarışını ləngitdi.

Strateji Silahların Məhdudlaşdırılması Danışıqları II (SALT II)-18 iyun 1979-cu il. Birləşmiş Ştatlar və Sovet İttifaqı arasındakı bu müqavilə Müvəqqəti Müqaviləni strateji hücum silahları sistemlərinə geniş məhdudiyyətlər verən uzunmüddətli hərtərəfli müqavilə ilə əvəz etdi. Birləşmiş Ştatlar müqavilədən bir il sonra Sovet İttifaqının Əfqanıstanı işğal etməsinə cavab olaraq 1979-cu il SALT II müqaviləsini ratifikasiya etməməyi seçdi. 1986-cı ildə ABŞ SALT II müqaviləsindən tamamilə çıxdı.

Strateji Silahların Azaldılması Müqaviləsi I - Strategic Arms Reduction Treaty I (START I)- 31 iyul 1991-ci il. ABŞ və Sovet İttifaqı/Rusiya Federasiyası arasında bu müqavilə ABŞ və Sovet/Rusiya strateji nüvə silahlarının ixtisarına çağıran ilk müqavilə idi və gələcək, daha ciddi azalmalar üçün çərçivə rolunu oynadı.

Strateji Silahların Azaldılması Müqaviləsi II (START II)- 3 yanvar 1993-cü il. ABŞ və Rusiya Federasiyası arasındakı bu müqavilə hər iki dövlət üçün strateji silahlar üzrə müəyyən edilmiş limitə çatmaq üçün iki mərhələdə ixtisar həyata keçirdi. Birinci mərhələ ABŞ və Rusiyanı mərhələnin sonuna qədər silahlarını müəyyən kəmiyyət həddinə qədər azaltmağa məcbur etdi. II mərhələyə görə isə dövlətləri mərhələnin sonuna qədər bütün ağır qitələrarası ballistik raketləri ləğv etməyi öhdəsinə götürdü.

Strateji Hücümün Azaldılması Müqaviləsi- Strategic Offensive Reductions Treaty (SORT)- 24 may 2002-ci il. Bu müqavilə ABŞ və Rusiya Federasiyasından strateji nüvə qüvvələrini azaltmağı tələb edirdi. Müqaviləyə əsasən tərəflərdən hər biri ancaq 1700-2000 həcmində nüvə başlığı saxlaya bilərdi.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında əsas məsələ olan silahlara nəzarət və tərkisilahla bağlı digər mühüm müqavilə və sənədlər:

- Avropada Adi Silahlı Qüvvələr haqqında Müqavilə (1990)
- SSRİ ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasında Strateji Hücüm Silahlarının Azaldılması və Məhdudlaşdırılması haqqında Müqaviləyə Protokol (Lissabon Protokolu) (1992)
- Kimyəvi silahların hazırlanması, istehsalı, yığılması və istifadəsinin qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında Konvensiya (1993)
- Ukraynanın Nüvə Silahlarının Yayılmasının Müqaviləsinə qoşulması ilə əlaqədar təhlükəsizlik təminatı haqqında Memorandum (Budapeşt Memorandumu) (1994)
- Cənub-Şərqi Asiya Nüvə Silahından Azad Zona Müqaviləsi (Banqkok Müqaviləsi) (1995)
- Afrikada nüvə silahından azad zona haqqında müqavilə (Pelindaba müqaviləsi) (1995)
- Hərtərəfli Nüvə Sınaqlarının Qadağası Müqaviləsi (1996)
- Piyada əleyhinə minaların istifadəsi, yığılması, istehsalı və ötürülməsinin qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında Konvensiya (Ottava Konvensiyası) (1997)
- Balistik Raketlərin Yayılmasının Qarşısının Alınması üzrə Beynəlxalq Davranış Kodeksi (Haaqa Davranış Kodeksi) (2002)
- Kassetli bombalar haqqında Konvensiya (2008)
- Silah Ticarəti Müqaviləsi (2013)
-

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cluster_munitions.shtml
2. <https://www.armscontrol.org/treaties>
3. <https://textbooks.studio/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/voenno-politicheskie-aspektyi-mejdunarodnoy-24932.html>
4. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33219/228006.pdf?sequence=1>

BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİYİN HƏRBİ-SİYASİ ASPEKTLƏRİ

Əfəndiyeva Nərgiz

XÜLASƏ

Beynəlxalq təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyəsi və praktikasında mərkəzi problemlərdən biridir. Beynəlxalq təhlükəsizliyə vahid bir tərif verilməsə də, beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və təcrübəsində beynəlxalq təhlükəsizliyə bilavasitə hərbi təhdidin olmaması kimi baxılır. Bu gün dünya cəmiyyəti qarşısında elə problemlər dayanır ki, onların həllində səmərəli üsullar tapılmasa, beynəlxalq təhlükəsizlik stabil və uzunmüddətli olmayacaqdır.

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Эфендиева Наргиз

АННОТАЦИЯ

Международная безопасность является одной из центральных проблем теории и практики международных отношений. Хотя единого определения международной безопасности не существует, в теории и практике международных отношений международная безопасность рассматривается как отсутствие прямой военной угрозы. Сегодня перед мировым сообществом стоят такие проблемы, что международная безопасность не будет стабильной и долгосрочной, если не будут найдены эффективные методы их решения.

MILITARY AND POLITICAL ASPECTS OF INTERNATIONAL SECURITY

Afandiyeva Nargiz

SUMMARY

International security is one of the central problems in the theory and practice of international relations. Although there is no single definition of international security, in the theory and practice of international relations, international security is viewed as the absence of a direct military threat. Today, the world community is facing such problems that international security will not be stable and long-term if effective methods are not found to solve them.

XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTƏ GÖMRÜK NƏZARƏTİ VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Quluzadə Nicat Vahid oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
nicatqulu98@gmail.com

Açar sözlər: iqtisadiyyat, gömrük, hüquqi tənzimlənmə, ticarət

Ключевые слова: экономика, таможня, правовое регулирование, торговля.

Keywords: economy, customs, legal regulation, trade.

Statik təsirlər adı altında integrasiyaya gedən ölkənin xarici ticarətinə təsirləri kimi gömrük ittifaqlarının təsirləri ayrı-ayrılıqda araşdırıldığında, ticarətin yaradılması və ticarətin yayındırılması təsiri iki şəkildə ortaya çıxır. Ticarət yaradan təsir ticarəti yönləndirici təsirdən çox olarsa, ittifaqın orta resurs səmərəliliyi artır və beləliklə, rifahın artmasına müsbət təsir göstərir. Deməli, gömrük ittifaqına getmək bu ölkə üçün uğurludur.

Fərqli yanaşmada, ticarətin yayındırılması effekti ticarətin yaradılması effektindən çox olarsa, birliyin ümumi resurslarının orta məhsuldarlığı azalır, xərclər artır və ölkələrin rifahı aşağı düşür. Ticarət yaradan təsir rifahın yüksəlməsini təmin edir, çünki bu, aşağı xərclərlə nəticələnir, ticarəti yönləndirici təsir isə yüksək xərclər yaratdığı üçün rifah səviyyəsində azalma yaradır [2].

Gömrük ittifaqları üzv ölkələr arasında ticarəti artırarkən, gömrük ittifaqından kənar üçüncü ölkələrlə ticarət əlaqələrini zəiflədir. Bunun ən mühüm səbəbi gömrükdən kənar ölkələrə tətbiq edilən gömrük tarifləridir. Bu kimi səbəblərdən üzv ölkənin ittifaqdakı digər üzv ölkə ilə ticarəti artır və ya azalır. Bu, İttifaqdan kənar digər ölkələrlə ticarət əlaqələrinə də aiddir.

Ticarət yaradan effekt ittifaq daxilində həmin mal və ya xidməti daha səmərəli istehsal edə bilən istehsalın ölkəyə ötürülməsi ilə əldə edilir. Bu baxımdan ticarətin yaradılması effektinin əsasını müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi təşkil edir. Ticarətin yaradılması effekti nə qədər çox olarsa, gömrük ittifaqına daxil olan ölkələrdə rifah da bir o qədər yüksəlir. Əslində bu təsir ittifaq daxilində ticarət maneələrinin qalması nəticəsində istehsalın yenidən qurulmasının, istehsalın yüksək xərc tələb edən sahələrdən aşağı xərc tələb edən sahələrə keçməsinin və ittifaq daxilində beynəlxalq ticarətin artmasının təbii nəticəsidir.

Gömrük ittifaqına üzv olana qədər ittifaqa üzv olmayan üçüncü ölkələrdən gömrük rüsumu ödəməklə mal verən ölkə ittifaqa daxil olduqdan sonra eyni malları gömrük vergisi ödəmədən digər üzv ölkələrə nisbətən daha ucuz təmin edə biləcək. Eyni şəkildə, ittifaqa daxil olmamışdan əvvəl yüksək xərcə mal istehsal edən ölkə, ittifaqa daxil olduqdan sonra eyni malı daha az xərcə istehsal edən digər üzv ölkədən gömrük rüsumu ödəmədən idxal etməklə yüksək xərcə istehsalına son qoya biləcək.

Avropa İttifaqının yaradılmasının əsasını təşkil edən Roma müqaviləsinin 2-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi; Məqsəd Birlikdə iqtisadi həyatın harmonik inkişafını, Ümumi Bazarın yaradılması və üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətlərinin tədricən yaxınlaşması yolu ilə davamlı və balanslaşdırılmış iqtisadi inkişafı təmin etməkdir. Müqavilənin növbəti maddəsində bu məqsədlərə nail olmaq üçün nələrin edilməsi lazım olduğu bildirilir. İlk növbədə, Birliyə üzv dövlətlər arasında gömrük rüsumlarının və kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması və xaricə qarşı vahid gömrük tarifinin (OGT) tətbiqi vurğulanmışdır [1, s.27].

Gömrük İttifaqına üzv olan ölkələr arasında ticarətdə maneələr aradan qaldırılır və eyni zamanda, Birliyə daxil olmayan üçüncü ölkələrə vahid gömrük tarifi (OGT) (Common

External Tarif-CET) tətbiq edilir. Beləliklə, Birliyə daxil olan ölkələr arasında xarici ticarət asanlaşdırılarkən, Birliyə üzv olmayan ölkələrə qarşı proteksionist siyasətlər davam edir. Birliyin yaradılması nəticəsində İttifaqdan müəyyən müsbət iqtisadi təsirlər yaranır. Bu təsirlərə nəzəri olaraq statik və dinamik təsirlər deyilir.

Gömrük nəzarəti gömrük tənzimlənməsinin əsas institutlarından biridir. Gömrük İttifaqının Gömrük Məcəlləsinin III bölməsi gömrük nəzarətinə həsr edilmişdir. Gömrük İttifaqının Gömrük Məcəlləsinin 4-cü maddəsinə gömrük nəzarəti gömrük ittifaqının gömrük qanunvericiliyinə və üzv dövlətlərin qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etmək məqsədi ilə gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər kompleksidir [3, s.23].

Beləliklə, gömrük nəzarəti konsepsiyasının məzmunu Kioto Konvensiyasının müddəalarına uyğunlaşdırılıb, ona görə gömrük nəzarəti yalnız gömrük qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etməyə yönəldilməlidir.

“Gömrük nəzarəti” anlayışı Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Gömrük Şərtləri Direktorluğunda “qanunlara və qaydalara əməl olunmasını təmin etmək üçün tətbiq edilən, həyata keçirilməsi gömrük orqanlarına həvalə edilən tədbirlər” kimi müəyyən edilmişdir. “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uyğunlaşdırılması haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanın Baş Əlavəsinin “Anlayışların müəyyən edilməsi” 2-ci fəslində gömrük nəzarəti dedikdə gömrük qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə gömrük xidməti tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər kompleksi başa düşülür. Gömrük orqanları tərəfindən mallara tətbiq edilən gömrük yoxlamaları və digər qaydaların həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən həm sənədli, həm də faktiki xüsusi hərəkətlərin həyata keçirilməsi tədbirlər kompleksi başa düşülür. Belə hərəkətlərə aşağıdakılar daxildir: malların yoxlanılması, sənədlərin mövcudluğunun və düzgün doldurulmasının yoxlanılması, hesabların və digər qeydlərin yoxlanılması, nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması, baqajın və şəxsi əşyaların yoxlanılması, rəsmi sorğuların verilməsi və s.

Gömrük nəzarətinin bu cür tərfi dövlət orqanlarının funksiyalarının sadələşdirilməsinə kömək edir və gömrük orqanlarının səylərinin yalnız onlar tərəfindən həyata keçirilə bilən və müəyyən edilmiş qaydada onların səlahiyyətlərinə həvalə edilmiş funksiyaların yerinə yetirilməsinə cəmləşməsinə kömək edir.

Gömrük ittifaqının gömrük nəzarəti ilə bağlı qanunvericiliyi Ümumdünya Gömrük Təşkilatına qoşulmuş gömrük idarələrinə ünvanlanan 10 standart qaydanı təsvir edən Kioto Konvensiyasının 6-cı fəslinə əsasən:

- vergiyə cəlb edilməsindən asılı olmayaraq bütün mallara və nəqliyyat vasitələrinə münasibətdə gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi öhdəliyi;
- gömrük nəzarəti zamanı gömrük hüquq münasibətlərinin iştirakçılarına qoyulan tələblərin minimuma endirilməsi;
- gömrük nəzarəti zamanı risklərin idarə edilməsi sistemindən istifadə;
- yoxlanılan şəxslərin və malların, o cümlədən nəqliyyat vasitələrinin müəyyən edilməsi üçün risk təhlili metodunun tətbiqi;
- risklərin idarə edilməsi sistemindən istifadə edərkən qanuna riayət edilməməsi ehtimalının qiymətləndirilməsinə əsaslanan strategiyanı rəhbər tutmalı;
- audit üsullarının gömrük nəzarəti sisteminə daxil edilməsi;
- üçüncü ölkələrin gömrük xidmətləri ilə əməkdaşlıq, o cümlədən gömrük nəzarəti üsullarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə qarşılıqlı yardım haqqında sazişlərin bağlanması;
- gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə xarici ticarət fəaliyyətinin iştirakçıları ilə əməkdaşlıq, o cümlədən anlaşma memorandumlarının bağlanması;
- gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün informasiya texnologiyalarından və elektron rabitədən istifadə;

- xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilən gömrük əməliyyatlarında elektron rabitə vasitələrindən istifadənin gömrük orqanlarının tələbləri ilə müqayisəsi üçün qiymətləndirilməsi.

Gömrük İttifaqının gömrük qanunvericiliyi Kyoto Konvensiyasının "Gömrük nəzarəti" altıncı fəslində yer alan və gömrük idarələri tərəfindən gömrük nəzarətinin sadələşdirilməsinə və səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tövsiyələrlə bağlıdır.

Təvsiyələrin əsas məzmunu [4]:

- gömrük orqanına beynəlxalq ticarətin artan həcmi səmərəli tənzimləməyə imkan verəcək ümumi gömrük nəzarətindən audit yoxlamasına (sadələşdirilmiş prosedurların tətbiqindən xarici ticarət fəaliyyətinin iştirakçısına gömrük ödənişlərini müstəqil hesablamağa imkan verilməsinə qədər) keçid;

- risklərin idarə edilməsi sisteminin məcburi tətbiqi;

- gömrük nəzarətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;

- ticarət praktikasında dəyişikliklər barədə məlumat əldə etməyə imkan verəcək gömrük idarələri ilə biznes arasında əməkdaşlıq;

- heyətin peşəkarlığının yüksəldilməsi, onun maddi həvəsləndirilməsi, yuxarı rəhbərliyin daimi dəstəyi;

- beynəlxalq cinayətlərin artmasına qarşı mübarizə məqsədilə gömrük orqanları tərəfindən birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

- gömrük əməliyyatları və prosedurlarının aparılması zamanı gömrük orqanları tərəfindən informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi;

- gömrük idarələri arasında məlumat mübadiləsinin yaradılması.

Kyoto Konvensiyasının tövsiyələrinə uyğun olaraq gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi gömrük işçilərinə imkan verir:

- yüksək riskli sahələrə diqqət yetirmək və buna görə də onların sərəncamında olan resurslardan daha yaxşı istifadə etmək;

- gömrük qanunvericiliyinin pozulmasının və xarici ticarət fəaliyyətinin vicdansız iştirakçıların aşkar edilməsi imkanlarının artırılması;

- xarici ticarət fəaliyyətinin vicdanlı iştirakçılarına yardım göstərmək;

- beynəlxalq ticarət axınlarının səmərəliliyini təşviq etmək.

Beləliklə, xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində gömrük nəzarətinin əhəmiyyəti standart qayda 6.1. Kyoto Konvensiyası, gömrük rüsumlarına və vergilərə cəlb edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, gömrük ərazisinə gətirilən və ya bu ərazidən aparılan bütün malların, o cümlədən nəqliyyat vasitələrinin gömrük nəzarətindən keçməsinə nəzərdə tutur. Gömrük qaydalarının pozulmasının əksəriyyəti ödənilən gömrük ödənişlərinin məbləğinin azaldılması məqsədi ilə törədilir, ona görə də gömrük nəzarəti, ilk növbədə, dövlət büdcəsinə gömrük ödənişlərinin tam ödənilməməsinin qarşısının alınmasında və ya xaricdə gömrük ödənişlərinin həyata keçirilməsində qadağa və məhdudiyyətlərin qarşısının alınmasında təsirli vasitə kimi çıxış edir. Eyni zamanda, gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı gömrük orqanları tərəfindən qoyulan tələblər malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsinə və gömrük işi sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsinə maneçilik törətməməlidir.

Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi müəyyən məqsədlərə nail olmağı nəzərdə tutur. Güman etmək olar ki, gömrük nəzarətinin məqsədləri [3]:

- gömrük qanunvericiliyinin bütün subyektləri tərəfindən gömrük qanunvericiliyinə əməl olunmasının təmin edilməsi;

- dövlət və ictimai təhlükəsizliyin, Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının qorunması;

- ictimai asayişin qorunması;

- gömrük işi sahəsində hüquqpozumaların və cinayətlərin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması;

- xarici iqtisadi əlaqələr subyektləri tərəfindən hüquqazidd əməllərin qarşısının alınması;

- fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi.

Elm nəzarətin birmənalı və aydın konsepsiyasını inkişaf etdirməmişdir. Nəzarət sistemi, onun növləri və formaları, nəzarət orqanları haqqında suallar müzakirə olunur. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, dövlət nəzarəti “dövlət idarəçiliyinin vahid spesifik funksiyasının yerinə yetirilməsi zamanı müxtəlif üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilən məcmu fəaliyyətdir”. Digərləri vurğulayırlar ki, sosial idarəetmə sistemlərində nəzarət ən vacib əks əlaqə növüdür, onun vasitəsilə hakimiyyət subyektləri işlərin faktiki vəziyyəti, qərarların icrası haqqında məlumat alırlar [5].

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, nəzarət üç elementdən ibarətdir: qanunun və ya digər ümumi məcburi göstərişin faktiki icrasının yoxlanılması; yol və vasitələrinin yoxlanılması; nöqsanların qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması üçün nəzarət prosesində tədbirlərin görülməsi. Nəzarətin məzmununa aşağıdakılar daxildir: a) nəzarət edilən subyektlərin fəaliyyətinin monitorinqi; b) onların təlimatlara uyğunluğu haqqında hərtərəfli və obyektiv məlumat əldə etmək; c) məlumatların təhlili, d) hüquqpozmalara qarşısının alınması və aşkar edilməsi.

Demək olar ki, bütün dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri nəzarət münasibətlərinə girirlər. Onların bəziləri üçün nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi əsas fəaliyyətdir. Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi hər bir dövlətdə gömrük orqanlarının əsas funksiyalarından biridir. Gömrük nəzarəti inzibati və maliyyə tədbirlərini birləşdirir. İnkişafın hazırkı mərhələsində malların və nəqliyyat vasitələrinin Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən keçirilməsi proseduru bildiriş deyil, icazə verən kimi xarakterizə olunur. Gömrük sərhədindən keçirmənin bu qaydası ilə gömrük orqanlarının nəzarət edən subyekt kimi rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir tərəfdən, Gömrük İttifaqına üzv dövlətlər Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən keçirilən mallara və nəqliyyat vasitələrinə gömrük nəzarəti prosedurunu sürətləndirməyə və sadələşdirməyə, digər tərəfdən, gömrük qanunvericiliyinə əməl olunmasını səmərəli şəkildə təmin etməyə çalışırlar. Risklərin idarə edilməsi sistemlərinin istifadəsinə əsaslanan seçmə gömrük nəzarəti prinsipinə əsaslanır. Gömrük İttifaqına üzv dövlətlərin iqtisadiyyatının vəziyyəti, onların xarici iqtisadi və xarici siyasət əlaqələri, dünya birliyində statusu və nüfuzu gömrük nəzarətinin səmərəliliyindən asılıdır.

Gömrük orqanları gömrük qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etmək üçün tədbirlər görür və aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir [6, s.14]:

- gömrük nəzarətini həyata keçirir, gömrük əməliyyatlarının və gömrük nəzarətinin aparılması üsullarını təkmilləşdirir, Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən ticarətin sürətləndirilməsinə şəraitin yaradılması;

- gömrük ittifaqına üzv dövlətlərin xarici ticarətinin inkişafına kömək etmək;

- gömrük rüsumlarını, vergiləri, antidempinq, xüsusi və kompensasiya rüsumlarını, gömrük rüsumlarını almaq, göstərilən rüsumların, vergilərin və ödənişlərin düzgün hesablanmasına və vaxtında ödənilməsinə nəzarət etmək, onların tutulmasının təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək;

- malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük ittifaqının gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydasına əməl olunmasını təmin edilməsi;

- Gömrük İttifaqına üzv dövlətlərin ərazisində malların və beynəlxalq daşımaların nəqliyyat vasitələrinin Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydasına əməl olunmasını təmin etmək;

- Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən keçirilən mallara qoyulan qadağalara və məhdudiyyətlərə əməl olunmasını təmin etmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində əqli mülkiyyət obyektlərinə hüquqların müdafiəsini təmin edir;
- qaçaqmalçılıq və digər cinayətlərə, gömrük işi sahəsində inzibati xətalara qarşı mübarizə aparmaq, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, silah və döyüş sursatlarının, mədəni sərvətlərin, radioaktiv maddələrin, nəqli kəsilməkdə olan heyvan və bitki növlərinin, onların hissələrinin gömrük sərhədindən qanunsuz dövriyyəsinə son qoymaq;
- Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən keçirilən törəmələri, əqli mülkiyyət obyektlərini və digər əşyaları, habelə üzv dövlətlərin hava limanlarında beynəlxalq terrorizmlə mübarizəyə və beynəlxalq mülki aviasiyaın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilənin qarşısının alınmasına köməklik göstərmək;
- dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin mənəviyyatının, insanların, heyvanların və bitkilərin həyat və sağlamlığının qorunması, təbii mühitin mühafizəsi, gömrük ittifaqının ərazisinə gətirilən malların istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə kömək etmək;
- öz səlahiyyətləri daxilində Gömrük İttifaqına üzv dövlətlərin beynəlxalq müqavilələrinə və milli qanunvericiliyə uyğun olaraq malların və nəqliyyat vasitələrinin Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən keçirilməsi ilə bağlı valyuta əməliyyatlarına nəzarəti həyata keçirmək;
- Gömrük İttifaqına üzv dövlətlərin ixrac və tranzit potensialının inkişafına töhfə vermək, ixracın strukturunu optimallaşdırmaq, gömrük tənzimlənməsindən istifadə etməklə milli istehsalçıların maraqlarını qorumaq, gömrük nəzarəti sistemini daim təkmilləşdirmək və ixracın optimal istifadəsinə töhfə vermək;
- Gömrük İttifaqına üzv dövlətlərin valyutasının, qiymətli kağızlarının Gömrük İttifaqının gömrük sərhədindən keçirilməsinə nəzarəti həyata keçirərkən cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılmasına (yuyulmasına) və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə tədbirlərinin görülməsini təmin etmək;
- maraqlı şəxslərə gömrük hüquq münasibətləri sahəsində onların hüquq və vəzifələrini izah etmək, beynəlxalq daşımaların mallarına və nəqliyyat vasitələrinə münasibətdə gömrük əməliyyatlarının aparılması zamanı xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına hüquqlarının həyata keçirilməsində öz səlahiyyətləri daxilində köməklik göstərmək;
- Gömrük İttifaqına üzv dövlətlərin gömrük işi ilə bağlı beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin edir, xarici dövlətlərin gömrük və digər səlahiyyətli orqanları, gömrük işi ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir;
- gömrük işi sahəsində məlumatlandırma və məsləhətləşməni həyata keçirmək, dövlət orqanlarını, təşkilatları və vətəndaşları gömrük işi ilə bağlı müəyyən edilmiş qaydada məlumatlarla təmin etmək.

Göründüyü kimi, gömrük orqanlarının həyata keçirdiyi birinci və təbii ki, ən mühüm funksiya gömrük nəzarətidir. Gömrük nəzarəti gömrük hüququnun əsas institutlarından biridir. İxtisaslaşdırılmış nəzarət orqanları arasında gömrük orqanları da var. Onların fəaliyyət sahəsi sosial münasibətlərin konkret sahəsi kimi tanınır. Nəzarət olunan subyektlər qrupu xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən təmsil olunur. İqtisadiyyatın səmərəli inkişafı üçün gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi gömrük sərhədindən ticarətin sürətləndirilməsinə şərait yaradan şəkildə baş verməlidir.

Nəticə etibarilə, Kioto Konvensiyasının müəyyən gömrük prosedurları və ya əməliyyatları və gömrük nəzarəti formalarının tətbiqi ilə bağlı standart qaydaları Konvensiyaya üzv dövlətlərə milli qanunvericiliklə müvafiq qaydaları müstəqil şəkildə müəyyən etmək imkanı verir. Eyni zamanda, gömrük tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyin hüquqi normalarının şəffaflığını təmin edən ümumi yanaşmaların işlənilməsi

hazırlanması və gömrük nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə standartların təkmilləşdirilməsi təklif edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Viner, J. (2015). The Customs Union Issue (1th Ed.). London: Stevens & Sons Ltd, Carnegie Endowment for International Peace.
2. Kabaalioglu, H. (2016). A'dan Z'ye Gümrük Birliğı. İstanbul: Toprakbank Yayınları.
3. Сенотрусова С.В. Таможенный контроль в Российской Федерации: монография. М.: РГТЭУ, 2009. 163 с.
4. Свинухов В.Г. Налогообложение участников внешнеэкономической деятельности: учебник. М.: Магис, 2010. 447 с.
5. Сенотрусова С.В. Таможенный контроль: учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2013. 142 с.
6. Свинухов В.Г., Сенотрусова С.В. Таможенное право: учебник. М.: ИНФРА-М, 2013. 447 с.

XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTƏ GÖMRÜK NƏZARƏTİ VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Nicat Quluzadə

XÜLASƏ

Məqalədə gömrük nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin əsas aspektləri nəzərdən keçirilir. Gömrük nəzarətinin anlayışı, həyata keçirilməsinin məqsədi, həyata keçirilməsi formaları və üsulları müəyyən edilmişdir. Avropa İttifaqı gömrük nəzarətini gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən malların hərəkətinə nəzarət etmək üçün müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsi kimi müəyyən edir; sənədlərin, təsərrüfat hesablarının və digər sənədlərin mövcudluğunun və həqiqiliyinin yoxlanılması; şəxslər tərəfindən və ya onlardan ayrıca daşınan nəqliyyat vasitələrinin, baqajın və malların yoxlanılması; gömrük nəzarətindən keçən mallarla bağlı gömrük qaydalarına riayət olunmasını təmin etmək üçün rəsmi sorğular göndərmək və digər tədbirlər görmək kimi müəyyən edilir.

ТАМОЖЕННЫЙ КОНТРОЛЬ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕГО ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ

Ниджат Гулузаде

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены основные аспекты правового регулирования таможенного контроля. Определено понятие таможенного контроля, цель осуществления, формы и методы осуществления. В Европейском Союзе таможенный контроль определяется как осуществление должностными лицами таможни определенных действий по контролю за перемещением товаров; проверка наличия и подлинности документов, счетов и других документов; досмотр транспортных средств, багажа и товаров, перевозимых лицами или отдельно от них; определяется как направление официальных запросов и принятие иных мер по обеспечению соблюдения таможенных правил в отношении товаров, проходящих таможенный контроль.

CUSTOMS CONTROL OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY AND ITS LEGAL REGULATION

Nijat Guluzadeh

SUMMARY

The main aspects of the legal regulation of customs control are reviewed in the article. The concept of customs control, the purpose of implementation, the forms and methods of implementation have been defined. The European Union defines customs control as the implementation of certain actions by customs officials to control the movement of goods; verification of the existence and authenticity of documents, business accounts and other documents; inspection of vehicles, baggage and goods transported by persons or separately from them; is defined as sending official requests and taking other measures to ensure compliance with customs regulations related to goods passing through customs control.

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Allahverdiyeva Pərvin Kazım qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
[mail:pervinmli27@gmail.com](mailto:pervinmli27@gmail.com)
Dos. Ələsgərova Flora Qəməndər qızı

Açar sözlər: sahibkarlıq, kiçik və orta sahibkarlıq, neft sektoru, biznes, qeyri-neft sektoru, müəssisə.

Ключевые слова: владение, малые и средние предприятия, нефтяной сектор, бизнес, ненефтяной сектор, предприятие

Keywords: ownership, small and medium enterprises, oil sector, business, the non-oil sector, enterprise.

Kiçik və orta sahibkarlıq ölkələrin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır. Bu gün Azərbaycanla kiçik və orta sahibkarlıq öz inkişafının kritik mərhələsini keçir. Dünyada son illərin makroiqtisadi sarsıntıları hər ölkədə, xüsusən də, neft hasilatına əsaslanan iqtisadiyyata malik ölkələrdə özünü biruzə verdi. Hesab edirik ki, kiçik və orta istehsal müəssisələri iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması, rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, əlavə iş yerlərinin yaradılması, struktur dəyişikliyi və yenilənmənin həyata keçirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Kiçik və orta sahibkarlıqların tərifini müəyyən edən bir neçə əsas meyarlar mövcuddur ki, bu meyarlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- Zaman
- İqtisadi səviyyə
- Sənayeləşmə səviyyəsi
- İstifadə olunan istehsal texnikası
- İstehsal olunan məhsulun xüsusiyyətləri
- Yaradılma və tədqiqat

Kiçik və orta sahibkarlıqların iqtisadiyyata verdiyi töhfələri ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, sözügedən müəssisələr kommersiya və sənaye strukturunun zəruri hissəsidirlər. Əlavə olaraq onlar, iqtisadiyyatın dinamizminin və canlılığın qaynağıdırlar. Bu cəhətdən kiçik və orta sahibkarlıqların ölkəmiz üçün faydalarını və əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar.

- Əməkətutumlu texnologiya ilə işləmək və resurslardan istifadə etməklə ümumillə məşğulluq yaratmağa və işsizliyin azaldılmasına töhfə verir.
- Tələb dəyişikliyinə zamanla daha asan uyğunlaşmaq.
- İri müəssisələr tərəfindən istehsal olunan mal və xidmətləri istehsal etməklə onları rəqabət mühitinə cəlb edərək iqtisadiyyata canlılıq gətirmək.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıqların bir neçə ortaq xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- İşçilərin sayı az olduğuna görə müəssisədə yuxarı rəhbərliklə işçi arasında iyerarxiya mövcud deyil, həm işgötürən işçi münasibətləri, həm də biznes müştəriləri arasında sıx əlaqə mövcuddur.
- İstehsal olunan məhsul və ya göstərilən xidmətlərin çeşidində məhdudiyyətlər vardır. Öz kapitalı ilə başlayan biznes fəaliyyətinin sonrakı dövrlərdə davamlılığını təmin etmək üçün lazım olan maliyyə resurslarının tapılmasında çətinlik yaranır.
- Fəaliyyətdə olduğu ərazidə və ya yaxın yerlərdə satış edə və xidmət göstərə bilirlər.

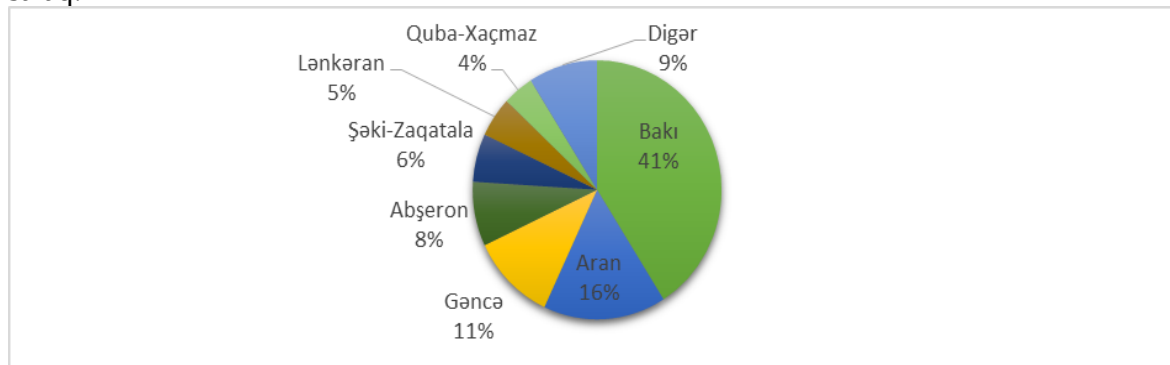
Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün sahibkarlığın inkişafı mühüm şərtlərdən biridir. Bu səbəbdən həm rayonlarda, həm də şəhərlərdə bu sahənin inkişafını təmin etmək dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Sahibkarlığın dirçəldilməsi, sahibkarların dəstəklənməsi, mövcud və yarana biləcək problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlərə baxmayaraq, sahibkarlıq sahəsində problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu və ya digər məsələlər qeyri-neft sektorunun inkişafını ləngitdiyi üçün bu, həmişə hökumətin diqqət mərkəzindədir. Ona görə də istər rayonlarda, istərsə də şəhərlərdə sahibkarlığın inkişaf aspektləri məsələsi bu gün də aktualdır. Son illərdə Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıqların inkişafını onların sayına baxdıqda anlamaq mümkündür. Bu müəssisələrin sayı 2015-ci ilə qədər kəskin sürətdə artmışdır. 2015-ci ildə ölkədə baş verən devalvasiya kiçik və orta sahibkarlıqlara da öz təsirini göstərmişdir. Sonrakı illərdə, yəni 2016-2017-ci illərdə bu müəssisələrin sayı kəskin şəkildə azalmışdır. 2015-ci ilin dekabr ayında manatın dollara nisbətində ucuzlaşması nəticəsində müəssisələr tərəfindən xaricdən idxal olunan məhsulların qiymətində artım müşahidə olunub. Beləliklə ticarət dövriyyəsinə dollarla edən müəssisələr ikiqat çətinliklə üzləşmişdir. Bunun nəticəsində bir çox müəssisələr fəaliyyətini dayandırmışdır. Aşağıdakı cədvəldə 2016-2017-ci illərdə kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin sayının kəskin azaldığını görmək mümkündür.

Cədvəl: Fəaliyyətdə olan müəssisələrin sayı

İllər	2013	2014	2015	2016	2017
Ümumi	165277	186898	196327	191695	169603

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

Kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin regionlar üzrə bölgüsünə nəzər salaq:

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

Bu tip müəssisələrin regionlar üzrə paylanmasında görürük ki, Bakıda mövcud olan iqtisadi imkanlar, bəzi regionlarda iş yerlərinin azlığı, həmçinin Bakının paytaxt şəhər olması, əhalinin çoxluğu kimi səbəblər sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin əsasən Bakıda fəaliyyətə başlamasına səbəb olur. Bakıdan sonra Sumqayıt və Gəncədəki ümumi müəssisələrin sayı ölkədəki bütün müəssisələrin sayının 61 %-ni təşkil etməkdədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı neft sektoruna bağlı olaraq inkişaf etmişdir, bu da kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Neft sektorunun artması nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı da ümumi iqtisadi sıçrayışa səbəb oldu. Lakin son illərdə neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi nəticəsində görülmüşdür ki, qeyri-neft sektorunda da geriləmə olmuşdur. Kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələr kiçik iqtisadi vahidlərdir və tək-tək nəzərdən keçirsək onların

iqtisadiyyata verdiyi töhfələr önəmsiz görünə də, ümumi götürdükdə onların iqtisadiyyata və cəmiyyətə verdiyi fayda çox böyükdür.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün güclü potensial və geniş imkanlar mövcuddur. Dünya iqtisadiyyatında bu müəssisələrin göstəricilərini və eyni zamanda Azərbaycandakı müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu müqayisə etsək ortalama bütün göstəricilərdə Azərbaycanın geridə qaldığını görə bilərik. Azərbaycanda kiçik və ya orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələr iqtisadiyyatda dirçəlişə digər ölkələrdəki qədər təsir göstərə bilmirlər. Bunun qarşısının alınması üçün dövlət iqtisadi siyasi proqramlar, strateji yol xəritəsi hazırlamışdır.

1992-ci il dekabrın 5-də ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi və iqtisadi tənzimlənməsini nəzərdə tutan “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edilmişdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının forma və üsullarını, sahibkarların dövlət orqanları və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yaratdığı qurumlar ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirir. Bundan əlavə 1999-cu ildə Ümumilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi” haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun hər kəsin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuş azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməyən digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququnun həyata keçirilməsi məqsədi daşıyır və Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığa dövlət köməyinin iqtisadi, hüquqi, təşkilati əsaslarını, forma və üsullarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü ildə hakimiyyətə gəlişindən sonra, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı dövlət prioritetinə çevrildi və 2004-cü ildən etibarən bir-birini izləyən dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023 illər regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün dövlət proqramları) regionlarda sahibkarlığın inkişafına böyük təkan verdi.

2015-ci ildən sonra sahibkarlıq sahəsində Strateji Yol Xəritələri və Dövlət proqramları qəbul edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə ölkə iqtisadiyyatı üzrə 12, o cümlədən iqtisadiyyat üzrə 11 Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilib. Bu sənədlərdən biri olan “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın vəziyyəti təhlil edilərək ətraflı məlumat verilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən uğurla həyata keçirilən iqtisadiyyatın inkişafı siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri özəl sektora verilən hərtərəfli dəstəkdir. Belə ki, 31 iyul 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ləğv edilmiş və Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxs təsis edilmişdir.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə mikro, kiçik, orta və iri müəssisələrin bölgüsü meyarları təsdiq edilib.

Biznes aktivlərinin ölçüsünə görə kateqoriyalar	İşçilərin ortalama sayı	İllik gəlir (ig)
Mikro sahibkarlıq	1-10	$ig \leq 200$
Kiçik sahibkarlıq	11-50	$200 < ig \leq 3000$
Orta sahibkarlıq	51-250	$3000 < ig \leq 30000$
İri sahibkarlıq	251 və daha çox	$30000 < ig$

Bu kriteriyalara görə illik gəliri 200000 manata qədər olan və işçilərinin sayı 10dan çox olmayan sahibkarlıq mikro sahibkarlıq, 200000 manatdan 3 milyon manata qədər illik gəliri və 11-50 işçiyə sahib sahibkarlıqlar kiçik sahibkarlıq, illik gəliri 3 milyondan 30 milyona qədər, işçilərinin sayı 51-250 olan sahibkarlıqlar orta sahibkarlıq, illik gəliri 30 milyondan yuxarı, işçilərinin sayı 250-dən çox olan sahibkarlıqlar iri sahibkarlıqlar hesab olunur. Belə bir fərq bütün dünyada mövcuddur və vergi güzəştlərinin tətbiqi üçündür. Lakin Azərbaycanda həm dövlət büdcəsi, həm də Vergilər Nazirliyi tərəfindən verilən müxtəlif güzəştlərin həcmi müəyyən etmək üçün bu siyahıya mikro sahibkarlıqlar da əlavə edilib.

Cədvəl: Fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıqların sayı

Göstəricilər	Ümumi	2019	
		Daxil olmaqla	
		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar
Biznes aktivlərinin ümumi sayı	271304	31196	240108
Mikro biznes aktivlərinin sayı	262622	22514	24018
Kiçik sahibkarlıqların sayı	5956	5956	-
Orta sahibkarlıqların sayı	2726	2726	-

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin əksəriyyətini - 89%-ni fərdi sahibkarlar təşkil edir ki, bu da fərdi sahibkarlığın yaradılması və qeydiyyatının son dərəcə sadə olduğunu göstərir.

Azərbaycanda bu gün də sahibkarlıq sahəsində problemlər qalmaqdadır. Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və məşğulluğun təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Avropa ölkələrində bütün müəssisələrin 93%-in işçi sayı 10 nəfərdən azdır. Ümumi işçilərin 67%-i mikro, kiçik və orta müəssisələrdə çalışır və ümumi əlavə dəyərin 58%-ni təşkil edir. Unudulmamalıdır ki, bəzi vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi investisiya təşviqi meyarları üçün mühüm amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
2. Əlizadə. Ş., (2015) "Bazar Münasibətləri Şəraitində Kiçik Və Orta Sahibkarlığın İnkişafına Dövlət Dəstəyinin Hüquqi Təminatının Təkmilləşdirilməsi Məsələləri"
3. Akdağoglu. G. (2014) "KOBİ'lerin Finansman Kaynaklarından Yararlanma Durumunun İncelenmesi".
4. <https://e-qanun.az>
5. www.stat.gov.az/source/trade/

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Allahverdiyeva Pərvin

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında siyasi, sosial və iqtisadi sahələrdə ilk vaxtlar tənəzzül sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərsə də, demək olar ki, sonrakı dövrlərdə bu sahədə sabitlik, inkişaf üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmişdir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsirini qeyd etmək lazımdır. Çünki belə müəssisələrin sayı artarsa, işlə təmin olunanların sayı artar və iş axtarmaq üçün başqa ölkələrə gedən yerli əhəlinin sayı da azalar.

СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Аллахвердиева Первин

АННОТАЦИЯ

Хотя спад в политической, социальной и экономической сферах в Азербайджанской Республике изначально оказал негативное влияние на развитие предпринимательства, можно сказать, что в последующие периоды усиление государственной поддержки стабильности и развития в этой сфере помогло улучшить предпринимательскую деятельность. Необходимо отметить положительное влияние развития малого и среднего предпринимательства на экономику страны. Потому что если количество таких предприятий увеличится, то увеличится количество занятых, а также уменьшится количество местных жителей, выезжающих в другие страны на поиски работы.

METHODS OF TARIFF REGULATION OF FOREIGN TRADE RELATIONS

Allahverdiyeva Parvin

SUMMARY

Although the recession in the political, social and economic spheres in the Republic of Azerbaijan initially had a negative impact on the development of entrepreneurship, it can be said that in the later periods, the strengthening of state support for stability and development in this field helped to improve the entrepreneurial activity. It is necessary to note the positive impact of the development of small and medium enterprises on the country's economy. Because if the number of such enterprises increases, the number of employed people will increase and the number of local people going to other countries to look for work will also decrease.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İNKİŞAF SİYASƏTİNİN STRATEJİ PRIORİTETLƏRİ

s.e.f.d. Əhmədova Şəfəq Firudin qızı
shafaq.ahmadova@gmail.com
Qarayeva Xədicə Səfiyar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
xediceqarayeva42@gmail.com

Açar sözlər: milli inkişaf strategiyası, dayanıqlı inkişaf məqsədləri, dövlət proqramı, regionların inkişafı.

Key words: national development strategy, sustainable development goals, state program, development of regions.

Ключевые слова: национальная стратегия развития, цели устойчивого развития, государственная программа, развитие регионов.

Ötən əsrin sonralında Azərbaycan çətin tarixi dövr yaşasa da, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında inkişaf və təkamül yolunu keçərək təhlükəsiz və sabit müasir həyat səviyyəsində ölkə kimi tanındı. Cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri gücləndi, ölkənin beynəlxalq nüfuzu artdı, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu uğurla həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın milli inkişafında keçdiyi bu yolu və inkişaf strategiyasının formalaşdırılması məqalənin əsas araşdırılan problemi hesab etmək olar.

Məqalənin əsas məqsədi isə Respublikamızın milli inkişafının, həmçinin, sosial-iqtisadi sferadakı inkişaf və müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş bir ölkənin əldə etdiyi bu nailiyyətlərin necə ərsəyə gəlməsinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün məqalədə tarixi, statistik, sistem təhlil *metodlarından* istifadə olunaraq yuxarıda qeyd edilən istiqamətdə təhlil aparılmışdır. Həmçinin, elmi-nəzəri əsərlərdən, ekspertlərin rəylərindən, sənədlərdən və statistik materiallardan istifadə edilmişdir. Məqalənin bütün mərhələlərində analitik metoddan istifadə edilmişdir.

Problemin işlənmə dərəcəsini tədqiq etdikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızın inkişafı Həsənov Ə., Şəkəraliyev A., Babaoğlu H. və digər alimlər tərəfindən geniş araşdırılan mövzulardan biridir. Eləcə də, bu sahədə müxtəlif qəbul olunmuş qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar və digər normativ-hüquqi aktlar da burada öz əksini tapmışdır. Prezident İlham Əliyev hər zaman öz nitqində ölkəmizin milli inkişaf strategiyasının və bununla bağlı olaraq, regionların inkişafının önəmini vurğulayır. Bütün yuxarıda qeyd olunanlar məqalənin yazılmasında nəzərə alınıb.

Məqalənin strukturu. Məqalə üç hissədən ibarətdir. Birincisi, Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasının tarixi xronoloji aspektdən bölünməsidir. İkinci hissədə mövzunun predmeti ilə bağlı olan normativ-hüquqi aktlarına, Prezidentin bununla bağlı verdiyi göstərişlərinə yer ayrılıb. Üçüncü mərhələdə isə məqalə ölkənin bu sahədə müasir beynəlxalq proqramlara qoşulması və bugünkü postmüharibə dövrünün reallıqlarını nəzərə alıb, azad olunmuş ərazilərdə inkişaf planına dair layihələrin tədqiq edilməsinə həsr edilib.

İnkişaf hər hansısa bir obyektin cəmiyyət və keyfiyyəti nöqtəyi-nəzərdən müsbət yöndə dəyişməsi deməkdir. Bununla bağlı olaraq, inkişaf strategiyası dövlətin məqsədlərinin formalaşdırılmasını, onların həyata keçirilməsini təmin edir və onun iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə yönəlir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan suveren, unitar, müstəqil, inkişaf etməkdə olan respublikadır və onun inkişafının təməl sütunlarından birini təşkil edən özünün milli inkişaf planıdır. Bununla bağlı olaraq, milli inkişaf planı anlayışını milli inkişaf strategiyasının struktur ünsürü hesab etmək olar, çünki məhz strategiyanın müəyyən bir xətt üzrə ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi planla əlaqədardır. Milli inkişaf strategiyası ölkənin geosiyasi,

iqtisadi, hərbi-strateji, ictimai-siyasi, maddi, mədəni və həmçinin, mənəvi inkişafını özündə əks etdirir. Təsədüfi deyildir ki, hər bir dövlətin yüksələn dinamika ilə inkişaf etməsinin başında duran amillər məhz yuxarıda sadalananlardan ibarətdir.

Əsasən, Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf strategiyasının formalaşmasını bir neçə mərhələyə bölmək mümkündür. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi xronoloji ardıcılıq ilə sıralamaq olar:

1.1991-ci ildən-1993-cü ilə qədər davam edən dövr. Həmin dövr müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycan Respublikasının keçdiyi inkişaf yolunu əhatə etməkdədir. Respublikamızın milli inkişafının ilkin mərhələsi olan bu zaman kəsiminə 18 oktyabr müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktının qəbul edilməsi və 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişinə qədər olan həm siyasi, həm iqtisadi sferada cərəyan edən hadisələr aid edilir.

2.Milli inkişafımızın ikinci mərhələsi isə 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın çağırışı ilə hakimiyyətə qayıdışından başlayır. Belə ki, bu dövrdən sonra baş verən inkişaf proseslərinin hər biri məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin uğurlu dövlət siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrün ən xarakterik xüsusiyyəti isə, şübhəsiz ki, azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılmasıdır. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasətinin davamı olaraq hazırda ölkəmiz yüksələn dinamika ilə inkişaf etməkdədir.

Bu məqalədə diqqətimizi ona ayırırıq ki, Azərbaycanın milli inkişaf siyasətinin konseptual əsaslarını, başlıca prinsiplərini, strateji vəzifə və tələblərini də müstəqil dövlətin qurucusu ümummilli lider Heydər Əliyev müəyyənləşdirmiş, bunu 1993-2003-cü illərdə dönmədən həyata keçirmişdir [1, s.111]. Bununla bağlı olaraq, hazırda Prezident İlham Əliyev banisi ümummilli liderimiz Heydər Əliyev olan milli inkişaf strategiyasını uğurla davam etdirir.

3.Milli inkişafımızın üçüncü mərhələsi isə XXI əsrin əvvəlindən başlayır. Həmin dövr isə ümummilli lider Heydər Əliyevin banisi olduğu milli inkişaf planını uğurla və layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Əsas etibarilə, bu dövr Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra milli inkişaf yolunda həyata keçirdiyi addımlarla əhatə olunmuşdur.

Digər bir tərəfdən dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004-2008-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır [6] Başlıca olaraq, bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır [7].

2003-2018-ci illərdə inkişafə bağlı realizə olunmuş proqramlar nəticəsində Azərbaycan sürətlə inkişaf edən ölkələr siyahısına düşdü. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,8 dəfə, sənaye istehsalı 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,7 dəfə artdı və qeyri-neft ixracı 1,4 dəfə çoxaldı. Azərbaycan valyuta ehtiyatları 1,8 milyard dollardan 46 milyard dollara çatdırıldı. 2003-2018-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollar investisiya qoyuldu. [7]

Bununla bağlı olaraq, ümummilli lider Heydər Əliyevin banisi olduğu Respublikamızın inkişaf planını uğurlu siyasəti ilə davam etdirən Prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra onun bu sahədə həyata keçirdiyi başlıca layihələri regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində olmuşdur. Buna isə ən bariz nümunə Prezident İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü ildə imzaladığı fərmanla “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”dır. Bu proqram çərçivəsində sosial-iqtisadi inkişafı nəzərdə tutulan rayonlara Abşeron, Gəncə-Qazax, Lənkəran, Aran, Quba-

Xaçmaz, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan və Naxçıvan iqtisadi rayonları aid edilirdi.

Bu gün də Prezident İlham Əliyev ölkəmizin milli inkişafı sahəsində dövlət proqramları və bir çox əhəmiyyətli sənədlər imzalamaqdadır. Onlardan biri də 2022-ci ilin iyun ayında imzalanan “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”dır. Bununla bağlı Prezident İlham Əliyev Sərəncam imzalayıb.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızın inkişafı ilə bağlı imzalanan hüquqi aktlardan biri də Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan 2030:sosial-iqtisadi dair Milli Prioritetlər” haqqında sərəncamıdır. Bu sənəddə qarşıdakı onillikdə aşağıdakı beş milli prioritetin reallaşdırılması nəzərdə tutulub:

1. Artan, dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın mövcudluğu;
2. Sosial ədalətə əsaslanan inkluziv və dinamik cəmiyyət;
3. Müasir innovasiyalı məkan və rəqabətli insan kapitalı;
4. İşgaldan azad olunmuş ərazilərimizə böyük qayıdış;
5. “Yaşıl artım” ölkəsi və təmiz ətraf mühit.

Ümumiyyətlə, Respublikamızın milli inkişaf siyasəti bir neçə istiqamət üzrə getməkdədir. Belə ki, həmin istiqamətlərə siyasi, sosial, mədəni, iqtisadi sferalarda gedən inkişaf aid edilə bilər.

Milli inkişaf siyasəti ilə yanaşı, müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra milli təhlükəsizlik siyasəti də önəmli istiqamətlərdən biri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki anlayış bir-biri ilə paraleldir. Bu, ən başlıca olaraq, onunla izah oluna bilər ki, təhlükəsizliyi tam təmin oluna bilməyən heç bir dövlətdə milli inkişaf tendensiyasından söhbət gedə bilməz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf siyasətinin başlıca prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- I. İctimai-siyasi sabitliyin yaradılması və habelə bunun qorunub saxlanılması;
- II. Güclü dövlət və səmərəli idarəçiliyin qurulması;
- III. Cəmiyyətin bölünməzliyi və vahid vətəndaş birliyinin mövcud olması;
- IV. Çevik iqtisadi siyasətin yürüdülməsi və bunun nəticəsində iqtisadi inkişafa nail olunması;
- V. Balanslaşdırılmış xarici siyasət;
- VI. Tarazlı surətdə gedən daxili inkişaf;
- VII. Vətəndaşların milli iradə və sağlam əqidə ilə tərbiyə edilməsi və vahid milli ideyanın ətrafında birləşmək.

Başqa sözlə, Respublikamızın müstəqillik illərində nail olduğu yüksək iqtisadi nailiyyətlərin milli inkişaf modeli ilə bağlılığı bu gün aksiom kimi qəbul edilir [5]. Həmin bu aksiom isə özündə bir sıra prinsiplə inkişaf nüanslarını əks etdirir ki, onlara da uğurlu antiböhran konsepsiyası, insan amilini ön plana çəkən sosialyönlü siyasət, qeyri-neft sektorunun Respublikamızın inkişafında lokomotivə çevrilməsi və yeni geosiyasi reallığın ölkənin iqtisadi inkişaf potensialının gücləndirilməsini aid edə bilərik.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikasında gedən milli inkişaf prosesi qlobal mühitə inteqrasiya olunaraq da hərəkət etməkdədir. Bu isə başlıca olaraq ölkəmizin inkişaf sferasında qoşulduğu beynəlxalq proqramlarda və sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Onlardan biri də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəbul etdiyi “Dayanıqlı inkişaf məqsədləri”dir. Bütün dünya dövlətlərini əhatə edən dayanıqlı inkişaf məqsədləri özündə yoxsulluğun azaldılması, aclığa son qoyulması, dünyada yaxşı və yüksək səviyyədə səhiyyənin mövcudluğu, gender bərabərliyi, keyfiyyətli təhsil, iqtisadi artım və innovasiya və bərabərsizliyin aradan qaldırılması kimi məsələləri özündə əks etdirir. Ölkədə gedən inkişaf nöqtəyi-nəzərindən dövlətimiz BMT-nin dayanıqlı inkişaf ilə bağlı olaraq 2015-ci il 25-27 sentyabr tarixlərində keçirilmiş sammitdə qəbul etdiyi 17 məqsədə qoşularaq onları realizə

etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsinə sadiqliyinin əsas göstəricisi 2016-cı ildə Prezident İlham Əliyevin “Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılmasına dair” fərmanı imzalanması hesab oluna bilər. Digər bir tərəfdən isə ölkəmizdə 2018-ci ildə Dayanıqlı İnkişaf üzrə Bakı Forumu təşkil olunmuşdur.

Dünya dövlətlərinin 2030-cu ilə qədər müəyyən edilən dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün hansı mövqedə olduğunu qiymətləndirmək məqsədilə “Dayanıqlı İnkişaf 2022” hesabatı hazırlanmışdır. 2022-ci il üçün hazırlanmış hesabat sənədində ölkəmiz ötən il ilə müqayisədə 5 pillə irəliləyərək mümkün 100 baldan 73,5 bal toplamışdır. Belə ki, hazırda Azərbaycan dünyanın 163 ölkəsi arasında “davamlı inkişaf məqsədləri (DİM) indeksi” üzrə 50-ci yerdə qərarlaşıb [6].

Bununla bağlı olaraq, Respublikamızda dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi yönündə digər işlər də görülmüşdür ki, bu işlər isə öz növbəsində sırf dayanıqlı inkişaf məqsədlərində göstərilən müvafiq 17 məqsədi və həmçinin, 169 hədəfi əks etdirməkdədir. Buna misal olaraq isə ölkəmizlə yoxsulluqla mübarizədə həyata keçirilən kompleks tədbirləri göstərə bilərik. Belə ki, “2003–2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, eləcə də “2008–2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” hazırlanaraq uğurla icra olunmuşdur.

Hazırda başlıca məqsədlərdən biri ölkəmizi inkişaf etmiş dövlətlər sırasına daxil etməkdən ibarətdir. Bu gün ölkədə aparılan hər bir iqtisadi islahatın əsasında sosial problemlərin aradan qaldırılması, həmçinin, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və hər bir vətəndaşın sosial rifahının artırılmasına imkan verən mühitin yaradılması məqsədi dayanmaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən bu istiqamətlər əsasında da müvafiq tədbirlər həyata keçirilməkdə davam edir. Belə bir inkişaf mühitinin yaradılması isə dayanıqlı iqtisadi inkişafın reallaşdırılmasının əsas təminatıdır. Azərbaycan hazırda bütün sahələrdə öz inkişaf nümunəsini ortaya qoyaraq özünü dünyaya güclü, müstəqil və müasir inkişaf edən ölkə kimi tanıtmışdır. Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə bəyan edib ki, qarşıda duran əsas strateji vəzifə Azərbaycanın müstəqilliyini daha da möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünün qorunması və bütün sahələr üzrə onu dünyanın inkişaf etmiş, rəqabətədavamlı ölkələri sırasına çıxarmaqdır. Respublikamızın iqtisadi inkişaf dinamikası əvvəllər resurslara əsaslanırdısa, hazırda güclü iqtisadi şaxələndirmənin nəticəsi olaraq qeyri-neft sektoru üstün artım tempinə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının gələcək dövrləri əhatə edən milli inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətləri içərisində “Qarabağa böyük qayıdış” ideyası mühüm yer tutur. Bununla əlaqədar, ölkəmizdə bir sıra fəaliyyət istiqamətləri həyata keçirilməkdədir. Belə ki, 4 yanvar 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin fərmanı əsasında Qarabağ Dirçəliş Fondu publik hüquqi şəxs təsis edilmişdir. Fond Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində dayanıqlı və davamlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə yaradılmışdır. Fond daxilində Qarabağın dilbər guşələri ilə bağlı olaraq bir çox layihələr hazırlanıb həyata keçirilməkdədir. Onlardan biri “Zəfərdən dirçəlişə”-Zəngilanda meşə massivinin salınması layihəsidir. Məlumdur ki, erməni vandalizmi nəticəsində işğal altında qaldığı müddətdə torpaqlarımız ekoloji cəhətdən bir çox vəhşiliyə məruz qalmışdır. Bu istiqamətdə isə lazım olan bütün təmir-bərpa işləri dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilməkdədir.

Həmçinin, Qarabağda həyata keçirilən layihələrdən biri də digər dünya dövlətlərinin də istifadə etdiyi “Ağıllı kənd” layihəsidir. “Ağıllı kənd” layihəsinin əsas məqsədi bundan ibarətdir ki, kənddə yaşayan insanlar şəhərdə mövcud olan bütün xidmətlərdən kənddə də

istifadə edə bilsin, onlara kənddə pul qazanmaq imkanı yaradılsın və kəndin sakinlərinin digər bütün vətəndaşlar kimi sosial xidmətlərə çıxış imkanı olsun.

Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə ilk ağıllı kəndin təməli Zəngilan rayonunun Ağalı kəndi ilə bağlı 2021-ci ilin aprel ayında qoyulmuşdur. Ərazidə, ilkin olaraq, tam izolyasiya olunmuş və innovativ tikinti materiallarından istifadə olunmaqla 200 fərdi evin tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. “Ağıllı kənd” layihəsi 2022-ci ildə başa çatmışdır və buna müvafiq olaraq 2022-ci ilin iyul ayının 19-dan etibarən Ağalı kəndinin sakinləri öz doğma yurd-yuvalarına köçürülməyə başlanmışdır.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni irsin və təbii sərvətlərin talan edilməsilə, qeyri-qanuni məskunlaşma və mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə bağlı vəziyyətin araşdırılması və bu işlərin qiymətləndirilməsilə əlaqəli bir sıra müvafiq nəzarət missiyasını əks etdirən tədbirlər həyata keçirməkdədir.

Bütövlükdə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan regionda davamlı sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühitinin bərqərar olmasına şərait yaradacaq. Bununla bağlı olaraq, Azərbaycan Qarabağın dirçəlişi və inkişafı, yenidən qurulması, bərpa-tikinti işlərinin təşkili, tarixi və mədəni irsin qorunub saxlanması ilə bağlı bütün dünya birliyinə göstərəcək ki, ölkəmiz öz tarixinə və əzəli torpaqlarına xüsusi dəyər verib diqqət yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə. “Azərbaycanın geosiyasəti”, Bakı-2015.
2. Babaoğlu H. “Heydər Əliyev ideyaları XXI əsrdə, Azərbaycanın inkişaf yolu”, Bakı-2009
3. Həsənov Ə. “Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları”, Bakı-2016
4. Əliyev İ.H. “İnkişaf-məqsədimizdir”, Bakı-2016
5. Babayev Ə. “İnkişafın Azərbaycan modeli”, <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/inkisafin-azerbaycan-modeli-1634416150>
6. Hüseynov R. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/azerbaycan-davamli-inkisaf-meqsedleri-indeksi-nde-5-pille-irelileyib-405>
7. <https://e-qanun.az/framework/41320>
8. <https://apa.az/az/resmi-xeber/azerbaycanin-2022-2026-ci-illerde-sosial-iqtisadi-inkisaf-strategiyasi-tesdiq-edilib-714398>
9. <https://e-qanun.az/framework/33838>
10. <https://president.az/az/articles/view/50474>
11. Qasımova A. “2003-2020-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı mərhələləri”, <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=188>
12. Şəkəreliyev A. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/86774>
13. <https://www.justice.gov.az/categories/1625>

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İNKİŞAF SİYASƏTİNİN STRATEJİ PRİORİTETLƏRİ

Əhmədova Şəfq, Qarayeva Xədicə

XÜLASƏ

Bu məqalədə ölkəmizin milli inkişaf strategiyasının gedişatı nəzərə çatdırılmışdır. Həmin bu inkişaf isə başlıca olaraq ölkəmizdə qəbul olunan dövlət proqramları və həmçinin də, tərəfdaşlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatlar və qoşulduğu layihələr nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmışdır. Bunlar Prezident İlham Əliyevin qəbul etdiyi dövlət proqramları, bu sahədə qəbul edilən müxtəlif sənədlər və bununla bağlı olaraq, BMT-nin qəbul etdiyi Davamlı İnkişaf Məqsədləri

və ölkəmizin bu məqsədlər fonunda yerinə yetirdiyi vəzifələr və öhdəliklərdən ibarətdir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra keçdiyi milli inkişaf yolunun tarixi də qısaca göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının əzəli torpaqlarının işğaldan azad edildikdən sonra dirçəliş və yenidən qurulması yolunda fəaliyyəti və bu istiqamətlərdə aparılan işlər barədə məlumat əks etdirilmişdir, çünki məhz regionlara qayğı və diqqət məsələsi, xüsusilə, Qarabağ regionunun bərpası ölkəmizin milli inkişafı yolunda atdığı addımlar içərisində mühüm yeri tutur.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ахмедова Шафаг, Гараева Хадиджа

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены основные приоритеты развития национальной стратегии нашей страны. Вопрос в основном рассматривается с точки зрения государственных программ, принятых в нашей стране, а также международных организаций, с которыми она сотрудничает, и проектов, к которым она присоединилась. К ним относятся государственные программы, утвержденные Президентом Ильхамом Алиевым, различные документы, принятые в этой области, и в этой связи Цели устойчивого развития, принятые ООН, и задачи и обязательства, выполняемые нашей страной на фоне этих целей. В статье кратко показана история национального пути развития Азербайджанской Республики после восстановления ее независимости. Отражена информация о деятельности Азербайджанской Республики на пути возрождения и восстановления после освобождения исконных земель от оккупации, и работах, проводимых в этих направлениях, поскольку это вопрос заботы и внимания к регионам, особенно восстановление Карабахского региона, что занимает важное место в шагах, предпринятых нашей страной на пути к национальному развитию.

STRATEGIC PRIORITIES OF NATIONAL DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

Ahmədova Şafag, Garayeva Xadija

SUMMARY

The article considers the main priorities in the development of the national strategy of our country. The issue is mainly considered from the point of view of state programs adopted in our country, as well as international organizations with which it cooperates, and projects to which it has joined. These include state programs approved by President İlham Aliyev, various documents adopted in this area, and in this regard the Sustainable Development Goals adopted by the UN, and the tasks and obligations that our country fulfills against the background of these goals. The article briefly shows the history of the national path of development of the Republic of Azerbaijan after the restoration of its independence. Information is reflected on the activities of the Republic of Azerbaijan on the path of revival and restoration after the liberation of ancestral lands from occupation, and the work carried out in these areas, since this is a matter of care and attention to the regions, especially the restoration of the Karabakh region, which occupies an important place in the steps taken by our country on the way to national development.

GÖMRÜK SİYASƏTİNİN SOSIAL-İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ GÖMRÜK NƏZARƏTİNİN FORMALARI

Qasimova Aygün Mədət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aygunqasim@mail.ru

Açar sözlər: gömrük işi, gömrük nəzarəti, Dövlət Gömrük Komitəsi, gömrük siyasəti, gömrük qanunvericiliyi.

Ключевые слова: таможенное дело, таможенный контроль, Государственный Таможенный Комитет, таможенная политика, таможенное законодательство.

Key words: Custom, customs control, State Customs Committee, customs policy, customs legislation.

Gömrük nəzarəti dövlət tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş və gömrük orqanları tərəfindən ölkənin qanunlarına riayət olunmasını təmin etmək; dövlət və ictimai təhlükəsizliyin, iqtisadi maraqların, ictimai asayişin qorunması; fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqazidd əməllərinin aşkarlanması və qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir [7, s.12].

“Gömrük nəzarəti ölkənin gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi vasitələrindən biri olmaqla gömrük işinin tələblərinin əməl olunmasının təmin edilməsi məqsədilə gömrük orqanları tərəfindən görülən tədbirlər toplusudur [8, s.347].

Gömrük qanunvericiliyinin pozulması hallarını aşkar etmək məqsədi ilə gömrük işçiləri gömrük nəzarətini həyata keçirir, gömrük nəzarəti üçün onlara təqdim edilmiş sənədləri və məlumatları gömrük baxışından keçirirlər.

Gömrük nəzarəti aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- gömrük məqsədləri üçün tələb olunan sənədlərin və məlumatların yoxlanılması;
- malların və nəqliyyat vasitələrinin uçotu;
- fiziki şəxslərin, o cümlədən vəzifəli şəxslərin şifahi sorğusu;
- uçot və hesabat sisteminin yoxlanılması;
- müvəqqəti saxlanc anbarlarının, gömrük anbarlarının, sərbəst gömrük zonalarının, rüsumsuz ticarət mağazalarının və gömrük nəzarətindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yerləşə biləcəyi və ya nəzarəti gömrük orqanlarına həvalə edilmiş fəaliyyətin həyata keçirildiyi digər yerlərə və ərazilərə və binalara baxış .

Malların gömrük sərhədindən keçirilməsi prosesində Gömrük orqanlarının minimum müdaxiləsi beynəlxalq prinsipi gömrük nəzarətinin müasir mexanizmlərinin formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir

Dövlət nəzarətinin bir növü olan gömrük nəzarəti istər gömrük orqanları tərəfindən, istərsə də xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən müəyyən məcburi prosedurları nəzərdə tutur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət xarici investisiyani stimullaşdırmaq üçün də gömrük mexanizmlərindən istifadə edə bilər. Milli iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətə hərtərəfli yardım Azərbaycan Respublikasının gömrük xidmətinin strateji məqsədidir.

Respublikanın gömrük siyasətinin effektivliyini və keyfiyyətini artırmaq üçün dünya standartlarının tətbiqinə əsaslanmaq, gömrük nəzarətində və bəyyanamələrdə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqindən geniş istifadə etmək, gömrük işlərinin sadələşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək zəruridir. Bu sahədə atılan addımlardan biri elektron bəyyanamələrdə istifadə və "e.customs.gov.az" saytının yaradılmasıdır. Nəticədə gömrük işinin təşkili dahada sadələşmiş, minimum vaxt itkisi və vəsait

itkisinə, həmçinin gömrük sistemində resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaradıldı [1].

Elektron bəyannamə təcrübəsinin istifadəsi və qabaqcıl informasiya texnologiyalarının tətbiqi gömrük prosedurlarının liberallaşdırılması və sadələşdirilməsi istiqamətində görülən mühüm addımdır.

İdxal zamanı gömrük nəzarəti malların və nəqliyyat vasitəsinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçdiyi andan, ixrac zamanı isə gömrük bəyannaməsi qəbul edildiyi andan başlayır.

Gömrük nəzarətinin əsas vəzifələri bunlardır:

- malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsinin qanuniliyinin müəyyən edilməsi;
- gömrük sərhədindən keçirilməsinə icazə verilən malların idxalı, ixracı qadağan edilmiş malların aşkar edilməsi və onların qanunsuz aparılmasının təmin edilməsi;
- gömrük sərhədindən sənədsiz keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin eyniləşdirilməsi və s.

Gömrük nəzarətinin məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

- yoxlanılan malların gömrük bəyannaməsində bəyan edilmiş məlumatlara uyğunluğunun müəyyən edilməsi;
- yoxlanılan malların müvafiq normativ siyahılarla müəyyən edilmiş standartlara uyğunluğunun müəyyən edilməsi. malların hərəkətinə icazə verilməsi proseduruna nəzarət;
- dəyər, kəmiyyətin, keyfiyyətin müəyyən edilməsi və s.

Gömrük nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində müəyyən edilmiş müəyyən formalarda həyata keçirilir. Burada aşağıdakı formalar istifadə olunur:

1. Gömrük məqsədləri üçün tələb olunan sənədlərin və məlumatların yoxlanılması.
2. Gömrük baxışı, malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması, şəxsi yoxlama, təkrar ekspertiza.
3. Malların və nəqliyyat vasitələrinin uçotu.
4. Fiziki şəxslərin və vəzifəli şəxslərin şifahi sorğusu.
5. Mühasibat uçotu və hesabat sisteminin yoxlanılması
6. Müvəqqəti saxlama anbarlarının, gömrük anbarlarının və gömrük nəzarətindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yerləşə biləcəyi və ya nəzarəti gömrük orqanlarına həvalə edilmiş fəaliyyətin həyata keçirildiyi digər yerlərə və ərazilərə baxış.
7. Gömrük Məcəlləsində və Azərbaycan Respublikasının gömrük işi haqqında qanunvericiliyinin digər aktlarında nəzərdə tutulmuş və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarına zidd olmayan digər formalarda.

Dövlət Gömrük Komitəsi Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il yanvarın 18-də təsdiq etdiyi "Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi Qaydaları"na uyğun olaraq, mal və nəqliyyat vasitələri üzərində gömrük nəzarətini həyata keçirilir. Bu qaydalar gömrük sərhəd buraxılış məntəqələrində və gömrük rəsmiləşdirilməsi yerlərində istehsal və ya kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulan mallara və nəqliyyat vasitələrinə münasibətdə gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir.

Fiziki şəxslər tərəfindən istehsal, yaxud kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan mallar gömrük sərhədindən güzəştli və sadələşdirilmiş qaydada keçirilir və bu mallara münasibətdə gömrük nəzarəti Gömrük Məcəlləsinə əsasən tənzimlənir.

Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri gömrük nəzarətinin müstəsna forması kimi şəxsi yoxlamaları gömrük idarəsinin və ya struktur bölməsinin rəhbərliyinin qərarı əsasında həyata keçirirlər.

Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri gömrük nəzarətini aşağıdakı üsullarla həyata keçirirlər: gömrük təminatı vasitələrindən istifadə etməklə; gömrük nəzarətinin həyata

keçirilməsinə yardım üçün mütəxəssisləri və ekspertləri cəlb etməklə; gömrük nəzarəti zonalarını yaratmaqla və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər üsullarla.

Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı gömrük orqanları aşağıdakı vasitələrdən istifadə edirlər: texniki nəzarət vasitələrindən (detektorlar, rentgen aparatları, sürətçixaran avadanlıqlar, mexaniki, elektrik, elektron cihazlar, gömrük nəzarəti üzrə müşayiət qurğuları, qlobal mövqetəyinetmə sistemi (GPS) və s.); dəniz (çay) və hava gəmilərindən; gömrük orqanlarının informasiya resurslarından; xidməti itlərdən və gömrük nəzarətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün siyahısı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilmiş digər vasitələrdən.

Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı sənədlər tələb olunur: nəqliyyat sənədləri; mallar və nəqliyyat vasitələri barədə məlumatları özündə əks etdirən bəyannamə [3].

Gömrük işi üzrə digər qanunvericilik aktları ilə gömrük orqanlarına təqdim olunması nəzərdə tutulmuş sənədlər, o cümlədən gömrük bəyannamələri elektron formada təqdim oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi saytı www.customs.gov.az
2. A.Ş. Şəkərliyev, C.Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev. —Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, —Qanun, 2003.
3. «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi». Bakı, —Qanun, 2012.
4. Heydərov K.F. —Gömrük işinin əsasları, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 2000.
5. C.Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev, M.C. Atakişiyev Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi.
6. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. <http://www.president.az/articles/21993>
7. Сергеев Е.В. Таможенный контроль: проблемы правового регулирования / автореф. дисс. к.ю.н. Саратов, 2005.
8. Тимошенко И.В. Таможенное право России. Ростов н/Д: «Феникс», 2001
9. <https://president.az/az/articles/view/8618>
10. <https://www.e-qanun.az/>
11. <https://www.azstat.org/>

GÖMRÜK SİYASƏTİNİN SOSIAL-İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ GÖMRÜK NƏZARƏTİNİN FORMALARI

Qasımova Aygün

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın gömrük işinin təşkili və gömrük nəzarəti haqqında məlumat verilmişdir. Ölkəmizin gömrük siyasətinin sosial-iqtisadi mahiyyəti, gömrük işinin təşkilinin əsas məqamları, gömrük nəzarətinin formaları və gömrük işinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКИ И ФОРМЫ ТАМОЖЕННОГО КОНТРОЛЯ

Гасимова Айгюн

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация об организации таможенного дела и таможенного контроля Азербайджана. Выдвинуты социально-экономическая сущность таможенной политики нашей страны, основные аспекты организации таможенной работы, формы таможенного контроля и предложения по совершенствованию таможенной деятельности.

SOCIO-ECONOMIC ESSENCE OF CUSTOMS POLICY AND CUSTOMS CONTROL FORMS

Gasimova Aygun

SUMMARY

The article provides information on the organization of customs affairs and customs control of Azerbaijan. The socio-economic essence of the customs policy of our country, the main aspects of the organization of customs work, the forms of customs control and proposals for the improvement of customs work have been put forward.

ÖLKƏNİN MİLLİ İQTİSADİYYATININ DAYANIQLI İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ

i.ü.f.d Nəcibə Hacıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
Rzazadə Arzu Zabil qızı
BDU-nun II-kurs magistrantı
rzazade.arzu666@gmail.com

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, klassik siyasi iqtisad məktəbi, milli sənaye.

Ключевые слова: национальная экономика, устойчивое развитие, классическая школа политической экономии, национальная промышленность.

Keywords: national economy, sustainable development, classical school of political economy, national industry.

Mərkəzləşmiş dövlətlər yarandığı dövrdən onların milli iqtisadiyyatı və onun inkişaf etdirilməsi məsələsi dövlətlərdə qarşıya qoyulan hədəflərdən biri olmuşdur. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı anlayışı və prinsiplərinə nəzər salmazdan əvvəl ümumilikdə milli iqtisadiyyat anlayışının nə olduğuna nəzər yetirək. Milli iqtisadiyyat dedikdə, institusional sistemlə tənzimlənən, ölkədə yaranmış iqtisadi, siyasi, ictimai qaydalara cavab verən, sahə və regional mühitlərdə strukturlaşmış ölkə miqyaslı iqtisadi fəaliyyət başa düşülür. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, milli iqtisadiyyat dedikdə, bütövlükdə dövlətin sərhədləri daxilində yaranıb formalaşan, eyni zamanda sərhədləri xaricində yaranan və milli iqtisadiyyatına fayda verə biləcək iqtisadi strukturların toplusu başa düşülür.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı düşüncələr hələ qədim dövrlər və orta əsrlərə gedib çıxsada, ilkin elmi-iqtisadi yanaşmaları ilk iqtisadi məktəblərin orta çıxması ilə xarakterizə olunur. Tacir qruplarının mənafeələrini müdafiə edən merkantilistlər milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin başlıca yolunu sərvətin mənbəyi hesab etdikləri qızıl, gümüş və dəyərli zinət əşyalarının ölkə daxilində toplanması və milli iqtisadi sərhədlərin xaricinə çıxarmamasında görürdülər. Bu baxımdan da tacirlərin mənafeələrini qoruyaraq ticarət dövryyəsinin artırılması və milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün proteksionist tədbirlərin görülməsini müdafiə edirdilər. Digər bir iqtisadi məktəb olan fiziokratlar isə milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və sərvətin artırılmasının yolu kimi sərvətin mənbəyi hesab etdikləri və real iqtisadi nemətlərin yarandığı sektor olaraq xarakterizə etdikləri kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini dəstəkləyirdilər.

Klassik siyasi iqtisadi məktəbinin görkəmli nümayəndələri olan Adam Smit və David Rikardo da öz elmi yanaşmalarında milli iqtisadiyyat məsələsinə toxunmuşdurlar. Hər iki iqtisadçı da liberal iqtisadi düşüncənin müdafiəçiləri olduğu üçün onların yanaşmaları milli iqtisadiyyat anlayışına birbaşa yox, dolayısı yolla fərqli prizmadan baxışdır. Belə ki, klassik siyasi iqtisad məktəbinin bu iki nümayəndəsi dövlətlərin iqtisadi inkişafının təmin olunması üçün dövlətin milli iqtisadiyyatda inkişafını, tənzimləmə siyasətlərini ən aza endirən və iqtisadi müdaxiləyə qarşı çıxan mövqeni dəstəkləyiblər. A.Smit dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini "gecə gözətçisi" funksiyası ilə məhdudlaşmalı olduğu düşüncəsini müdafiə edirdi. Hər iki iqtisadçının da yanaşmalarının digər bir ortaq cəhəti kimi dövlətlərin iqtisadi inkişafa çatmasında milli iqtisadi sərhədlərin liberallaşdırılmasının lazımlı olduğu düşüncəsinin müdafiə olunduğunu görə bilərik. Buna baxmayaraq milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün müraciət edilməli olan yollarda Adam Smit və David Rikardonun yanaşmalarında fərqlər də vardır. Adam Smit dövlətlərin mütləq şəkildə üstünlüyə sahib

olduqları sahələrlə məşğul olmalı olduğunu və bu sahələrin inkişafına yönəlmiş işlər görmək düşüncəsini dəstəkləyirdi. Mütəlak üstünlüklər nəzəriyyəsinin əksinə olaraq David Rikardo dövlətlərin inkişafa çatması üçün nisbi üstünlüyə sahib olduğu sahələrə diqqət ayırmalı olduğu düşüncəsini dəstəkləyirdi.

Bütövlükdə sistemli şəkildə milli iqtisadiyyat anlayışının öyrənilməsi alman iqtisadçısı Fridrix Listin adı ilə bağlıdır. Onun yanaşmaları alman siyasi iqtisad tarixi məktəbinin əsasını təşkil edir. F.List 1841-ci ildə əsas əsəri olan "Siyasi iqtisadın milli sistemi" əsərini dərc etdirir. Əsərin əsas mövzusunı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının özlərinə xas olan milli xüsusiyyətlərə uyğun inkişaf etməsi və vahid dünya iqtisadiyyatı anlayışının ola bilməyəcəyi təşkil edir. O, yanaşmalarında siyasi iqtisad termini yerinə milli iqtisad terminindən istifadə etmişdir. F.List milli iqtisad dedikdə, alman iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün lazım olan tövsiyələr sistemini nəzərdə tuturdu. Bu düşüncələr əsasında o dövrdə alman dövlətləri arasında vahid iqtisadi birliyin yaradılması düşüncəsi hakim olmağa başlamışdı. Belə ki, Böyük Britaniya, Fransa kimi dövrün yüksək inkişaf etmiş ölkələrindən fərqli olaraq indiki Almaniya ərazisində mərkəzləşmiş dövlət anlayışından söhbət gedə bilməzdi. Almaniya irili-xırdalı yüzlərlə dövlətlərdən ibarət aralarında formal birlik olan dövlət idi. Hər bir dövlət arasında gömrük maneələri və rüsumları ortaq alman iqtisadi məkanının formalaşmasına əngəl törədirdi. F.List vahid alman iqtisadi məkanının yaradılmasını təklif edərək bu gömrük maneələrinin aradan qaldırılmasını və alman iqtisadi birliyinin yeni formalaşmaqda olan burjua xarakterli milli iqtisadiyyatını xarici təsirlərdən qoruması üçün proteksionist tədbirlər görməli olduğu düşüncəsini müdafiə edirdi. F.Listin düşüncələri və ondan təsirlənmiş alman siyasi iqtisad tarixi məktəbinin davamçılarının yanaşmaları nəticəsində əvvəlcə vahid alman iqtisadi məkanı yaradılmış və bu iqtisadi birlik daha sonra yerini siyasi birliyə vermişdir.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin hər nə qədər sürətlənməsinə və dövlətlərin iqtisadiyyatlarının bir-birlərindən daha çox təsirlənməsinə baxmayaraq hələ də hər bir dövlətin iqtisadiyyatı başlıca olaraq milli iqtisadi sərhədlər daxilində formalaşır. Bu milli iqtisadi sərhədlər daxilində formalaşan iqtisadiyyat yerli bazarın qanunauyğunluqları, ənənələri, baş verən proseslər, qəbul olunan yerli qanunların hesabına özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün tətbiq edilən siyasətlərdə bu baxımdan fərqli prinsip və yanaşmaların tətbiq olunması başa düşüləndir.

Milli iqtisadiyyatın əsaslandırılması və onun özünəməxsus olmasının qeyd olunması dövlətlərin təkcə iqtisadi baxımdan fərqli inkişaf yolları ilə irəliləməsi ilə xarakterizə olunmur. Dövlətlərin iqtisadiyyatlarının fərqli xüsusiyyətlərə sahib milli iqtisadiyyatlar şəklində formalaşmasına təsir göstərən digər amilləri qeyri-iqtisadi təsirlər başlığında ümumiləşdirə bilərik. Bu qeyri-iqtisadi təsirlərə dövlətlərin fərqli qanunlar sistemində sahib ola bilməsi, adət və ənənələrin özünəməxsusluğu, təbii şərait və ictimai coğrafi mövqe fərqlilikləri, yerli və regional səviyyədə baş verə biləcək siyasi prosesləri misal göstərmək olar. Bu cür özünəməxsus qeyri-iqtisadi xüsusiyyətlərin olması dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının dayanıqlı şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün eyni prinsiplərin tətbiq edilməsinin uğursuz olmasına gətirib çıxardır. Bu kimi səbəblərdən hal hazırda yüksək inkişaf etmiş ABŞ, Yaponiya, İsveçin milli iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək üçün tətbiq etdikləri modellər hər birinin yerli şəraiti əsasında formalaşmış və milli iqtisadiyyatlarına tətbiq olunduğu zaman effektiv olan tədbirlər kompleksidir. Bu kimi dövlətlərin təcrübələrini bütövlükdə götürüb eynilə tətbiq etmək digər dövlətlərdə yerli şəraitin fərqli olması səbəbindən eyni nəticəni verməyəcəkdir. Bu səbəbdən də inkişaf etməkdə olan ölkələrin özlərinin milli inkişaf modelini hazırlayan zaman İEO-in modellərinin müsbət təcrübələrindən yararlanmaları ilə yanaşı, bu təcrübələri milli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırmaları və bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq inkişaf etdirmələri də önəmlidir.

Dövlətlərin yüksək sosial-iqtisadi rifah pilləsinə yüksəlməsi üçün milli iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmələri mütləqdir. Bu baxımdan dövlətlərin qarşısında duran əsas məsələ milli iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Burada dayanıqlılıq dedikdə, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı olaraq inkişaf etməsi, iqtisadi eniş dövrlərinin qabaqcadan nəzərə alınmış siyasətlər hesabına minimum itki ilə başa çatdırılması, yüksəliş dövrlərində maksimum artıma nail olunması kimi amilləri qeyd etmək olar. Aydın ki, dövlətlərin iqtisadi inkişafı düzxətli bir proses deyil. Belə ki, iqtisadi proseslər tsiklik xarakter daşıyır. Müəyyən müddət ərzində yüksəliş və enişlərlə xarakterizə oluna bilər. Buna baxmayaraq bu yüksəliş və enişlərin sonunda hər növbəti dövrlər bir əvvəlkinə nisbətən daha yaxşı və yüksək mövqedə qərar tutur. Ümumi baxımdan yanaşsaq tsiklik proseslərdə ümumi artım dinamikasını göstərən trend xətti artan istiqamətdə olur. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı qəbul edilmiş düzgün iqtisadi siyasətlər nəticəsində təmin edildikdə, tsiklik dalğalanmalar trend xəttindən çox da kənarlaşmır və dalğalanmalar xətt boyunca sıxlaşır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı bir sıra ümumi prinsiplərə əsaslanır. Dövlətlər milli iqtisadiyyatlarının xüsusiyyətlərinə uyğun olan inkişaf strategiyaları hazırlayan vaxt başlıca olaraq bu prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsipləri başlıca olaraq iki əsas qrupda (iqtisadi və qeyri-iqtisadi) birləşdirmək olar.

Birinci prinsiplərə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün nəzərdə tutulmalı olan iqtisadi prinsiplər daxildir. İqtisadi prinsiplər mahiyyət etibarilə dövlətlərin həyata keçirdiyi və planlaşdırdığı iqtisadi inkişaf siyasətləri ilə xarakterizə olunur. Bu siyasətləri dövlətlər hazırlayarkən yerli şəraitin xüsusiyyətləri və beynəlxalq təcrübə arasında müqayisələr aparır. Bu müqayisələr nəticəsində tərtib olunan siyasətlər öz əksini iqtisadi prinsiplərdə tapır. Bu iqtisadi prinsiplərin ən önəmlilərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Vergi və gömrük siyasətində dayanıqlılığın təmin edilməsi. İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı özəl sektorun inkişafı və dayanıqlı olması ilə birbaşa bağlıdır. Vergi və gömrük siyasətində dayanıqlılığın olmaması, dövlətin vergi dərəcələrini və siyasətini tez-tez dəyişməsi, gömrük rüsumları ilə bağlı dəyişikliklər özəl sektorda təmsil olunan firmalara çoxillik inkişaf planlarını icra etməkdə ciddi əngəllər törədə bilər. İnkişafın davamlı olmasının təmin edilməsi üçün milli iqtisadiyyata xarici investisiyanın edilməsinin də əhəmiyyəti vardır ki, vergi və gömrük siyasətində dayanıqlılığın olmadığı hallarda xarici investisiyanı həyata keçirən tərəflər bu yatırımı etmək düşüncəsindən daşınırlar. Bunun əksinə olaraq iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə cavab olaraq vergi və gömrük siyasətində tətbiq edilən kiçik dəyişiklik və uyğunlaşdırmaları çıxmaqla uzunmüddətli dövrdə vergi və gömrük dayanıqlılığı siyasətinin tətbiq edilməsi milli iqtisadiyyatın da dayanıqlı inkişafına imkan yaradır.

2. Dayanıqlı büdcə siyasətinin hazırlanması və icrası. Dövlətin iqtisadiyyatının bütövlükdə və ayrı-ayrı hissələrinin inkişaf tempi onun büdcəsinin mövcud vəziyyəti və büdcə siyasətindən birbaşa asılıdır. Dövlət büdcəsinin mövcud vəziyyəti, yaxın, orta və uzaq perspektivdə necə olacağını dəyərləndirərək dövlətin inkişaf tempini müəyyənəşdirmək və gələcək illərlə bağlı proqnozlar vermək olar. İqtisadi inkişafın dayanıqlı tempə artan istiqamətdə inkişafını təmin etmək üçün dövlətlər büdcə siyasətlərini hazırlayarkən büdcə kəsrinin artmasının qarşısını alan, büdcənin gəlir mənbələrini davamlı artıran, büdcə xərclərinin səmərəli bölüşdürülməsi və büdcə icrasının effektivliyini artıran siyasətlər işləyib hazırlamalıdır. Bu zaman dövlət dayanıqlı büdcə siyasətinin hazırlanmasını vergi siyasəti ilə uzlaşdıraraq daha yüksək nəticəyə nail olur.

3. Yerli istehsal və xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi. Dövlətin iqtisadiyyatında dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün iqtisadiyyatın xarici asılılıqdan azad olması və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi başlıca şərtidir. Bu məsələdə ön planda yerli istehsal və xidmət sektorunun formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi dayanır, çünki ölkənin bu sahələrdə

xaricdən böyük ölçüdə asılılığı, ölkənin tədiyyə balansında böyük mənfi saldonun olması, ölkədən davamlı valyuta azalmasına səbəb olur ki, bu da monetar vəziyyəti kəskinləşdirə və iqtisadi inkişafda dayanıqlılığı sual altında qoya bilər. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın xaricdən böyük ölçüdə asılı olması nəticəsində baş verə biləcək qlobal böhranlar zamanı ölkə iqtisadiyyatı ağır zərbə ala bilər. Bütün bu faktorları nəzərə alaraq dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, iqtisadi təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə dövlətlər milli sənayesini, istehsal xəttini və xidmət sektorunu inkişaf etdirən proqramlar qəbul edirlər. Bu siyasət həyata keçirilərkən paralel olaraq milli sənayenin xarici rəqabət qarşısında davam gətirə bilməsi üçün proteksionist tədbirlər həyata keçirilir və idxal olunan xarici məhsullar üzərinə əlavə gömrük rüsumları qoyularaq onların rəqabət üstünlükləri məhdudlaşdırılır. Son nəticədə milli sənayenin inkişaf etməsi nəticəsində ölkənin ixrac potensialı da artır və ixrac olunan rəqabətə davamlı məhsullar nəticəsində ölkəyə xarici valyuta daxil olur, tədiyyə balansında müsbət saldo yaranır.

4. Dayanıqlı və davamlı inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi. 20-ci yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq hal hazırda İEO sırasında olan dövlətlərin intensiv inkişafı və bu inkişaf zamanı balansın gözlənilməməsi bir sıra ağır qlobal ekoloji fəsadlara səbəb oldu. Bu məsələlər özlüyündə iqtisadi inkişafa yeni baxışın gətirilməsinə səbəb oldu. Dayanıqlı inkişaf yolunu tutan dövlətlər keçmiş illərin inkişaf təcrübələrindən nəticə çıxardaraq iqtisadi inkişafın ekoloji balansı pozmadan həyata keçirilməli olduğu düşüncəsini mənimsədilər. Bu siyasət özünü dövlətlərin alternativ enerji mənbələrinə diqqətinin artırılmasında, çirklənmiş və korlanmış ərazilərin bərpasında, tullantisız texnologiyaya keçiddə, ekoloji təmiz sənaye parklarının yaradılmasında, kənd təsərrüfatında torpaqların korlanmasının və istismarının qarşısının alınmasında, İEO-in çirкли sənaye sahələrini ölkələrindən uzaqlaşdırmasında, beynəlxalq səviyyədə ekosistemin qorunması üçün qəbul edilmiş qanunlarda göstərir.

5. Regionların iqtisadi inkişafında balanslı siyasətin aparılması. Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı üçün ən önəmli tədbirlərdən biri də ölkənin regionları arasında kəskin inkişaf fərqlərinin yaranmasının qarşısını almaq və balanslı inkişafı təmin etməkdən ibarətdir. Ölkə iqtisadiyyatı regionlar arasında bərabər inkişaf etmədiyi halda başlıca olaraq ölkədə demoqrafik vəziyyət kəskinləşir, ölkənin bir hissəsi sənayeləşmə baxımından geridə qalır və yüksək səviyyəli infrastruktur imkanlarından məhrum olur. Bu da öz növbəsində regionlarda yetərli səviyyədə iş imkanları ilə təmin olunmayan əhəlinin paytaxt və iri şəhərlərə, sənaye mərkəzlərinə cəmləşməsi ilə nəticələnər. Belə olduğu halda isə iri şəhərlərdə əhali sıxlığı, ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi, gecəqondu tipli tikililər artar, ümumi rifah səviyyəsi aşağı düşər. Dövlətlər regionların iqtisadi inkişaf planlarını tətbiq edərək baş verə biləcək bu kimi demoqrafik böhranların qarşısını almağa çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Qradov A.P. Milli iqtisadiyyat. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2008, 281 s.
2. Meybullayev M.X. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı: Nurlar NPM, 2005, 560 s.
3. Babayev Ə.P. ümumi redaktəsi ilə. İqtisadi nəzəriyyə, Mikroiqtisadiyyat 1-2. Bakı: CBS Polygraphic Production, 2009, 924 s.
4. Menkyu Q. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2014, 836 s.
5. Sidoroviç A.V. İqtisadi nəzəriyyə kursu. Bakı: CBS PP, 2012, 1088 s.
6. Meybullayev M.X. Makroiqtisadiyyata giriş. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2011, 481 s.
7. Məmmədov Ə. Vergiyə giriş. Şamaxı: Azərbaycan, 2014, 603 s.
8. Şəkərliyev A.Ş., Şəkərliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi, dərs vəsaiti. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2015, 168 s.

ÖLKƏNİN MİLLİ İQTİSADİYYATININ DAYANIQLI İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ

Nəcibə Hacıyeva, Rzazadə Arzu

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilmişdir ki, milli iqtisadiyyat institusional sistemlə tənzimlənən, ölkədə yaranmış iqtisadi, siyasi, ictimai qaydalara cavab verən, sahə və regional mühitlərdə strukturlaşmış ölkə miqyaslı iqtisadi fəaliyyət özündə əks etdirməkdədir. Qeyd olunmuşdur ki, milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı düşüncələr hələ qədim dövrlər və orta əsrlərə gedib çıxsa da, ilkin elmi-iqtisadi yanaşmaları ilk iqtisadi məktəblərin orta çıxması ilə xarakterizə olunur. Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin hər nə qədər sürətlənməsinə və dövlətlərin iqtisadiyyatlarının bir-birlərindən daha çox təsirlənməsinə baxmayaraq hələ də hər bir dövlətin iqtisadiyyatı başlıca olaraq milli iqtisadi sərhədlər daxilində formalaşır. Bu milli iqtisadi sərhədlər daxilində formalaşan iqtisadiyyat yerli bazarın qanunauyğunluqları, ənənələri, baş verən proseslər, qəbul olunan yerli qanunların hesabına özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün tətbiq olunan siyasətlərdə bu baxımdan fərqli prinsip və yanaşmaların tətbiq olunması qəbul olunmalıdır.

ХАРАКТЕРИСТИКИ И МЕХАНИЗМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Наджиба Гаджиева, Рзазаде Арзу

АННОТАЦИЯ

В статье показано, что национальная экономика регулируется институциональной системой, отвечает созданным в стране экономическим, политическим и социальным правилам, структурируется в полевых и региональных условиях. Отмечено, что хотя мысли о развитии народного хозяйства восходят к глубокой древности и Средневековью, исходные научно-экономические подходы характеризуются появлением первых экономических школ. В современное время, несмотря на ускорение процесса глобализации и то, что экономики государств в большей степени подвержены влиянию друг друга, экономика каждого государства по-прежнему в основном формируется в национальных экономических границах. Экономика, сформировавшаяся в этих народнохозяйственных границах, развивается по-своему в силу законов местного рынка, традиций, происходящих процессов, принятых местных законов. В связи с этим в политике, применяемой для развития национальной экономики, должны быть приняты разные принципы и подходы.

CHARACTERISTICS AND MECHANISMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S NATIONAL ECONOMY

Najiba Hajiyeva, Rzazada Arzu

SUMMARY

It is shown in the article that the national economy is regulated by the institutional system, meets the economic, political and social rules created in the country, and is structured in the field and regional environments. It was noted that although the thoughts on the development of the national economy go back to ancient times and the Middle Ages, the initial scientific and economic approaches are characterized by the emergence of the first economic schools. In modern times, despite the acceleration of the globalization process and the fact that the economies of the states are more influenced by each other, the economy of each state is still mainly formed within the national economic boundaries. The economy formed within these national economic boundaries develops in its own way due to the laws of the local market, traditions, ongoing processes, adopted local laws. In this regard, different principles and approaches should be adopted in the policies applied for the development of the national economy.

TURİZM BAZARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Soltanov Soltan Şahid oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
soltanov19981@gmail.com

Elmi rəhbər: dosent Leyla Qabil qizi Xasiyeva

Açar sözlər: alternativ resurs, kompleks qiymətləndirmə, turizm sahəsi, iqtisadi səmərə

Ключевые слова: альтернативный ресурс, комплексная оценка, туризм, экономическая эффективность

Key words: alternative resource, complex assessment, tourism, economic efficiency

Turizm bazarının qiymətləndirilməsi metodikası iki əsas müstəvidə həyata keçirilə bilər: turizm tələbatı və onun resurs potensialının qiymətləndirilməsi nəzərindən. Hər iki yanaşma ümumi cəhətləri və qarşılıqlı əlaqələri özündə əks etdirir. Ona görə də burada potensial imkanlar mövcud real imkanlarla dəqiqləşdirildikdə, tələbatın ödənilməsi dərəcəsi ortaya çıxır. Əhali sayı, onun adambaşına turist tələbatı potensial tələbatı müəyyən edərsə, onun reallaşması mövcud iqtisadi amillər və dövriyyə cəlb olunan kapitalla və həmçinin buna yönəldilən digər resurslarla müəyyən olunur. Bu da, öz növbəsində turizm bazarının iqtisadi dövriyyə elementi kimi artırılması və ya azaldılması templərini ölçməyə və qiymətləndirməyə şərait yaradır.

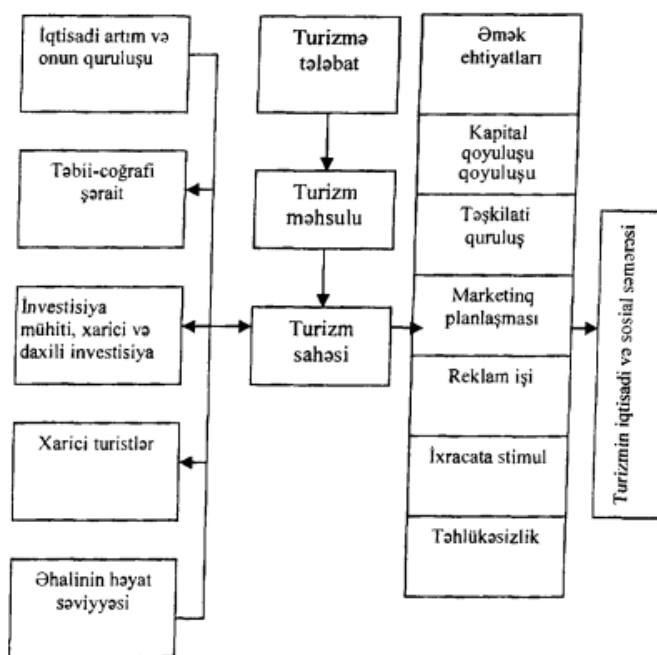
Turizm bazarının qiymətləndirilməsi metodologiyasının əsasları bu bazarın iqtisadi, sosial rolu, onun inkişafının mövcud vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi imkanlarının sintetik ümumiləşmiş və konkret göstəricilər ilə ölçülməsi metodikası özündə cəmləşdirir. Qiymətləndirmə prosesi cari və perspektiv məqsədlər baxımından turizm fəaliyyətinə fəal yanaşma metodologiyası üzrə baş verir. Belə ki, ilkin növbədə turizm məqsədi ilə dövriyyə cəlb olunan potensialın qiymətləndirilməsi, onun il ərzində iqtisadi dövriyyə cəlb olunmasının maksimal gücü və bu potensialın təkrar istehsalı üçün xarici amillər və bölgü münasibətlərinin təkmilləşməsi yollarını əhatə edir.

Təbii turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində iqtisadi göstəricilər həmin ərazidən digər təsərrüfat məqsədləri ilə istifadə olunması imkanları nəzərə alınmaqla aparılır. Burada ərazinin kənd təsərrüfatı baxımından mənimsənilməsi, digər təsərrüfat sistemlərində istifadəsi, həmçinin tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması üçün əlverişliliyi nəzərə alınır. Əksər ölkələrdə turizmdə istifadə oluna bilən ərazilər kənd təsərrüfatı baxımından az yararlı olan bölgələr daxil edilir. İqtisadi qiymətləndirmədə digər təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunan ərazilərin mülkiyyəti nəzərə alınmaqla aparılır. Ölkəmizdə turizm məqsədilə belə sahələrin meşə landşaftı, dənizsahili ərazilərdə isə əhalinin xüsusi mülkiyyətinə aid edilən torpaqlardan istifadə etmək mümkündür. Təbii turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində iqtisadi rentanın müəyyən olunması əsas problemlərdən sayılır. İqtisadi rentaya daxil olan elementlərə təbii ehtiyatlardan istifadə edən turistlərin sayı, ona tələbatın formalaşması digər ehtiyatlarla birgə istifadə imkanları və ayrı-ayrı elementlərə görə istifadə olunması daxildir. Təbii komponentlərə turizm ehtiyatları kimi birgə istifadə olunduğuna görə onun renta göstəricilərində əsas xüsusiyyət tələbatın formalaşması ilə bağlı olur. Bu da turistlərin sayı ilə müəyyən edilir.

Turizm potensialına turizm məqsədi ilə cəlb oluna bilən təbii-coğrafi resurslar, kapital qoyuluşları, əhalinin turizm tələbatını ödəmək üçün əmtəə və xidmət dövriyyəsinə cəlb etdiyi resurslar, həmçinin xarici və daxili turistlərin istifadə etdiyi resurslar daxildir. İlkin göstərici kimi turist tələbatını il ərzində ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin sayı, onları turizm məhsulunun mənimsənilməsində çəkdiyi xərclər və həmçinin turizmin iqtisadi sahə kimi fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi xalis gəlir təşkil edir.

Turizm fəaliyyəti mürəkkəb sahələrarası və sahə daxili problemlər ilə sıx əlaqəli olduğu üçün, onun səmərəsi həm bu sahənin fəaliyyətindən, həmçinin onun təşkili üçün bir sıra xarici amillərin qiymətləndirilməsindən asılıdır. İlk növbədə turizm tələbatının artması onun ölkənin ümumdaxili məhsulunun istehsalında xüsusi çəkisinin, turizm sahəsində məşğul olanların sayı və əmtəə xidməti bazarında turizm məhsullarının rolu, xüsusi çəkisi, onun kompleks təhlili və qiymətləndirilməsi ilə baş verir. Turizm bazarının qiymətləndirilməsi sistemli təhlil və proqnozlaşdırma prinsiplərinə əsaslanır. Belə ki, turizmin inkişafı üçün zəruri olan və istifadə olunan potensial, onun səmərəsi və həmçinin turizm sahəsinin özünün “xalis sahə” kimi iqtisadi fəaliyyəti və onun nəticələrinin bazar tipli göstəriciləri əldə olunan nəticələri [1].

Turizm fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin metodoloji ardıcılığı aşağıdakı funksional sxemlə ifadə oluna bilər (sxem 1):

Bu sxemdə turizm məhsuluna tələbat, turizm məhsulunun həcmi, turizm sahəsinin inkişafını təmin edən dominant rolunu oynayan amillər, həmçinin turizm fəaliyyətinin ümumi iqtisadi və sosial, ərazi səmərəsini qiymətləndirmək nəzərdə tutulur. Sxemdən görüldüyü kimi turizm sahəsi bir sıra özündən kənarda formalaşan amillər və onların təsiri ilə qiymətləndirilir. Buna görə də, turizm mənfəət gətirən sahə kimi onun kommersiya gəlirləri və həmin gəlirlərin dövlət büdcəsinin formalaşmasında, əhali gəlirlərinin tərkibində xüsusi çəkisi ölçülür. Beləliklə turizm mənfəəti integral səviyyədə məcmuu xərclər və onun müqabilində əldə olunan mənfəətlə ölçülür. Turizm xərcləri kompleks xərc və xərclərin obyektləri kimi xərc və mənfəət modeli əsasında qiymətləndirilə bilər. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təbii-coğrafi resursların, birbaşa büdcə xərclərinin, həmçinin əhəlinin xüsusi vəsaitlərinin, habelə yerli bələdiyyə xərclərinin və xarici subyektlərin xərclərinin iştirakı ilə turizmin təşkili, onun sonrakı fəaliyyətinin və gəlirlərinin bölgüsünün özünə məxsus modelini yaradır.

Bu alternativ resurs mənbələrinin hansının seçilməsi, yaxud azad rəqabət şəraitində səhmdar cəmiyyətləri kimi açıq formada iştirak etməklə, turizmin inkişafı gəlirlərin bölgüsündə iştirakı payının subyektlər arasında xərc nisbətlərinə uyğun bölünməsinə tələb edir. Ona görə də turizmin inkişafını vahid məsrəf və səmərə modeli ilə təsvir etmək daha məqsəduyğundur. Belə ki, bütün xərclər və xərc subyektləri, özünün payının ümumiləşmiş xərclərdə iştirakına görə mənfəət əldə edir:

Turizm bazarının qiymətləndirilməsi ümumiləşmiş meyar və göstəricilərlə yanaşı, xüsusi meyar və göstəricilərlə də mümkün olur. Ümumiləşmiş formul üzrə turizm məhsulunun bütövlükdə dünya turizm məhsulları içərisində xüsusi çəkisi, Azərbaycanda turizm dövriyyəsinin dünya turizm dövriyyəsində xüsusi çəkisi və adambaşına düşən turist məhsulunun bir sıra ölkələrlə müqayisədə həcmi götürülür. Belə ki, Azərbaycanda turizm potensialı ilə turizm istehlakı arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Əhalinin sayına görə adambaşına düşən turizm məhsulunun miqdarı turizmin inkişaf etdiyi ölkələrlə müqayisədə xeyli geri qalır. Ümumi daxili məhsulun əsas aparıcı amili olan təbii resurslar: torpaq, su və əhalinin sayının çox olmasına baxmayaraq ümumi daxili məhsulda onun xüsusi çəkisi 1%-ə çatmır [2].

Turizm bazarının mahiyyətini təkcə turizm məhsulu və onun istifadəçiləri ilə məhdudlaşdırsaq metodoloji baxımdan səhv etmiş olarıq. Ona görə də turizm bazarına əmək bazan, məşğulluq fəaliyyəti, əmtəə və xidmət bazarı, həmçinin maliyyə resursları, valyuta və sənaye məhsulları bazarının məcmuu kimi baxınq. Turizm bazarının dövriyyə potensialı daha geniş sahələri əhatə edir. Bu baxımdan turizm bazarının əhatə dairəsi onu formalaşdıran və istifadəsi nəticəsində əldə olunan göstəricilərlə kompleks ifadə olunur. Turizmin prioritet istiqamət olaraq perspektiv qiymətləndirilməsi gələn və gedən turistlərin sayı ilə ölçülür. Qeyd edək ki, turizmin inkişafında xarici ölkə vətəndaşlarının respublika ərazisinə səfərlərini stimullaşdırmaq daha əlverişli istiqamət olaraq qəbul olunur.

Son illər Azərbaycana turizmə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı artmaqdadır. Bu isə Azərbaycanın bir sıra ölkələrlə o cümlədən, Türkiyə, İran və MDB ölkələri ilə iqtisadi, mədəni və biznes əlaqələrinin daha çox inkişafı ilə bağlıdır. Eyni zamanda, son illər xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı daha çox dini, müalicə və işgüzar məqsədlərlə səfərlərin hesabına artmışdır.

Belə ki, işgüzar məqsədlə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 2019-cu ildə, 2006-cı ilə nisbətən 2,2 dəfədən çox artmışdır. Bu illər ərzində müalicə məqsədilə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayında 4 dəfə, dini məqsədlə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayında isə 4,5 dəfə artım olmuşdur. Qeyd edək ki, müalicə məqsədilə gedənlər daha çox İran, Rusiya və Türkiyəyə üstünlük verirlər.

Turizm bazarının qiymətləndirilməsi məkan və coğrafi amilləri, yerdəyişmə səmərəsini nəzərə almaqla aparılır. Belə ki, Azərbaycanın turizm üçün əlverişliliyi, onun coğrafi ərazi yerləşməsi, Avropa və Asiya, Şərq-Qərb transmilli nəqliyyat dəhlizi kimi yükdaşıma və əhali daşımada iqtisadi səmərəliliyi ilə özünü göstərir. Coğrafiyaçı alimlər Xəzər sahillərinin turizm üçün əlverişliliyi, onun aqlomerasiya səmərəsinin yüksək olması, iqtisadi və sosial səmərəsinin başqa coğrafi regionlara nisbətən üstünlüyü haqda müxtəlif araşdırmalar aparmışlar. Lakin təbii-coğrafi amilin iqtisadi-sosial səmərəsinin turizm dövriyyəsində kompleks qiymətləndirilməsinə və onun daha çox bazar resursları şəraitində azad rəqabət və alternativ resurslarının seçilməsi maraqlarına az yer verilmişdir.

Turizmin inkişafına fikrimizcə iki əsas istiqamətdə yanaşma olmalıdır. Birincisi iqtisadiyyat inkişaf etdikcə resursların artımı, onların turizm dövriyyəsinə cəlb edilməsi və neft gəlirlərinin səmərəsinin perspektiv kompensasiyası məqsədilə ilə bu sahəyə vəsait qoyulması, ikinci turizmin gəlirliliyi onun məsrəflər və xərclər kontekstində «birləşdirici» sintetik möqeyinin və təbiətinin olması. Turizm sahəsi mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün resursları inteqral birləşdirən və maraqların bölgüsünə uyğun kompensasiya olunan sahə olduğuna görə iqtisadi-ərazi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizm bazarının formalaşması resurs potensialını nəzərə almaqla, il ərzində xarici və daxili turistlərə xidmət etmək gücünün təşkili və bu potensialın artırılmasına cəlb olunan resursların səmərəli istifadəsi ilə əldə olunan son nəticə kimi qəbul olunur. Onun qiymətləndirilməsi üçün turizm dövriyyəsinə cəlb olunan imkanları nəzərə almaqla iqtisadi səmərə və sosial nəticələr ölçülür. İqtisadi səmərə olaraq turizm sahəsinə çəkilən bütün

birbaşa və dolayısı xərclərlə turizm fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan gəlirlərin müqayisəsi götürülə bilər. Turizmin inkişafı üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi, fiziki şəxslərin fərdi təsərrüfatlarının məhsullarını turizm tələbatının ödənilməsində istifadəsi, əhalinin yığınının səhmlərlə əvəz edilməsi və regionda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi onun kompleks səmərəsini hesablamağa imkan verir. Turizm fəaliyyətinin özünün sahə və idarəetmə obyektini kimi təşkili və proqnozu xüsusi metodlar, prinsiplər və modellər tətbiq etməklə mümkün olur. Turizm bazarının qiymətləndirilməsində onun tutumunu, ayrı-ayrı amillərini ölçmək və həmin amillərin kompleks qarşılıqlı əlaqəsi və təşkili formalarını təkmilləşdirmək yolu ilə yüksək kommersiya mənfəəti və həmçinin sosial effekt əldə etmək strategiyası dayanır. Belə ki, turizm potensialı kimi kənar sahələrin və əhalinin imkanların alternativ resurs kimi bazar dəyərini ödəməklə, onun dövryyəsinə cəlb olunan resursları artırmaq mümkündür. İlk növbədə turizm bazarı turizmin inkişafı üçün iqtisadi imkanları, daxili və xarici investisiya mənbələrinin əhalinin sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi əsaslarının turizmin inkişafına fərdi və kollektiv təsərrüfat formaları kimi, səhmdar cəmiyyətlər, müştərək müəssisələr formasında turizm sahəsinə cəlb etmək olar. Turizm maksimal, potensial açıq tipli səhmdar cəmiyyətlər, yaxud haqqı ödənilən imkanlar hesabına genişlənilir. Onun hər hansı regionda inkişafı üçün regionun coğrafi, iqtisadi, əhali və təbii resurslarının infrastruktur bazasının turizm məqsəli ilə istifadə etmək mümkünlüyü və bazası kimi qiymətləndirməklə perspektiv inkişaf planlarını tərtib etmək olar [3].

Nəticə.

Turizmin qiymətləndirilməsi uyğun olaraq göstəricilər sistemi və ayrı-ayrı sahələrin turizmlə bağlı inkişaf meyilləri ilə ölçülür. Turizmin qiymətləndirilməsi metodikası sistem təhlil, proqnoz və prinsiplər əsasında baş verir. Ona görə də turizmin inkişafına sistem olaraq baxırıq və bu sistem dinamik inkişaf edən sahələr və ərazinin resursları ilə ölçülür. Turizm resursları bu sahəyə hər hansı marketinq və strateji planlaşma üçün zəruri olan resursların bölgüsü və yenidən bölgüsü sxemi kimi baxmaq olar. Turizmin bazarı regionda ərazi kompleksinin inkişafı, ixracat yönlü məhsul və xidmət istehsalı həmçinin integrasiya elementi kimi qəbul olunur. Turizm bazarının əsas elementlərinə tələbat, segmentləşmə və istehlak sferası daxildir.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda turizmin inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri və meyilləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- turizm potensialının iqtisadi və təbii vəziyyətinin əlverişli olması və respublikada islahatlar proqramının tərkibində turizmin prioritetliyi;
- turizmin regionlarda inkişafı üçün zəruri məqsədlərin və konkret resursların segmentləşməsi yolu ilə regionların sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasının təmin olunması;
- turizmin iqtisadi və sosial potensialının geniş təkrar istehsal və iqtisadi artım modelinə uyğun bölgüsü, yenidən bölgüsü və səmərəli istifadəsinin təşkili;
- turizmin inkişafında xarici ölkələrin imkanlarının investisiya qoyuluşlarını və əhalinin xüsusi vəsaitlərinin turizm sahəsinə cəlb edilməsinə stimül yaradılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov İlqar, Əfəndiyeva Nigar “Turizmin əsasları” Bakı: - “Mars-Print” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi. 2007
2. Azərbaycan Respublikasında “2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, Bakı, 27 avqust, 2002
3. Məmmədov Z.S. Regionların iqtisadi inkişaf problemləri, Bakı, “Elm”, 2007,

TURİZM BAZARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Soltanov Soltan

XÜLASƏ

Respublikamızda turizm xidməti bazarının real inkişaf perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi üçün, turizmin iqtisadiyyatının vacib nəzəri və praktiki aspektlərinin dərinədən və kompleks şəkildə öyrənilməsi zəruriliyi yaranır. Bütün bunlar isə turizmə iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri kimi baxılmasını, onun inkişaf xüsusiyyətlərinin və problemlərinin daha dərinədən öyrənilməsinin prioritetliliyini ön plana çəkir. Turizm bazarı turizm məhsuluna olan tələbat, turistlərin kontingent kimi sosial-demoqrafik xarakteristikası, dövlətin turizm bazarına stimullaşdırıcı təsiri və bir sıra problemlərlə bağlıdır. Ona görə də turizm tələbi və təklifi mənbələrini, onun coğrafi resurs, maliyyə problemlərini və həmçinin bir təsərrüfat obyektı olaraq idarə edilməsi strukturunu və regional xüsusiyyətlərini müəyyənəşdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ РЫНКА ТУРИЗМА

Солтанов Солтан

АННОТАЦИЯ

Для определения реальных перспектив развития рынка туристических услуг в нашей стране необходимо глубокое и всестороннее изучение важных теоретических и практических аспектов экономики туризма. Все это подчеркивает тот факт, что туризм рассматривается как одна из наиболее динамично развивающихся отраслей экономики, и приоритетность более глубокого изучения особенностей и проблем его развития. Рынок туризма связан со спросом на туристский продукт, социально-демографическими характеристиками туристов как контингента, стимулирующим влиянием государства на рынок туризма и рядом проблем. Поэтому важно выявить источники спроса и предложения туризма, его географические ресурсы, финансовые проблемы, а также структуру и региональные особенности управления им как хозяйствующим субъектом.

METHODOLOGICAL BASIS OF TOURISM MARKET ASSESSMENT

Soltanov Soltan

SUMMARY

In order to determine the real development prospects of the tourism service market in our country, there is a need for an in-depth and comprehensive study of important theoretical and practical aspects of the tourism economy. All this highlights the fact that tourism is considered as one of the most dynamically developing sectors of the economy, and the priority of a deeper study of its development features and problems. The tourism market is related to the demand for tourism products, the socio-demographic characteristics of tourists as a contingent, the stimulating effect of the state on the tourism market and a number of problems. Therefore, it is important to identify the sources of tourism supply and demand, its geographical resources, financial problems, as well as the structure and regional characteristics of its management as an economic entity.

QARABAĞIN AZAD EDİLMƏSİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Yadulla Mehriban Yadulla qızı
BDU-nun İqtisadiyyat kafedrasının dosenti
Ağazadə Səbuhi Nəsim oğlu
sebuhi.agazade@bk.ru

Açar sözlər: Qarabağ iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, bazar iqtisadiyyatı.

Ключевые слова: Карабахская экономика, сельское хозяйство, рыночная экономика.

Keywords: Garabagh economy, agriculture, market economy.

Elmi müstəvidə araşdırılan bir çox təcrübələrin reallaşması istiqamətində atılan addımlar barədə məqamların əhəmiyyəti çox vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Həmin bu elmi müstəvidə araşdırılan tədqiqatlardan biri də füsunkarlığı ilə hər zaman diqqət mərkəzində olan Qarabağın iqtisadiyyatıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan qarışıq modelə malik, sosial yönümlü bir ölkədir. Və bu baxımdan ölkəmiz daima digər ölkələrlə qarşılıqlı dostluq əlaqələri qurmağa və iqtisadi cəhətdən irəliləməyə nail olmuşdur. Cənab Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində Azərbaycan müəyyən mənada əsaslı şəkildə ciddi inkişaf etmişdir. Bu inkişaf özünü hər bir sahədə açıq-aydın biruzə verir. Ən əsas da iqtisadi cəhətdən biz bu irəliləməyə şahid ola bilirik.

Respublikamızın strateji cəhətdən uğurlu mövqedə yerləşməsi inkişafa ciddi təkan verən amillərdən ən əsasıdır. Ölkənin Cənubi Qafqaz regionunda, Xəzər dənizinin qərbində yerləşməsi hər tərəfli müsbət faktordur. Qonşu dövlətlər tərəfindən istər su, istərsə də quru yolları vasitəsilə əlçatan olmaq bizə böyük imkanlar yaradır. Azərbaycan BMT, Avropa Şurası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM, Şərq Tərəfdaşlığı, Türk Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, MAQATE, Kimyəvi Silahların Qadağan edilməsi Təşkilatı və NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq kimi proqramların üzvüdür. Bütün bu kimi qurumlara üzvlüyümüz səsimizin daha çox yayılmasına və ölkəmizin daha sürətlə tanınmasına zəmin yaradır. Bunlarla yanaşı beynəlxalq müstəvidə bir neçə əhəmiyyətli tədbirlərə ev sahibliyi etməmiz də uğurlu siyasi amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Respublikamız dünyanın qabaqcıl 34 ölkəsi ilə müxtəlif yönümlü memorandum və sazişlər imzalamışdır. Azərbaycan paytaxtdan əlavə, 65 xüsusi intizamla idarə olunan inzibati zonaya və Naxçıvan Muxtar Respublikasına ayrılır. Hər bir bölgə vahidi dövlət hakimiyyəti tərəfindən təyin olunan, qanunverici orqan və xüsusi məmurlar tərəfindən nəzarət altında saxlanılır.

İqtisadi dəyişikliyi nizama salmaq məqsədilə 34 qanun, o cümlədən dövlət mülklərinin özəlləşdirilməsi barəsində, banklar və bank fəaliyyəti haqqında, əmlak haqqında, xarici yatırımların qorunması barəsində, hər hansı bir işin həyata keçirilməsi haqqında, torpaq vergisi haqqında, maliyyə nəzarəti sənədi haqqında qanunlar qəbul edilmişdir. Geniş miqyasda alış-verişin güzəştli həyata keçirilməsi, dövlət ticarət təşkilatlarının genişləndirilməsi, yarımçıq qalmış tikililərin müəyyən şərtlər əsasında daşınmaz əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi haqqında, kiçik biznesmenliyə kömək və onun çoxşaxəli inkişaf etdirilməsi barəsində prezident fərmanları əsasında qaydalar hazırlanmışdır. Bundan əlavə, şəxsi mülkiyyətə çevirmək, fermer iqtisadiyyatının, hazırlama iqtisadiyyatının inkişafı barəsində dövlət proqramlarını da qeyd edə bilirik. Bütün bu kimi iqtisadiyyata dəstək layihələri çərçivəsində respublikada iqtisadi əsaslı dəyişikliklərin reallaşdırılması üçün hüquqi baza reallaşdırılmış və bu yolda ilkin addımların atılmasına nail olunmuşdur. Qısa müddət ərzində respublikada minlərlə şəxsi müəssisələr, onlarla azad bank fəaliyyət göstərməyə başladı, kənd və

qəsəbələrdə təxminən 17 mindən çox azad müvəqqəti istifadə kollektivi yaradıldı, xüsusiləşdirmə proqramının ilkin mərhələsi kimi taksilərin və yaşayış mənzillərinin xüsusiləşdirilməsinə start verildi.

Statistikaya nəzər salsaq, Dağlıq Qarabağ və ətraf əraziləri iqtisadi baxımdan hər zaman ön sıralarda olmuşdur. Burada yerləşən zəngin faydalı qazıntıları, həmçinin yerüstü sərvətləri bu regionun iqtisadi əhəmiyyətinin artmasına təkan vermişdir. Xüsusən də işğala qədərki dövrdə Qarabağın iqtisadiyyatı özünün yüksək səviyyəli inkişaf dövrünü yaşayırdı.

Ümumilikdə deyə bilərik ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökündə məhz iqtisadi məsələlər dayanırdı. Qarabağla bağlı problemin, siyasi söhbətlərin baş qaldırdığı ilk dövrlərdə belə orada yaşayan erməni əhalisi hər zaman “iqtisadi diskriminasiya” haqda iddialar irəli sürürdülər. Çox keçməmiş, 1987-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişələrinin əsası qoyulur. Bu problemin gələcək taleyinin daha da qaynaqlanmasında rol oynamış əsas şəxslər o dövrdə daha çox yerli partiya mənsub nümayəndələr, müəssisələrin direktorları olmuşdur.

Bununla belə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqda ilk mübahisəli iddialar məhz iqtisadi yönümlü sfera ilə əlaqədar idi. 1987-ci ilin sonlarına yaxın M.S.Qarabağovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri olmuş A.Aqanbekyan Fransada səfərdə olarkən erməni cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə təşkil olunmuş tədbirlərin birində verilən suallara belə cavab vermişdi: “Mən bir iqtisadçı kimi hesab edirəm ki, Qarabağ iqtisadi cəhətdən daha çox Ermənistana bağlıdır, nəinki Azərbaycana”. [7] Onun bu sözləri Fransanın Kommunist partiyasına mənsub qəzetlərdə nəşr edilmişdi. Əslində bu sözlər ölkəmizin və millətimizin başına gələcək olan zülmərin qarşısı idi. Bu fikirlərin dərci böyük əks-sədayla nəticələnmişdi.

80-ci illərdə aparılan tədqiqatlar və bu tədqiqatların nəticəsi olaraq dərc olunmuş bir sıra məlumatlar Qarabağın iqtisadi cəhətdən məhz Azərbaycana məxsus olduğunu sübuta yetirmişdi. Lakin, əlbəttə, 80-ci illərin sonlarına yaxın bu məlumatları nəzərdən keçirmək müvafiq qurumlara sərf etmədiyindən, onları maraqlandırmırdı.

Baş verənlərin təhlili göstərir ki, Qarabağın iqtisadi əhəmiyyəti nə dərəcədə yüksək olmuşdur. İstər strateji cəhətdən əhəmiyyətli coğrafi mövqeyi, istərsə də zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olması bu ərazini “yağlı tikə” olaraq görən siyasətçilətin sayını ilbəl artırırırdı.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin işğal ərəfəsindəki dövr iqtisadiyyatına nəzər saldıqda görürük ki, sənaye istehsalı ötən illərlə müqayisədə 35% azalmışdı. Həmin dövr üçün kəskin iqtisadi böhran səciyyəvi idi. Nəzərə alsaq ki, vilayətdə baş verən iqtisadi çöküş bütün respublikanın iqtisadiyyatına təsir edir, bu da o deməkdir ki, ümumilikdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı çətin dövr keçirirdi.

Rəsmi araşdırmalar göstərir ki, 80-ci illərin sonlarında Qarabağda 188 min insan yaşayırdı. Regionda ciddi demoqrafik böhran qaçılmaz idi. Ölənlərin sayı doğulanların sayını keçirdi. Bu da daha çox erməni əhalisinin sürətlə azalmasına görə idi. Azərbaycan əhalisi isə artmaqda davam edirdi.

1988-ci ildə baş verən siyasi və iqtisadi gərginlik özünü bütün sahələrdə göstərirdi. Yüngül sənayedə də ciddi problemlər mövcud idi. Missal olaraq, 1987-1988-ci illərdə ayaqqabı istehsalı 2 dəfə azalmışdı. Regionda bundan başqa çaxır istehsalında da azalma müşahidə olunurdu.

Bu dövrdə sabitliyini qoruyub saxlaya bilmiş yeganə sahə kənd təsərrüfatı idi. Problemlər sadəcə olaraq maldarlıqla əlaqəli müşahidə edilirdi. Bundan əlavə kənd təsərrüfatı döyüşlər başladıqdan sonra ciddi şəkildə zərər görmüşdü.

Bütün qeyd olunan problemlərlə üzləşmədən öncə statistikaya nəzər salsaq, ölkə üzrə istehsal olunan işlənmemiş ipəyin 87%-i, ayaqqabıların 19%-i, əhəngin 12%-i, konyakın 7%-i, çaxır və elektrik enerjisinin isə 0,5%-i, Dağlıq Qarabağ vilayətində istehsal olunurdu.

Azərbaycanın ümumilikdə iqtisadiyyatına nəzər salsaq, müstəqilliyin ilk vaxtlarında bazar iqtisadiyyatına maneəsiz keçidin davam etdirilməsi səbəbi ilə bir sıra sərəncamlar

imzalanmağa başlanmışdır. 1994-cü ildə Azərbaycanda Xəzər dənizinin enerji mənbələrindən geniş şəkildə istifadə olunmasına dair qərar qəbul olunmuşdur. 2014-cü ilə qədər demək olar ki, dünyada dayanmadan sürətlə inkişaf edən ölkələrdən biri məhz Azərbaycan idi. Buna baxmayaraq, neftdən maddi cəhətdən asılılıq çox olduğu üçün 2015-ci ildə ÜDM-in birdən-birə kəskin sürətdə azalması müşahidə olunmuşdur. 2019-cu ilə qədər bəzi iqtisadi sərəncamların köməyi ilə müəyyən miqdarda artım əldə olunmuşdu. Statistika əsasən Azərbaycanda ÜDM 2019-cu ildə təxminən 39.10 milyard dollar olmuşdu.

2020-ci il tariximizə “Qələbə ili” olaraq yazıldı. 30 ilə yaxın bir həsrətə nəhayət ki, son qoyuldu. Bu böyük günü yaşamaq şansına nail olduğumuz üçün özümüzü xoşbəxt Azərbaycan gəncliyi adlandıra bilərik. Bu tarixi zəfərin əhəmiyyəti xalqımız, dövlətimiz üçün hərtərəfli əhəmiyyətlidir. Həm öz yurd-yuvalarından məcburi köçkün salınmış minlərlə insan yenidən torpaqlarına qayıdacaq, həm də ölkəmizin iqtisadi-siyasi cəhətdən yüksəliş dövrünün əsası qoyulacaq.

Bu gün Cənab Prezident İlham Əliyevin Dağlıq Qarabağın inkişafı yolunda hazırladığı bir sıra dövlət proqramları var ki, onların sayəsində qısa müddət ərzində bu torpaqlara yeni nəfəs gələcək. Düşmənin illər boyu çapıb-taladığı, daşı daş üstə qoymadığı vətən torpaqlarında yenidən həyat başlanacaq.

Dağlıq Qarabağın yenidən qurulmasına dair proqramların bir hissəsi olaraq Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində “Qarabağ müzakirələri” istiqamətli tədbirlər həyata keçirilir. Bu müzakirələrin əsas obyektı müharibədən sonra işğala məruz qalmış ərazilərin yenidənqurmasını həyata keçirməkdir [1, 34].

Dağlıq Qarabağın azad edilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, həmçinin Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatında yeni bir eraya qədəm qoyması deməkdir. İnkişaf istiqamətində gerçəkləşən ən önəmli nüans Prezident İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında sərəncama əsasən Nazirlər Kabinetinə verilmiş tapşırıqlardır [9]. Bu sərəncamın əsas mahiyyətini Milli Prioritetlərə uyğun olaraq “2020-2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” layihəsinin yaxın 9 ay müddətində qurularaq Prezidentə təhvil verilməsi təşkil edir.

Geri qaytarılan torpaqlarımız böyük iqtisadi potensiala (yerüstü və yeraltı sərvətlərə, tayı-bərabəri olmayan təbiətə, mədəni-tarixi mənbələrə, iqtisadiyyat baxımından geniş turizm imkanlarına) malik bir ərazilərdir. Həmçinin bu torpaqlar müxtəlif xammal bazası, emalədici sənaye istehsalı yönündən də istifadəyə yararlı torpaqlardır [3, 44].

İqtisadiyyat nazirinin müavini N.Səfərov bildirib ki, prezident tərəfindən müəyyən olunan iqtisadi inkişaf formasının düzəldilməsini və işğaldan azad olunan rayonlarda iqtisadiyyata təkan eyni modelin baza normalarına əsaslanaraq yerinə yetiriləcək. Prezident İlham Əliyev müvafiq qanununa əsasən, işğaldan azad edilən rayonlara dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılmasını yerinə yetirmək məqsədi ilə Dövlət Komissiyasının yaradılacağını, indiki zamanda həmin rayonlarımızda düzəliş işlərinə start verildiyini bildirib. N.Səfərov işğal nəticəsində maddi və mənəvi ziyanlarla bağlı statistik məlumatları da açıqlayıb.

Aparılan tədqiqatlara nəzərən deyə bilərik ki, regionların bərpa işlərindən sonra işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın iqtisadi potensialı, həmçinin ÜDM-in payı iqtisadi nöqtəyindən nəzərdən işğaldan azad olunmuş bütün torpaqların, xüsusilə də Laçın və Kəlbəcərin Qarabağın iqtisadi cəhətdən yenidən möhkəmlənməsinə şərait yaradacaq.

Qarabağ iqtisadiyyatının güclənməsi istiqamətində əsasən Cəbrayılın, Ağdamın, Fizulinin inzibati ərazi vahidləri potensialı xammal bazasına malikdir. Eyni zamanda bu rayonlarımız perlit, mis, civə, əhəng, xromit, dəmir, əqiq, mərmər, həmçinin, inşaat materialları ilə zəngin regionlardır. Qarabağın azad edilməsi ilə əsaslı dərəcədə iqtisadi inkişafa nail olunacaq. Daha bir nüans isə, geri qaytarılan torpaqlarımızın demək olar ki, hamısının, mineral və termal su mənbələri ilə zəngin olmalarıdır. Həmin ehtiyatlardan gələcəkdə Azərbaycanda elektrik enerjisinin istehsalı üçün istifadə ediləcək.

Yuxarı Qarabağ və ətraf rayonları – Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam, Fizuli regionlarının kənd təsərrüfatı potensialı, sənayesinin genişliyi Qarabağın iqtisadiyyatı baxımından əlverişlidir. Həmçinin rayonlarımızın təbii resursları, xammal bazaları kifayət qədər yüksəkdir.

İqtisadiyyata dəstək layihələri çərçivəsində Qarabağın turizm potensialı üzərində işlənməli, təbii və antropogen turizm resurslarının hazırlanması prioritet məsələlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, azad edilmiş torpaqlarımızda iqtisadiyyatın genişlənməsi üçün əvvəl də olduğu kimi, üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı xüsusi vurğulanmalıdır. Xatırlatmaq lazımdır ki, Fizuli və Ağdam işğaldan əvvəlki zaman üçün pambıq, taxıl, üzüm istehsalına görə öndə gedən ərazilər sırasında idi. Üzümçülük isə Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarında fərqlənirdi. Heyvandarlıqla tanınan rayonlarımız isə Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilan idi. Gördüyümüz kimi, işğaldan azad olunan rayonlarımızın kənd təsərrüfatı potensialı, təbii imkanları Qarabağ iqtisadiyyatının daha sürətlə inkişafına mühüm zəmin yaradacaq.

İqtisadiyyatın genişlənməsi, əhatə dairəsinin çoxalması üçün, işğaldan azad olunmuş rayonlarımızda hazırlanacaq yeni müxtəlif iqtisadi dəyərlər Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini daima üstələyəcəkdir. İqtisadiyyatın genişlənməsi istiqamətində qurulan planların nəticəsi olaraq həmin rayonların bərpası ilə yeni iş yerləri də açılacaqdır. Əhalinin işə olan tələbatını təmin etmək istiqamətində yeni fərqli infrastruktur layihələri həyata keçiriləcək. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə yeni iş yerlərinin yaradılmasına zəmin yaradılacaq. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi nəticəsində, Azərbaycan iqtisadiyyatı özünün yeni intibah dövrünə qədəm qoyacaq və bu da müzəffər ali baş komandamızın qələbəsinin danılmaz əhəmiyyətidir.

Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunması təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həmçinin də ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına da böyük töhfələr verəcəkdir. Xüsusən də təsərrüfat məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi getdikcə yaxşılaşdırılacaq.

Ölkə iqtisadiyyatında investisiya yatırımlarına ehtiyac duyulan ərazi və sahələrin olduğunu da vurğulamalıyıq. Qarabağ iqtisadiyyatının bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın gələcəkdə olan dayanıqlılıq və davamlı inkişafı üçün əlverişli, əvəzolunmaz şans yaratdığı da qeyd olunmalıdır.

Qarabağın azad edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına iqtisadiyyatda liberallaşma, iqtisadi azadlıq, dinamik tələb-təklif və sair nöqteyi-nəzərdən də təsirsiz ötürməyəcək.

İqtisadiyyata keçid üçün əsas islahatlara aşağıdakıları göstərə bilərik:

- bazar iqtisadiyyatının formalaşması;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- iqtisadiyyatın liberallaşdırılması;
- əhalinin və işsizliyin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi;
- milli valyutanın güclənməsi və anti-inflyasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi[2, 76].

Dağlıq Qarabağın dirçəldilməsi yönündə atılan addımlar sayəsində bu torpaqlar yenidən əvvəlki qüdrətini bərpa edəcək. Bir zamanlar yüksək iqtisadi potensiala malik olan bu torpaqlarda yeni iqtisadi layihələr həyata keçiriləcək. Tarixi torpaqlarımıza yenidən dönməmiş başda Azərbaycan olmaqla bütün Cənubi Qafqazda sosial-iqtisadi dəyərlərə yeni əhəmiyyət gətirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Nadir. Qarabag dastanı. Otuz ilin həsrəti. 44 günün zəfəri. Bakı. 2022
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 02 fevral 2022-ci il

3. Səmədzadə Z.Ə. Milli iqtisadiyyat və sahibkarlıq. Bakı, «İqtisadiyyat» qəzeti, 16 aprel-21 may, 2020

QARABAĞIN AZAD EDİLMƏSİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Yadulla Mehriban, Ağazadə Səbuhi

XÜLASƏ

Dağlıq Qarabağın azad edilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, həmçinin Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatında yeni bir eraya qədəm qoyması deməkdir. İnkişaf istiqamətində gerçəkləşən ən önəmli nüans Prezident İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında sərəncama əsasən Nazirlər Kabinetinə verilmiş tapşırıqlardır [9] Bu sərəncamın əsas mahiyyətini Milli Prioritetlərə uyğun olaraq “2020-2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” layihəsinin yaxın 9 ay müddətində qurularaq Prezidentə təhvil verilməsi təşkil edir.

ВЛИЯНИЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ КАРАБАХА НА ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ядулла Мехрибан, Агазаде Сабухи

АННОТАЦИЯ

Освобождение Нагорного Карабаха означает вступление в новую эру в экономике не только Азербайджана, но и Южного Кавказа. Важнейшим нюансом в направлении развития являются задачи, поставленные перед Кабинетом Министров согласно указу Президента Ильхама Алиева об утверждении «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития». Данный указ «на 2020-2025 годы» в соответствии с проектом «Национальные приоритеты социально-экономического развития» будет разработан и передан Президенту в ближайшие 9 месяцев.

THE IMPACT OF THE LIBERATION OF KARABAKH ON THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

Yadulla Mehriban, Agazadeh Sabuhi

SUMMARY

The liberation of Nagorno-Karabakh means entering a new era in the economy of not only Azerbaijan, but also the South Caucasus. The most important nuance in the direction of development is the tasks given to the Cabinet of Ministers according to the decree on the approval of "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" signed by President Ilham Aliyev. The main essence of this decree is "in 2020-2025" in accordance with the National Priorities Socio-Economic Development Strategy" project will be established and handed over to the President in the next 9 months.

ПРЕВЕНТИВНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И ПОСРЕДНИЧЕСТВО ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ ПРИМИРЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

*доцент Бехбұдов Таир
Атаева Рагима Эмиль
магистрантка II курса БГУ
rehimekhanim2000@gmail.com*

Ключевые слова: превентивная самооборона, государство, правовые основы, угроза, международный терроризм, правительство, вооруженное нападение, гуманитарное право, ядерное оружие, национальные интересы, легитимность.

Açar sözlər: qabaqlayıcı özünümüdafiə, dövlət, hüquqi baza, təhlükə, beynəlxalq terrorizm, hökumət, silahlı hücum, humanitar hüquq, nüvə silahı, milli maraq, legitimlik.

Keywords: preventive self-defence, state, legal framework, threat, international terrorism, government, armed attack, humanitarian law, nuclear weapons, national interests, legitimacy.

В XXI веке превентивные действия получают новую суть в связи с изменениями в организации мирового сообщества. Превентивные действия начали становиться обязательным инструментом военной политики государства. В результате трагических событий последних лет в разных странах мира, особо повышается внимание к вооруженным террористическим акциям негосударственных формирований (1). Объектом превентивного использования силы становятся не страны, а составляющие террористической инфраструктуры, которые формально не связаны со странами. Ситуации, с которыми мы сталкиваемся сегодня, не всегда допускают возможность использования уголовно-правовых мер для пресечения атак - когда атаки планируются извне и когда принимающее государство не может или не желает действовать. В XXI веке естественное развитие концепции самообороны сформировало теорию превентивного применения силы. Согласно этой теории, природа превентивных забастовок, как объясняют их инициаторы, заключается не в том, чтобы избежать конфликтов, а в том, чтобы устранить первопричины конфликтов и повлиять на процесс, который приводит к применению насилия и его расширению.

Трагические события, совершенные террористической организации "Аль-Каида" 11 сентября 2001 года, оказались катализатором нового применения международно-правовых принципов. После атак Совет Безопасности ООН единогласно принял резолюции, в которых выражалась готовность Совета предпринять все необходимые шаги для реагирования на нападения, и подтверждалось, что самооборона может быть оправдана в отношении негосударственных субъектов (2). Угроза международного терроризма, особенно угроза оружия массового уничтожения, является мощным аргументом в пользу превентивных вооруженных ударов. Кроме того, даже если нет вооруженного нападения террористов, оно основано на индивидуальных односторонних решениях и без санкций Совета Безопасности ООН - это главный мотив теории превентивной самообороны.

Джордж Буш (президент США 2001-2009 года) 1 июля 2002 году заявил о политической разумности превентивной самообороны. И в силу этого в сентябре 2002 года, была принята стратегия национальной безопасности США. Этим США закрепила свое право на превентивные удары против враждебно настроенных государств. Однако большинство действий США осуществлялись по данной концепции не против агрессии, а сами имели агрессивный характер. Как, например,

вторжение войск международной коалиции во главе с США в Ирак в марте 2003 года. Аргументы, выдвинутые в 2002 году Соединенными Штатами, а также рядом их союзников в Европе для оправдания недавней войны против Ирака, имеют много общего с нападением Израиля в Ираке в 1981 году. Удар был превентивным, и большинство ученых с тех пор утверждали, что это нападение имело превентивный характер. В то время Израиль оправдывал нападение, утверждая, что, если бы Ираку было разрешено приобрести ядерное оружие, это создало бы существенную угрозу для Израиля и других ближневосточных государств. Таким образом, Израиль предпринял внезапную атаку, которая, как он утверждает, отбросила ядерные амбиции Ирака как минимум на десять лет. Такие же основания были также выдвинуты Соединенными Штатами для оправдания войны в Ираке. Решение США возглавить коалицию, включающую, в частности, Польшу, Великобританию и Австралию, вызвало серьезные разногласия в НАТО и ЕС. Западные исследователи едины в том, что аргумент Соединенных Штатов, касающийся самообороны от неминуемой угрозы, которую представлял собой Ирак, является неубедительным с точки зрения фактов (3). Томас Франк придерживался мнения, что превентивная война против Ирака с использованием доктрины Буша стала громадной ошибкой в истории американской внешней политики (4). Выдвинутая администрацией Буша доктрина превентивной самообороны встретила резкое неприятие у многих ученых, такая тенденция сохраняется до сих пор. Например, консервативные политологи из Соединенных Штатов, опасаются, что американская политика превентивного вмешательства приведет к окончательному упадку всего международного порядка.

Другие политологи утверждают, что логический результат политики превентивных действий обязательно должен привести к неоимпериалистической политике постоянной войны. Как только одна могущественная страна продемонстрирует свою решимость противодействовать возникновению даже потенциальных угроз своей безопасности с помощью военных средств, любое рациональное потенциальное государство разработает планы по предотвращению таких атак на своей территории, если это необходимо. Интересна и позиция Великобритании в данном вопросе. Генеральный прокурор Соединенного Королевства, член парламента, королевский адвокат Джереми Райт в своем выступлении в Международном Институте Стратегических Исследований отметил: «Великобритания является мировым лидером в продвижении, защите и формировании международного права. Соединенное Королевство в случае необходимости самообороны будет действовать только в соответствии международному праву.

Правительство несет главную ответственность за защиту жизни своих граждан. Правительство должно делать это, одновременно поддерживая верховенство закона, а использовать смертоносную силу только там, где для этого есть четкая правовая основа. В тех случаях, когда существует выявленная прямая и неминуемая угроза Соединенному Королевству или британским интересам, Великобритания всегда настаивала на том, что будет принимать меры для противодействия этой угрозе. Летальные действия всегда будут крайним средством, когда нет другого способа защитить себя от нападения и нет других средств для задержания, пресечения или иного предотвращения тех, кто планирует террористические акты. Когда мы предпринимаем такие действия, мы должны делать это в соответствии с международным правом, включая международное гуманитарное право» (5). Превентивную войну начинают, чтобы не дать противнику изменить баланс сил в свою пользу. Из-за угрозы спекуляций превентивными войнами классическое международное право считает эти войны актами агрессии. Действительно, порой

сложно понять, является война агрессией или превентивным действием. Превентивный удар предполагает удар по источникам грозящей опасности. Нанесение упреждающего удара, в свою очередь, предполагает нанесение вооруженного удара при наличии явной, неминуемой угрозы.

Говоря о современном периоде в конце хотелось бы отметить, что 24 февраля 2021 года Мексика созвала неформальное заседание Совета Безопасности Организации Объединенных Наций, посвященное применению силы в рамках международного права, негосударственным субъектам и справедливой самообороне. Предложив государствам изложить свою правовую позицию абстрактно, а не судить о политически мотивированных инцидентах на основе неполных доказательств, участники встречи выработали широкий спектр мнений, которые вызывают новые вопросы и добавляют актуальности старым вопросам. Бразилия, Китай, Мексика и Шри-Ланка категорически отвергли применение силы против негосударственных субъектов без согласия государства. Заявление Китая было следующим: 1. Применение силы против негосударственных субъектов на территории другого государства в целях самообороны должно осуществляться с согласия соответствующего государства. 2. Ни одно государство не должно вмешиваться во внутренние дела других под прикрытием «борьбы с терроризмом» или произвольно применять силу во имя «превентивной самообороны». Эстония, Нидерланды и Великобритания также заявили, что сила может использоваться в целях самообороны только против фактического или неминуемого нападения. Турция также указала на неминуемые нападения и угрозы. Нидерланды также заявили, что применение силы должно иметь определенный масштаб и последствия, чтобы считаться вооруженным нападением, добавив, что самооборона должна быть необходимой для противодействия вооруженному нападению и быть соразмерной по отношению к этому нападению. Нидерланды также отметили, что у государства есть некоторая свобода усмотрения, чтобы определить, действительно ли вооруженное нападение закончилось или наступило лишь временное затишье. Другими словами, если вооруженное нападение явно окончено и дальнейшее вооруженное нападение не является неизбежным, то применение силы запрещено и следует искать альтернативы. Если вооруженное нападение явно не окончено, тогда применение силы может быть оправдано. Взгляды Франции, Индии, Россия, Норвегии, Пакистана, Катар, Сент-Винсента и Гренадины были неоднозначными. Например, Франция заявила, что, к сожалению, некоторые негосударственные группы, особенно террористические, теперь имеют средства для совершения действий, которые равносильны вооруженному нападению на государства. Право на самооборону распространяется на любую негосударственную группу, обладающую средствами для совершения насильственных действий.

Интересно то, что в 2019 году с прецедентным правом Международного суда Франция не признавала распространение права на самооборону на действия, совершаемые негосударственными субъектами, действия которых не могут быть приписаны, прямо или косвенно, государству. В исключительных случаях Франция прибегала к самообороне против вооруженного нападения, совершенного субъектом, имеющим характеристики «квазигосударства», как, например, в случае вмешательства в Сирии против террористической группировки (ИГИЛ / ИГИЛ). Другими словами, Франция признала распространение права на самооборону, но только в исключительных случаях, на действия, совершаемые «квазигосударством». Думаю, что заявление от 24 февраля не было предназначено для объявления об изменении позиции Франции, вполне возможно, что Франция приблизилась к «экспансивному» лагерю. Представляя позицию Индии, в заявлении обобщаются

взгляды государств, которые поддерживают право на самооборону от нападений со стороны негосударственных субъектов.

Согласно заявлению, эти государства считают, что самооборона разрешена против негосударственных субъектов, если: 1. Негосударственный субъект неоднократно совершал вооруженные нападения на государство. 2. Государство не желает устранять угрозу, исходящую от негосударственного субъекта. 3. Государство активно поддерживает и спонсирует нападение негосударственного субъекта. В недавнем прошлом Индия применила силу якобы против негосударственных субъектов, действующих из соседнего государства Пакистан, по крайней мере, в двух случаях со значительным участием военных сил. Пакистан заявил, что он воздержался от применения силы против вооруженных групп в государстве несогласным с этим (предположительно Афганистане), но оставил за собой право действовать в порядке самообороны против государства, спонсирующего эти вооруженные группы (предположительно Индии). Если это заявление отражает правовую позицию Пакистана, то Пакистан близок к «ограничительному» лагерю, но это не ясно. Пакистан отверг законность превентивной самообороны. Остальные участники встречи 24 февраля либо не затронули конкретный правовой вопрос (Финляндия, Грузия, Иран, Ирландия, Кения, Лихтенштейн, Украина), либо ничего не сказали, из чего можно было бы достоверно вывести их правовую позицию (Эквадор, Перу, Сирия, Тунис, Вьетнам).

Предложение превентивной дипломатии- превентивной самообороны состоит в том, чтобы в одностороннем порядке получить право на принятие дипломатических мер с целью предотвращения перерастания споров в конфликты и ограничения распространения конфликтов после их начала и достижения перемирия. В статье 51 Устава Организации Объединенных Наций говорится о вооруженном конфликте, и превентивная самооборона может использоваться в чрезвычайных ситуациях, которые могут возникнуть в будущем. Экстремальный характер ситуации интерпретируется произвольно и широко, и требование обоснования превентивной самообороны становится все более неясным - это кажется политически спекулятивным. В международной системе, которая объединяет разные культуры, ценности и разные стратегические оценки и методы достижения результатов, страна принимает эту предупредительную веру в самооборону, основанную на своей вере в свои собственные национальные интересы, что в некоторых странах может считаться серьезным. В других странах это расценивается как чистая агрессия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Международное право. Учебник. ред. К. А. Бекяшев. Изд. 5. М. 2008. С. 883-903.
2. Журавлев А. А. Превентивная самооборона государства: к истории вопроса. Право: история, теория, практика: материалы V Международная научная конференция. Санкт-Петербург. 2017
3. Котляр В. С. Международное право и современные стратегические концепции США и НАТО. Казань: Центр инновационных технологий. 2008 . С-368.
4. Sapiro Miriam. Iraq: The Shifting Sands of Preemptive Self-Defense. American Journal of International Law. Vol. 97 (2003) P-603.
5. Franck Thomas M. What Happens Now? The United Nations after Iraq. American Journal of International Law. 2003. P -611.
6. The concept of preventive war and its consequences for international relations. Report. Political Affairs Committee. Mr Lluís Maria de PUIG. Spain, Socialist Group. 2007. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11677>

7. United Nations Security Council Resolution 1368, United Nations Security Council Resolution 1373 and United Nations Security Council Resolution 1377. <http://www.un.org/Docs/scres/2001/sc2001>

ПРЕВЕНТИВНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И ПОСРЕДНИЧЕСТВО ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ ПРИМИРЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Бехбудов Таир, Атаева Рагима

АННОТАЦИЯ

Предложение превентивной дипломатии- превентивной самообороны состоит в том, чтобы в одностороннем порядке получить право на принятие дипломатических мер с целью предотвращения перерастания споров в конфликты и ограничения распространения конфликтов после их начала и достижения перемирия. В статье 51 Устава Организации Объединенных Наций говорится о вооруженном конфликте, и превентивная самооборона может использоваться в чрезвычайных ситуациях, которые могут возникнуть в будущем. Когда крупные игроки на международной арене требуют разработки новых законов или поправок к существующим законам, последствия изменений в обычном международном праве станут очень серьезными. Хотя все страны пользуются суверенным равенством, действия крупных стран имеют большее влияние на развитие юридически обязательных международных обычаев, чем действия малых стран.

Очевидно, что все позитивное международное право, включая необходимые принципы Устава Организации Объединенных Наций, не может дать развернутых ответов на поставленные вопросы. Совет Безопасности ООН не может адекватно и быстро реагировать на все новые вызовы, связанные с использованием вооруженных сил (обычно в виде завесы) в международных отношениях. Ключевые аспекты международно-правовых ограничений и запрета на применение силы в международных отношениях по-прежнему являются областью международного права и науки. Достижения международных правоохранительных органов, включая Совет Безопасности Организации Объединенных Наций и Международный Суд, опираются на принцип справедливости.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BARIŞIĞA NAİL OLMAQ ÜÇÜN PREVENTİV DİPLOMATİYA VƏ VASİTƏÇİLİK

Tahir Behbudov, Atayeva Rəhiməxanım

XÜLASƏ

Preventiv diplomatiya-preventiv özünümüdafiə təklifi mübahisələrin münaqişələrə keçməsinin qarşısının alınması və münaqişələrin başlanmasından sonra yayılmasının məhdudlaşdırılması və barışığa nail olmaq məqsədilə birtərəfli qaydada diplomatik tədbirlər görmək hüququ əldə etməkdən ibarətdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində silahlı münaqişə haqqında danışılır və preventiv özünümüdafiə gələcəkdə yarana biləcək fəvqəladə hallarda istifadə edilə bilər. Beynəlxalq arenada iri oyunçular yeni qanunların və ya mövcud qanunlara dəyişikliklərin işlənilib hazırlanmasını tələb etdikdə, adi beynəlxalq hüquqdakı dəyişikliklərin nəticələri çox ciddi olacaq.

Bütün ölkələr suveren bərabərlikdən istifadə etsələr də, böyük ölkələrin hərəkətləri kiçik ölkələrin hərəkətlərindən daha çox hüquqi məcburi beynəlxalq adətlərin inkişafına təsir göstərir. Belə çıxır ki, bütün müsbət beynəlxalq hüquq, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin lazımi prinsipləri qarşıya qoyulan suallara ətraflı cavab verə bilməz. BMT Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq münasibətlərdə Silahlı Qüvvələrin istifadəsi (adətən örtük şəkildə) ilə bağlı bütün yeni çağırışlara adekvat və tez cavab verə bilmir. Beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq hüquq məhdudiyyətlərinin və güc tətbiqinə qadağanın əsas aspektləri əvvəlki kimi beynəlxalq hüquq və elm sahəsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası və beynəlxalq məhkəmə də daxil olmaqla, beynəlxalq hüquq-mühafizə orqanlarının nailiyyətləri ədalət prinsipinə əsaslanır.

PREVENTIVE DIPLOMACY AND MEDIATION TO ACHIEVE RECONCILIATION IN MODERN CONDITIONS

Tahir Bekhbudov, Ataeva Ragima

SUMMARY

The proposal of preventive diplomacy - preventive self-defense is to unilaterally obtain the right to take diplomatic measures in order to prevent disputes from escalating into conflicts and limit the spread of conflicts after they begin and a truce is reached. Article 51 of the Charter of the United Nations refers to armed conflict, and preventive self-defense can be used in emergency situations that may arise in the future. When major players in the international arena demand the development of new laws or amendments to existing laws, the consequences of changes in customary international law will become very serious.

Although all countries enjoy sovereign equality, the actions of large countries have a greater impact on the development of legally binding international customs than the actions of small countries. It is obvious that all positive international law, including the necessary principles of the Charter of the United Nations, cannot give detailed answers to the questions posed. The UN Security Council cannot adequately and quickly respond to all the new challenges associated with the use of armed forces (usually in the form of a veil) in international relations. The key aspects of international legal restrictions and the prohibition of the use of force in international relations are still the domain of international law and science. The achievements of international law enforcement agencies, including the United Nations Security Council and the International Court of Justice, are based on the principle of justice.

PSIXOLOGİYA

О ПРОГРАММЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ЖЕНЩИНАМ С ЗАНИЖЕННОЙ САМООЦЕНКОЙ

Аббасзаде Фарах Ахмед
Магистрант II курса БГУ
farah.mammadova.01@mail.ru

Ключевые слова: женщина, поведение до и после родов, психологическая помощь.

Açar sözlər: qadın, doğuşdan əvvəl və doğuşdan sonrakı davranış, psixoloji yardım.

Keywords: woman, behavior before and after childbirth, psychological assistance.

В первые дни и недели после родов новая мама переживает самые разные эмоции. Она может испытывать множество чудесных чувств, включая страх, радость и блаженство. Она также может испытывать трудные чувства, в том числе грусть. Грустные чувства и приступы плача, которые следуют после родов, известны как «блюз ребенка». Блюз ребенка является обычным явлением и имеет тенденцию к снижению в течение недели или двух.

Послеродовой блюз поражает 50–80% молодых мам. Симптомы обычно начинаются через 3–4 дня после родов, усиливаются к 5–7-м дням и, как правило, исчезают к 12-му дню. У новой мамы могут быть перепады настроения со временами слез, беспокойств или раздражительности, перемежающиеся со временами хорошего самочувствия; и у нее могут быть проблемы со сном. Если симптомы длятся дольше, чем 2 недели, важно обратиться к врачу, поскольку у 1 из 5 женщин (20%) с послеродовым блюзом развивается послеродовая большая депрессия [1].

Большая послеродовая депрессия может начаться в любое время в первые дни или недели после родов и является гораздо более серьезной, чем послеродовой блюз. Это тип расстройства настроения, биологическое заболевание, вызванное изменениями в химии мозга, и это не вина матери или результат «слабой» или нестабильной личности. Это медицинская болезнь, профессиональное лечение которой может значительно помочь. Симптомы большой послеродовой депрессии включают подавленное настроение большую часть дня, почти каждый день, в течение не менее 2 недель и потерю интереса или удовольствия от занятий, которыми раньше пользовались. Другие симптомы включают усталость, чувство беспокойства или замедления, чувство вины или бесполезности, трудности с концентрацией внимания, бессонницу и повторяющиеся мысли о смерти или самоубийстве.

Женщина может также беспокоиться о здоровье своего ребенка. У некоторых женщин с тяжелой ПРД развиваются психотические мысли (галлюцинации или бред), и возникают риски того, что они могут навредить своим детям [2].

Приблизительно у 10-15% матерей развивается послеродовая большая депрессия, но это часто не диагностируется в течение нескольких месяцев после рождения. Иногда мать откладывает обращение за медицинской помощью из-за нехватки энергии, вызванной болезнью или страхом того, что подумают другие.

Новая мать может чувствовать себя виноватой из-за депрессии, когда она должна быть счастлива. Члены семьи и врачи могут также не распознать симптомы депрессии, полагая, что настроение матери – это нормальная реакция на стресс заботы о ребенке. Этот тип грусти часто приписывают драматическим гормональным изменениям, которые следуют после родов, усталости.

Согласно последним данным исследований, примерно каждая седьмая женщина будет испытывать нечто более экстремальное, чем типичный детский блюз. Женщины, которые рожают и борются с грустью, тревогой или беспокойством в течение нескольких недель или более, могут иметь послеродовую депрессию. В то время как блюз ребенка, как правило, проходит быстро, ПРД может быть продолжительной и серьезно влиять на способности и ресурсы женщины справиться с повседневной рутинной.

Каковы признаки и симптомы послеродовой депрессии.

До 20% процентов первородящих матерей испытывают один или несколько симптомов послеродовой депрессии. Подобно другим типам депрессии, ПРД может включать в себя ряд симптомов:

1. Чувство подавленности или депрессии в течение большей части дня в течение нескольких недель или более;
2. Чувство отдаленности и отстраненности от семьи и друзей
3. Потеря интереса к деятельности (включая секс);
4. Изменения в еде и сне;
5. Чувство усталости в течение большей части дня;
6. Ощущение злости, вспыльчивости, раздражительности;
7. Наличие чувства беспокойства, панических атак или мыслей, перескакивающих с одного объекта на другой.

Во многих случаях симптомы послеродовой депрессии могут начаться в первые несколько недель после родов. Иногда симптомы ПРД начинаются только через несколько месяцев после рождения.

Послеродовой психоз – это состояние, связанное с психическим здоровьем, которое также может развиваться после родов. Это редкое и серьезное заболевание включает в себя симптомы галлюцинаций (видения объектов, которых там нет), паранойю, а иногда и мысли о нанесении вреда себе или другим. Некоторые матери часто думают о том, чтобы навредить своим детям. В этом случае необходимо как можно раньше обратиться к врачу и рассказать о возникающих ощущениях мужу, родственникам, участковому, психиатру.

Если вы испытываете признаки ПРД или послеродового психоза, сообщите об этом кому-нибудь. Эти состояния можно эффективно лечить и часто лучше всего реагировать как можно раньше. Это окажется более эффективным и нанесет меньший урон как самой матери, так и психоэмоциональному состоянию ребенка.

Ряд факторов может привести к послеродовой депрессии. Женщины с депрессией и другими психическими расстройствами в анамнезе сталкиваются с более высоким риском развития ПРД.

Следующие факторы также могут увеличить риск:

1. Гормональные изменения, которые происходят после родов.
2. Эмоциональные стрессоры, включая финансовое напряжение, смену работы, болезнь или смерть близких.
3. Изменения в социальных отношениях или отсутствие сильной сети поддержки.
4. Воспитание ребенка с особыми потребностями, за которым сложно ухаживать.
5. Наличие семейной истории проблем психического здоровья.

В то же время как некоторые женщины предрасположены к послеродовой депрессии, ПРД может повлиять на любого человека, включая женщин, которые имеют нормальные роды и рожают здорового ребенка, а также имеют нормальные отношения в семье и с родственниками, а также достаточно активную социальную жизнь.

По нашему мнению, в значительной степени, помимо изменения гормонального фона, что является значимым предиктором, на формирование ПРД влияет степень нахождения женщины наедине с ребенком и своими мыслями, сомнения, растерянность в связи с постоянным пребыванием в новой ситуации, где от женщины требуется высокая степень осознанности совершаемых действий и их ответственность, неумение сделать что-то по уходу за ребенком. В этом плане целесообразно в перспективе обратиться к опыту арабских народов, где женщины, в среднем, по-прежнему рожают по 5-8 детей при наличии физиологических возможностей. И число детей, как и ранее, на определяется материальным достатком и возможностями.

Поскольку личная история депрессии может увеличить риск послеродовой депрессии, сообщите своему врачу, если вы боролись с депрессией или тревогой в прошлом. Принимая особые меры предосторожности, вы сможете снизить риск развития ПРД.

Если у вас есть симптомы послеродовой депрессии, поговорите с психологом или специалистом по психическому здоровью на разовой или постоянной основе. Ваш врач может порекомендовать вам регулярно встречаться с консультантом или начать принимать антидепрессанты.

Изменения в образе жизни также могут помочь уменьшить некоторые симптомы послеродовой депрессии. Следующие стратегии могут помочь вам справиться с повышенным стрессом, который сопровождает новое родительство:

Высыпаться как можно больше. Существует «золотое правило» – его можно назвать даже «платиновым» в силу эффективности и значения. Спите, когда Ваш ребенок спит. Матери необходимо спать вместе с ребенком даже днем, когда можно сделать массу дел. Но проблема заключается в том, что в то время, когда женщина делает домашние дела, она продолжает наращивать свою усталость, и к тому моменту, когда ребенок просыпается, мать встречает его еще более уставшей. Тогда как сон вместе с ребенком, тепло матери дает ощущение безопасности ребенку, и он может проспать большее время, за этот период происходит мощный рост организма, выравнивание всех нарушений, улучшение психофизиологического контакта между матерью и младенцем.

Находить время для физических, психологических упражнений. Можно делать их вместе с ребенком в виде комплекса йоги для родивших мам, эффективного комплекса «Белый журавль», растяжки. Необязательно делать комплекс упражнений целиком. Можно выполнять одно упражнение при появившейся свободной минуте. Главное, держать в голове значимость для Вас именно физических упражнений, которые приоритетнее уборки в доме.

Принимать комплекс витаминов, который порекомендует врач.

Окружать себя поддерживающей сетью семьи и друзей.

Есть по возможности регулярно сытные, вкусные блюда.

Выпивать достаточное количество воды, натуральных соков, смузи.

Не стесняться попросить других присмотреть за вашим ребенком, чтобы вы могли сделать столь необходимый эмоциональный перерыв.

Предлагается ввести в медицинских учреждениях группы поддержки для молодых мам. Укомплектованное специалистами по женскому здоровью, это отличное место, чтобы поделиться своими чувствами в безопасном и поддерживающем месте с другими женщинами, которые понимают, через что вы проходите. Спросите своего доктора о новых группах поддержки матери в вашем городе. Объявите поиск и объединение молодых мам в домашний клуб на основе соцсети. Действуйте сами, и у

Вас появится дополнительная энергия, которая была скрыта и подавлена депрессивным состоянием.

Необходимо принять меры, чтобы чувствовать себя лучше. Приспособление к материнству может быть очень стрессовым, если молодая мать научится ориентироваться в своей новой роли, уравнивая заботу о себе и ребенке (и, возможно, других детях и членах семьи).

Это может быть требовательным, утомительным и подавляющим. Если новая мама сталкивается с чувством тревоги или депрессии, она может даже почувствовать вину или стыд. Важно знать, что послеродовая депрессия - это не вина. Послеродовая депрессия - это заболевание, которое можно лечить. Оно более эффективно поддается лечению на более ранних стадиях своего развития. Делясь своими чувствами с профессионалом, вы будете на пути к позитивным изменениям, которые окажут большое влияние на ваше ежедневное благополучие [3].

Создайте надежную привязанность к ребенку. Процесс эмоциональной связи между матерью и ребенком, известный как привязанность, является наиболее важной задачей младенчества. Успех этих бессловесных отношений позволяет ребенку чувствовать себя в достаточной безопасности, чтобы полностью развиваться, и влияет на то, как он или она будет взаимодействовать, общаться и формировать отношения на протяжении всей жизни.

Безопасная привязанность формируется, когда вы, как мать, тепло и последовательно реагируете на физические и эмоциональные потребности вашего ребенка. Когда ваш ребенок плачет, вы быстро успокаиваете его. Если ваш ребенок смеется или улыбается, вы отвечаете тем же. По сути, вы и ваш ребенок синхронизированы. Вы узнаете и реагируете на эмоциональные сигналы друг друга. Послеродовая депрессия может прервать эту связь. Депрессивные матери могут быть любящими и внимательными время от времени, но в других случаях могут реагировать отрицательно или не реагировать вообще.

Совет 1. Часто оба вида лечения рекомендуются. В то время как ПРД иногда проходит сам по себе, симптомы обычно проходят быстрее с помощью лекарств и терапии разговоров, применения различных форм психологического воздействия.

Также необходимо отметить, что ПРД возникает у того типа женщин, которые являются более чувствительными, мнимыми, поддающимися воздействию извне, не «толстокожими», как можно было бы отметить. В то же время, именно эта категория женщин прекрасно поддается практически всем видам психологической коррекции, что связано с их эмоциональной податливостью, лабильностью.

Совет 2. Необходимо опираться на других за помощью и поддержкой. Люди являются социальными. Позитивный социальный контакт снимает стресс быстрее и эффективнее, чем любые другие способы снижения стресса. Исторически и с эволюционной точки зрения, новые матери получали помощь от окружающих, заботясь о себе и своих детях после родов. В современном мире молодые мамы часто оказываются одинокими, изможденными и одинокими для поддерживающих контактов со взрослыми. Вот несколько идей для подключения к другим.

Сделайте ваши отношения приоритетом. Когда вы чувствуете себя подавленным и уязвимым, как никогда важно оставаться на связи с семьей и друзьями, даже если вы предпочитаете быть один. Изоляция себя только сделает вашу ситуацию еще более мрачной, поэтому сделайте ваши взрослые отношения приоритетными. Пусть ваши близкие знают, что вам нужно и как вы хотели бы получить поддержку.

Не держите свои чувства при себе. В дополнение к практической помощи, которую могут оказать ваши друзья и семья, они также могут стать крайне необходимым эмоциональным выходом. Поделитесь тем, что вы испытываете -

хорошим, плохим и уродливым - по крайней мере с одним человеком, предпочтительно лицом к лицу. Неважно, с кем вы говорите, если этот человек готов выслушать без суждения и предложить заверение и поддержку.

Даже если у вас есть поддерживающие друзья, вы можете рассмотреть возможность поиска других женщин, которые сталкиваются с таким же переходом в материнство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Margaret L. Moline, PhD, David A. Kahn, MD, Ruth W. Ross, MA, Lori L. Altshuler, MD, and Lee S. Cohen, MD POSTPARTUM DEPRESSION: A Guide for Patients and Families // <https://womensmentalhealth.org>
2. The experience of seeking help for postnatal depression The Australian journal of advanced nursing: a quarterly publication of the Royal Australian Nursing Federation 19(3):39-44
3. Cagliostro D., PhD Postpartum Depression (PPD) A Guide to Common Depression After Childbirth // <https://www.psychom.net/>

О ПРОГРАММЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ЖЕНЩИНАМ С ЗАНИЖЕННОЙ САМООЦЕНКОЙ

Аббасзаде Фарах

АННОТАЦИЯ

Матери с послеродовой депрессией, как правило, реже взаимодействуют со своими детьми и реже кормят грудью, играют с детьми и читают им, мало разговаривают с ними. Они также могут быть непоследовательны в том, как они заботятся о своих новорожденных. Тем не менее, учеба в связи с вашим ребенком не только приносит пользу вашему ребенку, но и приносит вам пользу, выпуская эндорфины, которые помогают вам чувствовать себя счастливее и увереннее, как мама – женщина, которая реализовалась социально и стоит несоизмеримо выше на социальной лестнице. Осознание данного факта, как и любые вспомогательные меры, озвучивание вполне очевидных вещей, о которых умалчивается в воспитательном процессе в семье общеобразовательных учреждениях, позволит женщине приобрести дополнительную ментальную энергию и сбросить груз внутреннего диалога.

ÖZÜNƏ QIYMƏTİ AŞAĞI OLAN QADINLARA PSİKOLOJİ YARDIM PROQRAMI HAQQINDA

Abbaszadə Fərah

XÜLASƏ

Doğuşdan sonrakı depressiyadan əziyyət çəkən analar uşaqları ilə daha az ünsiyyətdə olurlar və uşaqları ana südü ilə qidalandırmaq, onlarla oynamaq və oxumaq, onlarla az danışmaq ehtimalı azdır. Onlar həmçinin yeni doğulmuş körpələrinə necə qulluq etdiklərinə dair ziddiyyətli ola bilərlər. Bununla belə, uşağınızla əlaqəli öyrənmək yalnız uşağınıza fayda vermir, həm də sosial cəhətdən təmin edilmiş və sosial nərdivanda qeyri-mütənasib

şəkildə yüksək dayanan bir ana kimi özünüzü daha xoşbəxt və inamlı hiss etməyə kömək edən endorfinləri ifraz etməklə sizə fayda verir. . Bu faktın dərk edilməsi, eləcə də hər hansı köməkçi tədbirlər, təhsil müəssisələrinin ailəsində təhsil prosesində səssiz qalan kifayət qədər açıq şeyləri dilə gətirmək, qadına əlavə zehni enerji əldə etməyə və daxili dialoq yükünü yüngülləşdirməyə imkan verəcəkdir.

ABOUT THE PROGRAM OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO WOMEN WITH LOW SELF-ESTEEM

Abbaszada Farah

SUMMARY

Mothers with postpartum depression tend to interact less with their children and are less likely to breastfeed, play and read with their children, and talk little to them. They may also be inconsistent in how they care for their newborns. However, learning in connection with your child not only benefits your child, it also benefits you by releasing endorphins that help you feel happier and more confident, like a mother - a woman who is socially fulfilled and stands disproportionately higher on the social ladder. . Awareness of this fact, as well as any auxiliary measures, voicing quite obvious things that are silent about in the educational process in the family of educational institutions, will allow a woman to acquire additional mental energy and relieve the burden of internal dialogue.

DAUN SİNDROMLU UŞAQLARIN TƏLİMƏ ADAPTASIYASININ SOSIAL PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

*Dos Piriyeva Elnarə Abbas qızı
Məmmədova Fatimə Rauf qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
tarverdiyeva.fatime@mail.ru*

Açar sözlər: Daun sindromu, sosial adaptasiya, inkulziv təhsil, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, təlim prosesi.

Ключевые слова: Синдром Даун, социальная адаптация, инклюзивное образование, дети с особыми потребностями заботы, тренировочный процесс.

Keywords: Down syndrome, social adaptation, inclusive education, children with special care needs, training process.

Uzun illərdir ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla bağlı münasibətlər dünyamızda evolyusiyaya məruz qalır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlim-tərbiyəsi, onların yaşadığı mühitə və əmək fəaliyyətləri qoşulması çox mürəkkəb sosial və pedaqoji problem sayılır. Pozulmaların xarakterindən aslı olaraq bəzi qüsurlar var ki, onları aradan qaldırmaq asan olur, bəzilərini isə qismən korreksiya etmək mümkün olur. Tipik inkişaf edən uşaqlarda olduğu kimi, bəzi sindromlu şəxslər arasında əqli, davranış qabiliyyətlərinin inkişaf göstəriciləri mümkün dərəcədə müxtəlif olur. Bu sindromlardan biridə “Daun” sindromudur.

Daun sindromu yaxud Trisomiya 21 -21ci xromosom cütliyünün trisomiyası (üçlük) nəticəsində yaranan xəstəlikdir (4.s.191). Bu sindrom ilə bağlı elmi tədqiqat 1866-cı ildən dünyaya məlum olmuşdur. Bir qız uşağında aparılan müayinələr nəticəsində ingilis həkimi Lenqdon Daun “daun” sindromu sayılan bu xəstəliyi müəyyən edib və onu “monqolizm” adlandırır. Con Lenqdon Daunun “monqoloid” terminindən istifadə etmə səbəbi o idi ki, o, Daun sindromlu uşaqların Blumenbaxın monqol irqi ilə üz ölçülərinin oxşarlığına inanırdı. O, belə hesab edirdi ki, Daun sindromunun mövcud olması bütün xalqların genetik olaraq qohum olduğunu təsdiqləyir. 1950-ci illərdə xromosomlarla bağlı əsas səbəbin araşdırılması adın irqə əsaslanması ilə bağlı narahatlıqları artırırdı. 1959-cu ildə Daun sindromunun genetik əsasını Fransız genetikcisi və onun həmkarları Jerome Le Jeune tədqiq etdi (2, s.6-12).

1961-ci ildə on doqquz alimdən ibarət bir qrup “monqolizm”in “yanıldıcı mənalər” olduğunu və “utandırıcı bir terminə” çevrilməsini irəli sürürdü. 1965-ci ildə Monqolustan Xalq Respublikasının nümayəndə heyətinin xahişi ilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) bu termini ləğv etdi. Monqoloid termini (həmçinin monqolizm, monqol əxlaqsızlığı və ya axmaqlıq) 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər istifadə olunmağa davam etsədə, indi qəbul edilməz hesab edilir və artıq ümumi istifadəyə uyğun deyil.

Daun sindromu 21-ci xromosomun üçüncü nüsxənin hamısının və ya bir hissəsinin olması nəticəsində yaranan genetik xəstəlikdir. Bu, adətən fiziki inkişaf ləngiməsi, yüngül, orta dərəcəli zehni çatışmazlıq və üz xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olur. Bu xəstəlikli uşaqlarda boy qısa, əqli gerilik halları olur, kəlləsi kiçik və yumru olub üz nahiyyəsində yastılaşıır. Üzdəki yanaqlar bir qədər önə çıxır. Uzunvsov və kiçik gözlər, ağızları açıq, böyük dillər, qarınları köpmüş, seyrək dişləri, zəif inkişaf etmiş sümüklərə sahib olurlar. Məhz ingilis həkimi Con Lenqdon Daun Monqoloid irqinə mənsub olan şəxslərə bənzədiklərinə görə, onlara ilk başlarda monqoloid adı vermişdi.

Daun sindromlu uşaqlarda görmə pozğunluğuna da rast gəlinir. Qulaqlar zəif eşidir. Skletin zəif inkişafı baş verdiyi üçün belə uşaqlar oturmağı və yeriməyi gec öyrənirlər.

İmmun sistemi zəif olduğuna görə xəstəliklərə daha tez tutula bilirlər, əsasən də bədxassəli şişlərə tutulma riski daha yüksək olur. Daun sindromlu bir gəncin orta IQ səviyyəsi 50 olur. Bu da normal uşaqlarda səkkiz, doqquz yaşlı bir uşağın zehninə bərabərdir. Lakin bu dəyişə də bilər.

Əsrlər boyu Daun sindromlu insanlar incəsənət, ədəbiyyat və elmdə xatırlanırlar. İngilis həkimi Con Lenqdon Daun yalnız on doqquzuncu əsrin sonlarına qədər Daun sindromlu bir insanın dəqiq təsvirini dərc etdi. Məhz 1866-cı ildə nəşr olunan bu elmi əsər Daun sindromunun “atası” kimi tanınmasına səbəb oldu. Digər insanlar sindromun xüsusiyyətlərini əvvəllər tanısalar da, bu vəziyyəti fərqli və ayrı bir varlıq kimi təsvir edən Daun idi. Yaxın tarixdə tibb və elmdəki irəliləyişlər tədqiqatçılara Daun sindromlu insanların xüsusiyyətlərini araşdırmaq imkanı verib. 1959-cu ildə fransız həkim Jerome Lejeune Daun sindromunu xromosomal bir vəziyyət olaraq təyin etdi. Hər hüceyrədə mövcud olan adi 46 xromosom əvəzinə, Lejeune Daun sindromlu şəxslərin hüceyrələrində 47 xromosom müşahidə etdi. Sonradan müəyyən edilmişdir ki, 21-ci xromosomun əlavə qismən və ya tam surəti Daun sindromu ilə əlaqəli xüsusiyyətlərə səbəb olur. 2000-ci ildə beynəlxalq alimlər qrupu 21-ci xromosomda olan təxminən 329 genin hər birini müvəffəqiyyətlə müəyyən etdi və kataloqlaşdırdı. Bu nailiyyət Daun sindromu tədqiqatlarında böyük irəliləyişlərə yol açdı. Daun sindromunun növündən aslı olmayaraq, Daun sindromlu bütün insanların hüceyrələrinin hamısında və ya bəzilərində 21-ci xromosomun əlavə, kritik hissəsi mövcuddur.

Əlavə tam və ya qismən xromosomun səbəbi hələ də məlum deyil. Ananın yaşı uyğunsuzluq və ya mozaiklik nəticəsində Daun sindromlu uşaq sahibi olma şansının artması ilə əlaqələndirilən yeganə amildir. Bununla belə, gənc qadınlarda daha yüksək doğum nisbətləri səbəbindən Daun sindromlu uşaqların 51%-i 35 yaşdan kiçik qadınlar tərəfindən dünyaya gətirilir. Daun sindromunun ətraf mühit faktorları və ya hamiləlikdən əvvəl və ya hamiləlik zamanı valideynlərin fəaliyyətindən qaynaqlandığını göstərən qəti elmi araşdırma yoxdur. Daun sindromuna səbəb olan 21-ci xromosomun əlavə qismən və ya tam surəti atadan və ya anadan qaynaqlana bilər. Hadisələrin təxminən 5%-i ataya aiddir. Daun sindromu bütün irqlərdən və iqtisadi səviyyələrdən olan insanlarda baş verir, baxmayaraq ki, yaşlı qadınların Daun sindromlu uşaq sahibi olma şansı artır. 35 yaşında bir qadının Daun sindromlu uşaq dünyaya gətirmə şansı təxminən 350-də birdir və bu şans 40 yaşa qədər tədricən 100-də 1-ə yüksəlir. 45 yaşında rast gəlinmə təxminən 30-də 1 olur. Bir çox cütlük valideynlik işlərini həyatın sonrakı dövrlərinə təxirə saldığından, Daun sindromlu konsepsiyaların sayının artması gözlənilir. Buna görə də, valideynlər üçün genetik məsləhət getdikcə daha çox əhəmiyyət edir. Yenə də bir çox həkimlər xəstələrinə Daun sindromu halları, diaqnozda irəliləyişlər və Daun sindromu ilə doğulan körpələrə qulluq və müalicə protokolları haqqında məsləhət vermək barədə tam məlumatlı deyillər.

Dünyada 240 milyon əlil uşaq olduğu təxmin edilir. Bütün uşaqlar kimi, əlilliyi olan uşaqların da öz gələcəkləri ilə bağlı ambisiyaları və arzuları var. Bütün uşaqlar kimi, onların bacarıqlarını inkişaf etdirmək və bütün potensiallarını reallaşdırmaq üçün keyfiyyətli təhsil ehtiyacları var. Bununla belə, əlilliyi olan uşaqlar çox vaxt sosial həyatda iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Daun sindromunu tədqiq etmək məqsədi üçün intellektual əlilliyi anlamaq üçün “inkişaf yanaşması”nın tətbiqi və bilik pozuntusu olan şəxsləri öyrənmək üçün iki qruplu yanaşmanın sonrakı izahı elmi tədqiqat və xidmətlərin çatdırılmasına təsir göstərir (3, s.30-45). Dünya miqyasında bu uşaqlar məktəbdən kənarda qalma ehtimalı yüksək olan uşaqlar arasındadır. Onlar ayrı-seçkilik, stiqma və qərar qəbul edənlərin əlilliyi məktəb xidmətlərinə daxil etməkdə müntəzəm uğursuzluqlarından qaynaqlanan təhsil qarşısında davamlı maneələrlə üzləşirlər.

Son otuz ildə edilən dəyişikliklər xüsusi ehtiyacı olan uşaqların təhsil çıxışını təmin edib. Son illərdə Daun sindromlu uşaqlar üçün inklüziv təhsilin yavaş, lakin davamlı

inkışafı müşahidə olunur. Xüsusi təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan resursları təmin etmək üçün məktəblərə kömək edən qanunvericiliklə daha çox uşaq yerli məktəb mühitinə təhsil alır. Araşdırmalar göstərir ki, inkülziv şəraitdə verilən müvafiq təhsil Daun sindromlu uşaqlar üçün ən yaxşı imkanları təklif edir. Xüsusi məktəblərdə və sinif otaqlarında təhsil almış uşaqlarla müqayisə edən tədqiqatların nəticələri göstərir ki, belə məktəblərdə və ya sinif otaqlarında optimal təlim mühiti təmin etmək çətinidir. 2000-ci ildə aparılan xüsusi bir araşdırma xüsusi məktəblərdə və ümumi şəraitdə təhsil almış oxşar qabiliyyətə və ailə mənşəli yeniyetmələrin nailiyyətlərini müqayisə edib. Tədqiqat 25-30 saatlıq əlavə öyrənmə dəstəyi ilə ümumi təhsildən keçmiş yeniyetmələr üçün əhəmiyyətli təhsil faydalarını göstərdi.

Müvafiq dəstək ilə ümumi və məktəb şəraitində təhsil alan Daun sindromlu uşaqlar zamanla həm struktur, həm də aydınlıq baxımından əhəmiyyətli dil qazancları göstərirlər. Koqnitiv və sosial inkışaf üçün nitqin və dilin inkışafının əhəmiyyətini vurğulamaq olmaz. Sözlər və cümlələr zehni inkışaf üçün tikinti bloklarıdır-danışq dilindən istifadə edərək düşünürük, əsaslandırırıq və xatırlayırıq. Sözlər dünya haqqında əsas bilik mənbəyidir. Nitq və dil bacarıqları sosial və emosional inkışafın bütün aspektlərinə təsir göstərir- sosial dünya ilə danışıqlar aparmaq və dostluq etmək, narahatlılıq və təcrübələri bölüşmək, ailənin və cəmiyyətin bir hissəsi olmaq bacarığıdır.

Daun sindromlu uşaqlar bu uğura nail olmaq üçün lazımı fərdi dəstək ilə əlil olmayan həmyaşıdları ilə öyrənməlidirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, xüsusi təhsil sinifində maksimum effektiv təlim mühiti təmin etmək çətinidir. Uşaqlar öz həmyaşıdlarından öyrənirlər, ona görə də adətən inkışaf edən həmyaşıdları qrupları ilə birlikdə kurikulumu baxmaq və iştirak etmək gün ərzində öyrənmə imkanlarını təmin edəcək. Əsas məktəblərdə sinifdə gözləntilər daha yüksəkdir. Sinif kurikulumu ümumi təhsil alan uşaqlar üçün nəzərdə tutulub və onların öyrənmələri Daun sindromlu uşaq üçün savad və dil üçün rol modelləri təqdim edir.

Walz və Benson, Daun sindromlu məktəbli uşaqlar üçün digər zehni inkışafı olan uşaqlarla müqayisədə daha çox valideynlərin bildirdiyi pro-sosial davranışları (məsələn, vəzifə, səbr, qrup fəaliyyətlərində iştirak etmək, yönləndirməni qəbul etmə və s.) tez adaptasiya olurlar. Nəhayət, Daun sindromlu məktəbli və yeniyetmə uşaqlar Williams və Prader-Willi sindromlu uşaqlarla müqayisədə ən yüksək ümumi sosial səvişə (yəni qruplarda iştirak sayı və dərəcəsi, dostları ilə sayı və yaxınlığı, fərdi necə işləyə biləcəyi və ya müstəqil oynaya biləcəyi və s.) göstərmişdir (2,s.35).

Valideynlər və müəllimlər əlil olmayan həmyaşıdlarla dostluğun məktəbdən kənarda davam etməsini təmin etmək üçün daha çox iş görməlidirlər. Daun sindromlu yeniyetmələrin və böyüklərin evlərində, iş yerlərində, dükanlarında və asudə vaxtlarının təşkilində onların anlayışının və dəstəyinin yaxşılaşdırılması inklüzivliyin çoxsaylı müsbət nəticələrindən biri ola bilər. Əsas məktəblərdə Daun sindromlu uşaqlar eyni səviyyəli əqli qüsurlu uşaqlardan ibarət həmyaşd qrupu ilə ünsiyyət qurmaq üçün daha çox imkanlara ehtiyac duyurlar. Buna Daun sindromlu uşaqların məktəbdə və ya məktəbdən kənarda oxşar əlilliyi olan dostlarının olmasını təmin etməklə nail olmaq olar.

Son üç il ərzində Hollandiya Daun Sindromu Fondu adından Gert de Qraaf ümumi məktəblərdə Daun sindromlu şagirdlərin sosial inteqrasiyası ilə bağlı bir sıra tədqiqat layihələri həyata keçirmişdir. Beləliklə, o, beynəlxalq ədəbiyyatı hərtərəfli araşdırırdı. Bundan əlavə, o, müəllimlər, xüsusi pedaqoqlar, məktəb rəhbərləri və daxil olan uşaqların valideynləri ilə bir sıra dərin müsahibələr aparmış, həmçinin məktəblərdə müşahidələr aparmışdır. Tədqiqatının nəticələri əsasında o, Daun sindromlu tələbələrin sosial inteqrasiyasını yaxşılaşdırmağa yönəlmiş müdaxilələr üçün praktiki tövsiyələrin siyahısını verir.

Daun sindromundan əziyyət çəkən uşaqlara davamlı olaraq sağlamlıq proqramı tətbiq edilməlidir. Daun sindromlu şəxslərdə anadan gəlmə ürək qusurlarına tez-tez rast gəlmək olar. Buna görə də əvvəllər hesab olunurdu ki, Daun sindromlu insanlar 30 yaşa qədər yaşaya bilirlər. Lakin 50-55 yaşa kimi yaşayan Daun sindromlu şəxslərə rast gəlmək olur. Onların bu yaşa kimi yaşamalarının səbəbi isə onlarla aparılan psixoloji, loqopedik, həmçinin onlara tətbiq olunan tibbi müayinələr və müalicələrin nəticəsidir.

Daun sindromlu uşaqlarda artikulyasiya pozulması görünür. Uşaqlarda fonoloji pozulmalar səbəbilə bənzətmələr yaradıla bilər, eşitdiklərini ayırmaqda çətinlik çəkə bilirlər.

Daun sindromlu uşaqlar çox gec danışirlar, heç danışmayanların sayı isə azdır. Tez yaşda başlanan dil terapiyaları ilə ortalama 2-3 yaşında danışmağa başlaya bilirlər. Yaxşı aparılmış təhsillə normal həyatlarını yaşaya bilər, məktəb, universitet bitirə bilirlər. Xarici dil öyrənib işləyə bilirlər. Qüsurlu insanların ən böyük ehtiyacı sosial həyat içində yer alaraq, cəmiyyətə uyğunlaşmağı bacarmaqdır.

Daun bir xəstəlik deyildir, Daun bir sindrom sayılır. Daun sindromlu şəxslərin xarakterində mülayimlik, incəlik, küskünlük və insanlara qarşı sevgi hissi çox olduğu müşahidə olunmuşdur. 21 mart Daun sindromu günü kimi qeyd olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Açıq Cəmiyyət İnstitutu-Yardım Fondu "Uşaq inkişafı Metodikası"
2. Bruni, Maryanne. Fine Motor Skills in Children with Down Syndrome: A Guide for Parents and Professionals, Second Edition. Bethesda: Woodbine House, 2006.
3. Cohen WI. Health care guidelines for individuals with Down syndrome: 1999 revision. Dawn Syndrome Quarterly. 1999.
4. N. T. Hüseynova, M. Ş. Məlikov "Xüsusi pedaqogikanın müasir problemləri"
5. S. Qasımov and E. Karimova "Diagnosis and correction of children with mental and physical retardation". Baku, 2004.
6. <https://azertag.az/xeber/Daun-sindromlu-ushaqlarla-is-zamani-onlari-eqli-baximdan-hansi-yas-kategoriyasinda-oldugunu-mueyyenlesdirmek-vacibdir-1445557>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Down_syndrome
8. <https://library.down-syndrome.org/en-gb/news-update/06/1/inclusive-education-individuals-down-syndrome>

DAUN SİNDROMLU UŞAQLARIN TƏLİMƏ ADAPTASIYASININ SOSIAL PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Piriyeva Elnarə, Məmmədova Fatimə

XÜLASƏ

Daun sindromu 21-ci xromosom cütlüyünün trisomiyası nəticəsində yaranan xəstəlikdir. 1866-cı ildə dünyaya məlum olmuşdur. Bir qız uşağında Lenqdon Daun tərəfindən aşkarlanmış və bu xəstəliyə onun adı verilmişdir.

Daun sindromu genetik xəstəlikdir. Hadisələrin 5%-i ataya aiddir. 35 yaşdan yuxarı qadınlarda bu sindromlu uşaq dünyaya gətirmək daha çox rastlanır. Bu sindromlu uşaqlarda boy qısa, əqli gerilik halları olur, kəlləsi kiçik və yumru olur, üz nahiyəsində yastılaşır. Kiçik gözlər, ağızları açıq, böyük dillər, qarınları köpmüş olur. Daun sindromlu uşaqlarda görünən pozuntusuna rast gəlinə bilər, qulaqları zəif eşidir, sümükləri zəif olur. İmmunitet zəif olduğuna görə viruslara tez tutulurlar. Dünyada bu uşaqlar məktəbdən kənarda qalmaq ehtimalı yüksək

olan uşaqlar arasındadı. Daun sindromlu şəxslərdə ürək xəstəliklərinə tez-tez rast gəlmək olar. Belə uşaqlar gec danışrlar, heç danışmayanların sayı çox azdır. Daun sindromlu şəxslərin xarakterində mülayimlik, incəlik, küskümlük və insanlara qarşı sevgi hissi olduğu müşahidə olunmuşdur.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EDUCATIONAL ADAPTATION OF CHILDREN WITH DOWN SYNDROME

Piriyeva Elnara, Mammadova Fatima

SUMMARY

Down syndrome is a disease caused by trisomy of the 21st chromosome pair. In the world it was known in 1866 . This disease was discovered in a girl by Langdon Down and it was named after him.

Down syndrome is a genetic disease. The 5% of cases belong to the father. This is more common in over 35 years old women giving birth to a child with this syndrome .In the children with this syndrome have short stature and cases of mental retardation, their skulls are small and round and flattened in the face area. They have open mouths, large tongues, small eyes, and bloated bellies. Children with this disease may have visual impairment, poor ears hearing, they have weak muscles. Because of their weak immunity, they get sick quickly. Children with this disease are among the children in the world who are most likely to stay out of school. Heart defects are often found in people with this syndrome, children are speak late, and the number is very small of those who do not speak at all. It has been observed in the character of the people with Down syndrome have gentleness, tenderness, resentment and love towards people.

СОЦИАЛЬНО ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДАУН

Пириева Эльнара, Мамедова Фатима

АННОТАЦИЯ

Синдром Дауна — заболевание, вызванное трисомией по 21-й паре хромосом. В мире она была известна в 1866 году. Это заболевание было обнаружено у девочки Лэнгдоном Дауном и было названо в его честь.

Синдром Дауна – это генетическое заболевание. 5% случаев принадлежат отцу. Это чаще встречается у женщин старше 35 лет, рожаящих ребенка с этим синдромом. У детей с этим синдромом низкий рост и умственная отсталость, их череп маленький, круглый и уплощенный в области лица. У них открытые рты, большие языки, маленькие глаза и раздутые животы. У детей с этим заболеванием могут быть нарушения зрения, плохой слух, у них слабые мышцы. Из-за слабого иммунитета они часто болеют. Дети с этим заболеванием относятся к числу детей в мире, которые с наибольшей вероятностью не посещают школу. У людей с этим синдромом часто обнаруживаются пороки сердца, дети поздно говорят, и очень мало тех, кто вообще не говорит. Было замечено, что люди с синдромом Дауна обладают мягкостью, нежностью, обидчивостью и любовью к людям.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ОСУЖДЕННЫХ ЖЕНЩИН

*Научный руководитель Рена Кадырова
Кяримли Кярим Ильяс
магистрант II курса БГУ
karimlikarim029@gmail.com*

Ключевые слова: осужденные женского пола; доминирующие стратегии поведения в конфликте.

Açar sözlər: məhkum qadınlar, münaqişədə dominant davranış qaydaları.

Keywords: female inmates; dominant strategies of behavior in conflict.

Исследования показывают, что осужденные и мужчины и женщины, отбывающие наказание в местах лишения свободы, характеризуются повышенной конфликтностью и агрессивностью. Эти особенности повышают риск совершения ими пенитенциарных преступлений.

Осужденным женщинам присущи состояния депрессии, фрустрации, страха; характерны повышенная тревожность, эмоциональная напряженность, социальная отчужденность. Эти состояния, как правило, возникают в начальный период отбывания наказания и во время ожидания освобождения, в том числе условно-досрочного.

Активная антиобщественная установка свойственна незначительной части осужденных женщин (31%), имеющих несколько судимостей. Наиболее рецидиво-опасной и устойчивой в антиобщественных взглядах, привычках и поведении является категория женщин, осужденных за кражи (57,9%). Что касается осужденных за насильственные преступления, то хотя их деяния носят наименее социализированную форму, у большинства таких женщин отсутствует активная антисоциальная позиция. 72,9% из них впервые привлекались к уголовной ответственности, причем совершенное ими преступление в значительной степени определялось психологическими особенностями, обусловившими эмоциональное состояние готовности реагировать определенным образом на сложившиеся обстоятельства. Активная антиобщественная установка не свойственна и расхитительницам.

Большинство женщин, совершивших преступление в соучастии, совершили его под влиянием мужчины и выступали в роли пассивного исполнителя, сбытчика похищенного или укрывателя следов преступления [7, с. 13].

Для большинства осужденных за насильственные преступления характерно своеобразие восприятия, несовпадение их оценки окружающей действительности с общепринятой. Лица с таким психологическим складом воспринимают окружающую среду как враждебную и агрессивную, и, совершая преступные действия, нередко считают, что таким образом защищают свою честь, «справедливость», жизнь, а иногда и интересы других.

Агрессивность осужденных за кражи ниже, чем осужденных за насильственные преступления, они менее импульсивны и в большей степени могут контролировать свое поведение.

Расхитительницы чрезвычайно разнородны по психологическим свойствам, хотя многие из них по своим характерологическим признакам приближаются к законопослушным гражданам, занимающим интеллектуальным трудом. Многие из женщин, впервые осужденных за хищения, характеризуются добросовестным

отношением к труду, равными взаимоотношениями в семье и с сотрудниками. Они категорически отвергают предположение о том, что могли бы совершить кражу личного имущества граждан.

Исследования показали, что отличительной особенностью осужденных женщин является семейное неблагополучие в детстве. Около трети женщин, осужденных за насильственные преступления и за кражи, воспитывались в детстве и юности одним родителем (по причине смерти отца или матери). 26,4% женщин, совершивших кражи, и 18,7% совершивших насильственные преступления воспитывались в детском доме, школе-интернате, у родственников или у чужих людей (при живых родителях). Иную картину представляют женщины, осужденные за хищения: 96,2% из них воспитывались в полной семье.

При изучении эмоциональных отношений в семье обнаружилось, что 27,1% осужденных за насильственные преступления и 52,6% осужденных за кражи были лишены материнской заботы и ласки; 35,6 % осужденных за насильственные преступления и 63,2% осужденных за кражи не чувствовали заботы отца. В то же время осужденные за хищения характеризуются наиболее полным удовлетворением межличностных контактов в семье. Но как раз такие контакты и послужили механизмами передачи антиобщественного опыта, соответствующих взглядов и представлений от родителей к детям.

Неблагополучные эмоциональные отношения с родителями в детстве приводит к тому, что материнская сфера осужденных женщин недоразвита. Так, большинство из них (56,25%) имеют низкую самооценку, высокую конформность, не удовлетворены своим поведением. Отмечается недостаточный уровень принятия себя и собственного ребенка, тенденция к обесцениванию себя и ребенка, невротическое реагирование в различных ситуациях. Остальные женщины (43,75%) имеют относительно адекватную самооценку, средний уровень самоуважения, относятся с симпатией к своим детям. У большинства женщин (81,25%) отмечается недоразвитие самоконтроля, зависимость поведения от внешних факторов, непоследовательность поведения, тенденция к доминированию в отношениях с ребенком, гипоопека как доминирующий стиль воспитания [13, с. 78–82].

В местах лишения свободы женщины, имеющие отклонения в психике (психопатия, алкоголизм, наркомания, слабоумие в форме дебильности, травмы головного мозга и пр.), особенно тяжело адаптируются к условиям отбывания наказания. Они встречаются со специфическими трудностями, к преодолению которых часто бывают психологически не готовы. В результате у них нередко появляются отрицательные психические состояния, характеризующиеся перенапряжением, перевозбуждением, чрезмерными тормозными реакциями. В таких состояниях женщины, имеющие психические аномалии, начинают неадекватно оценивать жизненные ситуации, свои поступки и, как следствие, неадекватно реагировать на требования администрации.

Наличие психических аномалий у осужденных женщин снижает их стрессоустойчивость, препятствует развитию социально полезных черт личности, ослабляет внутренний контроль, повышает конфликтность, что ведёт к рецидиву.

Л.А. Меликишвили предложила следующую типологию осужденных женщин [8, с. 17–32].

1. За насильственные преступления:

1. «Обороняющийся» тип. Неосознаваемым мотивом действий, побудивших к агрессии, выступает защита своего «Я», своего социального и биологического статуса.

По проявлению агрессивности осужденных женщин «обороняющегося» типа можно разделить на две категории:

- 1) слабо контролируемые свою агрессивность;
- 2) чрезмерно сдерживающие свою агрессию.

Первые, как правило, совершают преступления ситуативно, их агрессия связана с импульсивностью, раздражительностью, повышенной эмоциональной восприимчивостью. Их преступление – реакция на глубоко взволновавшие их события (угрозу мужа, оскорбление, измену, избиение детей и т.п.). *«И тут он как понес на меня... И мне обидно: человек в гостях и он меня так поливает и за что? За то, что я что-то не делаю так, как его мама... До этого он хватался за ножик, была такая привычка по пьянке у него ... Меня переклинило. И пока он стоял, кулаками размахивал, пока он меня оскорблял, я молчала, но когда он меня схватил за руку – все, я уже очнулась только тогда, когда увидела окровавленный нож».* Вторые чаще всего совершают преступление вследствие длительного жестокого обращения с собой или детьми. *«...Я знала, что это будет, не сейчас, так днем позже. Я ударила его по голове обухом топора, который он принес сам для меня и моего сына. Когда поняла, что он мертв, как огромный груз упал с меня, и даже плечи расширились. Сама вызвала милицию и содействовала следствию»* [10, с. 106]. У лиц, относительно долго сдерживающих свою агрессию, наступает предел «порога терпимости», и они защищают себя от обидчика либо в форме эмоциональной вспышки (аффекта), либо обдуманно, от безысходности ситуации.

2. «Зависимый» тип. Представительницы этого типа характеризуются низкой самооценкой, неуверенностью, высоким уровнем потребности в заботе. Выявляются активный и пассивный подтипы. Представительницы активного подтипа «зависимых» женщин, стремясь любыми способами сохранить необходимые им для внутреннего равновесия отношения с мужчиной совершают преступные посяательства, направленные против посторонних лиц. Представительницы пассивного подтипа направляют свои преступные действия против объекта своей эмоциональной привязанности. Неосознаваемым мотивом их насильственных преступных действий выступает уничтожение непереносимой психологической зависимости.

II. За кражи:

1. «Утверждающийся» тип. Личностным смыслом преступного поведения представительниц этого типа является утверждение своей ценности в глазах окружающих, стремление повысить уверенность в собственной ценности, поднять уровень самоуважения.

2. «Зависимый» тип (активный подтип). Показательно то, что этот тип встречается среди всех рассматриваемых категорий осужденных женщин, форма же реализации мотивации зависимого типа (будь то насильственные действия, кражи, хищения) в решающей степени зависит от личности объекта привязанности, а в более широком спектре – от среды, в которой вращается данная личность. Выделение этого типа во всех трех категориях осужденных женщин говорит об общей тенденции определенной зависимости женщин от мужчин.

3. «Мстительный» тип. Этому типу, как правило, присуща целая система внутренних позитивных ценностей, ориентируясь на которые они и строят свое поведение. Однако выбор противоправного поведения как способа достижения позитивных в их понимании целей уходит корнями в глубокое детство, когда эмоциональное отвержение ребенка воспринималось как несправедливое, и не было никаких способов устранения этой несправедливости. Противоречивость этой натуры в том, что внутренняя система ценностей – это неутоленное желание

эмоционального тепла и справедливости, а поведение – это стереотип реакций, имеющих аналоги в детстве, которые могут срабатывать без особого контроля со стороны сознания. Эти стереотипы поведения называются психологической защитой.

III. За хищения:

1. «Семейный» тип. Преступные действия представительниц этого типа выступают средством для обеспечения необходимого материального уровня семьи.

2. «Зависимый» тип (активный подтип). По своим психологическим характеристикам аналогичен описанному типу осужденных за насильственные преступления и за кражи. Показательно, что среди осужденных за насильственное преступления доминирует «зависимый» тип «пассивный» подтип, а среди осужденных за кражи и хищения – «активный» подтип, хотя следует отметить, что среди осужденных за хищения представители этого типа не составляют самую многочисленную группу.

3. «Престижный» тип. Для представительниц этого типа психологически чрезвычайно значимо достижение определенного социального положения, карьеры, завоевание высокого престижа любой ценой, в том числе путем совершения преступлений. Стремление добиться определенного социального статуса нередко диктуется не осознаваемым страхом быть подавленным и униженным обществом, и глубинным мотивом их преступных действий выступает желание занять такое место в жизни, которое позволило бы оказать нужное сопротивление такому деструктивному давлению.

Осужденные женщины отличаются от осужденных мужчин эмоциональной чувствительностью, беспокойством, тревожностью, неуверенностью, ранимостью. Женщины слабее духом, легче теряют самоконтроль в местах лишения свободы, хуже переносят испытания и трудности, быстрее впадают в отчаяние, уныние и теряют веру в себя, не считают себя сильной личностью, обладающей свободой выбора, воспринимают свою жизнь менее полноценной и результативной, чем мужчины [12, с. 20].

Существенно отличают осужденных женщин от мужчин значения показателей физического самочувствия: учитывая его характеристики, можно говорить об истощении соматических структур, обеспечивающих пополнение энергетических ресурсов психики.

Уровень психических расстройств у женщин, находящихся в заключении, выше, чем у мужчин.

Для осужденных женщин нетипичны коллективные демонстрации и бунты; большинство нарушений режима совершается ими индивидуально.

На поведенческом уровне мужчинам в большей степени, чем женщинам, свойственна потребность в лидерстве.

Женщины, осужденные за имущественные преступления, более импульсивны, вспыльчивы, властны, грубы, раздражительны и конфликтны, чем мужчины, совершившие подобные преступления. Представительницы этой группы социально пластичнее других осужденных женщин, т.е. более расторможены в общении, легче вступают в контакт. Они активнее всех остальных испытуемых проявляют комплекс «халявщика»: надеются на обогащение путем участия в финансовых пирамидах или вложения денег под проценты, откликаются на любые заманчивые предложения без усилий и затрат достигнуть лёгкого успеха. Женщины, осужденные за насильственные преступления, характеризуются более высокими значениями таких черт личности, как тревожность, депрессивность, ранимость, впечатлительность, критичность, недоверчивость.

Женщин, совершивших тяжкие преступления, отличают от мужчин этой группы большая подозрительность, эгоцентричность, завистливость, ревность, «взвинченность», напряженность, возбуждение, беспокойство; более низкий жизненный тонус.

Выявленные особенности свидетельствуют о том, что чем больше тяжесть совершенного преступления и следующего за ним наказания, тем более выражены стрессовое расстройство и истощение адаптационного ресурса личности.

Определенные различия наблюдаются и в проявлении агрессивности. На речевом уровне различия в агрессивности мужчин и женщин малозаметны, но физическая агрессия более свойственна мужчинам, они прибегают к прямым формам ее проявления, а женщины предпочитают наносить вред обидчику косвенным путем. В отличие от мужчин, женщины чаще проявляют агрессию как эмоциональную реакцию на препятствие, как средство выражения гнева и снятия стресса, а не инструмент достижения поставленных целей [10, с. 105]. В межличностных конфликтах женщины ограничиваются угрожающей мимикой, вербальными оскорблениями и крайне редко прибегают к прямому нападению, в отличие от осужденных мужчин [9, с. 117–119].

Исследователи выделяют следующие психологические причины межличностных конфликтов осужденных женщин в исправительном учреждении:

1) особенности личности осужденной женщины (например, грубость, эгоизм, неопрятность, невоспитанность, демонстративность, лживость, стремление к доминированию над другими осужденными, умственная отсталость, психические аномалии, эгоцентризм и пр.);

2) неадекватное поведение осужденной или поведение, нарушающее сложившиеся нормы общежития в ИУ;

3) психологическая несовместимость осужденных женщин, вынужденных жить на одной территории;

4) неадекватное поведение сотрудника ИУ;

5) межнациональные разногласия.

Согласно оценкам пенитенциарных психологов основными причинами межличностных конфликтов являются индивидуально-психологические особенности личности и поведения осужденных (от 60 до 65% зафиксированных случаев).

Выделены три наиболее конфликтные категории осужденных:

1) осужденные с высоким уровнем агрессивности, провоцирующие конфликтные ситуации, стремящиеся занять лидерскую позицию и подчинить себе других осужденных;

2) внушаемые и неуверенные в себе осужденные, которые в силу слабости и неумения отстаивать свои интересы подчиняются лидерам неформальных групп и играют роли пассивных участников конфликта;

3) дезадаптированные осужденные, которые часто становятся объектом насилия со стороны других осужденных.

Изучение индивидуальных особенностей, осужденных показало, что наиболее конфликтная осужденная – это, как правило, трудно адаптируемая в социальном отношении личность, в большинстве своем эмоционально незрелая, не имеющая устойчивых связей с семьей, неоднократно судимая в основном за насильственные преступления, в возрасте от 20 до 27 лет. Ее взаимодействие с окружающими находится в сильной зависимости от сиюминутного настроения. Она также характеризуется демонстративными реакциями и властно-доминирующим стилем поведения; обладает недостаточным уровнем самоконтроля; чрезвычайно раздражительна, импульсивна, подозрительна и не способна к компромиссам.

Агрессивные реакции всегда избыточны по отношению к причине конфликта и участникам; с готовностью выполняет требования лидеров неформальных групп и игнорирует прошлый опыт. Проявляет достаточную целеустремленность и активность только в таких видах деятельности, которые совпадают с ведущей потребностью. В повседневных ситуациях за маской приветливости и добродушия почти всегда скрывается внутреннее напряжение и враждебность. Серьезные социальные последствия своих поступков обычно не вызывают у нее сожаления и раскаяния.

Доминирующими стратегиями конфликтного поведения осужденных женщин являются компромисс и приспособление. При этом осужденные женщины старше 50 лет к компромиссу прибегают редко. У осужденных за мошенничество стратегия соперничества встречается чаще, чем у осужденных за другие преступления.

Психолого-педагогическая работа по профилактике и урегулированию конфликтов в женских исправительных учреждениях строится на основе знания основ конфликтологии, специфики женской психологии и конфликтного поведения осужденных женщин и особенностей женской психологии в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: учебник для вузов. М.: ЮНИТИ, 2000. 551 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта. 2-е изд. СПб.: Питер, 2008. 544 с.
3. Датий А.В. Характеристика женщин, осужденных к лишению свободы (по материалам социальной переписи 2009 года) // Прикладная юридическая психология. 2013. № 3. С. 68–75.
4. Детков А.П. Теоретические и методологические проблемы пенитенциарной конфликтологии: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные аспекты: монография. Барнаул: Изд-во ААЭП, 2009. 160 с.
5. Емельянов Н.С. Криминологическое исследование конфликтов с участием осужденных: дис. канд.юрид.наук. Владимир, 2015. 171 с.
6. Камнева Н.А. Эмпирическое исследование индивидуально-личностных и гендерных особенностей стилевых паттернов поведения в межличностном конфликтном взаимодействии // Научный диалог. 2013. № 9 (21): Психология. Педагогика. С. 41–49.
7. Кастерина Н.В. Психологическая адаптация в исправительных учреждениях впервые осужденных женщин с невротическими проявлениями и зависимостью от психоактивных веществ: автореф. дис.... канд. психол. наук. Рязань, 2009. С. 13.
8. Меликишвили Л.А. Личность осужденных женщин и воспитательная работа с ними в ИТК (по материалам Грузии): дис. ... канд. психол. наук. М., 1991. 198 с.
9. Минстер М.В. Психофизиологические особенности женщин, осужденных к лишению свободы // Вестник Томского государственного университета. № 319. 2009. С. 117–119.
10. Митрушичева М.А., Дмитриенко Л.В., Енькова И.Р. Психологическая коррекция осужденных женщин: материалы МПЛ УФСИН России по Приморскому краю. Владивосток, 2003. 201 с.
11. Мокрецов А.И. Конфликты в среде осужденных: причины и предупреждение // Уголовно-исполнительная система России: стратегия развития: материалы научно-практической конференции (26–27 мая 2005 г.). М.: НИИ ФСИН России, 2005. Ч. 1. С. 87–97.

12. Мусин Ф.С. Индивидуально-психологические особенности адаптации осужденных женского и мужского пола к условиям лишения свободы: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Казань, 2006. 25 с.
13. Плотникова А.Л. Особенности родительского отношения осужденных женщин // Вестник Самарского юридического института ФСИН России. № 1. 2011. С. 78–82.
14. Щербакова О.И. Формирование и развитие понятия «конфликтологическая культура личности» в теории и практике современной конфликтологии // Проблемы современного образования. 2010. № 2. С. 78–83.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ОСУЖДЕННЫХ ЖЕНЩИН

Кадырова Рена, Кяримли Кярим

АННОТАЦИЯ

В статье приводятся результаты исследования особенностей поведения в конфликте осужденных женщин, анализируются психологические особенности осужденных женского пола, приводится их психологическая типология, характеризуются гендерные различия осужденных, психологические причины межличностных конфликтов осужденных женщин в исправительном учреждении, выделяются наиболее конфликтные категории осужденных.

QADINLARIN MÜNAQİŞƏLİ DAVRANIŞININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədirova Rəna, Kərimli Kərim

XÜLASƏ

Məqalədə münaqişədə məhkum olunmuş qadınların davranış xüsusiyyətlərinin tədqiqinin nəticələri təqdim olunur, qadın məhkumların psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilir, onların psixoloji tipologiyası təmin edilir, məhkumlarla gender fərqləri, cəzaçəkmə müəssisəsində məhkum olunmuş qadınların şəxsiyyətlərarası münaqişələrinin psixoloji səbəbləri səciyyələndirilir, məhkumların ən ziddiyyətli kateqoriyaları vurğulanır.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CONFLICT BEHAVIOUR AMONG FEMALE INMATES

Gadirova Rana, Karim Karimli

SUMMARY

In this article the results of the research concerning the special features of behaviour in the conflicts among the female inmates are given, psychological features of the female inmates are analysed, their psychological typology is presented, inmates gender differences are characterized as well as psychological reasons of interpersonal conflicts among the female inmates in the correctional facilities, the most conflict categories of female inmates are distinguished.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASI PROSESİNƏ NAĞILLARIN TƏSİRİ

Nağılı Aytac Ürfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytac_gerayzade@mail.ru

Açar sözlər: psixologiya, nağıl, uşaq, nağıl terapiyası, nağıl sujeti

Ключевые слова: психология, сказка, ребенок, сказкотерапия, сказочный сюжет.

Keywords: psychology, fairy tale, child, fairy tale therapy, fairy tale subject.

Mürəkkəb və zəngin, axtarışlar və maneələrlə dolu insan həyatı bir çox qüvvələrin birgə fəaliyyətinin, bioloji və sosial prinsiplərin, düşüncə və hisslərin qarışığının məhsuludur. Cəmiyyətimizə kənardan baxarkən istər-istəməz müxtəlif qəbildən olan bir çox suallar düşüncəmizə hakim olur. Biz nəyik? Bizim həyatımızı nədən qaynaqlanır onu hansı amillər müəyyən edir? Gündəlik həyatımızın hər günündə nə düşünür və hiss edirik? Körpəlik, uşaqlıq və ya yetkinlik dövründə böyümənin hansı ümumi xüsusiyyətləri və qazanılmış təcrübələr həyatımızı yer kürəsinin digər bölgələrində yaşayan insanların həyatı ilə əlaqələndirir? Biz fərd olaraq öz inkişafımızın gedişatını necə müəyyən edə bilərik? Bütün bu sualları asanlıqla və əhatəli cavablandırmaq elə də asan iş deyildir. Bu və bir çox başqa suallara inkişaf psixologiyasında bu və ya digər dərəcədə elmi cavab verilir.

Hər bir insanın həyat yolu bəzi dövrlər, eləcə də, mədəniyyətlər arasında çox fərqlidir. Eyni zamanda suallardan bəziləri fərdin bioloji inkişafından daha çox asılıdır.

Doğrudur, insan həyatında baş verən müəyyən özünəməxsus problemlər və yaranan çətin situasiylara nəzarət edə bilmək, yaranan problemlə vəziyyəti aradan qaldırmaq və bir sıra digər problemləri həll etmək üçün psixologiyanın müəyyən terapiya üsulları vardır. Belə terapiya üsullarından biri də nağıl terapiyasıdır.

Nağıl terapiyası “nağıllarla müalicə” mənasını verən bir termdir. Nağıl terapiyası yaradıcı bacarıqların inkişafı, şüurun genişləndirilməsi, ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqəni qurmaq üçün metoddur. Nağıl terapiyası metodları müxtəlif sahələrdə - pedaqogika, tibb və ilk növbədə psixologiyada istifadə olunur. Nağıl terapiyası həm yetkin nəsil, həm də uşaqlar üçün tətbiq olunur. Əsasən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla ünsiyyət qurarkən gənc nəslin psixi inkişafının lazımı səviyyədə təzahürünün təmin edilməsində istifadə olunur. Bu texnikanın köməyi ilə uşağın psixoloji dünyasına, dünyagörüşünə təsirli və dəqiq təsir göstərmək olar.

Təsədüfi deyildir ki, bir çox hallarda nağıl terapiyası elə insanın daxili problemlərinin həlli və psixi inkişafın təmin edilməsi üsullarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Müəyyən bir nağılı təhlil edərkən insan sujeti özünün düşüncəsi prizmasından təsəvvür edir, nağıl vəziyyətlərini, qəhrəmanları təhlil edir. Beləliklə, o, öz düşüncələrində real həyat şəraitlərinin anlaşılmasına və həllinə gəlir.

Nağılların bir qismi “kişi” və “qadın” inisiyasına yönəlmiş olur. Daha doğrusu “oğlan” kateqoriyasından “kişi”, “qız” kateqoriyasından “qadın” kateqoriyasına keçidin baş verməsində nağıllar çox mühüm rol oynayır.

Bizi daha çox məktəbəqədər yaş dövründə həyatı problemlərin həllində qarşıya çıxan çətinliklərin nağıl terapiyasının imkanlarından istifadə məsələləri maraqlandırdığından burada bu istiqamətdə nağılların aşağıdakı kimi qruplaşdırılan növlərini ön plana çəkməyi məqsəduyğun hesab edirik.

- Qorxuları olan uşaqlar üçün nağıllar: qaranlıq, həkim qorxusu, hər hansı heyvandan qorxu və s.
- Hiperaktiv uşaqlar üçün nağıllar.

- Aqressiv uşaqlar üçün nağıllar.
- Davranış pozuntusu olan uşaqlar üçün nağıllar.
- Ailə problemləri ilə üzləşən uşaqlar üçün nağıllar: ailənin dağılması, yeni ailə üzvünün doğulması, başqa ailədə xoşbəxt olacağını düşünmək.
- Vacib yaxını və heyvanını itirən uşaqlar üçün nağıllar.

4-6 yaşlı uşaqlar daha çox sehirli nağılları sevir, çünki onlarda obrazlı təfəkkür inkişafı başladığı üçün bu tip nağıllar onların daha çox marağını çəkir.

Əlbəttə bütün nağıllar özünün sujet xətti, ötürdüyü müxtəlif qəbilleri, istifadə etdiyi situasiyaların çətinlik dərəcəsi, onların həlli yolları, təsir gücü və s. baxımdan bir-birindən fərqlənir.

Belə ki, T.D. Zinkeviçin təsnifatına görə nağıl terapiyasında müxtəlif janrlardan istifadə olunur: məsəl, təmsil, dastan, əfsanə, mif, nağıl, lətifə (2). Nağıl janrının məşhur tədqiqatçılarından biri olan psixoterapevt D.Y. Sokolov özünün "Skazki i skazkoterapiya" əsərində qeyd edir ki, nağılın necə yaranması deyil, onun müasir insanın psixologiyasına birbaşa təsir edə biləcək amillərin, o cümlədən, heç bir dinlə bağlı olmayan mifləri, şifrələnmiş ayinləri və tarixi hadisələri özündə ehtiva edib-etməməsi məsələsi tədqiqatçıları daha çox maraqlandırır (8). Mariya Luiza fon Frantsın fikrincə isə sehirli nağıllar bilavasitə kollektiv şüursuzluqda cərəyan edən psixi prosesləri əks etdirir.

Təsadüfi deyildir ki, hər bir kliyentə ona uyğun janr seçilir. Nağıl terapiyasının əsasını metafora təşkil edir. düzgün seçilmiş metafora nağılın effektivliyini təyin edir. Psixoloji konsultasiyalarda ən çox məsəl və nağıl metodlarından istifadə edilir. Yəni nağıllar polifunksionaldır və buna müvafiq olaraq onlardan istifadə imkanları da genişdir. Bu funksionallıq isə özünəməxsus xüsusiyyətlərilə səciyyələnilir.

Nağılların əsas funksional xüsusiyyəti aşağıdakılardır.

- Nağılların mətni həm uşaqlarda həm də böyüklərdə güclü emosional rezonans yaradır.
- Nağıllar iki psixoloji səviyyəyə təsir edir : şüur və şüuraltı.
- Hər bir nağılda simvolik şəkildə müəyyən bir informasiya saxlanılır.
- Nağılların əsasını onlarda düzgün metaforaların olması təşkil edir.
- Nağıllar çox müxtəlif əsaslardan (məqsədi, yaradılma metaforu, funksiyaları və . s. təsnif olunur. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək:
- Bədii

Buraya müəllifin hekayələri, eləcə də nəsil-dən-nəslə ötürülən hekayələr daxildir. Dünya xalqları tərəfindən fərqli zaman aralığında yaradılan nağıl tipli hekayələr bu gün psixoterapevtlər tərəfindən psixoloji korreksiyada uğurla istifadə olunur.

- Xalq nağılları

Onlara mif, əfsanə demək çoxdan adət edilmişdir. Bunlar hər iki canlı varlıq (heyvan və insan) arasındakı münasibətlər (uşaqlar üçün), ailə münasibətlərindəki gündəlik vəziyyətlər, yenidən doğuş və dəyişiklik nağılları ola bilər (məsələn, özünə hörməti aşağı olan insanlar və ya tamamilə tanımadığı, tamamilə tanımadığı bir yerə düşmüş uşaqlar üçün) yeni mühit, məsələn, yeni bir ailə), dəhşət hekayələri nağılları (daxili gərginliyi yaşamaq və xarici narahatlıqlara davam etmək üçün hazırlıq üçün), sehr və möcüzə nağılları (mənəvi inkişaf).

- Müəllif nağılları

Bir qayda olaraq, bunlar ruhən yorğun olanlar, güclərini itirənlər və bir şeyə ümid bəsləyənlər (ciddi bir xəstəlik üzərində qələbə, çox vacib bir insanla barışıq və daha çox) üçün istifadə olunur.

- Didaktik

Təhsil materiallarını məktəblilərə təqdim etmək üçün istifadə olunur.

- Psixokoreksional nağıllar

Nağılların bu tipi, demək olar ki, hadisələrin inkişafı üçün müəyyən bir ardıcılığa, bir plana əsaslanır. Süjet, bir qayda olaraq, müştərinin həyat vəziyyətinə uyğun istiqamətlə qurulur. Sonda hekayə mənəvi, ümumiləşdirici olmalıdır. bu tip nağılların təsir gücünün olması üçün aşağıdakı qaydalara riayət olunmalıdır.

1. Nağıl, uşaqların probleminə yaxın məzmununda olmaqla elə qurulmalıdır ki, bu yaxınlıq bilavasitə deyil, dolayısı ilə özünü büruzə versin.

2. Nağılda problemi aradan qaldırmaq üçün nümunələr olmalıdır. Hansıki uşaq bu yolların köməyi ilə öz problemini aradan qaldıra bilsin.

3. Nağılların sujetində xüsusi ardıcılıq gözlənilməlidir.

- Psixoterapevtik nağıllar

Bu cür hekayələr həyat vəziyyətlərinə, hisslərinə, münasibətlərinə yönəldilib, dərin mənə daşıyır və düşündürücü olur. İstifadə edilən nağıllar həm şəxsi düşüncənin məhsulu, həm də köhnə xalq nağılları ola bilər.

Nağıllarda sujet ardıcılığı aşağıdakı kimi qurulmalıdır.

“BİRİ VAR İDİ BİRİ YOX İDİ...”

Əvvəli qəhrəmanla görüşdən başlayır.

3-4 yaşlı uşaqlar üçün qəhrəmanlar balaca adamlar, oyuncaqlar və heyvanlar ola bilər;

5 yaşdan yuxarı pəri, sehribaz, şəhzadə,

5-6 yaşda sehri nağıllar məsləhət görülür.

Yeniyyətlikdə isə məsəl və məişət nağılları ola bilər.

“BİRDƏN...”

Burada elə bir situasiya düşünülür ki, sanki hansısa qəhrəman uşağın probleminə bənzər bir problemlə, çətinliklə qarşılaşmışdır.

KULİMINASIYA...

Qəhrəman çətinliklərin öhtəsindən gəlir.

MÖHKƏMLƏNDİRMƏ...

Psixoterapevt tərəfindən hekayələrin təsiri pozitiv yöndə möhkəmləndirilir.

Nağıl dinləyən uşaq öz düşüncələrində sanki xəyali bir dünyaya köçürülür, sınaqlara məruz qalır, sərgüzəştlər yaşayır.

Tədqiqat zamanı korreksiya məruz qalan uşağa göstərilən konkret təsirin istiqamətinə uyğun olaraq qeyd olunan nağıllardan müvafiq şəkildə istifadə edilir. Sonda bu təsirin nə dərəcə effektiv olması ilə bağlı müvafiq tövsiyyə və təkliflər işlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Грэйс Крайг, Дон Бокум . (2004) . Психология Развития 9-Е Издани. Стр 25 - 28
2. Zinkevich-Yevistigneeva T. D. Forms And Methods Of Work With The Fairy Tales. – Spb.: Rech , 2008. – 240 P
3. Tkach R. M . Fairytale Therapy Of Children’s Problems . Spb.: Rech; M : Sfera, 2008 . – 144p
4. <https://Santorpack.Ru/Az/Vo-Dvore/V-Gostyah-U-Skazki-Volshebnaya-Terapiya-Dlya-Malyshei-Celi-I-Funkcii-Skaskoterapii-Dlya-Doshkolnikov.Html>
5. Parables, Fairy Tales , Metaphors In Development Of The Child. - Spb.: Rech , 2007. – 296 p
6. <https://kocnetakademi.com/masal-tera>
7. http://tr.housepsych.com/skaskoterapiya-dlya-detey_default.htm
8. Дмитрий Соколов: Сказки и сказкотерапия

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASI PROSESİNƏ NAĞILLARIN TƏSİRİ

Nağılı Aytac

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi nağıl terapiyasının uşaqların inkişafındakı roluna nəzər salmaqdır. Nağıl terapiyasının tarixi qədimdir. Nağıl terapiyası uşaqların psixologiyasına müalicəvi təsir göstərən terapiya üsullarındadır.

THE INFLUENCE OF FAIRY TALES ON THE SOCIALIZATION PROCESS OF PRE-SCHOOL CHILDREN

Naghili Aytaj

SUMMARY

The purpose of this article is to look at the role of fairy tale therapy in the development of children. The history of fairy tale therapy is ancient.

ВЛИЯНИЕ СКАЗОК НА ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Нагили Айтаж

АННОТАЦИЯ

Цель данной статьи рассмотреть роль сказкотерапии в развитии детей. История сказкотерапии древняя. Сказкотерапия относится к числу терапевтических методов, оказывающих лечебное воздействие на психологию детей.

СТРУКТУРА ЛИЧНОСТИ ОСУЖДЕННОГО

Научный руководитель Велиева Валида

Пашаева Сафура Сарван

магистрант, II курса БГУ

pashayeva.safura99@mail.ru

Ключевые слова: личность осужденного, динамическая структура, индивидуально-психологические особенности, криминальная зараженность, направленность личности.

Açar sözlər: məhkumun şəxsiyyəti, dinamik struktur, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər, kriminal yoluxma, şəxsiyyətin istiqaməti.

Key words: convict's identity, dynamic structure, individual psychological characteristics, criminal infection, personality orientation.

Личность осужденного — ключевая область пенитенциарно-психологических исследований. Актуальность проблемы изучения подходов к диагностике личностных структур осужденных, а также выделения преобладающих в них личностных компонентов, определяется в первую очередь необходимостью целостного восприятия личности изучаемой категории лиц. Будучи особенной, каждая личность несет на себе отпечаток тех общественных условий, в которых она живет и действует как сознательное, общественное существо.

Своеобразие личности осужденного проявляется прежде всего в ее психическом облике: характере, способностях, интересах, установках, отношениях, формирующихся и проявляющихся в деятельности человека. На их развитие большое влияние оказывает та микросреда (ближайшее и непосредственное окружение), в которой протекает жизнедеятельность индивида. В то же время вряд ли можно полностью согласиться с мнением некоторых криминологов и психологов о том, что у лиц, отбывающих уголовное наказание за совершение преступления, особые качества, особая психология, делающие их непохожими на законопослушных людей. Наукой доказано, что не существует «ни преступной психики, ни преступной наследственности».

Следует отметить, что у разных криминологов и психологов разные подходы к изучению структуры личности осужденных. Рассмотрим некоторые из них.

Понятие личности осужденного А.Р.Ратинов (1974) наделяет специфическим содержанием. Осужденный — это уже не тот человек, который совершил преступление, ибо само преступление наложило отпечаток на его психику, он пережил процедуру судопроизводства, испытал массу противоречивых воздействий в исправительно-трудовой колонии.

По мнению Шихацова, социальная изоляция усиливает угнетенное состояние. Оно является результатом фрустрации, следствием полного краха жизненных планов и целей. У осужденного может появиться неверие в свои силы, в возможность снова обрести нормальную жизнь. Типичным состоянием является тоска, именно тоска по дому, родным, близким, свободе с особой силой действует на осужденных, в результате появляется раздражительность, возбудимость, внутреннее напряжение. Условия жизни и деятельности осужденных в местах лишения свободы влияют на их личность, процесс адаптации и ресоциализации [7, с.236].

Находясь в условиях лишения свободы, осужденные могут занимать самые различные позиции: покоряться им, противостоять им, внешне соглашаться, внутренне сопротивляться и т.д. Поэтому здесь важно иметь в виду две возможные

формы влияния условий места лишения свободы на осужденного: во-первых, под воздействием одних и тех же условий конкретного отряда, колонии у разных осужденных могут формировать общие черты в поведении и деятельности; во-вторых, в рамках одних и тех же условий могут формировать индивидуальные формы поведения.

Наиболее полной структурой, отражающей различные особенности человека, является динамическая структура личности К.К. Платонова. Данная структура нашла наиболее распространенное применение и в юридической психологии.

Элементами структуры личности являются ее отдельные свойства, иногда называемые «чертами личности».

Основными подструктурами личности по Платонову являются следующие четыре, каждая из которых одновременно и уровень личности:

Четвертая подструктура биопсихических свойств личности объединяет темперамент, половые, возрастные и некоторые патологические свойства личности (если они имеются).

Третья подструктура личности объединяет индивидуальные особенности отдельных психических процессов, ставших свойствами личности. Это свойство памяти, эмоций и ощущений, мышления, восприятия, чувств, воли. Сюда же входят и типичные для данной личности свойства потребностей (как движущей силы форм психического отражения), внимания (как организации этих форм) и психомоторики (как их объективизации).

Вторая подструктура личности - ее опыт, объединяющий знания, навыки, умения и привычки.

Первая подструктура личности объединяет только человеческие, высшие (потому она и первая) свойства личности - ее направленность, в структуру которой, если она взята за целое, входят желания, интересы, стремления, идеалы, мировоззрение и убеждения [2, с110].

Среди индивидуально-психологических особенностей личности преступников, которые могут оказать существенное влияние на характер их поведения и деятельности при отбывании наказания, на первое место необходимо поставить отношение осужденных к своему преступлению и наказанию. В зависимости от этого отношения можно выделить следующие категории осужденных:

а) лица, которые еще на предварительном следствии раскаялись в содеянном, осознали причиненный ими вред. Чаще всего они быстро входят в ритм жизни колонии, отряда, хотят трудиться и учиться, соблюдают режим, участвуют в работе общественных организаций;

б) лица, которые считают свое осуждение несправедливым, а свои действия не рассматривают как преступные. Им свойственно активно-отрицательное отношение к режиму в колонии, воспитательным мерам и администрации. Часто появляющееся у них ощущение опустошенности и отрешенности приводит к срывам, вспышкам немотивированной злобы и агрессивности.

По мнению Дмитриева Ю.А. и Казака Б.Б. структуру личности осужденного образуют три компонента: биологический, психологический и социальный. Биологическая структура включает различные природные свойства человека: возрастные, половые, конституционно-соматические, нейродинамические и т.п. Психологическая структура личности – это совокупность психических свойств и качеств, определяющих социально значимые формы деятельности и общения. Она состоит из нескольких подсистем:

а) ценностных ориентации личности – личностных установок по отношению к существующим в обществе ценностям;

б) основных жизненных функций индивида, которые выражаются в соответствующих потребностях и являются внутренними детерминантами его поведения;

в) связей основных ценностных установок личности и ее главных жизненных функций;

г) внутреннего социально-личностного контроля индивида, отраженной в сознании информации о реакции других людей на его поведение [3, с178].

По мнению Н.А. Андреева (2001), при рассмотрении структуры личности наука акцентирует внимание на трех взаимопроникающих системах представлений, лежащих в основе формирования субъективного «Я», отраженного «Я» и ролевого «Я» осужденного. Анализ отраженного «Я» позволяет выявить комплекс представлений осужденного о самом себе, складывающийся на основе реальных, известных ему или предполагаемых им оценок себя другими людьми и своих реакций на эти оценки. Система ролевого «Я» дает человеку возможность ориентироваться на достижение конкретных внешних результатов, реализовать свои потенции через формирование черт и свойств, проявления которых ожидают от него другие люди и общности. Незрелость этой системы вызывает трудности в процессе адаптации к среде.

Как правило, в структуре систем личности осужденного наблюдается рассогласование, ведущее к дезинтеграции личности (изоляция, агрессия, конфликты и т.п.)

Как подчеркивает А.Г. Ковалев, личность осужденного может иметь разную степень криминальной зараженности, в зависимости от которой выделяют:

- 1) глобальный преступный тип;
- 2) парциальный преступный тип (частичная криминальная зараженность);
- 3) предкриминальный тип. В.Ф. Пирожков, кроме того, в криминальном типе выделяет следующие подтипы: глобальный преступный, парциальный криминальный, предкриминальный, некриминальный.

Совершая действия и поступки, осужденные руководствуются различными побуждениями. Например, сознание и чувство долга, потребности и убеждения, установки и привычки, цели и перспективы - все это составные элементы направленности личности.[4, с360]

Направленность личности - это система мотивов, целей, перспектив и установок, сформировавшихся на базе потребностей, побуждающих человека к активности и определяющих избирательность его отношений.

Направленность - важнейшее свойство личности, в котором выражается содержание человека как общественного существа. По направленности можно судить о главных жизненных устремлениях человека, его нравственной ценности и полезности или, наоборот, опасности для общества.

Потребности - это нужды человека в определенных условиях жизни и развития. Потребности осужденных отличаются определенными особенностями.

1. Нарушение равновесия между материальными и духовными потребностями, перемещение центра тяжести на удовлетворение материальных потребностей.

2. Материальные и духовные потребности в результате преступного образа жизни обычно принимают аморальный, извращенный характер, а их удовлетворение подчас осуществляется способами, опасными для общества.

Необходимо различать личность делинквента, подследственного, обвиняемого, осужденного, поскольку, проходя различные стадии в уголовном процессе, человек вступает в новые отношения, приобретает новые права и обязанности. Поэтому установки, мотивы на каждом из этих этапов у личности могут быть разные. Это подтверждается исследованиями Мантиковой А.В. [5, с.309]

В ее исследованиях перечисливаются различия в структуре личности осужденных, в зависимости от тяжести совершенного преступления (и, соответственно, наказания в виде лишения свободы в колонии строгого либо общего режима), помимо различий в социально-демографической подсистеме личности, получившие статистическое подтверждение.

1. Осужденные из колонии строгого режима более невротизированы, нежели осужденные из колонии общего режима.

2. Спонтанную агрессию более склонны проявлять осужденные из колонии строгого режима.

3. Более высокий уровень реактивной агрессивности свойственен осужденным строгого режима.

4. Склонность к открытому агрессивному поведению на высоком и среднем уровне присуща осужденным из колонии строгого режима. Осужденные из колонии общего режима менее склонны к проявлению открытого агрессивного поведения.

6. Осужденные из колонии общего режима более эмоционально лабильны, в то время как осужденные из колонии строгого режима более эмоционально ригидны.

8. Депрессивность более склонны проявлять осужденные из колонии строгого режима, они отличаются высоким уровнем её выраженности.

9. Директивность склонны проявлять осужденные из колонии строгого режима, она выражена в установке превосходства над другими и повышенной готовности использовать других в своих интересах.

10. Склонность к эксгибиционизму: демонстративности, самовыражению, склонны осужденные из колонии строгого режима.

11. Склонны к аффектации осужденные из колонии общего режима, которая выражается через способность к активной социальной жизни, желание сотрудничать с другими. У осужденных из колонии строгого режима выявлен низкий уровень аффектации.

13. Осужденные из колонии общего режима склонны искать помощь и поддержку у других людей. Осужденные из колонии строгого режима не склонны искать помощь и поддержку у других людей, следовательно, они ей не пользуются и являются менее социально адаптированными.

14. Чувство физической неадекватности присуще осужденным из колонии строгого режима: они испытывают боязнь собственной немогущности или каких-либо физических недостатков.

15. Личностная дезадаптация характерна для осужденных из колонии строгого режима.

16. Личностная дезориентация характерна для осужденных из колонии строгого режима.

17. Психопатология характерна для осужденных из колонии строгого режима.

В итоге все данные, полученные об осужденном из различных источников и различными способами, необходимо соединить в его психологическом портрете, выделив основные, ведущие черты характера и мотивы поведения. Именно это и даст возможность выбрать оптимальные пути профилактического воздействия на осужденного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бовин Б.Г., Кокурин А.В., Мокрецов А.И. Психологические аспекты изучения личности осужденного Преступление и наказание, № 9, 2004

2. Деев В.Г., Казакова Е.Н., Михалева И.В., Наприс А.В. Основы психологии исполнения уголовных наказаний. Вологда, 2001. Стр. 64-68, 71-110.
3. Дмитриев Ю.А., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология учебник Ростов -на –Дону, 2007
4. Димитров А.В., Сафронов В.П. Основы пенитенциарной психологии. Учебно-методическое пособие М., 2003
5. Мантикова А. В. Структурные особенности личности осужденных в зависимости от тяжести совершенного преступления № 3-4. - 2015
6. Славинская, Ю. В. Подходы к диагностике структуры личности осужденных, отбывающих пожизненное лишение свободы / Ю. В. Славинская// Прикладная юридическая психология. – 2018. – № 1 (42). – С. 123–134.
7. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология М., 2008

СТРУКТУРА ЛИЧНОСТИ ОСУЖДЕННОГО

Пашаева Сафура

АННОТАЦИЯ

В данной статье затрагиваются различные подходы к проблеме рассмотрения структуры личности осужденного. Дается подробный обзор концепциям и исследованиям криминологов и психологов по данной теме. А также отмечается важность использования этой структуры при разработке рекомендаций для организации профилактических работ с осужденными.

MƏHKUMUN ŞƏXSİYYƏT STRUKTURU

Paşayeva Səfurə

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə məhkumun şəxsiyyət strukturu probleminə olan yanaşmalara toxunulur. Bu mövzu ilə bağlı konsepsiya və tədqiqatlara ətraflı şərh verilir. Həmçinin bu strukturun məhkumlarla profilaktik işin təşkilində nəzərə alınmasının əhəmiyyəti vurğulanır.

PERSONALITY STRUCTURE OF THE CONVICT

Pashaeva Safura

SUMMARY

This article touches upon various approaches to the problem of considering the structure of the personality of the convict. Provides a detailed overview of the concepts and research of criminologists and psychologists on this topic. And also notes the importance of using this structure when developing recommendations for organizing preventive work with convicts.

ОСОБЕННОСТИ ТРЕВОЖНЫХ РАССТРОЙСТВ В КЛИНИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Исаева Тунзала Гамид кызы
магистрант II курса БГУ
tunzaleiva@mail.ru

Ключевые слова: тревожные расстройства, страх, тревога, фобии, панические атаки.

Açar sözlər: həyəcan (təşviş) pozğunluqları, qorxu, narahatlıq, fobiylar, panik ataklar.

Keywords: anxiety disorders, fear, anxiety, phobias, panic attacks.

В повседневной жизни мы часто используем слова "тревога", "страх". Иногда эти понятия используются как идентичные друг другу. В клинической практике эти понятия имеют различные значения. "Тревога" обозначается как аффективное состояние, происхождение которого или не идентифицируется или же понимается как состояние, которым невозможно контролировать. "Страх", это эмоциональная и физиологическая реакция организма на известную угрозу из вне [4]. Тревога может возникать у любого человека, даже если у того не наблюдается какая-либо психическая патология. Тревога бывает: физиологическая и патологическая. Тревога, которая возникает как ответная реакция на реальную или же ожидаемую угрозу называется физиологической тревогой. Тревога же, которая является одним из проявлений тревожного расстройства, называется паталогической тревогой. Паталогическая тревога проявляется в виде постоянных опасений, по поводу реальных или же ожидаемых событий, которые выражены чрезмерно. Люди при этом не способны осознавать чрезмерность своих опасений, но эти проявления вызывают у них некомфортные ощущения [3]. Таким образом, группа психических расстройств, которые характеризуются чрезмерным проявлением чувства страха и тревоги, называются тревожными расстройствами. В МКБ-10 тревожные расстройства включены в раздел- F4 Невротические, связанные со стрессом и соматоформные расстройства (/F40-F48/). К этим невротическим расстройствам относятся: генерализованное тревожное расстройство, социальная фобия, агорафобия, специфические фобии, паническое расстройство, обсессивно-компульсивное расстройство (невроз навязчивых состояний), посттравматическое стрессовое расстройство. 15-18% населения мира страдают различными видами тревожных расстройств. По распространенности среди невротических расстройств тревожные расстройства уступают лишь депрессии.

Все тревожные расстройства имеют некоторые общие симптомы (МКБ-10):

- паника, страх и беспокойство;
- нарушение сна;
- отсутствие способности оставаться спокойным и неподвижным;
- озноб, потливость, покалывание рук или ног;
- одышка;
- учащённое сердцебиение;
- сухость во рту;
- тошнота;
- напряжённые мышцы;
- головокружение.

Генерализованное тревожное расстройство, возникающее по различным причинам, может проявляться в виде чрезмерно сильной, порой неконтролируемой и не имеющей основы чувства дискомфорта. Люди, страдающие этим расстройством,

можно сказать, ежедневно бывают напряженными и испытывают чувство страха. Их напряженность и чувство страха бывает связано с повседневными, обыденными жизненными ситуациями и событиями. Например: страх за собственное здоровье и здоровье родных и близких людей, постоянная тревога, связанная с материальным положением, беспричинное чувство беспокойства за собственную безопасность. Они верят, что все события, которые произойдут в их жизни, будут развиваться по плохому сценарию. У них также могут быть различные соматические (телесные) симптомы (одышка, тошнота, онемение рук и ног, головные боли, трудность при глотании, напряжение мышц, быстрая утомляемость). 2-3% населения страдает этим расстройством. Заболеваемость среди женщин в 2 раза выше, чем среди мужчин [1, 5].

Фобии являются самой большой категорией среди тревожных расстройств. Фобии, это такая группа тревожных расстройств, при которых страх и тревога имеют конкретные источники или ситуации. Пациенты, обычно, ожидают катастрофических последствий от встречи с объектами и ситуациями их страха, и поэтому, в большинстве случаев стараются избегать их. Объектами и ситуациями фобии могут быть: авиаперелёт, уколы, собаки, туннели, пауки. При встрече людей с объектами или же ситуациями, вызывающими фобии, у них могут проявляться следующие симптомы: одышка, обильное потоотделение, дрожь, онемение конечностей. Большинство людей осознают несоответствие их страха и тревоги фактической опасности, но все же не могут контролировать себя [2, 4].

Паническое расстройство, это вид тревожного расстройства, при котором у человека возникают кратковременные приступы страха и тревоги, которые сопровождаются такими симптомами как: тошнота, учащенное сердцебиение, головокружение, дрожь, спутанность сознания. Эти приступы тревоги и страха называются паническими атаками. Панические атаки возникают внезапно и могут достигать максимума за 10 минут и продолжаться несколько часов. Не всегда возможно избежать триггера панических атак, так как атаки могут быть вызваны стрессом, негативными мыслями, страхом перед неизвестностью или же беспричинно. Для диагностики данного расстройства нужно, чтобы эти приступы страха и тревоги имели хронические последствия, которые проявляются в виде беспокойства и тревожности по поводу наступления панических атак, страх при появлении значительных изменений в поведении, напоминающие об атаках. Довольно часто наблюдается у пациентов с паническим расстройством, что при малейшем изменении в биении сердца, они испытывают страх и тревогу возникновения потенциальных атак [1, 4].

Агорафобия, это один из видов тревожного расстройства, при котором у человека случаются приступы тревоги и страха при нахождении в толпе или в многолюдном общественном месте, при прогулке одному в открытом пространстве [2, 5]. Агорафобия часто бывает вызвана страхом и тревогой наступления панической атаки. Люди с этим расстройством постоянно нуждаются находится в помещениях близко к выходу из него. Это тип поведения обусловлен страхом перед потенциальной панической атакой, поэтому часто термин агорафобия очень часто применяется для характеристики поведения избегания, которое развивается у пациентов с паническим расстройством. Например, если человек когда-либо вовремя вождения автомобиля испытал панические атаки, в будущем он будет избегать процесса управления автомобилем, из-за развитого у него чувства беспокойства и страха [4]. Пациенты, страдающие агорафобией, часто предпочитают сидеть дома, а выход за пределы дома получается у них с огромным трудом [5].

Социальная фобия, это один из видов тревожного расстройства, при котором человек избегает социального взаимодействия с другими людьми, из-за тревоги и страха которые наступают наравне с мыслями быть отвергнутым, униженным, опозоренным если они сделают или же скажут что-то не так. Эта фобия проявляется такими физиологическими симптомами как: учащенное сердцебиение, обильное потоотделение, покраснение, чувства жара и холода, тошнота, боль в животе, головокружение, трудность речи. Поэтому, люди с этим расстройством часто стараются избегать источника тревоги, как и во всех других видах фобий. В тяжелых случаях социальная фобия может привести к полной социальной изоляции пациента. Этот вид фобии считается самым распространенным заболеванием среди тревожных расстройств [4, 5].

Посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР) (согласно МКБ-10) - является тревожным расстройством, которое возникает как отставленная или затяжная реакция на стрессовое событие или ситуацию исключительно угрожающего или катастрофического характера, которая может вызвать дистресс у любого человека. Этими стрессовыми ситуациями и событиями могут быть: естественные и искусственные катастрофы, роль жертвы насилия, терроризма, несчастные случаи и другие преступления. Основными признаками проявления данного расстройства является повторное навязчивое переживание образов травмирующего события, в виде кошмаров или снов. Эти навязчивые сцены травмирующего события проявляются на фоне эмоциональной отчужденности, притупленности, ангедонии. Человек переживший травму стремится избежать ситуаций, напоминающих травмирующее событие. Иногда наблюдаются вспышки паники, тревоги и страха, вызванные стимулами, напоминающими о стрессовой ситуации.

Обсессивно-компульсивное расстройство (по МКБ-10) -тревожное расстройство, которое проявляется в повторяющихся обсессивных мыслях и компульсивных действиях. Обсессивные мысли проявляются в навязчивых, повторяющихся идеях, образах и влечениях, которые приходят на ум человеку. Человек длительное время стремится сопротивляться этим мыслям из-за их непристойного, агрессивного, бессмысленного содержания. Это стремление бывает безуспешным. Компульсивные действия проявляются в виде ритуальных поступков и действий, выполнение которых не приводит какому-либо внутреннему удовольствию, а совершаются для предотвращения объективно маловероятно опасных событий, которые могут случиться с человеком. Например: многократное мытье рук, из- за страха заболеть; многократная проверка закрытия двери, из-за страха быть ограбленным.

Имеются разнообразные причины возникновения тревожного (невротического) расстройства. Некоторые эндокринные заболевания являются предикторами возникновения тревожного расстройства. Причиной этому, может служить повышение активности нервной системы.

Тревога может проявляться у людей, злоупотребляющих алкоголем и психоактивными веществами. Особенно острой проявляется тревога во время абстинентной фазы алкоголизма.

Тревожные расстройства часто проявляются в ответ на стрессовые жизненные ситуации и события. Особенно остро проявляется в подростковом возрасте, из-за жизненных ситуаций и проблем социального взаимодействия. Также диагностируется у лиц пожилого возраста, страдающих деменцией.

Некоторые ученые утверждают, что тревога является результатом отсутствия социального взаимодействия в периоды становления личности. Но все же умеренная тревога считается благоприятной для организма человека, так как ее наличие

помогает мобилизовать приспособительные силы организма для защиты от надвигающейся опасности [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. İsmayılov N.V "Tibbi psixologiya və psixoterapiya" Bakı:2002
2. Şəfiyeva E. İ. "Klinik psixologiya, dərs vəsaiti" Bakı, BDU, 2002 80 s., 5,5 ç.v.
3. ЛЕВИН О.С. д.м.н., ТРЕВОЖНЫЕ РАССТРОЙСТВА В ОБЩЕКЛИНИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ., МЕДИЦИНСКИЙ СОВЕТ №10.,2017
4. СЕРЕГИН Д.А., ТРЕВОЖНЫЕ РАССТРОЙСТВА, СИМПТОМЫ И ЛЕЧЕНИЕ., 15.05.2018
5. <https://az.mentalhealth.az/teshvish%20pozuntulari>

ОСОБЕННОСТИ ТРЕВОЖНЫХ РАССТРОЙСТВ В КЛИНИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Исаева Тунзала

АННОТАЦИЯ

В данной статье нами рассмотрены особенности тревожных расстройств в клинической практике. Тревожные расстройства, это группа невротических расстройств, которые связаны с переживанием чувства страха и тревоги. В МКБ-10 тревожные расстройства включены в раздел- F4 Невротические, связанные со стрессом и соматоформные расстройства (/F40-F48/). К этим невротическим расстройствам относятся: генерализованное тревожное расстройство, социальная фобия, агорафобия, специфические фобии, паническое расстройство, обсессивно-компульсивное расстройство (невроз навязчивых состояний), посттравматическое стрессовое расстройство. Все тревожные расстройства имеют некоторые общие симптомы (МКБ-10): паника, страх и беспокойство; нарушение сна; отсутствие способности оставаться спокойным и неподвижным; озноб, потливость, покалывание рук или ног; одышка; учащённое сердцебиение; сухость во рту; тошнота; напряжённые мышцы; головокружение.

KLİNİK PRAKTİKADA TƏŞVİŞ POZĞUNLUQLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsayeva Tünzalə

XÜLASƏ

Bu məqalədə klinik praktikada təşviş (həyacan) pozğunluqlarının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdik. Həyacan pozğunluqları qorxu və narahatlıq hissləri ilə əlaqəli nevrotik xəstəliklər qrupudur. XBT-10-da narahatlıq pozğunluqları F4 Nevrotik, stresslə əlaqəli və somatoform pozğunluqlar (/F40-F48/) bölməsinə daxil edilmişdir. Bu nevrotik pozğunluqlara aşağıdakılar daxildir: ümumiləşdirilmiş narahatlıq pozğunluğu, sosial fobiya, agorafobiya, spesifik fobiyalar, panik pozğunluq, obsesif-kompulsiv pozğunluq (kompulsiv pozğunluq), travma sonrası stress pozğunluğu. Bütün narahatlıq pozğunluqları bəzi ümumi simptomları bölüşür (XBT-10): panik, qorxu və narahatlıq; yuxu pozğunluğu; sakit və hərəkətsiz qala bilməmək; titrəmə, tərləmə, əllərin və ya ayaqların karıncalanması; təngnəfəslik, quru ağız; ürəkbulanma; gərgin əzələlər; başgicəllənmə.

FEATURES OF ANXIETY DISORDERS IN CLINICAL PRACTICE

Isaeva Tunzala

SUMMARY

In this article we have considered the features of anxiety disorders in clinical practice. Anxiety disorders are a group of neurotic disorders that are associated with experiencing feelings of fear and anxiety. In ICD-10, anxiety disorders are included in section- F4 Neurotic, stress-related and somatoform disorders (/F40-F48/). These neurotic disorders include: generalized anxiety disorder, social phobia, agoraphobia, specific phobias, panic disorder, obsessive-compulsive disorder (obsessive-compulsive disorder), post-traumatic stress disorder. All anxiety disorders have some common symptoms (ICD-10): panic, fear and anxiety; sleep disturbance; lack of ability to remain calm and motionless; chills, sweating, tingling of the hands or feet; shortness of breath; rapid heartbeat; dry mouth; nausea; tense muscles; dizziness.

ВОПРОСЫ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ В ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

доц. Велиев М.В., доц. Мустафаев А.М.
azer.mustafaev.60@mail.ru

Ключевые слова: профессия, выбор профессии, профессиональное самоопределение, профориентация, жизненный путь личности, профессиональная пригодность, профессиональное самосознание.

Acar sözlər: peşə, peşə seçimi, peşə idendikliyi, şəxsiyyətin həyat yolu, peşəyə yararlı olmaq, peşəkar mənlilik şüuru.

Keywords: trade, trade choice, professional self-determination, vocational guidance, course of life of the person, professional suitability, professional consciousness.

Проблема профессионального самоопределения имеет свою историю. Известно, например, что проверка и отбор на те или иные виды труда в соответствии со способностями и качествами человека практиковались еще в незапамятные времена. Так, в середине третьего тысячелетия до нашей эры в Древнем Вавилоне проводились испытания выпускников школ, где готовились писцы, а в Древнем Китае уже существовала система проверки способностей лиц, желавших занять должности правительственных чиновников и др [6, 23-27].

По мере развития в человеческом обществе производственных отношений с проблемами выбора профессии столкнулось значительное число людей, которые стали мигрировать в поисках работы. При этом с данной проблемой столкнулись не только люди, ищущие работу, но и работодатели, перед которыми реально возник рынок рабочей силы, т.е. возможность выбирать наиболее достойных. В итоге к концу XIX - началу XX вв. сложилась необходимость в развитии специальных профориентационных служб, которые обслуживали бы значительные массы людей и которые отвечали бы потребностям как претендентов на новые рабочие места, так и предпринимателей, предлагающих эти места и готовых оплачивать профориентационные услуги.

Само возникновение профессиональной ориентации обычно связывают с появлением первого кабинета профориентации в 1903 г. в Страсбурге (Франция) и бюро по выбору профессий в Бостоне (США) в 1908 г. Работа этих первых профориентационных служб основывалась на «трехфакторной модели» Ф.Парсонса, когда у претендента на те или иные профессии выявляли способности и психологические качества, соотносили их с требованиями профессий и, уже на основании этого, выдавали рекомендации о пригодности или несоответствии человека к данной профессии. Таким образом, можно заключить, что данная работа впервые строилась на научной основе.

Однако, как отмечает Н.С. Пряжников [6, 7], критерий появления профориентации, связанный с ростом и развитием крупной промышленности, является скорее социально-экономическим и не объясняет психологических причин возникновения проблемы профессионального самоопределения.

С психологической точки зрения важно понять, что изменилось к этому времени в самом человеке. Если «феодалное общество, - пишет И.С. Кон, - строго ограничивало рамки его «свободного самоопределения», то «в новое время человек становится чем-то в результате своих собственных усилий. Развитое общественное производство и выросшая социальная мобильность расширили рамки и масштаб индивидуального выбора» [3, 196].

Итак, особенностью нового времени стала реально возникшая перед значительными массами людей проблема свободы выбора (свободы самоопределения). В силу своей сложности она волнует специалистов разных

профилей, в частности является предметом обсуждения многих философов. К примеру, М.М.Рубинштейн отмечает, что философия - это «не мертвые квадратики для похоронных распределений остатков живого, она не тупик, а выход по мосту проблемы смысла жизни...» [9, 72].

Проблема самоопределения является не только философской, она в той или иной форме проявляется в самых разных гуманитарных направлениях и пронизывает все стороны человеческой жизни. По словам Н.С. Пряжникова [6, 9], «культурно-историческая и социально - экономическая обусловленность возникновения профессиональной ориентации, а также ее связь со сложнейшими вопросами бытия человека, определяемыми проблемой свободы выбора, позволяют выдвинуть предположение о том, что уровень развития профориентации в том или ином обществе (стране) является одним из показателей реальной свободы выбора для большинства членов данного общества».

С середины 80-х годов прошлого века в связи с демократизацией общественной жизни свободы стало намного больше и появилось известное постановление «О реформе общеобразовательной и профессиональной школы» (1984), давшее значительный импульс для развития профессиональной ориентации. В стране было открыто свыше 60 региональных Центров профессиональной ориентации молодежи, во многих школах появились кабинеты профориентации, началась активная подготовка профконсультантов.

Особенность настоящего периода состоит в том, что в общеобразовательной школе усиливаются тенденции профильной дифференциации обучения, в связи с чем вновь возникает необходимость систематической, глубокой профориентационной работы с учащимися. Уже сейчас с развитием рынка труда педагогическим сообществом предпринимаются шаги по формированию у школьников внутренней потребности и готовности к полноценному, свободному профессиональному и личностному самоопределению.

В советской психолого-педагогической науке накоплен определенный опыт в области теории профессионального самоопределения, который во многом предопределил современные подходы к данной проблеме. Мы имеем в виду классические исследования в области профессиональной ориентации и профконсультирования (А.Е.Голомшток, Л.А.Йовайши, Е.А.Климов, В.В.Назимов, Б.А.Федоришин, С.Н.Чистякова и др.), и т.д.. Особенностью этих исследований является все более усиливающееся внимание к личностным аспектам профессионального самоопределения.

Несомненный интерес для развития теории профессионального самоопределения представляют идеи «событийного подхода» при планировании и рассмотрении жизненного пути человека, разрабатываемые

Павлютенковым Е.М. [4], а также близкие к ним рассуждения В.М.Разина [7] о построении судьбы как «художественного творчества», характерного для людей искусства.

Для теоретического анализа и обобщения представляются важными работы зарубежных исследователей в области профессионального самоопределения, психологии труда и роли профконсультанта. Например, Дж.Крумбольд и Р.Киннер рассматривают роль профконсультанта как «менторскую», воспитывающую, как поставщика информации клиенту.

Предлагая концепцию профессионального развития, А.Маслоу [15] выделил в качестве центрального понятия самоактуализацию - как стремление человека совершенствоваться, выражать, проявлять себя в значимом для себя деле. Одной из наиболее интересных и прогрессивных считается за рубежом концепция «профессиональной зрелости», разрабатываемая Д.Сьюпером [16].

Выбор профессии автор рассматривает как событие, но сам процесс профессионального самоопределения - это постоянно чередующиеся акты выбора. В основе всего этого лежит «Я-концепция» личности как относительно целостное образование, постепенно изменяющееся по мере взросления человека.

Из вышесказанного можно заключить, что профессиональное самоопределение - сложная, многоаспектная проблема. В ее рамках к настоящему времени сложилось несколько подходов.

Например, социологический подход предполагает рассмотрение сущности профессионального самоопределения в контексте задач, которые перед личностью ставит общество.

Социально-психологический подход представлен поэтапным принятием решений личностью с целью согласования собственных предпочтений и потребностей общества в кадрах.

Дифференциально-психологический подход связан с формированием индивидуального стиля профессиональной деятельности и «Я-концепции». Анализ психологических источников (Е.А. Климов, Г.В. Кудрявцев, В.В. Чебышева, П.А. Шавир и др.) показывает, что советские ученые рассматривают профессиональное самоопределение как существенную сторону общего развития личности. Так, Е.А. Климов пишет: «Стадия профессионального самоопределения подрастающего человека – органичное звено целостного процесса его развития» [2, 55].

И.Д. Чечель [12, 21] в исследовании проблем социализации и профессионального самоопределения личности выделяет три ведущих направления.

Первое из них включает работы гуманистического плана, где приоритетом для профессионального выбора являются особенности личности.

Для второго направления характерно выдвижение на первый план интересов общества и государства, обеспечение кадровой политики. В силу актуализации в настоящее время личностно-ориентированной педагогики эти работы потеряли былую значимость и перспективу для практического использования.

Третье направление включает исследования, в которых делается попытка совмещения личностно-ориентированного подхода и учета потребностей общества и государства при выборе профессии.

В зарубежной практике в течение длительного времени господствовали две самостоятельные теории профессионального самоопределения: диагностическая и воспитательная.

Диагностическая теория сводила выбор профессии к определению профессиональной пригодности индивида.

Воспитательная теория направлена на подготовку личности к профессиональному самоопределению в соответствии с заранее планируемыми воздействиями.

В системе профориентации на протяжении многих лет доминировала установка на профессиональную сферу, а не на человека, создавалась обобщенная модель профориентации без учета индивидуальных особенностей личности, не осуществлялся дифференцированный подход к учащимся с различными уровнями готовности к профессиональному самоопределению, не учитывался длительный характер развития, только лишь декларировалось положение о том, что личность - это субъект профессионального самоопределения. Основной целью такой профориентации считалось формирование способности к выбору профессии, а не готовности к самоопределению.

Учитывая эти нежелательные моменты сложившейся практики профориентации молодежи коллективом авторов под руководством В.А. Полякова и С.Н. Чистяковой была разработана принципиально иная концепция, согласно которой основой

профорентационной работы должно быть профессиональное самоопределение. Под ним авторы понимают «процесс формирования отношения личности к себе как субъекту будущей профессиональной деятельности, что позволит подготовить человека в будущем к перемене профессии, адаптации к жизни и профессиональной деятельности в условиях рыночной экономики».

В публикациях М.В. Ретивых [8, 19] обоснована так называемая развивающая концепция, согласно которой «профессиональное самоопределение можно определить как процесс и результат общего и профессионального развития как субъекта будущей профессиональной деятельности».

Представленный в данной концепции процессуально-результативный подход позволяет в комплексе учесть психологические и педагогические аспекты профессионального самоопределения личности обучающегося. Исследования Е.А. Климова, М.В. Ретивых, С.Н. Чистяковой, П.А. Шалавина и др. показывают, что в соответствии с процессуально-результативным подходом в структуре профессионального самоопределения школьников можно выделить две группы компонентов:

1) процессуальные - трудолюбие, интерес к проблеме выбора профессии (1-4 классы); профессиональная направленность (5-7 классы); профессиональное сознание (8-9 классы); потенциальное профессиональное призвание (10-11 классы); 2) результативные - добросовестное отношение к своим обязанностям, участие в профориентационных играх, мечтах о той или иной профессии (1-4 классы); устойчивые профессиональные интересы и склонности, предварительный выбор профессии, участие в кружках и объединениях по интересам (5-7 классы); осознанное профессиональное намерение и его реализация (8-9 классы); профессиональное стремление и его реализация (10-11 классы). Следует заметить, что профессиональное самоопределение не сводится только к акту выбора профессии, оно имеет динамический характер. В работах современных исследователей (А.Я. Журкина, С.Н. Чистякова, Т.И. Шалавина и др.) выделяются семь этапов в развитии профессионального самоопределения [13; 14]:

- эмоционально-образный, характерный для детей старшего дошкольного возраста, когда у ребенка формируется положительное отношение к профессиональному миру, людям труда, их занятиям и первоначальные трудовые умения в доступных ему видах деятельности;

- пропедевтический (1-4 классы), когда формируется трудолюбие, понимание роли труда в жизни человека и общества, развиваются интересы к профессиям родителей и ближайшего окружения, нравственные установки

- выбора профессии, интерес к наиболее распространенным профессиям, основанный на практической включенности учащихся в различные виды познавательной, игровой, общественно полезной, трудовой деятельности;

- поисково-зондирующий (5-7 классы), когда решаются задачи формирования у подростков профессиональной направленности, происходит осознание ими своих интересов, способностей, ценностных ориентаций, связанных с выбором профессии и своего места в обществе. Этому способствует включение учащихся в деятельность, согласованную с профилем образования в старших классах и будущей профессиональной деятельностью;

- период развития профессионального самоопределения, формирования у школьников личностного смысла выбора профессии, умений соотносить общественные цели выбора сферы деятельности со своими идеалами, представлениями и ценностями с их реальными возможностями (8-9 классы).

Для этого учащиеся овладевают необходимыми знаниями и умениями по научным основам выбора профессии. Они приобретаются в процессе изучения специальных

курсов, общеобразовательных предметов, осуществления профессиональных проб в различных видах деятельности;

- период уточнения социально-профессионального статуса (10-11 классы).

С учащимися на основе предшествующих этапов обучения осуществляется профессиональная деятельность на базе углубленного изучения учебных предметов, к которым у них проявились устойчивые интересы, сосредотачивается внимание на формировании профессионально важных качеств, контроле и коррекции профессиональных планов, способах оценки результатов труда. Целенаправленно осуществляется социально-профессиональная адаптация старшеклассников;

- вхождение в профессиональную деятельность (учащиеся и студенты профессиональных учебных заведений). Это период профессиональной подготовки, формирования опыта жизнедеятельности в трудовом коллективе;

- развитие профессионализма в процессе трудовой деятельности, повышения квалификации, расширение сферы профессионального труда, освоение новых специальностей (работающая часть населения).

Адекватное профессиональное самоопределение является важнейшим

условием жизненного самоопределения и успешности профессиональной карьеры человека. Поэтому подготовка учащихся к профессиональному самоопределению должна быть одной из задач общеобразовательной школы.

Подтверждение сказанному мы находим в трудах известных педагогов. Так, В.А. Сухомлинский писал: «Многие годы работы в школе, сотни человеческих судеб - все это твердо убедило меня в том, что трудовое воспитание - весь смысл, вся устремленность жизни школы и семьи» [11, 129].

Результативными показателями профессионального самоопределения Школьников выступают сформированность устойчивых профессиональных интересов, предварительный выбор профессии для учащихся 5-7 классов и сформированность профессионального намерения для учащихся 8-9 классов.

Понятие «намерение» впервые ввел К. Левин в противовес упрощенному пониманию понятия усиления действия. В дальнейшем К.К. Платонов определил намерение как стойкую мысль о возможности или невозможности выполнить определенное действие или деятельность [5, 73].

Регулятором поведения при выборе профессии является профессиональное намерение, которое В.Д. Симоненко определяет как «осознанное положительное отношение личности к сфере профессиональной деятельности, определяющееся наличием знаний о ее сущности, стремлением избрать профессию в данной сфере деятельности, получить соответствующее образование» [10, 60].

Профессиональное намерение выпускников школы связано с выбором будущей профессии и пути продолжения образования. Таким образом, под профессиональным самоопределением подростков мы будем понимать процесс формирования устойчивых профессиональных интересов и осознанного профессионального намерения путем развития профессиональной направленности и профессионального самосознания.

У школьников (5-7 классов) важно сформировать осознание собственных интересов, способностей и профессионально-ценностных ориентаций. При этом надо иметь в виду, что для подростка будущая профессиональная деятельность выступает как способ создания определенного образа жизни, как путь самореализации, раскрытия своих возможностей.

Спецификой социально-психологического развития школьников особенно в подростковом возрасте проявляются в формировании у них чувства взрослости, в новой позиции по отношению к себе, окружающим и миру в целом. По своему складу подростки - общественники, они стремятся к самоутверждению в коллективе, желают

быть признанными, принятыми в своей социальной группе.

Учащихся 8-9 классов необходимо целенаправленно информировать о различных профессиях, перспективах профессионального роста, знакомить с научными основами выбора профессии, сформировать умения адекватно оценивать себя в соответствии с требованиями избираемой профессии. Все это должно способствовать формированию осознанного профессионального намерения.

В силу психологических особенностей возраста формирование нравственной основы общения становится предпосылкой самореализации и самоутверждения подростка в коллективе и его профессионального самоопределения. При этом главным становится воспитание общественно ценной мотивации деятельности, потому что именно в этом возрасте наиболее успешно происходит формирование мотивов труда на общую пользу как доминирующих побуждений. Если этот этап упустить, то может появиться опасность несбалансированности между формированием предприимчивости и желанием заниматься общественно полезной деятельностью.

Вместе с тем, для профессионального самоопределения школьников принципиальное значение имеют те виды деятельности, которые связаны с проявлением милосердия, заботы об окружающих, о младших и людях пожилого возраста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрианов П.Н. Развитие технического творчества в трудовом обучении учащихся общеобразовательной школы: Автореф. дис....док.пед.наук. - М.,1985.-36 с.
2. Климов Е.А. Как выбирать профессию. - М.: Просвещение, 1984. - 160 с.
3. Кон И.С. Открытие Я. - М.: Политиздат, 1978. - 367 с.
4. Павлютенков Е.М. Формирование мотивов выбора профессии / Под ред. Б.А. Федорошина. - Киев: Рад. школа, 1980. -144 с.
5. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. -М.:Высшая школа, 1984. - 174 с.
6. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. – Москва – Воронеж, 1996. – 256 с.
7. Разин В.М. Психология судьбы: программирование или творчество // Вопросы психологии. – 1992. - №1. - С. 98-105. Резерв успеха - творчество: Перевод с нем.
8. Ретивых М.В., Формирование у старшеклассников готовности к профессиональному самоопределению. - Брянск: БГПИ, 1994. -125 с.
9. Рубинштейн М.М. Жизнепонимание – центральная задача философии // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: философия и мировоззрение (состав П.В. Алексеев). – М.: Политиздат, 1990. – С.61-72.
10. Симоненко В.Д. Профессиональная ориентация учащихся в процессе трудового обучения. - М.: Просвещение, 1985. - 223 с.
11. Сухомлинский В.А. О воспитании / Сост. и автор вступ. очерков С. Соловейчик. - М.: Политиздат, 1988. - 270 с.
12. Чечель И.Д. Профессиональное самоопределение учащихся инновационных учебных заведений. Часть I. - М.: РИПКРО МО РФ, 1995. -165с.
13. Чистякова С.Н. Профессиональное самоопределение и профессиональная карьера молодежи / Профессиональное самоопределение и профессиональная карьера молодежи (под ред. С.Н. Чистяковой, А.Я. Журкиной). - М.: Ин-т профессионального самоопределения молодежи РАО, 1993.
14. Шалавина Т.И. Мир труда и профессий. - Кемерово: ОблиУУ, 1995. -196с.
15. Maslow A.H. Motivation and personality. - 2 ed. - New York e.a.: Harper &

Row, 1970. – XXX. - 369 p. - Bibhogr P.: 329-353. – Ind.: P. 355-369.

16. Super D.E. Self-realization through the work and leisure roles // Educational and vocational guidance. – 1985. - №43. – P. 1-8.

ВОПРОСЫ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ В ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Велиев М.В., Мустафеев А.М.

АННОТАЦИЯ

В статье повествуется о таком важном компоненте человеческого бытия как выбор профессии. Авторы, прежде всего, указывают на то, что особенностью нашего времени стала реально возникшая перед значительными массами людей проблема свободы выбора профессии, профессионального самоопределения. Далее отмечаются работы выдающихся психологов и педагогов по проблеме исследования. Особое внимание уделяется таким авторам как Пряжников Н.С., Кон И.С., Платонов К.К., Рубинштейн С.Л., Маслоу А. и т.д. В работе анализируются различные пути исследования проблемы. Ученые отмечают, что профессиональная ориентация и консультация способствуют формированию осознанного профессионального намерения.

MƏKTƏB YAŞ DÖVRÜNDƏ PEŞƏSEÇMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Vəliyev M.V., Mustafayev A.M.

XÜLASƏ

Məqalədə sosial münasibətlərin çox aktual problemi peşəseçmə problemi araşdırılır. Müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, peşəseçmə, peşə məsləhəti məktəbdə təlim və tərbiyə işinin mühüm komponentidir. Problemlə əlaqədar nəzəri tədqiqatlara diqqət yetirilir. Pryajnikov N.S., Kon İ.S., Platonov K.K., Rubinşteyn S.L., Maslou A. və başqalarının fikirləri nəzərdən keçirilir. Elmi əsərdə problemin öyrənilməsinin müxtəlif yolları sərhə olunur. Alimlər qeyd edirlər ki, məktəb illərində peşəyə yönəliş şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

QUESTIONS OF THE CHOICE OF THE TRADE AT SCHOOL AGE

Veliyev M.V., Mustafayev A.M.

SUMMARY

In article is narrated about such important component of human life as a trade choice. Authors, first of all, specify that the problem of a freedom in choosing of a trade became feature of our time really arisen before considerable weights of people, professional self-determination. Further works of outstanding psychologists and teachers on a research problem are marked. The special attention is given to such authors as by Prjazhnikov N.S., Kon I.S., Platonov K.K., Rubinshteyn S.L., Maslou A. etc. In work various ways of research of a problem are analyzed. Scientists notice, that vocational counselling and consultation promote formation of the realised professional intention.

YENİYETMƏLƏRİN SUİSİDAL DAVRANIŞINA TƏSİR GÖSTƏRƏN PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Məmmədli Mətanət
BDU-nun II kurs magistrantı
metanet.memmedli.m@gmail.com

Açar sözlər: suisid, suisidal davranış, depressiya, şəxsiyyət pozuntusu, şizofreniya, təşviş pozuntusu, affektiv pozuntular.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение, депрессия, расстройство личности, шизофрения, тревожное расстройство, аффективные расстройства.

Keywords: suicide, suicidal behavior, depression, personality disorder, schizophrenia, anxiety disorder, affective disorders.

Günümüzün dinamikliyi fonunda baş verən hadisələrin sürətini artırması insan psixikasına təsirsiz ötüşmür. Bu isə öz izini şəxsiyyətin davranışında da göstərir və bir sıra problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Suisidal davranış öz aktuallığı ilə seçilən belə problemlərdən hesab oluna bilər. Latın sözü olan “suisid”, “özünü öldürmək” deməkdir. Hər il suisid bir çox insanın seçimi olur. Suisidin daha çox yeniyetməlik yaş dövründə olmasını psixoloji araşdırmalar göstərmişdir. Bu yaş dövrü 10-11 yaşdan 14-15 yaşa qədər olan vaxtı əhatə edir. Uşaqlıq çağından keçən hər kəs yeniyetməlik yaşına çatır. Bu keçid yaşını müxtəlif cür adlandırırlar: pubertat, yeniyetməlik və ya keçid, cinsi yetişkənlik və s.

Psixoloji ədəbiyyatlarda suisidin 3 əsas növünü müəyyən etmişlər: həqiqi, nümayişkaranə və gizli. Yeniyetməlik dövründə suisidə cəhd əsasən nümayişkaranə baş verir. Daha çox hədə-qorxu formasında olur, diqqət mərkəzində olmaq məqsədi güdür. Suisidlə yeniyetmə vəziyyəti dəyişməyə cəhd göstərir: travmaverici şəraitdən azad olur, ətrafını köməyə çağırır, öz probleminə diqqət çəkir. Real suisidentə isə səs-küy gerek olmur. A.E Liçko belə müəyyən edir ki, ancaq 10 faiz yeniyetmə özünü öldürmək arzusunda olur, 90 faizi isə köməyə çağırış məqsədi ilə intihara cəhd edir [11,s.73]. Suisidə cəhd edən qızlar 80,8 % təşkil edir. Suisidə cəhd edən oğlanlar venalarını kəsməklə, qızlar isə özlərini zəhərləməyə üstünlük verirlər [1,s.131].

Suisidi şərtləndirən amillər sırasında psixoloji amilləri nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Suisidin səbəblərindən asılı olmayaraq fərdin psixoloji pozulması çox tətikləyici rol oynayır. Suisidə səbəb olan ən mühüm problem depressiyadır. Depressiya intiharların əksəriyyətini əhatə etsə də, intihara səbəb olan yeganə psixiatrik xəstəlik deyil. Suisidə səbəb olan digər psixiatrik xəstəliklər şizofreniya, alkoqol asılılığı, narkomaniya, şəxsiyyət pozğunluğu və affektivlikdir.

Yeniyetmələrin suisid davranışının yaranmasına təsir göstərən amillərdən biri də depressiyadır. Depressiyanın müalicəsi çox uzun müalicələr olduğu üçün yeniyetmədə cansıxıcılıq yarada bilər və o, müalicəni yarımçıq qoya bilər. Bu səbəblə depressiv yeniyetmələr müalicə prosesini dəstəkləyəcək, fərdin ictimailəşməsinə təmin edəcək və onları tənhalıqdan xilas edəcək ictimai fəaliyyətlərdə iştirak etməyə təşviq edilməlidir. Depressiya, tərifinə görə latın ‘deprimere’ (basdırmaq) feilindən əmələ gələn və ən çox yayılmış psixoloji xəstəlikdir. İnsanın maraqlarını itirməsi, həyəcan və həyat sevinci yaşamaması, daim kədərli əhval-ruhiyyədə olması, özünə qapanması, onunla əlaqəsini kəsməsi kimi xüsusiyyətlərlə müəyyən edilə bilər [8,s 41]. Simptomlar yalnız ilkin diaqnoz və ya şübhə hissəsində fərqlənə bilər. Depressiya diaqnozu yalnız ekspertlər tərəfindən edilən testlər və təcrübələr nəticəsində qoyulmalıdır. Depressiya diaqnozu qoyulmuş yeniyetmə intihar riski altında olan bir fərd kimi qəbul edilməlidir. İntihar edənlər arasında depressiyaya düşənlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Əhali arasında aparılan araşdırmalara,

əsasən, ağır depressiyanın yayılması 3,4%, mülayim uzunmüddətli depressiyanın yayılması 3,2 %, şiddətli depressiyanın yayılması müddəti 13%-dir. Depressiya vəziyyəti daha çox qızlarda rast gəlinir. Depressiya kimi psixoloji pozuntuların genetik keçmişə olan yeniyetmələrdə intihar etmək ehtimalı çox yüksəkdir. Depressiyaya uğramış yeniyetmələrin davranış istiqamətləri qiymətləndirilməli və bu cür davranışlar nümayiş etdirənlərin kömək alması üçün tədbirlər görülməlidir. Depressiv pozuntu həmişə psixi simptomlarla özünü göstərə bilməz, bəzən yuxunun artması, yemək istəyinin azalması və ya artması kimi fiziki simptomları da göstərə bilər. Bu fiziki simptomlar zehni simptomları yatıraraq gizlədə bilər və onların aşkarlanmasını çətinləşdirə bilər. Cəmiyyətdə çox yuxulu olan yeniyetmənin depressiyaya düşmədiyini heç kim iddia edə bilməz. Ancaq bilmək lazımdır ki, hər yatan insan depressiyaya düşür. Suisidə səbəb olan pozuntunun dəqiq qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Düzgün diaqnoz qoyulmuş depressiya müalicə edilə bilən bir xəstəlikdir. Depressiyanın müalicəsi intihar edən insanı inandırmaq və ya müalicə etmək qədər riskli və çətin deyil. Suisidin əsas səbəblərindən biri olan xəstəliyin ciddi qiymətləndirilməsi və müalicəsi lazımdır. Depressiv pozuntu yeniyetmələrin həyatı bahasına başa gələn bir xəstəlik olduğunu qəbul etsək, onun əhəmiyyətini dərk etmək daha asan olar. Yeniyetmədə müalicə olunmayan depressiya, yetkinlik yaşına qədər davam edir və müalicəsi çətinləşir.

Depressiyanın yayılması, həkimlərimizin müalicə metodlarını bilməməsi depressiya, suisid və suisidə cəhd hallarını ölkəmiz üçün mühüm problemə çevirir. Klinikalarda göstərilən xidmətlər problemə yönəlik olmalı, fərdlərin müalicələri sevdikləri fərdlər tərəfindən öz yaşayış yerlərində həyata keçirilməlidir. Bu səbəbdən də məsələ ilə bağlı geniş ictimaiyyət məlumatlandırılmalı və onun iştirakı təmin edilməlidir. Cəmiyyət olaraq hər kəsin üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməsi gələcəkdə baş verə biləcək ağırlı itkilərin qarşısını alacaq.

Şəxsiyyət pozuntusu həm diaqnozda, həm də müalicəsində çətinliklərlə dolu bir xəstəlikdir. Şəxsiyyət pozuntusu olan yeniyetmələrin müalicəsi, müalicəyə uyğunluğu və qərarlı davranışları səbəbindən həkimlər tərəfindən çətinliklə müalicə oluna bilər. Həkimlər bunun səbəblərini də açıqlayırlar: Birinci səbəb şəxsiyyət pozuntusu olan yeniyetmələrin qısa müddətli müalicələrdən çox uzunmüddətli psixodinamik müalicələrdən faydalanacağına dair geniş yayılmış fikirdir. İkinci səbəb isə şəxsiyyət pozuntusu olan fərdlərdə patologiyanın uzun müddət davam etməsi, daha erkən yaşda olmasıdır [5,s.71]. İntihar düşüncələrinin və cəhdlərinin yayılması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə yaşadıkları dərin təcrübə, problemlər və bunun nəticəsində müxtəlif funksional sahələrdə pisləşmə adi haldır. Onun çox erkən yaşlarda əmələ gəlməsi, aşkarlanmasının çətin olması və uzun müddətli müalicə prosesi bu xəstəliyi çətinləşdirir. Belə yeniyetmələr cəmiyyətdə kifayət qədər diqqət görmədikləri üçün özlərini tənha hiss edirlər. Şəxsiyyət pozuntusu olan yeniyetmələrdə suisid görülür. Şəxsiyyət pozuntularında yeniyetmənin özünü günahlandırması çox yaygın bir problemdir. Şəxsiyyət pozuntularında insandan insana dəyişən reaksiyalar müşahidə edilmişdir. Cavablar fərqli olsa da müəyyən edilmiş ümumi davranışlar var. Real insanlar (Sosial tərəfdaş, dostlar) və ya obyektiv olmayan şeylərlə (Allah, ruhlar, xəyali dostlar və s.) tərksisilmə qorxuları var ki, zaman-zaman özünü göstərir. Bu yeniyetmələr onlar tərəfindən tərksisilməmək üçün anormal səylər göstərir.

Öz gücünü, can təhlükəsizliyini məcbur edəcək şəkildə hərəkət etmə. Onlara təhlükə yaradan fəaliyyətlə məşğul olmaq, həddindən artıq qidalanma, maddə asılılığı, spirtdən sui-istifadə, özünə zərər verən davranışlar bu kateqoriyaya aiddir.

Yeniyetmənin əsas məqsədi intihar olmadığı halda diqqəti cəlb etmək, başqalarına təqsir hissi aşılamaq, onları qorxutmaq, alətlərlə ölümcül təhlükə yaratmayan kəsiklər atmaq, ətrafdakıları qorxutmaq üçün bədənələrinə minimal zərər verən hərəkətlərlə məşğul olurlar. Bu davranışın əsas səbəblərini araşdırarkən zamanla yox olmuş boşluq, hədsiz bir cansıxıcılıq və ya cəza instinkti olduğu görünür.

Fərdlərarası münasibətlərdə həddindən artıq ekstremal davranışlar və münasibətdədirlər. Həddindən artıq gərgin olan şəxs eyni şəxsə eyni müddət ərzində müxtəlif yanaşmalar içərisindədir. Bəzən mehriban, başqalarına həddindən artıq heyranlıq nümayiş etdirərkən birdən-birə dəyişkən davranışı ilə alçaldıcı davranış nümayiş etdirirlər. Qarşısındakı fərdlərin rəftarları onu yaxşı hiss etdirəcək şəkildə olması ona qarşı heyranlıq duyğularını aktivləşdirir və tərifi edici rəftarlar sərgiləyərkən xoşuna gəlməyən ən kiçik bir şeydə birdən-birə dəyişib ondan uzaqlaşmaya, qəzəblənməyə və hətta aqressiyaya səbəb olan rəftarlar göstərilir. Bu rəftarlarına görə uzunmüddətli əlaqələr, səmimi dostluqlar qura bilmirlər.

Sosial həyata əhəmiyyət verməyən və özlərini mərkəzə qoyan, yalnız özləri və ideyaları ilə maraqlanan yeniyetmələrdir. Bununla belə, bu yeniyetmələr daim dəyişən bir qarışıqlıq içərisindədirlər. Bu qarışıqlıq bəzən intellektual, bəzən də davranış dəyişkənliyini göstərir. Eyni hadisələrə qarşı fərqli vaxtlarda fərqli reaksiya verirlər. Hadisələr qarşısında əldə edilmiş təcrübələrindən deyil, yaşadığı şəxsiyyət çətinliyindən dolayı fikir ayrılığı ilə yanaşırlar. Bu dəyişkənliyin əsas səbəbi özünü mərkəzləşdirmədir. Hadisələrin öz üzərlərindəki nəticələrinə görə fərqlidir. Özlərini zərərdən xilas etmək və ya rəftarları ilə üstünlük əldə etmək üçün çalışırlar. Onlar dünyaya baxışları, inancları, arzu və istəkləri daim dəyişən yeniyetmələrdir. Bu davamlı olmayan əhval-ruhiyyə səbəbindən dəyişikliklər daim özünü bir vəziyyətdə tapır. Onlar özlərini boşluqda və tək hiss edirlər. İntroversiya, cəmiyyətdən təcrid, ünsiyyətə qapalı fərdlər kimi depressiv ruh halları ilə özlərinin yaratdığı dünyada yaşamağa davam edirlər.

Hadisəni həddindən artıq dramatikləşdirmək, böyük hadisələrə reaksiya verməmək kimi emosional pozuntular içərisindədirlər. Normal bir insana təsir etməyəcək bir hadisədə qəfil qəzəb yaşayır, bu vəziyyət uzun depressiyalara qədər uzanır. Onlar içində olduğu hadisələrə reaksiya olaraq qəzəb və aqressiya göstərir və bu münasibətlər bəzən özlərinə qarşı yönəlsə də, adətən ətrafındakılara yönəlir. Onlardan qisas almaq, hücum davranışları içərisindədirlər. Bu səbəbdən sıxıntı və hirs hissini eyni anda yaşayırlar. Öz davranışını idarə edə bilməyən yeniyetmə zamanla özünü idarə edə bilmir. Onlar ətrafdakılara zərər verirlər. Qəzəb səbəbini zamanla unudurlar, amma bu münasibət səbəbsiz də davam edir. Şəxsiyyət pozuntularının əsas məqsədi fərqli olmaq və diqqəti cəlb etməkdir. Xüsusilə özlərini tərki edilmiş, təcrid olunmuş hiss etdikləri vəziyyətlərdə streslə, tez-tez özünə zərər verən və ya düşmənçiliklə özünü göstərən dissosiativ simptomlar ola bilər. Bu simptomlar səbəbin başa düşülməsi və ya qısa müddətli, aşağı dozada dərman qəbulu ilə düzəlir [3,s.50]. Aşkar edilmiş bir çox davranış nümunələrindən göründüyü kimi, şəxsiyyət pozuntusu olan insanlar mürəkkəb duyğularda, daxili aləmlərində olurlar. Yaşadıqları həyatla xarici aləmdəki həyat arasında ziddiyyətlər yaşayırlar. Eyni növ pozuntusu olan iki fərqli xəstə eyni vəziyyətə fərqli reaksiyalar verir. Bir çox davranış fərqləri ilə şəxsiyyət pozuntularını təsnif etmək olduqca çətindir. Müalicələrində stressin öhdəsindən gəlməyi, lazım gəldikdə dərmanlardan istifadə etməyi öyrətmək kimi müalicə üsulları seçilir. Müalicə üçün müraciət etməyən və müalicədən yayınan yeniyetmələrdə intihar halı müşahidə olunur. Belə xəstələr diqqətlə izlənilməlidir.

Daimi qorxu səbəbiylə təşviş pozuntusu olan yeniyetmələrdə intihara bir meyl var. Təşvişin suisidə necə səbəb olduğunu təşvişi izah etməklə başa düşülə bilər. Təşviş qorxu, gərginlik, sıxıntı halıdır. Səbəbi bilinməyən təşviş vəziyyəti kimi də izah edilə bilər. Təşviş bəzən daxili qarşıdurmaların nəticəsi kimi görünərsə də, ümumiyyətlə ətrafa uyğunlaşmaq üçün yeniyetmənin öz təcrübəsindən qazandığı öyrənilmiş, özünü xarici mühitdən qorumaq üçün inkişaf etdirdiyi reaksiyaların bütünüdür. Yeniyetmə öz reaksiyalarını nəzarətdə saxlaya bildiyi müddətcə təşviş pozuntu kimi təqdir olunmur. Ancaq yeniyetmənin və cəmiyyətin nəzarətindən çıxıb rollarına, fəaliyyətlərinə, münasibətlərinə və davranışlarına təsir etdiyi zaman pozuntu hesab edilir. Çünki təşvişdən yaranan stress və gərginliyin öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün xronikləşən bir vəziyyətlə qarşı-qarşıyadır. Xroniki və

idarə oluna bilməyən stress qarşısında çarə tapa bilməyən yeniyetmə bu gərginlikdən qaçmaq üçün suisidi seçir.

Təşviş pozuntusunun bəzi diaqnostik əlamətlər var. Tərləmə, titrəmə, ürək döyüntüsü və s. kimi fiziki əlamətlər görülmə bilər. Başına pis bir şey gələcəyini düşünmək, rüsvay olmaqdan və ya gülünc vəziyyətə düşməkdən qorxma kimi düşüncə, lakin çox vaxt qeyri-müəyyən səbəbdən tez-tez yaranan gərginlik vəziyyətidir. Yeniyetmələrdə təsbit edilən simptomlar göstərmişdir ki, təşviş sağlam insanları belə səhv etməyə məcbur edən bir vəziyyətdir. Yeniyetmələrdə səhv etmək qorxusu səhv etmə riskini artırır. Təşviş halında ifraz olunan adrenalin hormonu motor funksiyalarında gərginlik və nəzarətsiz hərəkətlərə səbəb olur.

Təşviş pozuntusu intiharlara az təsir etsə də, yeniyetmə cəmiyyət həyatına təsirlərinə görə müalicə edilməlidir. Təkcə təşviş pozuntusu intihar riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bununla birlikdə, əhval pozuntusu, maddə istifadəsi pozuntusu və şəxsiyyət pozuntusu ilə birlikdə bu risk artır. Təşviş pozuntusu nəticəsində yeniyetmə intihar etsə belə, bu intiharı birbaşa təşviş pozuntusu ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Düşüncə vəziyyət nəticəsində emosional pozulma yaşayacaq, sonra əsəbiləşəcək və bir şəkildə intiqam almaq üçün intihara hazır olacaq. İdarəolunmaz təşvişlə bağlı suisid çox nadir hallarda görülür və intiharın əsas məqsədi qaçmaq və bir daha heç vaxt qarşılaşmamaq hissidir. Sosial həyatda qəfil emosional dəyişikliklər ümitsizlik, kənarda qalma qorxusu, səhv etmək qorxusu və s. kimi onların çoxlu qorxuları var. Bu tip qorxuya malik olan yeniyetmələrin, keçmişdə suisidə cəhd edən yeniyetmələrin, ailəsində intihar hekayəsi olan yeniyetmələrin mütləq şəxsiyyət sınaqları ilə vaxtaşırı qiymətləndirilmələri lazımdır. Çünki bu yeniyetmələr təşviş kimi kiçik təsirlərlə belə suisidə yönəlmə bilən yeniyetmələrdir. Suisid riski altında olan qruplar üçün müalicə dəstəyi yerinə sosial dəstək də tələb olunur.

Təşviş pozuntusu intihardan daha çox diqqət çəkməyə yönələn ölümcül olmayan cəhdlərdir. Məqsəd o vaxtda qarşılaşılan stressdən qaçmaqdır. Bu cür cəhdləri olan yeniyetmələrdən soruşulduqda tənha olduğunu, kömək edəcək kimsənin olmamasından, gələcəyə ümitsizliyindən danışır. Emosional daşqın yaşayan yeniyetmə bu daşqın baş verdikdə kiçik cəhdlərlə emosional ağrılardan qurtulmağa, gərginlikdən uzaqlaşmağa çalışır. Təşviş pozuntusunu müşayiət edən başqa bir psixiatrik və ya fiziki xəstəlik varsa, yeniyetmə müşahidə altında saxlanılmalı və müalicəyə başlanmalıdır.

İntihara səbəb olan psixiatrik pozuntulardan biri də şizofreniyadır. Onun simptomları adətən davranış pozuntularıdır. Şizofreniya: davranışın idrak, emosional, qavrayış və digər aspektlərini əhatə edən, dəyişkənlik göstərən, lakin dərin dağıdıcı psixopatoloji təsirləri olan klinik sindromdur [4,s.24]. Şizofreniya xəstəsinin ümumi həyatında və ideyalarında nizamsızlıq və parçalanmalar hökm sürür. Xəstə hisslərini ifadə etməkdə çətinlik çəkir, düşüncələrini qarşı tərəfə əks etdirə bilməmək, danışmada çətinlik çəkmək, üz ifadəsində və bədən hərəkətlərində ümumi nizamsızlıq, cəmiyyətdə aşkar edilən uyğunsuzluqları nümayiş etdirir. Şizofreniya insanın həyatının ilkin dövrlərində yaşadığı itkilər, uğursuzluqlar kimi oxşar travmalar səbəbindən inkişaf edir. Ona görə də erkən yaşlarda başlama ehtimalı daha çoxdur. Həyatın erkən mərhələlərində insanı dərindən yaralayan və məhv edən hadisələr və ya travmalar xəstəliyin təməl daşlarını meydana gətirə və ya gizlənməyə davam edən xəstəliyi üzə çıxara bilər.

Başlanğıcda depressiv xəstəlik kimi görünən şizofreniya sonrakı mərhələlərində fərqlər göstərməyə başlayacaqdır. Xüsusilə hallüsinasiyalar bunlardan ən xarakterik olanıdır. Hallüsinasiya dünyasında rol alan insan sonda intihara gedən konstruksiyalar yaradır. “Şizofreniya xəstələrinin vaxtından əvvəl ölüm səbəbləri arasında intihar birinci yerdədir [8,s.30-31]. Şizofreniyada intihar və intihara cəhd ümumi əhali ilə müqayisədə yüksək sürətlə baş verir. Xəstəliyin diaqnoz mərhələsi böyük çətinliklər yaratmasa da, məlumatlar

toplama mərhələsi tədqiqatçılar üçün böyük çətinliklər yaradır. xəstənin yaxınlarından alınan məlumat doğru olsa da, xəstənin hislərini əks etdirə bilməz.

Yeniyetmələrdə suisidin hər hansı əlaməti olarsa, buna biganə yanaşmaq lazım deyil. Yeniyetmə ilə kompromisə gəlmək çox mühümdür, ona hörmət etmək, onun fikrini nəzərə almaq vacibdir. Beləcə bütün konfliktləri həll etmək mümkündür [12.s, 525].

ƏDƏBİYYAT

1. Амбрумова Психология самоубийств (Социальная и клиническая психиатрия М. 1980).
2. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə Psixologiya. Bakı, 2003.
3. D. Şahin, “Kişilik Bozuklukları”, Klinik Gelişim Dergisi, C.22, S.4, İstanbul, 2009.
4. F. Algin, “Şizofreni Hastalarında Başa Çıkma Tutumlarının Umutsuzluk, İntihar Davranışı Ve İçgörü İle İlişkisi” Bakırköy Ord. Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi, YUT, İstanbul, 2009.
5. H. Boztaş, M. Z. Sungur, “Kaçınan Kişilik Bozukluğu”, Psikiyatri Dünyası Dergisi. 2001.
6. Hüseynova D.R, İntiharın psixologiyası, Bakı, 2012.
7. Xəlilov H., Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri, Bakı, 2012.
8. İ. Sayıl, “Bipolar Bozukluklarda İntihar”, KD, C.5, S.1, Ankara, 1997.
9. Qədirov Ə. Ə, Yaş psixologiyası, Bakı, 2002.
10. Kozatepe Erhan, İntihar ve intihara teşebbüs yöntemleri, nedenleri ve çözüm yolları, İstanbul 2015.
11. Личко А.Е. Психологии и акцентуации характера у подростков Л. 1983
12. Nuriyev Səid, Diyanə İbrahimova, Təhsildə sosial-psixoloji xidmət. Bakı. 2016.

YENİYETMƏLƏRİN SUİSİDAL DAVRANIŞINA TƏSİR GÖSTƏRƏN PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Mətanət Məmmədli

XÜLASƏ

Suisid hazırkı dövrdə sosial və psixoloji amillərin təsiri ilə qaçınılmaz hadisəyə çevrilmişdir. Yeniyetməlik yaş dövründə isə daha çox təsadüf olunur. Suisidə səbəb olan psixoloji amillər sırasına depressiya, şəxsiyyət pozuntusu, şizofreniya, təşviş pozuntusu, affektiv pozuntular və s. aiddir. Belə psixoloji pozuntuları olan yeniyetmələrdə intihar ehtimalı daha yüksəkdir. Bu səbəbdən xəstəliklər ciddi qiymətləndirilməli və müalicə olunmalıdır.

АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА САМОУБИЙСТВЕННОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ

Мамедли Матанат

АННОТАЦИЯ

Самоубийство стало неизбежным событием из-за влияния социальных и психологических факторов. Чаще это происходит в подростковом возрасте. Депрессия, расстройство личности, шизофрения, тревожное расстройство, аффективные расстройства и т. Д. Относятся к психологическим факторам, вызывающим суицид. Принадлежит. Подростки с такими психологическими расстройствами чаще совершают суицид. По этой причине болезни следует серьезно оценивать и лечить.

ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING ADOLESCENT SUICIDAL BEHAVIOR

Matanat Mammadli

SUMMARY

Suicide has become an inevitable event due to the influence of social and psychological factors. It happens more often during adolescence. Depression, personality disorder, schizophrenia, anxiety disorder, affective disorders, etc. Cause to suicide. Are among the psychological factors. Adolescents with such psychological disorders are more likely to commit suicide. For this reason, diseases should be seriously evaluated and treated.

ВЛИЯНИЕ СТАТУСНОГО ПОЛОЖЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ГРУППЕ СВЕРСТНИКОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИХ САМООЦЕНКИ

*Ирана Маммедли Магамед
Нармина Байрамова Назим ызы,
магистрант 2-го курса БГУ
narmina.babayeva.1998@mail.ru*

Ключевые слова: дошкольные образовательные учреждения, младший школьный возраст, статус младшего школьника, социальная ситуация, формирование самооценки, оценка, учебная деятельность, детско-родительские отношения.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil müəssisələri, kiçik məktəb dövrü, kiçik məktəbli statusu, sosial vəziyyət, öz-özünə qiymət vermənin formalaşdırılması, qiymət, təhsil fəaliyyəti, uşaq-valideyn münasibətləri.

Keywords: preschool educational institutions, primary school age, primary pupil status, social situation, building self-esteem, grade, educational activity, parent-child relationship.

Статус-понятие, обозначающее положение личности в социуме, в обществе, которое устанавливает обязанности, права, привилегии и свободу, получаемые человеком за счет своего положения.

Говоря о статусе младшего школьника, необходимо понять что из себя представляет ребенок младшего школьного возраста.

Младший школьный возраст имеет границы от 6 до 11 лет, то есть, берется период 1-4 классов начального обучения. В этот период ведущая деятельность с игровой меняется на учебную, начинает развиваться абстрактное мышление, активно развиваются основные мыслительные действия и приемы: сравнения, выделения существенных и несущественных признаков, обобщения, определения понятия, выделения следствия и причин. Ребенок начинает понимать цель своих действий, избирательно относится к людям, с которыми входит в контакт.

Однако необходимо отметить, что в настоящее время в общем развитии ребенка особую роль играет и дошкольное образование, которое дети получают в дошкольных образовательных учреждениях. К ним относятся детские сады, различные развивательные центры, в которых дети обучаются полезным навыкам и привычкам, общаются с другими детьми, расширяют свой кругозор. Поэтому нельзя говорить о том, что в настоящее время, свой первый социальный опыт, не считая семейный круг, ребенок получает именно в начальной школе. Однако нужно иметь ввиду, что посещение ДООУ не обязательно, а носит индивидуальный характер интересов родителей. Некоторые дети получают первые знания на дому, индивидуально, а некоторые вовсе и не обучаются до поступления в школу. Таким детям, в большинстве случаев, сложнее адаптироваться к новым условиям и выстраивать общение с другими детьми, педагогами и в целом с обществом, им сложно находится за пределами дома. Поэтому, поступая в школу, дети по-разному реагируют на новые условия и воспринимают новую ступень своей жизни.

Но в любом случае, посещение школы приводит к установлению новой социальной ситуации развития, а начало обучения в школе предоставляет ребенку новый статус-статус ученика. Теперь перед ребенком стоят новые задачи, требования, расширяется круг общения, меняются условия в которых он взрослеет. Ведущая деятельность, с игровой, играющая важную роль в дошкольный период, сменяется на учебную деятельность, которая в свою очередь помогает формированию основных психических новообразований. Учебная деятельность, являясь особой формой активности ученика,

направляет ребенка, являющимся субъектом учебного процесса, на изменение самого себя [3].

Новая социальная ситуация, так же как и приобретение нового статуса, оказывает сильное влияние на формирование самооценки младшего школьника.

Самооценка- субъективная оценка индивидом самого себя, оценивание собственных возможностей, действий, качеств, чувств и достоинств.

Становление самооценки в младшем школьном возрасте является менее изученным. В исследованиях отмечается, что самооценка младшего школьника еще недостаточно сформирована: во многом зависит от оценок учителя (Б. Г. Ананьев, Л. И. Божович, А. И. Липкина, П. Р. Чамата и др.) необъективна, обнаруживает тенденцию к переоценке (Н. Е. Анкудинова, А. М. Запругалова, А. И. Липкина и др.), конкретна, ситуативна (Б. Г. Ананьев и др.), имеет своим содержанием в основном оценку результатов деятельности (С. М. Юлдашева, П. Р. Чамата и др.).

Существуют предположения, что управление становлением самооценки в каждый возрастной период наиболее эффективно осуществляется через соответствующую данному периоду ведущую деятельность. В младшем школьном возрасте формирование самооценки должно осуществляться в контексте учебной деятельности как ведущей для этого возраста. Поэтому, успехи или падения в образовательном процессе отражаются в формировании самооценке ребенка [1]. Оценка педагога и его стиль общения и методы проведения уроков в целом также оказывают сильное влияние на то, какой будет самооценка у ребенка, адекватной или заниженной. Психолого-педагогические исследования последних лет подтверждают, что у детей с низкой самооценкой наблюдается высокая тревожность, одной из основных причин которых, в настоящее время является боязнь сделать ошибку. Это связано с тем, что в педагогической практике ошибка расценивалась как нечто, заслуживающее наказания, а не как неотъемлемая часть любой новой деятельности [4].

Необходимо отметить, что на формирование самооценки ребенка влияет не только школьная атмосфера, но и в первую очередь обстановка в семье и детско-родительские отношения. То есть статус 'ребенок', как он и есть, так же влияет на его самооценку. В данном случае уже родителям стоит обратить внимание на то, какой стиль воспитания они выбрали для развития личности своего ребенка. Родительское отношение – это система разнообразных чувств по отношению к ребенку, поведенческих стереотипов, практикуемых при общении с ним, особенности восприятия и понимания характера и личности ребенка, его поступков (А.Я. Варга и В.В. Столин). Первые представления ребенка о себе начинают складываться именно в семье в процессе взаимоотношений с родителями. Именно родители – основные помощники ребенка в том, чтобы его самооценка, его Я-концепция была адекватной, не заниженной и не завышенной. Общаясь с окружающими, ребенок начинает понимать существование самого себя в этом общении [2].

Эмпирические исследования развития самосознания ребенка показывают, что оно тоже проходит ряд стадий и фаз, наиболее значимые из них: осознание своих психических процессов, принятие точки зрения другого на себя, усвоение мнения других о себе, формирование стандартов и уровня притязаний, развитие самоконтроля, формирование семейной идентичности и самоидентичности, различные формы саморегуляции [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрущенко Татьяна Юрьевна Психологические условия формирования самооценки в младшем школьном возрасте с 4-5

2. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание: учебник / Р. Бернс. М.: Прогресс 1998. 422с.
3. Джумажанова Г.К., Койшибаева Н.И., Жунисбекова Д.А., Изтаев Ж.Д., Жунисбекова Ж.А. Психологические основы обучения младших школьников// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 12-1. – С. 183-187
4. Кушнир, А.М. Отметки приходят в гости / А.М. Кушнир // Школьный психолог. - 2010. - №. .
5. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии: учебник для студентов высших учебных заведений. М.: Академия, 2005. 567 с.

ВЛИЯНИЕ СТАТУСНОГО ПОЛОЖЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ГРУППЕ СВЕРСТНИКОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИХ САМООЦЕНКИ

Маммадли Ирана, Байрамова Нармина

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты теоретического анализа влияния статуса младшего школьного возраста, а также влияние детско-родительских отношений и оценки педагога на формирование самооценки младшего школьника. Отмечено наличие высокой тревожности у детей с низкой самооценкой. Наряду с особенностями влияния социума на формирование самооценки младшего школьника, отмечается важность пребывания ребенка в обществе для гармоничного развития его личности.

HƏMYAŞID Qrupunda kiçik məktəblilərin öz özüə qiymət vermənin formalaşdırılmasına onların status vəziyyətinin təsiri

Məmmədli İranə, Bayramova Nərinə

XÜLASƏ

Məqalədə kiçik məktəblinin öz özüə qiymət vermənin formalaşdırılmasına kiçik məktəb dövrünün statusunun təsiri, eləcə də uşaq-valideyn münasibətlərinin və müəllim tərəfindən verilən qiymətin təsirinin nəzəri təhlilinin nəticələri təqdim olunmuşdur. Öz özüə qiymət verməsi aşağı səviyyədə olan uşaqların yüksək həyəcan səviyyəsi qeyd olunmuşdur. Kiçik məktəblinin öz özüə qiymət vermənin formalaşdırılmasına cəmiyyətdə olmasının vacibliyi qeyd olunur.

INFLUENCE OF THE STATUS POSITION OF THE PRIMARY SCHOOLCHILDREN IN THE GROUP OF PEERS ON THE FORMATION OF THEIR SELF-ESTEEM

Mammadli Irana, Bayramova Narmina

SUMMARY

The article presents the results of the theoretical analysis of the influence of primary school age status, as well as the influence of child-parent relationship and teacher's grade on the formation of a primary pupil's self-esteem. It was noted the presence of high anxiety in children with low self-esteem. It was noted the importance of the child's stay in society for the harmonious development of his personality among with the peculiarities of the influence of society on the formation of a primary pupil's self-esteem.

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СТИЛЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ

*д.ф.п.Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Гусейнзаде Шовкет Гашиим кызы
магистр II курса БГУ*

Açar sözlər: pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji ünsiyyət tərzı, təlim fəaliyyəti.

Ключевые слова: педагогическое общение, стиль педагогического общения, учебная деятельность.

Key words: pedagogical communication, style of pedagogical communication, educational activity.

Актуальность проблематики общения занимает значительное место как и в педагогике, так и в психологии. В определенном смысле педагогическую психологию можно рассматривать целиком через призму общения, так как практически все стороны процессов воспитания и обучения опосредованы общением. Согласно психологическому словарю «общение» - это сложный, многоплановый процесс установления и развития контактов между людьми, порождаемый потребностями в совместной деятельности.

А.А. Леонтьев рассматривает педагогическое общение, как профессиональное общение преподавателя с учащимися в процессе обучения и воспитания, имеющее определенные педагогические функции и направленное на создание благоприятного психологического климата, а также на другого рода психологическую оптимизацию учебной деятельности и взаимоотношений между педагогом и учащимся [2].

В педагогическом общении соединяются вместе деловое и личное общение между его участниками. Главная специфика педагогического общения заключается в том, что оно выполняет педагогические функции и направлено на решение педагогических задач в области обучения, воспитания, развития, социализации учащихся. Существуют следующие виды педагогического общения: общение педагога с учащимися, общение с родителями учеников, общение с коллегами. Специфика разных видов педагогического общения проявляется в разных задачах и целях общения, разных формах и методах, разной тематике, разных стилях общения [3].

По мнению Е.А. Климова стиль – это индивидуально своеобразная система психологических средств, к которым стихийно или сознательно прибегает человек в целях соответствия отношений и действий с внешними условиями и другими людьми. Понятие «стиль общения» отражает особенности человека как личности и индивидуальности, проявляющееся в его отношении к партнерам общения, специфике взаимодействия с ними, методах и средствах общения. Стиль педагогического общения воздействует как на учебные результаты учеников, так и на психологические факторы учебной деятельности учащихся, сдерживая их развитие или наоборот стимулируя. Разные виды стилей общения, изучались многими учеными, в частности, К. Левином, А.А. Леонтьевым, В.А. Кан-Каликом, Я.Л. Коломинским и др. В 40 гг. XX вв. К. Левин в результате своих исследований, выделил следующие стили педагогического общения: авторитарный, демократический, либеральный [5].

В авторитарном стиле педагогического общения вся инициатива в общении принадлежит учителю. Этот стиль характеризуется, как жесткий, властный, подавляющий. Педагоги с авторитарным стилем общения проявляет избирательность

по отношению к учащимся, жестко контролирует их, не считается с мнением других, у него преобладает начальственный тон и нетерпение к возражениям. Основные формы взаимодействия данного стиля – приказы, выговоры, указания. Строгость и наказание – являются основными педагогическими средствами авторитарного педагога. Авторитарность педагога часто является следствием недостаточного уровня психологической культуры, с одной стороны, и стремлением ускорить темп развития детей вопреки их индивидуальным особенностям – с другой. Общение педагога с ярко выраженным авторитарным стилем ведет к конфликтности и тем самым создает неблагоприятную психологическую атмосферу для учащихся.

Демократический стиль педагогического общения считается наиболее эффективным и оптимальным стилем взаимодействия. Главной особенностью демократического стиля является то, что педагог опирается на коллектив, стимулирует самостоятельность учащихся. При демократическом стиле педагогического общения, учитель проявляет терпимость к учащимся, старается наиболее оптимально распределить нагрузки, учитывая индивидуальные склонности и способности каждого, вникает в их личные дела и проблемы. Демократический педагог испытывает потребность в обратной связи от детей в том, как ими воспринимаются те или иные формы совместной деятельности; умеет признавать допущенные ошибки. Основные формы взаимодействия данного стиля – просьба, совет, информирование. Демократический стиль обеспечивает дружественное взаимопонимание между педагогом и учащимися, вызывает у учеников положительные эмоции, уверенность в себе, создается благоприятный психологический климат для процесса обучения и воспитания.

Либеральный стиль педагогического общения является мягким, нетребовательным, попустительским. Педагог с либеральным стилем общения не проявляет активность, вопросы рассматривает формально, легко подчиняется разным, иногда противоречивым влияниям, не проверяет выполнение своих требований. Оценка детей либеральным воспитателем зависит от настроения: в хорошем настроении преобладают положительные оценки, в плохом — негативные. Все это может привести к падению авторитета педагога в глазах детей. Такой воспитатель стремится ни с кем не портить отношений, в поведении ласков и доброжелателен со всеми. Для либерального педагога характерны безынициативность, безответственность, непоследовательность в принимаемых решениях. Следовательно, это ухудшает психологический климат в коллективе, мешает достижению успеха в учебной деятельности [2].

В педагогической психологии, также широко известна классификация стилей педагогического общения В.А. Кан-Калика:

1. Общение на основе высоких профессиональных установок педагога, его отношения к педагогической деятельности в целом. О таких говорят: «За ним дети буквально по пятам ходят!» В основе этого стиля преобладает единство высокого профессионализма педагога и его этических установок.

2. Общение на основе дружеского расположения. Главной особенностью данного стиля является увлеченность общим делом. Педагог выполняет роль наставника, старшего товарища, участника совместной учебной деятельности. Особенно данный вид общения касается молодых педагогов, не желающих попасть в конфликтные ситуации.

3. Общение-дистанция относится к самым распространенным типам педагогического общения. Этот стиль общения используют как опытные педагоги, так и начинающие. Суть его заключается в том, что в системе взаимоотношений педагога и учащихся в качестве ограничителя выступает дистанция.

4. Общение-устрашение, негативная форма общения, антигуманная, вскрывающая педагогическую несостоятельность прибегающего к нему преподавателя. Этот стиль общения, к которому также иногда обращаются начинающие учителя, связан в основном с неумением организовать продуктивное общение на основе увлеченности совместной деятельностью.

5. Общение-заигрывание, характерное для молодых преподавателей, стремящихся к популярности. Сущностью данного типа общения является стремление завоевать ложный, дешевый авторитет у детей, что противоречит требованиям педагогической этики. Появление этого стиля общения вызвано, с одной стороны, стремлением молодого учителя быстро установить контакт с детьми, желанием понравиться классу, а с другой стороны — отсутствием необходимой общепедагогической и коммуникативной культуры, умений и навыков педагогического общения [1].

Для психологического анализа стилей педагогического общения важное значение имеют научные исследования Я.Л. Коломинского. Он выделил 5 стилей педагогического общения:

1. Активно-положительный. Этот стиль общения характеризуется эмоционально-положительным отношением учителя к педагогической деятельности и детям. В восприятии детей такой учитель ориентируется на лучшее в них, отмечает у них только положительное;

2. Пассивно-положительный. Характеризуется в целом положительным отношением к педагогической деятельности и к детям, однако временами у таких учителей наблюдается излишняя категоричность и жестокость;

3. Ситуативный. Учителю этого типа восприятия присуща эмоциональная нестабильность в отношении к педагогической деятельности и к детям. Характер его отношений зависит от его настроения и конкретных обстоятельств. Когда у него все плохо — он отрицательно оценивает и детей, и свою деятельность;

4. Активно-отрицательный. Проявляется в открыто отрицательных отношениях и к педагогической деятельности и к детям, а также в раздражительности, резкости и сосредоточенности только на их недостатках;

5. Пассивно-отрицательный. При этом типе восприятия явно отрицательного отношения к педагогической деятельности и учащимся нет. Но оно проявляется в эмоциональном безразличии к педагогической деятельности и к детям [4].

Как мы видим, каждый из перечисленных стилей, имеет свои достоинства и недостатки. На практике, трудно найти педагога с «чистым» стилем педагогического общения. Очень часто встречаются педагоги со «смешанным» стилем взаимодействия. Смешанный стиль характеризуется преобладанием двух каких-либо стилей: авторитарного и демократического или демократического стиля с либеральным.

На стиль общения могут влиять: принадлежность педагогов к разным возрастным и социальным типам личности, к разным национальностям, а также ситуативные факторы, действующие в конкретных жизненных ситуациях. Индивидуальный стиль педагогического общения обусловлен неповторимой индивидуальностью человека и выражается в индивидуальной специфике общения, различной у разных педагогов.

В стиле педагогического общения проявляются особенности коммуникативных возможностей педагога, сложившийся характер взаимоотношений его и воспитанников, творческая индивидуальность педагога, а также индивидуальные особенности детей. Стиль общения неизбежно отражает общую и педагогическую культуру воспитателя и его профессионализм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кан-Калик В.А., Учителю о педагогическом общении. Москва. 1987. С. 96-100.
2. Леонтьев А.А., Педагогическое общение. Москва. 1979. С.48.
3. Зимняя И.А., Педагогическая психология: Учебник для вузов. Москва. 2000. С.384.
4. Реан А.А., Коломинский Я.Л., Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург. 1999. С.416.
5. Кондрашев В.Н., Стиль педагогического общения. Педагогическая психология: Хрестоматия. Сост. В.Н. Кондрашев, Н.В. Носова, О.Н. Щепелина. Санкт-Петербург. 2006. С. 369-390 .

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СТИЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ

Эюбова Мехрибан, Гусейнзаде Шовкет

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается понятие «педагогическое общение», сущность и характеристика стиля педагогического общения. Представлены различные классификации стилей педагогического общения, а также особенности влияния их на учебную деятельность.

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT ÜSLUBUNUN ORTA MƏKTƏB ŞAĞİRTLƏRİNİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN TƏSİRİ

Eyyubova Mehriban, Hüsenyzadə Şövkət

XÜLASƏ

Məqalədə “pedaqoji ünsiyyət” anlayışından, pedaqoji ünsiyyət üslubunun mahiyyətindən və xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Pedaqoji ünsiyyət üslublarının müxtəlif təsnifatlar, və onların təhsil fəaliyyətinə təsir xüsusiyyətləri təqdim olunur.

FEATURES OF THE INFLUENCE OF THE STYLE OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION ON LEARNING ACTIVITIES OF SECONDARY SCHOOLS STUDENTS

Eyyubova Mehriban, Huseynzada Shovkat

SUMMARY

The article discusses the concept of "pedagogical communication", the essence and characteristics of the style of pedagogical communication. Various classifications of styles of pedagogical communication are presented, as well as the features of their influence on educational activities.

UŞAQLARDA BAĞLILIQ DAVRANIŞLARININ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bunyatova Səlbina Nurəddin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
salbinabunyatova@gmail.com

Açar sözlər: psixologiya, uşaq psixologiyası, bağlılıq nəzəriyyəsi, bağlılıq davranışları

Ключевые слова: психология, детская психология, теория привязанности, поведение привязанности

Keywords: psychology, child psychology, attachment theory, bonding behavior .

Tarixə nəzər saldıqda psixologiya hələ elm kimi formalaşmadığı dövrlərdə belə insan davranışlarının müşahidə olunduğu və maraq oyatdığını, bu davranışlara insanların öz bilikləri çərçivəsində cavab tapmağa çalışdığını aydın şəkildə görmüş oluruq. Xüsusilə də uşaqların sərgilədiyi davranışlar miflərdən tutmuş, güzəran psixologiyasına, fəlsəfə və ədəbiyyata qədər bir çox sahədə öz əksini tapmışdır. Psixologiya müstəqil elm sahəsi kimi formalaşdıqdan sonra da bu mövzu hər bir nəzəriyyəçi tərəfindən müxtəlif aspektlərdə qiymətləndirilmişdir. Uşaq davranışlarının müşahidə edilməsi və tədqiq olunmasına bu qədər böyük diqqət ayrılmasının səbəbi, bu davranışların əsasında dayanan və insanın sonrakı həyatını formalaşdıran psixikanın xüsusiyyətləridir. Bəhs edəcəyimiz *bağlılıq davranışları* da daha əvvəl psixooanaliz, biheviörizm və s. kimi cərəyanların nümayəndələri tərəfindən qiymətləndirilmiş, lakin Con Boulbi (John Bowlby) müəllifi olduğu “*bağlılıq nəzəriyyəsi*” çərçivəsində bu davranışları ətraflı şəkildə təhlil edərək yekun nəzəriyyə ortaya qoymuşdur. Bu nəzəriyyəni təhlil edərkən Boulbi özündən əvvəlki tədqiqatçıların işlərinə arxalanmış, xüsusən də etologiya elmi və təkamül nəzəriyyəsinə istinad etmişdir. Bağlılıq nəzəriyyəsinin formalaşmasında və bağlılıq davranışlarının müşahidə edilib qeydə alınmasında Darvin, Lorens, Hinde, M.Eynvörs (Marry Ainworth), Harlou, Kaufman və s. tədqiqatçıların heyvanlar və insanlar üzərində apardıqları eksperimentlər və yazdıqları əsərlər zəmin rolunu oynamışdır. Psixooanalitiklər (S.Freud, A.Freud, M.Kleyn, J.Lakan, Vinnicot və s.) ana və uşaq arasında yaranan bağlılığı tam fərqli şəkildə qiymətləndirsələr də, bəzi əsərlərində *bağlılıq* sözünü vurğuladıqları hissələr mövcuddur (6).

Qısa müddətli ayrılıqların belə insan psixikasına təsiri, bağlılıq davranışlarını müşahidə edən tədqiqatların uşaqlar üzərində aparılmasında müəyyən məhdudiyyətlər doğurur. Xəstəxanada müalicə alan valideyn və ya uşaqların olduğu situasiyalarda, uşaq evlərində, məktəblərdə və ev şəraitində aparılmış müşahidələrdə bir çox məlumat əldə ədilsə də, bu məlumatların sistemləşdirilməsində problemlər yarana bilər. Uşaqlar üzərində belə tədqiqatların aparılması etik sayılmadığı üçün insanabənzər meymunlar və digər canlılarla aparılmış eksperimentlər bu sahənin inkişafında mühüm rol oynayır (4).

Qeyd olunduğu kimi, bağlılıq davranışları yalnız insanlarda deyil, müxtəlif heyvan növlərində də müşahidə olunur. Məsələn, Lorens quşlarda bağlılıq davranışlarından biri olan *izləmə* davranışını tədqiq etmişdir. Harlou, Hinde, Pusey, Rovel, Bolvig və s. tədqiqatçıların müxtəlif meymun növləri üzərində apardıqları eksperimentlərin nəticəsində topladıqları məlumatlar bağlılıq nəzəriyyəsinin formalaşmasına təkan vermişdir. Qoyunlar, toyuqlar kimi ev heyvanları və ev quşları üzərində aparılan araşdırılmalarda da bağlılıq davranışları açıq şəkildə qeydə alınmışdır. Beləliklə, müxtəlif canlılarda bağlılıq davranışları müşahidə olunur. Təbii ki, bu davranışların ifadə formaları, intensivliyi, dinamikası müxtəlifdir. Lakin davranış sisteminin yerinə gətirdiyi funksiyaya əsaslanaraq həmin canlılardakı davranışlar da *bağlılıq davranışları* kimi xarakterizə olunur.

Müasir dövrdə tədqiqatların heyvanlar üzərində aparılmasının nə dərəcədə etik olması haqqında mübahisələr mövcud olsa da, hər halda bu tədqiqatların psixologiya elminin inkişafında rolu danılmazdır.

Bütün məhdudiyyətlərə baxmayaraq uşaqlarla aparılmış eksperimentlərin də sayı az deyil. Meri Eynvörs (Marry Ainworth) Uqandada apardığı müşahidələr və yazdığı məqalələr ilə bağlılıq nəzəriyyəsinin formalaşmasına dəstək olmuşdu. Onun “*yad situasiya*” (*strange situation*) adlandırılan və özündən sonrakı bir çox tədqiqatçıya ilham olan eksperimenti isə psixologiyada özünəməxsus yer tutmaqla bərabər, bağlanma prosesinin xüsusiyyətlərini də aydın şəkildə gözlər önünə sərməmişdir. C. Heynik (C. Heinicke) və I. Vestheymer (Ilse Westheimer) tərəfindən uşaq evlərində, Şirley (Shirley) tərəfindən sağlamlıq mərkəzində aparılmış və digər tədqiqatlar da bağlılıq nəzəriyyəsinin yaradılmasında böyük rol oynayıblar. Con Boulbinin dahiliyi isə bütün bu tədqiqatlardakı ortaq cəhətləri təhlil edərək yeni bir nəzəriyyə təklif etməsindədir.

Bu məqalə çərçivəsində bağlılıq nəzəriyyəsinin istinad etdiyi və uşaqlarda bağlılığa vasitəçilik edən davranışları nəzərdən keçirəcəyik.

Bağlılıq davranışları uşaqdan onun bağlandığı insana yönələn və bağlılığı əks etdirən davranışlardır. Bu davranışların müəyyən qarşılığı ana tərəfindən uşağa yönləndirilir və *baxıcılıq davranışı* adlandırılır.

Uşaqlarda müşahidə edilən və bağlılığı təmin edən davranışlar müxtəlifdir. Bu davranışları yerinə yetirdiyi funksiyalar baxımından iki başlıq altında toplamaq mümkündür: 1) *siqnalizasiya davranışları* (ananı uşağa gətirən təsir) və 2) *yaxınlaşma davranışları* (uşağı anaya gətirən təsir)

Uşaqlarda bağlılığı təmin edən “siqnalizasiya davranışı”na *ağlamaq*, *gülümsəmək*, *qığıldamaq* və nitqin formalaşdığı sonrakı dövrlərdə *çağırmaq* aid edilə bilər. Bütün bu davranış formaları ananın uşağa yaxınlaşmasını təmin edir. Ananın reaksiyasına bağlı olaraq, bu davranışlar ya davam edir, ya da kəsilir. Yəni ana ağlayan (və ya gülən) uşağı qucağına aldıqda, ona səslənən uşağa cavab verdikdə və ehtiyaclarını qarşıladıqda uşaq ağlamağı (gülməyi), qışqırmağı və ya çağırmağı dayandırır. Bəzən isə bir davranış digəri ilə əvəz olunur, məsələn, anasını çağıran uşaq o gəlmədikdə ağlayır, yalnızlıqdan ağlayan uşaq qucağa alındıqda gülür və s.

Ağlamaq, fərqli situasiyalarda və müxtəlif formalarda müşahidə olunur. Ağlamağa səbəb olan faktorlar kimi aclıq, ağrı, qorxu və s. nəzərdən keçirilə bilər. Yuxarıda bu davranışın ananın uşağa yaxınlaşmasına səbəb olduğunu vurğulamışdıq. Müxtəlif səbəblərdən meydana gələn ağlama davranışlarına ananın verdiyi reaksiya da müxtəlif olur. Belə ki, səbəbindən asılı olaraq ağlamaq qəfil qışqırıqla başlaya, sakit stabil davam edə və ya getdikcə şiddətlənə bilər. Bu xüsusiyyətlər ananın uşağın niyə ağladığı haqqında fikir formalaşdırmasına və müdaxiləsini buna əsasən etməsinə şərait yaradır. Məsələn, uşaq aldığı zədənin təsiri ilə yaranmış ağrıdan ağlayırsa, ağlama qəfil çıxıntı ilə başlayır və ananın təlaşlanmasına səbəb olur. Bu çıxıntı daha sonra sakitləşir və aralıqlarla öskürək yarana bilər. Aclıqdan ağlamaq isə ilk dəfə çox yavaş mızıldanmalar ilə başlayıb yavaş-yavaş şiddətlənir və ritmik hal alır. Bu cür ağlama zamanı ana nisbətən daha yavaş və sakit reaksiya verir və ya uşağa yemək hazırlamağa başlayır. Göründüyü kimi, gündəlik həyatda müşahidə olunan ağlamaq ana ilə uşaq arasındakı bağlılığı təmin edən və heç də sadə olmayan davranış forması kimi özünü göstərir.

Gülümsəmək və *qığıldamaq*, ağlamadan tamamilə fərqlənən situasiyalarda meydana gələn və ananın reaksiyalarının da fərqli olduğu davranışlardır. Ana uşağın ağlaması qarşısında təlaş hissi keçirir və onu rahatlatmağa, qidalandırmaya və təhlükəli vəziyyətdən xilas etməyə çalışır. Bundan fərqli olaraq, gülümsəmə və qığıldama, uşaq oyaq, tox və məmnun olduğu təqdirdə ortaya çıxır. Uşağın ilk gülümsəməsi anada hədsiz sevinc hissi doğurur. Ana övladına yaxınlaşır, gülümsəməsinə qarşılıq verir, onu qucağına alır, əzizləyir

və bütün bu davranışlar ana və uşaq arasındakı bağlılığın möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bioloji ehtiyacların qarşılınması ikinci plana keçir və arada saf sevgi bağı qurulur. Məhz bu səbəbdən uşağın davranışları və ananın həmin davranışları qarşılama şəkli onlar arasındakı bağın xarakterinə təsir göstərir.

Qollarını qaldırmaq uşağın anasına yönəltdiyi və qucağa alınmasını tələb edən davranış formasıdır. Bu davranışa ağlama, gülmə kimi digər davranış formaları da müşayiət edə bilər.

Uşağı anaya gətirən və onun yanında saxlayan davranış formaları “yaxınlaşma davranışı” adı altında tədqiq olunmuşdur. Siqnalizasiya davranışından fərqli olaraq, yaxınlaşma davranışı daha gec formalaşır və uşaq həyatının ilk ilinin ikinci yarısından başlayaraq bağlılıqda əhəmiyyətli rol oynayır. Yaxınlaşma davranışına *axtarmaq, izləmək, yapışmaq və qidalanma xaricindəki əmmə* davranış formaları aid edilir.

Yaxınlaşma davranışına daxil olan *izləmədən* bəhs edərkən, göz hərəkətləri ilə izləmənin nəzərə alınmamasını doğru hesab etmirəm. Uşaqlar təxminən altı aydan sonra (7-8-ci aylardan) kömək almadan oturmağı öyrənirlər və bu qabiliyyətə yiyələndikdən sonra oturduqları yerdən ananın davranışlarını, gördüyü işləri izləmək onlar üçün maraqlı məşğuliyyətə çevrilir. Bu sadəcə müşahidə prosesi kimi deyil, yaxınlaşma davranışı kimi də qiymətləndirilməlidir. Fiziki yaxınlaşmanı təmin etməsə də, bu davranış formasının verdiyi psixoloji yaxınlıq və ananın görüntüsündən duyulan rahatlıq uşaq üçün əhəmiyyətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu məqalə çərçivəsində yaxınlaşma davranışı kimi qiymətləndirdiyimiz bu davranış, ananın uzun müddət uşağa diqqət etmədiyi zaman asanlıqla siqnalizasiya davranışına çevrilir. Uşaq mızıldanaraq anasının diqqətini cəlb etməyə çalışır.

Uşaqlar əsasən həyatlarının 8-10-cu aylardan etibarən iməkləməyi, bir yaştan sonlarına doğru isə kömək olmadan yeriməyi öyrənirlər. Bu da onlarda izləmə davranışının formalaşmasına şərait yaradır. Lakin bu davranış fiziki inkişafa olduğu qədər, koqnitiv inkişafa da əsaslanır. Jan Piajenin (Jean Piaget 1896-1980) *koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsində* bir yaştan sonunda, daha dəqiq desək, 8-12-ci aylarda *obyekt davamlılığının (object permanence)* yaranmasından bəhs edir. Yəni uşaq həmin an yanında olmayan obyektlərin mövcud olmağa davam etdiyini anlayır. Bu koqnitiv qabiliyyət imkan verir ki, uşaq yanında olmayan anasının digər otaqda olduğunu anlasın və onu izləsin. Beləliklə, uşaq sərbəst hərəkət etməyi (sürünmək, iməkləmək və ya yerimək) öyrəndikdən sonra anasını izləyərək, onun yaxınlığında olmağa çalışır və onun bu cəhdi yaxınlaşma davranışı kimi qiymətləndirilir.

Balanın anaya yapışması, insanlardan daha çox meymunlarda (və ibtidai cəmiyyətlərdə) mövcud olan bağlılıq davranışı formasıdır. Lakin bəzi hallarda insanlarda da müşahidə oluna bilər. Yapışma, uşaq özünü təhlükəsizlikdə hiss etmədiyi zaman özünü göstərir. Məsələn, uşaq çılpadırsa, qucağında olduğu şəxs qaçır və ya tullanırsa, yad adamın qucağındadırsa və ya tanımadığı bir məkanda anası onu qucağından düşürmək istəyirsə yapışma davranışı müşahidə oluna bilər. Eyni zamanda, bir müddət anasından ayrı qalmış uşaq, onun yenidən gəlməsinə mania olmaq üçün də yapışma davranışı göstərə bilər.

Bağlılıq davranışına daxil olan davranış formaları içərisində *əmmə davranışı* xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əmmə yalnız qidalanmaya vasitəçilik etmir, eyni zamanda ana ilə yaxınlığın da təməlinə dayanır. İnsanabənzər meymunlarda və ibtidai insan cəmiyyətlərində qidalanma xarici əmmə davranışı daha tez-tez müşahidə olunur və ananın döşünə yönəlir. Digər cəmiyyətlərdə isə bu funksiyanı baş barmaq, əmzik və s. yerinə yetirir. Uşaqlar qəmgin, narahat, qayğılı olduqda və ya qorxduqda əmmə davranışı onların rahatlanmasına kömək olur. Beləliklə, bağlılıq nəzəriyyəsində qidalanma xarici əmmə davranışını qidalanma ilə bağlı əmmə davranışından fərqli fəaliyyət kimi xarakterizə olunur (1).

ƏDƏBİYYAT

1. Bowlby J. (1983). Attachment: Attachment and Loss Volume One (Basic Book Classics) 2nd Edition, p.231-319
2. Bowlby J. (1985). Attachment and Loss, Vol. 2: Separation, Anxiety and Anger (Penguin Books), p.17-99
3. Bowlby J. (1982). Loss: Sadness and Depression, Volume 3 (Basic Books)
4. Dr. Lisa J. Cohen (2015). The Handy Psychology Answer Book (Visible Ink Press), p.72-83
5. Ebru Gazioğlu (2015). Yüksek Lisans Tezi: Bağlanma Stilleri Algılanan Sosyal Destek Benlik Saygısı ve Kişilik Özellikleri Bakımından Ergenlerin Stresle Başa Çıkma Tarzları. T.C. Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. P.40-53
6. Öztürk E, Türel Fİ, Oğur E. Psikiyatri ve bağlanma kuramı. Öztürk E, editör. Psikiyatri. 1.Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2020. p.63-71
7. Prof. Dr. Haluk Yavuzer (1990). Çocuk psikolojisi (Remzi Kitabevi). p.59-63

UŞAQLARDA BAĞLILIQ DAVRANIŞLARININ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bunyatova Səlbina

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi uşaqlarda müşahidə olunan bağlılıq davranışlarına nəzər salmaqdır. Ana və uşaq arasındakı bağlılıq müəyyən davranışlarla ifadə olunur. Bu davranışların tədqiq edilməsi bağlılıq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Məqalədə Con Boulbinin “Bağlılıq nəzəriyyəsi”nə istinad edilir.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПОВЕДЕНИЯ ПРИВЯЗАННОСТИ У ДЕТЕЙ

Бунятова Сальбина

АННОТАЦИЯ

Цель этой статьи — рассмотреть проявление привязанности, наблюдаемое у детей. Привязанность между матерью и ребенком выражается определенным поведением. Изучение этого поведения составляет основу теории привязанности. В статье упоминается «Теория привязанности» Джона Боулби.

MANIFESTING CHARACTERISTICS OF BONDING BEHAVIORS IN CHILDREN

Bunyatova Səlbina

SUMMARY

The purpose of this article is to review the attachment behaviors observed in children. The attachment between mother and child is expressed by certain behaviors. The study of these behaviors is the basis of the attachment theory. The article refers to John Bowlby's “Attachment Theory”.

DEPRESSİYA FONUNDA YARANAN KOQNİTİV POZUNTULAR

Ramilova Nigar İzzət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nigar1598@list.ru

Açar sözlər: *koqnitiv pozuntular, depressiya, neyrovizualizasiya, selektiv inhibitorlar*

Ключевые слова: *когнитивные нарушения, депрессия, методы нейровизуализации, селективные ингибиторы,*

Keywords: *cognitive disorders, depression, neuroimaging, selective inhibitors*

Depressiya yalnız psixiatriyin deyil, həmçinin nevroloqun, terapevtin və digər ixtisaslı həkimlərin təcrübəsində rast gəlinən ən çox yayılmış psixi pozğunluqlardan biridir. Epidemioloji tədqiqatlara əsasən, yaşam boyu depressiyanın inkişaf etmə riski kişilərdə 10%-ə, qadınlarda isə 20%-ə qədər təşkil edir. Nevroloji və terapevtik pasiyentlər arasında depressiyanın yayılması ümumi əhali ilə müqayisədə mühüm dərəcədə yüksəkdir. Beləliklə, Rusiyanın KOMPAS epidemioloji proqramına əsasən (2004), ümumi tibbi təcrübədə depressiv pozğunluqların tezliyi 24 ilə 64% arasında dəyişir. Eyni zamanda, depressiya bəzən zəruri dərəcədə şiddətlənir.

Nevroloji təcrübədə depressiyada adətən xroniki ağrı sindromları (baş və bel ağrıları), beyin damar xəstəlikləri, subkortikal bazal ganglionların əsas zədələnməsi ilə neyrodegenerativ xəstəliklər, dağınıq skleroz, epilepsiya və s. müşayiət edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, komorbid emosional pozğunluqların korreksiyası olmadan əsas nevroloji xəstəliyin müalicəsində əhəmiyyətli uğur əldə etmək praktiki olaraq qeyri-mümkündür.

Depressiya pasiyentlərin və çox vaxt onların ən yaxın qohumlarının həyatlarının hər bucağına son dərəcə mənfi təsir göstərir. Ən çox həyat keyfiyyəti əziyyət çəkir, çünki hər bir insan gündəlik həyatı yalnız şəxsi emosiyaları prizmasından qavrayır. Emosional pozğunluqların olması istər-istəməz iş bacarığının itirilməsinə və ya azalmasına səbəb olur.

Depressiya çox yayıldığına və iş bacarığına mənfi təsir göstərdiyinə görə cəmiyyət üçün çox xərc tələb edən xəstəliklərdən biridir. Beləliklə, farmakoiqtisadi araşdırmalara görə, ABŞ-da depressiyadan illik zərər təxminən 83 milyard dollar, Avropa İttifaqı ölkələrində isə 75 milyard avro dəyərində qiymətləndirilir. Ən böyük iqtisadi itkilər pasiyentin iş yerində olmaması (absenteizm) və ya işçinin formal olaraq işdə olmasına (prezenteizm) baxmayaraq iş məhsuldarlığında depressiyanın olması səbəbindən azalması ilə bağlıdır. Depressiya nəticəsində bir işçiyə ildə orta hesabla 27 iş günü itirilir. Bunlardan 18 gün (üçdə ikisi) prezenteizmlə, yalnız doqquz günü (üçdə biri) absenteizmlə [1,s.284] əlaqədardır.

Ehtimal olunur ki, iş yerində məhsuldarlığın aşağı düşməsi əsasən koqnitiv problemlər səbəbindən irəli gəlir. Bunu, iş məhsuldarlığının azalmasının əsas səbəbi kimi əqli qabiliyyətlərin aşağı düşməsinə göstərərək, pasiyentlərin özləri təsdiqləyir. Altı ölkədən 21.000 pasiyent üzərində aparılan avropa tədqiqatında oxşar nəticələr əldə edilmişdir. Respondentlər hesab edir ki, diqqətin və zehni iş bacarığının azalması depressiyanın psixososial funksiyalara ümumi mənfi təsirinin 25%-ə qədərində səbəb olur.

Depressiyada koqnitiv pozğunluqların yayılması

Depressiya düşük əhval-ruhiyyə və ya sıxıntı, təfəkkür və inkişafın ləngiməsi kimi simptomlar triadası (Kraepelin triadası) ilə xarakterizə olunan psixi pozğunluqdur. Sadalanan tərifdən göründüyü kimi, koqnitiv komponent depressiyanın ümumi təsvirinə əhəmiyyətli töhfə verir, bu da, klinik simptomların təsvirində və depressiyanın diaqnostik meyarlarında əks olunur.

Son illərdə depressiyanın koqnitiv aspektinə xüsusi diqqət yetirilir. Koqnitiv pozğunluqların korreksiyası remissiya əldə edildikdə xəstələrin gündəlik fəaliyyətinin normalaşdırılması, xüsusən də pozulmuş iş bacarığının bərpaı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi müəyyən edilmişdir.

Depressiya diaqnozu qoyulmuş pasiyentlər arasında aparılan sorğuya əsasən, konsentrasiyada çətinlik və zehni iş bacarığının azalması demək olar ki, hər zaman onlar tərəfindən hiss olunur. Remissiya zamanı emosional vəziyyətin normalaşmasına baxmayaraq, xəstələr tez-tez iş və gündəlik həyata müdaxilə edən koqnitiv çətinliklərlə sınımağa davam edirlər. Bu məlumatlar depressiyanın müalicəsi üçün taktika seçərkən nəzərə alınmalı olan koqnitiv pozğunluqların muxtariyyətini təsdiqləyir. Beləliklə, xəstənin zehni iş bacarığının normal səviyyəsini bərpa etmədən, yəni koqnitiv komponentə əlavə təsir olmadan gündəlik fəaliyyətin qənaətbəxş səviyyəsinə nail olmaq qeyrimümkündür.

A.Y.Kojevnikov Sinir Xəstəlikləri Klinikasının ilk Rusiya yaddaş pozğunluqları laboratoriyasının məlumatına əsasən, həyəcan və depressiya əhalinin serebrovaskulyar patologiyası və neyrodegenerativ proseslərdən sonra orta dərəcədə koqnitiv pozğunluqların üçüncü səbəbidir və bu, bu sindrom hallarının 5%-nə cavabdehdir.

Depressiya zamanı koqnitiv disfunksiyanın səbəbi

Depressiyada koqnitiv disfunksiyanın inkişafı həm psixoloji, həm də bioloji (neyrokimyəvi, morfoloji, patofizioloji) ilkin şərtlərə malikdir.

Depressiya olan pasiyentlərdə koqnitiv çətinliklər emosional vəziyyətin diqqəti düzgün yaymaq qabiliyyətinə (diqqətin seçmə qabiliyyətinin pozulması) mənfi təsiri ilə əlaqələndirilə bilər. Beləliklə, depressiyada olan bir pasiyent, düşüncələrində mərkəzi mövqe tutan, ona hakim olan emosional həyəcanından tamamilə üzülmüş ola bilər, eyni zamanda, pasiyentin emosional təcrübələrinin məzmunu ilə əlaqəli olmayan digər məlumatların qavranılması, işlənməsi, təhlili və yadda saxlanması təbii olaraq pozulur. Eynilə, sağlam insanlar, əhəmiyyətli və emosional rəngli məlumatların qavranılması və yadda saxlanması ilə müqayisədə onlar üçün az əhəmiyyət kəsb edən məlumatları əhəmiyyətli dərəcədə pis qəbul edir və yadlarında saxlayırlar.

Koqnitiv proseslərə mənfi təsir, depressiyada olan pasiyentlərdə müntəzəm olaraq inkişaf edən motivasiyanın azalmasına səbəb olur. Motivasiyanın azalması qaçılmaz olaraq idrak fəaliyyətinin aktivliyinin azalmasına səbəb olur ki, bu da son nəticədə koqnitiv problemlərin həllinin ümumi effektivliyinə mənfi təsir göstərir.

Depressiya hal-hazırda emosional pozğunluqların (depressiyanın monoamin hipotezi) formalaşması üçün əsas neyrokimyəvi mexanizm hesab edilən beyin neyrotransmitterlərinin sintezi və fəaliyyətinin azalması ilə müşayiət olunur. Beyində serotonin, noradrenalin, dopamin kimi vasitəçilərin sintezi və fəaliyyətinin azalması təsvir edilmişdir. Qeyd olunan dəyişikliklər, şübhəsiz ki, təkcə emosional deyil, həm də koqnitiv disfunksiyaya səbəb ola bilər. Xüsusilə, beynin dopaminerjik sistemləri (mezokortikal dopaminerjik yol) diqqətin yayılması və dəyişdirilməsi və nəzərdə tutulan proqramın həyata keçirilməsinə (beynin nəzarət funksiyaları) koqnitiv nəzarətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Hisslərdən gələn məlumatların daha effektiv yadda saxlanması üçün noradrenerjik sistemin aktivləşdirilməsi zəruridir. Beynin serotoninergik sistemi idrak fəaliyyəti üçün motivasiyanın formalaşmasında iştirak edir. Beləliklə, depressiya zamanı müşahidə olunan dopamin, noradrenalin və serotoninin sintezi və aktivliyinin azalması koqnitiv sindromun formalaşması üçün neyrokimyəvi substrat kimi qəbul edilə bilər.

Bundan əlavə, depressiya hipotalamus-hipofiz-adrenal sistemin aktivləşməsinə kömək edir, bu da steroid hormonlarının aktivliyinin artmasına səbəb olur. Sonuncu beynin neyrogenез və neyroplastiklik proseslərinə mənfi təsir göstərir, yaşla əlaqəli serebral atrofik dəyişikliklərin aktivləşməsinə kömək edir. Həqiqətən, morfometrik üsullardan istifadə edilən bir sıra tədqiqatlar göstərmişdir ki, depressiya tez-tez medial gicgah nahiyyəsində və

hipokampusda daha aydın atrofik dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Bu dəyişikliklər depressiyadan əziyyət çəkən pasiyentlərdə müşahidə olunan yeni məlumatları yadda saxlama qabiliyyətinin azalmasının əsasını təşkil edə bilər.

Funksional neyrovizualizasiya üsullarından (pozitron-emissiya və funksional maqnit-rezonans tomoqrafiyası) istifadə edilən müasir tədqiqatlar göstərir ki, depressiyanın koqnitiv simptomları qapalı fronto-subkortikal funksional sistemlərə (fronto-striatal dairələr) integrasiya olunmuş strukturlarda metabolik dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Dəyişikliklər alın qabığında, zolaqlı cisimlərdə, amigdala nüvələrinin və başqalarının orbital və dorsolateral bölmələrində qeyd olunur. Bu məlumatlar depressiya və sözdə subkortikal demensiya zamanı (Parkinson xəstəliyi, leykoareozla əlaqəli beyin damarlarının zədələnməsi və s.) koqnitiv pozğunluqların patofiziologiyasını bir araya gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, fenomenoloji olaraq, depressiya zamanı koqnitiv disfunksiya ilə subkortikal bazal qanqliyaların və ya beynin ağ maddəsinin başlıca zədələnməsilə xəstəliklər arasında əhəmiyyətli bir oxşarlıq müşahidə edilir [2, s.860].

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kritik serebral strukturların (zolaqlı cisimlər, amigdala nüvəsi) metabolizmində bəzi dəyişikliklər təkrarlanan depressiyanın inkişafına genetik meyilli olan klinik cəhətdən sağlam insanlarda da müşahidə edilmişdir. Bu, depressiyanın emosional və koqnitiv oxlarının bir-birindən asılı olmadığını bir daha vurğulayır ki, bu da hər bir konkret halda terapiyanın planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Depressiyanın tipik bir fəsadı yuxunun pozulmasıdır. İkinci dərəcəli, yəni emosional pozğunluqla əlaqəli olan insomnia (yuxusuzluq) da depressiyada koqnitiv disfunksiyaların yaranmasına kömək edə bilər, çünki yuxuda gün ərzində alınan məlumatların işlənməsi və yaddaşda möhkəmlənməsi prosesi başa çatır. Yuxu çatışmazlığı beyin qabığının kök-subkortikal strukturlardan aktivləşməsinin azalmasına səbəb olur. Klinik olaraq bu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, depressiya üçün çox xarakterik olan konsentrasiyanın, aktivliyin və idrak fəaliyyətinin sürətinin azalması ilə özünü göstərəcəkdir.

Depressiyada koqnitiv disfunksiyanın klinik təzahürləri

Hal-hazırda, depressiyanın “soyuq” və “isti” idrak əlamətləri ayırd edilir. “Soyuq” simptomlar emosional olaraq laqeyd məlumatlarla işləyərkən koqnitiv pozğunluqları ehtiva edir. Bununla yanaşı, idrak fəaliyyətinin aktivliyində və sürətində azalma müşahidə olunur: bütün koqnitiv proseslər (məlumatların qavranılması, işlənməsi, təhlili, çevrilməsi, ötürülməsi) yavaş sürətlə həyata keçirilir. Pasiyentlərin fəaliyyəti yavaşlayır, hər hansı bir mnestik, intellektual və motor fəaliyyəti normaldan daha çox vaxt tələb edir. Onlarda yorğunluq daha sürətli inkişaf edir, bu, tez-tez zehni iş zamanı artan yorğunluq şikayətlərində əks olunur.

Digər xarakterik şikayət konsentrasiyada və ya labüd vaxt ərzində diqqəti lazımı səviyyədə saxlamaqda çətinlik çəkməkdir. Obyektiv olaraq neyropsixoloji müayinə zamanı koqnitiv proseslərin neyrodinamikasının pozulması aşkar edilir.

A.R.Luriya'nın fikrincə, “neyrodinamika” termini beyin qabığının kortekssubkortikal strukturlardan aktivləşmə dərəcəsini bildirir. Neyrodinamikanın azalması xarici stimullara reaksiya vaxtının artması, diqqətin konsentrasiyasının azalması və davam edən intellektual işdən yayınmanın artması ilə özünü göstərir.

Neyrodinamik pozğunluqların diaqnozu üçün intellektual vəzifələri yerinə yetirmək üçün vaxt nəzərə alınmaqla metodikalar istifadə olunur. Hərfi birləşmələrin öyrənilməsi (bir dəqiqə ərzində bacardığıca çox S hərfi ilə başlayan söz söyləmək), Şulte testi, rəqəmlərin və hərflərin əlaqə testi, A hissəsi geniş istifadə olunur.

Depressiyanın başqa bir tipik “soyuq” koqnitiv simptomu beynin frontal (alın) hissələrinin nəzarət funksiyalarının az olmasıdır. Nəzarət funksiyalarına idrak fəaliyyətini və şəxsi davranışını planlaşdırmaq və idarə etmək bacarığı daxildir (sinonimlər: tənzimləyici funksiyalar, icraedici funksiyalar, ixtiyari fəaliyyətin tənzimlənməsi).

Depressiya tez-tez planlaşdırma qabiliyyətinə təsir göstərir. Diqqəti koqnitiv prosesin indiki mərhələsindən növbəti mərhələyə keçirmək qabiliyyəti də pozulur (koqnitiv proseslərin hərəkətliliyinin azalması, ətalət). Buna görə koqnitiv proseslərin sürəti azala bilər, lakin əsasən yalnız fəaliyyətin adi paradiqmasının dəyişdirilməsi tələb olunduğu hallarda. Əzm qeyd edilə bilər. Koqnitiv proseslərin hərəkətliliyinin azalmasının əsasında dorsolateral frontal korteksin disfunksiyasının dayandığı hesab edilir. Koqnitiv ətalətin aşkarlanması üçün ən yaxşı neyropsixoloji üsullardan biri rəqəm və hərf əlaqə testidir. Bu testin birinci və ikinci hissələrinin (A hissəsi və B hissəsi) icra müddəti müqayisə edilir. Testin hər iki hissəsinin icra müddətində proporsional artım koqnitiv proseslərin neyrodinamikasının azalması (kök-subkortikal strukturların disfunksiyası) üçün xarakterikdir, testin ikinci hissəsinin (B hissəsi) icra müddətində isə qeyri-proporsional artım koqnitiv proseslərin ətalətini (dorsolateral frontal korteksin disfunksiyası) göstərir [3].

Depressiya zamanı koqnitiv disfunksiyaların "soyuq" təzahürlərinə yaddaşın pozulması da daxildir. Pasiyentlər işə, gündəlik ev işlərinə və öyrənməyə mane ola biləcək artan unutqanlıqdan şikayətlənirlər. Neyropsixoloji tədqiqat üsullarına görə, depressiya zamanı yaddaşın pozulmasının əsası məlumatın yadda saxlanması və qorunmasının nisbi təhlükəsizliyi ilə çoxalmanın olmamasıdır. Bu, cari və ya uzaq həyat hadisələrinə demək olar ki, heç vaxt yayılmayan mnestik pozğunluqların nisbi yumşaqlığı, oynatma zamanı göstərişlərin effektivliyi, pasiyent üçün çoxsaylı seçim nümunələrində əvvəllər qəbul edilmiş məlumatları tanımaq qabiliyyəti ilə sübut olunur.

Depressiyada koqnitiv pozğunluqlar həm obyektiv, həm də başlıca subyektiv ola bilər. Obyektiv koqnitiv pozğunluq dedikdə neyropsixoloji testlərin normadan kənara çıxan nəticələrlə təsdiqlənən pozğunluqlar başa düşülür. Əsasən subyektiv koqnitiv pozğunluqlardan xəstələrin koqnitiv xarakterli şikayətlərlə müraciət etdiyi hallarda danışılır, lakin neyropsixoloji testlərin nəticələri bu yaş və təhsil səviyyəsi üçün normal diapazonda qalır. Əsasən subyektiv koqnitiv pozğunluqların obyektiv olanlardan daha az əhəmiyyət kəsb etmədiyini vurğulamaq lazımdır, çünki onlar xəstələrin həyat keyfiyyətini azaldır və ən azı bəzi hallarda onların işdə və sosial sahədə fəaliyyətinin effektivliyinə təsir göstərir. Koqnitiv pozğunluğun əsasən subyektiv xarakter daşmasının səbəbi pasiyentin yüksək premorbid intellektual səviyyəsi ola bilər. Bu halda, o, formal olaraq orta statistik yaş və təhsil norması daxilində qalan, əvvəlki ilə müqayisədə onun koqnitiv azalmasından xəbərdar ola bilər. Digər hallarda, subyektiv koqnitiv pozğunluqlar tez-tez depressiya ilə müşayiət olunan artan həyəcan ilə izah olunur: pasiyent insanların böyük əksəriyyətinə xas olan yüngül unutqanlıqdan çox narahat ola bilər (məsələn, "otağa niyə girdiyimi xatırlamıram", "nəyi hara qoyduğumu xatırlamıram", "uzaq tanışlarımla adlarını və soyadlarını unuduram").

Depressiyanın "isti" koqnitiv simptomlarına pasiyentin diqqətini mənfi emosional rəngli məlumatlara üstünlük təşkil edən yenidən bölüşdürülməsi daxildir. Belə ki, pasiyentdən şəkildəki üzün emosional ifadəsini müəyyən etməsi istənilsə, o, şən və ya neytral ifadə ilə müqayisədə kədərli ifadəni daha tez tanıyacaq [4,s.467]. Bundan əlavə, kədərli bir üz pasiyentin diqqətini daha uzun müddət çəkəcəkdir. Eynilə, mənfi rəngli məlumatlar depressiyada olan pasiyentlər tərəfindən müsbət rəngli və ya neytral məlumatdan daha yaxşı yadda qalır. Bəzi müşahidələrə görə, "isti" koqnitiv pozğunluqların elementləri təkrarlanan affektiv pozğunluğa genetik meyilli olan klinik cəhətdən sağlam (yəni depressiyada olmayan) şəxslərdə müşahidə olunur. Bu məlumatlar koqnitiv sferada dəyişikliklərin təkcə depressiyanın ağırlaşması və ya paralel simptom deyil, həm də depressiyanın səbəbi ola biləcəyini göstərir (pasiyent yalnız mənfi məlumatları görür və xatırlayır və buna görə depressiv reaksiyaların formalaşmasına meyllidir).

Depressiyada koqnitiv pozğunluqların diaqnostikası və differensial diaqnostikası

Koqnitiv pozğunluqların gündəlik fəaliyyət və pasiyentlərin həyat keyfiyyəti üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, depressiyanın olması koqnitiv funksiyaların obyektiv öyrənilməsi üçün göstəricidir. Eyni zamanda, yalnız tibbi məsləhətləşmə zamanı deyil, həm də anamnezdə depressiyadan danışılır, çünki belə pasiyentlərdə emosional sahədə remissiyaya nail olunmasına baxmayaraq, koqnitiv sahədə dəyişikliklər davam edə bilər.

Koqnitiv funksiyaların obyektiv qiymətləndirilməsi üçün yeganə üsul neyropsixoloji testdir. Depressiyanın koqnitiv sindromunun klinik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, hərfi birləşmələrin testi, “Simvollar və rəqəmlər” testi, rəqəmlər və hərflərin əlaqəsi testi, verbal və vizual materialın yadda saxlanması və təkrar istehsalı üçün testlərə üstünlük verilir. Depressiyadan əziyyət çəkən bir pasiyentdə koqnitiv pozğunluq, xüsusilə yaşlı və qoca pasiyentlərdə çox güman ki, müşayiət olunan bir xəstəliklə əlaqələndirilə bilər. Məlumdur ki, yaşlılarda koqnitiv pozğunluqların ən çox yayılmış səbəbi - Alzheimer xəstəliyi ilkin mərhələdə halların böyük əksəriyyətində narahatlıq və depressiya ilə müşayiət olunur. Bununla belə, bu vəziyyətdə koqnitiv pozğunluqların klinik xüsusiyyətləri prinsipial şəkildə fərqli olacaqdır. Alzheimer xəstəliyinin ilkin mərhələlərində əzbərləmə çatışmazlığından yaranan yaddaş pozğunluğu artıq ön plana çıxır. Eyni zamanda, mnestik pozğunluqlar ilkin depressiyaya nisbətən daha çox ifadə edilir, onlar oynatma zamanı göstərişlərin səmərəsizliyi, çoxsaylı seçim testlərində məlumatın tanınmasının pozulması ilə (yaddaş pozğunluğunun sözdə hipokampal növü) xarakterizə olunur. Bu hallarda cari və son hadisələr üçün yaddaş uzaq hadisələr üçün yaddaşdan daha çox əziyyət çəkir.

Depressiyanın strukturunda və “subkortikal” koqnitiv pozğunluqların klinikası olan xəstəliklərin strukturunda koqnitiv pozğunluqların (subkortikal bazal qanqliyaların zədələnməsi, dissirkulyasiya edən ensefalopatiya, dağınıq skleroz ilə müşayiət olunan xəstəliklər) differensial diaqnozunu aparmaq daha çətindir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, depressiyanın koqnitiv sindromu ilə “subkortikal” koqnitiv pozğunluqları arasında heç bir fenomenoloji fərq yoxdur, çünki onların hər ikisi ümumi bir substrata - fronto-striatal dairələrin disfunksiyasına əsaslanır.

Eyni zamanda, “subkortikal” koqnitiv pozğunluq klinikası olan xəstəliklər demək olar ki, məcburi olaraq depressiya və ya apatiya ilə müşayiət olunur. Bununla belə, praktiki baxımdan depressiya çərçivəsində koqnitiv pozğunluqlar və subkortikal strukturların zədələnməsi ilə müşayiət olunan xəstəliklər arasında differensial diaqnostika prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir: bütün hallarda həm depressiya, həm də koqnitiv disfunksiya müalicə edilməlidir. Eyni zamanda, depressiyanın aradan qaldırılması, hətta ilkin depressiya olan xəstələrdə belə, avtomatik olaraq koqnitiv pozğunluqların tam reqressiyasına səbəb olmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Greer T.L., Kurian B.T., Trivedi M.H. Defining and measuring functional recovery from depression // *CNS Drugs*. 2010, 284s.
2. Harvey P.O., Fossati P., Pochon J.B. et al. Cognitive control and brain resources in major depression: an fMRI study using the n-back task // *Neuroimage*. 2005. 860–869s.
3. Захаров В.В., Вознесенская Т.Г. Нервно-психические нарушения: диагностические тесты. М.: МЕДпресс-информ, 2013
4. Disner S.G., Beevers C.G., Haigh E.A., Beck A.T. Neural mechanisms of the cognitive model of depression // *Nat. Rev. Neurosci*. 2011. 467–477s.

DEPRESSİYA FONUNDA YARANAN KOQNİTİV POZUNTULAR

Ramilova Nigar

XÜLASƏ

Məqalədə depressiya zamanı koqnitiv pozuntuların səbəbləri və klinik əlamətləri müzakirə olunur. Qeyd olunur ki, koqnitiv pozuntular pasientlərin həyat keyfiyyətinə və gündəlik fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Depressiya zamanı yaranan koqnitiv pozuntuların diaqnozu və müalicəsi ətraflı müzakirə olunur. Emosional pozuntuların remissiyası və reqressiyasına nail olduqdan sonra koqnitiv pozuntular davam edə bilər, buna görə də depressiyalı pasientlərə terapeutik texnika seçərkən koqnitiv sferanı diqqətlə araşdırmaq və onun vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır.

КОГНИТИВНЫЕ НАРУШЕНИЯ ПРИ ДЕПРЕССИИ

Рамилова Нигяр

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются причины и клинические симптомы когнитивной дисфункции при депрессии. Отмечается, что когнитивные нарушения оказывают неблагоприятное влияние на качество жизни пациентов и их повседневную активность. Подробно обсуждаются методы диагностики и лечения когнитивных нарушений при депрессии. Когнитивные расстройства могут сохраняться после достижения ремиссии и регресса эмоциональных нарушений, поэтому у пациентов с депрессией необходимо тщательно исследовать когнитивную сферу и учитывать ее состояние при выборе терапевтической тактики.

COGNITIVE DISORDERS ARISING ON THE BACKGROUND OF DEPRESSION

Ramilova Nigar

SUMMARY

Here, we discuss causes and clinical symptoms of cognitive dysfunction during depression. It is noted that cognitive disorders exhibit unfavorable influence on quality of patients' life and their everyday activity. Methods of diagnostics and treatment of cognitive disorders during depression are discussed in detail. Cognitive disorders may be maintained after reaching remission and regression of emotional disorders implying that patients with depression must be thoroughly examined for the status of their cognitive sphere to be taken into consideration upon choosing therapeutic tactics.

DEVİANT DAVRANIŞA MEYİLLİ YENİYETMƏLƏRİN TƏLİM PROSESİNİN TƏŞKİLİ

Rəhmanzadə Aynur
BDU-nun II kurs magistrantı
aynurrehmanzade@gmail.com

Açar sözlər: deviant davranış, korreksiyaedici iş, adaptasiya, mənfi amillər, özünüqiymətləndirmə.

Ключевые слова: девиантное поведение, корректирующее действие, адаптация, негативные факторы, самооценка.

Key words: deviant behaviour, corrective work, adaptation, negative factors, self-evaluation.

Müasir dövrdə təhsil sisteminin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də təlim və tərbiyə prosesinin təşkili və təkmilləşdirilməsidir. Qloballaşmanın və insan fəaliyyət sahələrinin integrasiyası gənc nəslin, xüsusilə də yeniyetmələrin sosiallaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Bəzi hallarda bunun nəticəsi olaraq yeniyetmələr arasında konfliktli situasiyalarla qarşılaşırıq ki, bu situasiyalar daha sonra deviant davranışın formalaşmasına, aqressiv münasibətlərə, pis vərdişlərin yaranmasına və qeyri-qanuni hərəkətlərə səbəb olur.

Deviant (kənara çıxan) davranış spesifik sosial hadisədir. Belə davranış “məlum cəmiyyətdə rəsmən qərarlaşmış və ya faktiki surətdə təşəkkül tapmış normalara (standartlara, şablonlara) uyğun gəlməyən insan fəaliyyəti formalarında ifadə olunur” (5, s.65).

Deviant davranış problemlərinin nəzəri cəhətdən öyrənilməsinin əsasını E.Dürkheym qoymuşdur (“İntihar”, 1897). İntiharların müəyyən sosial qruplara mənsubiyyətlə əlaqəsini izləyərək, Dürkheym intiharların sayının cəmiyyətin (qrupun) normativ dəyərlər baxımından integrasiyası dərəcəsindən asılılığını müəyyən edir (7).

Ümumi süni intellekt (AGI) müəyyən etmişdir ki, deviant davranışın aşağıdakı təsirləri mövcuddur:

1. Deviant davranış öyrənməyə və öyrətməyə təsir edir. Çünki müəllimlər şagirdlərə öyrətməkdənsə onlara nəzarət etməyə daha çox vaxt sərf etməli olurlar.
2. Valideyn-övlad münasibətlərinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.
3. Şagirdlərin əksəriyyəti məktəbdə təhsil almaqdan faydalana bilmir. Bu onların akademik performansına təsir edir. Çünki onlar deviant davranışlara meyil edirlər və həyatı əhəmiyyətli dərsləri itirirlər.
4. Deviant davranışa meyilli şagirdlər tez-tez evdə öz müəllimlərini, məktəb rəhbərliyini və hətta valideynlərini hədələyirlər.
5. Məktəbin əmlakına zərər vururlar (10).

Kənara çıxan davranışın yaranması müəyyən səbəblərdən asılıdır. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, mövcud olan cəmiyyət dayanmır, fasiləsiz olaraq daima inkişaf edir, köhnə sistemlər yeniləri ilə əvəz olunur. Digər tərəfdən isə, yeni sistemlərdə müəyyən disproporsiyalar müşahidə olunur, qeyri-bərabərlik özünü göstərir. Üçüncü bir səbəb isə yeni sistemlərin şəraitə natamam adaptasiya olunmasıdır. Bütün bunlar müxtəlif mənfi amillərin yaranmasına, deviant davranışın formalaşmasına gətirib çıxarır.

A.L. Lixtarnikova müəyyən etdi ki, risk qrupuna aid olan uşaqların 67%-i özlərini xoşbəxt insanlara aid etmir, yeniyetmələrin yalnız 17%-i isə özlərini xoşbəxtlik anlayışı ilə əlaqələndirirlər. Bu gənclərin əksəriyyəti özünü tənha hiss etməyə meyillidirlər. (2, s.108)

Deviasiya özündə 3 elementi birləşdirir:

1. İnsanın dəyərlərə və normalara (siyasi, mənəvi, hüquqi) münasibəti;
2. İnsanı qiymətləndirən qrup və ya təşkilat;

3. İnsanın davranışı (6).

Deviant davranış hallarına müxtəlif yaş qruplarında təsadüf olunmasına baxmayaraq, psixologiya elmində daha çox yeniyetmələr arasında deviant davranış hallarının tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloqlar hesab edir ki, insanın həyatında olan böhran dövrlərinin içərisində ən təhlükəlisi yeniyetməlik böhranıdır. Bu dövrdə insanın fiziologiyasında, psixikasında və sosial münasibətlərində ciddi dəyişikliklər özünü göstərir. Deviant davranış müxtəlif formalarda təzahür edir. Yeniyetməlik dövründə daha çox rast gəlinən deviasiya hallarına təhqir, zorakılıq, intihar, oğurluq, dərstdən yayınma, gecikmə və s daxildir. Bu kimi halların aradan qaldırılması üçün təhsil müəssisələrində profilaktik tədbirlər həyata keçirilir ki, bu isə məktəb psixoloqlarının və fənn müəllimlərinin qarşısında müəyyən tələblər durur.

Vaxt dövrünə görə yayınmaların 2 qrupunu ayırmaq olar: situasiya yayınmaları və sabit yayınma formaları. Aqressivlik aqressiyaya hazırlıqla müşayiət olunan psixoloji vəziyyətdir. Uşaq və yeniyetmələrdə belə davranışın yaranması bir sıra amillərlə bağlıdır:

1. Uşağın ailədə tərbiyə üslubu (hiper və ya hipohimayə);
2. Uşağa zorakılıq səhnələrinin nümayiş etdirilməsi və ya buna şəraitin yaradılması;
3. Ailədə qeyri-sabit sosial-iqtisadi vəziyyət;
4. İnsanın özünün sinir sistemi tipindən asılı olan fərdi xüsusiyyətləri (davranışda impulsivlik və fəal ləngimənin aşağı səviyyədə olması);
5. Ailənin sosial-mədəni statusunun aşağı olması və s. (2, s.108).

Yeniyetmənin əxlaqi və mənlilik şüurunda baş verən dəyişikliklər onun psixikasında da yeni xüsusiyyətin – “yaşlılıq hissinin” yaranmasına səbəb olur. Bu halda yeniyetmədə özünü təsdiq etmək və ləyaqətini qorumaq cəhdləri güclənir. Bir çox hallarda onlar artıq özləri müstəqil qərar verməyə çalışırlar. Bu yaş dövründə yüksək özünüqiymətləndirmə müşahidə olunur ki, bunun nəticəsi olaraq sinifdə, ailədə, yoldaşları ilə onun real mövqeyi arasında uyğunsuzluq özünü göstərdiyi halda münaqişələr, konfliktlər yaranmağa başlayır. Çətin yeniyetməlik dövründə özünü göstərən deviasiya formaları bir sıra əlamətlərlə müşayiət olunur: Böyükləri dinləmirlər; ətrafdakı insanlarla kobud rəftar edir və onlara zərər verirlər; ailədə və dostları ilə tez-tez münaqişələr baş verir; təlimə maraq azalır, məktəbdən yayınmağa çalışırlar; müxtəlif fobiyalar və qorxular özünü göstərir; xarici görünüşləri ilə bağlı komplekslər yaranır və s.

Məktəb psixoloqu öz işini müəllimlər və valideynlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində qurmalıdır. V sinifdən başlayaraq şagirdlərin yaşlıları və yaşlılarla ünsiyyəti, şagird kollektivinin formalaşması, yeniyetmələrin həmyaşıdları ilə normal qarşılıqlı münasibətləri, oğlanlar və qızlar arasındakı münasibətlər onun iş sistemində əsas yer tutmalıdır. O, yeniyetmələrin aqressiv hərəkətlərinə və ya utancaqlığına, ünsiyyətdə qapalılığına, özünüqiymətləndirmədə qeyri-adekvat mövqelərinə düzgün qiymət verməli, şagird kollektivində müşahidə olunan küsülülüyü xüsusi treninqlər və ya qrup ünsiyyəti metodları ilə aradan qaldırmağa nail olmalıdır (3, s.309).

Məktəb yaşı dövründə uşaqlarda deviasiya hallarının ilk təzahürlərinə kiçik məktəbli yaşı dövründə rast gəlinir. Bunun da başlıca səbəbi uşağın nisbətən aşağı intellektual səviyyəsi, yaxınların və ailənin uşağa mənfi təsiridir. Məlumdur ki, yaş artdıqca uşağın davranışındakı qüsurlar da mürəkkəbləşir və buna səbəb olan amillərin də sayı artmaqda davam edir. Yeniyetməlik dövründə qüsurlar yeniyetmənin yaşlılara məhəl qoymamasında, asosial davranışlarında, təlimə marağın azalmasında, daxil olduğu qrupun dəyərlərinə laqeyd yanaşmasında, qeyri-əxlaq normalarına yönəlişliyində özünü büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim uğursuzluqları da deviant davranışın yaranmasına səbəb olan başlıca amillərdəndir. Bu problemin vaxtında həll olunmaması, getdikcə artan təlim uğursuzluqlarına səbəb olur ki, nəticədə şagirdin dərse olan marağı tamamilə sönmüş olur. Belə olduğu halda şagird öz vaxtını dərstdən kənar fəaliyyətlərə yönəldir. Bu fəaliyyətlər

bəzən şagirdin inkişafına səbəb olursa, bəzən də onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Müasir dövrdə yeniyetmələr arasında bu kimi halların artması böyük narahatlıq doğurur. Psixoloq, pedaqoq və sosioloqlar hesab edir ki, belə uşaq və yeniyetmələrin artmasına səbəb olan mühüm amillərə psixi xəstəliklərin artması, narkomaniya, intihar, əhəlinin genetik fondunun neqativə doğru dəyişməsi, alkoqolizm kimi patologiyalar aiddir. Yeniyetmələr özlərini reallaşdırmaq məqsədilə bu patologiyaların fəsadlarını dərk etmədən onların təsiri altına düşürlər. Cəmiyyətin əxlaq normalarına əməl etməyərək özlərinin normal davranış haqqında təsəvvürlərini irəli sürməyə çalışırlar. Cəmiyyət daxilində bu kimi halların artmasını qəbahət və ya təhlükə olaraq görmürlər, əksinə fəvqəladə halın olmadığını düşünürlər.

Hal-hazırda deviant davranışa meyilli yeniyetmələrdə konfliktə meyillilik də özünü göstərir. Yeniyetmələr səbirsiz olduqları üçün valideynlərinə, müəllimlərinə, sinif yoldaşlarına və yoldaşlarına qarşı aqressiv münasibət bəsləyirlər ki, bu da nəticədə konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Deviant davranışa meyilli yeniyetmələr əksər hallarda münaqişəni başladan tərəf olaraq çıxış edirlər. Müəllimlərin tələblərinə əməl etmirlər, dərsi pozmağa və ya dərsi əyləncəyə çevirməyə can atırlar. Deviant davranışa meyilli yeniyetmələr təkcə məktəbdə deyil evdə, ailə kollektivində də tez-tez konfliktə girirlər. Valideynlərini dinləməyən yeniyetmələr bəzən evdən qaçmağa da can atırlar. Bu da valideynlər üçün böyük narahatlıq doğurur. Məktəbdə geyim normalarını nəzərə almırlar, danışmaq zamanı vulqar ifadələrdən, təhqiramiz sözlərdən istifadə edirlər, evə gec gəlirlər, yalan danışmağa meyilli olurlar.

Müasir dövrdə yeniyetmə və gənclərin özünəməxsus prioritetləri olan həyata fərqli baxışları və dəyərlər sistemi yaranmaqdadır. Uşaq və yeniyetmələrin qüsurlu davranışının təzahürləri və onun səbəblərini təhlil etməklə belə qənaətlərə gəlmək olar ki, ümumtəhsil məktəblərində uşaq və yeniyetmələrin qüsurlu davranışının profilaktikası və korreksiyası işinin səmərəli təşkili məqsədilə müxtəlif mütəxəssislərin birgə fəaliyyəti təşkil edilməli, sinif rəhbərləri, məktəb həkimi və psixoloqun səyləri qarşılıqlı əlaqələndirilməlidir; uşaq və yeniyetmələrlə aparılan işlərdə profilaktik xarakterli işlər prioritet kimi əsas götürülməlidir; profilaktik və korreksiyaedici iş zamanı ailə, uşaq və yeniyetmə qrupları, deviant uşaq qrupları ilə fərdi iş normalarına üstün diqqət yetirilməlidir; qüsurlu davranışlı uşaqlarla iş prosesində cinsi fərqləri nəzərə almaq lazımdır; qüsurlu davranışa malik yeniyetmələrlə profilaktik məqsədli iş prosesində şagirdlərin normadankənar davranışını proqnozlaşdırmaq vacibdir (3, s.311).

Ailədə olan hər bir hərəkət və deyilən hər bir söz uşaq psixologiyasına təsir edir. Bu, uşağın sonrakı inkişafında, onun məktəb həyatında, sinif yoldaşları ilə münasibətində özünü göstərir. Amma bütöv ailədə, uşağın rəyi nəzərə alınan və onunla yaxşı münasibətdə olan ailələrdə uşaqlarda təcavüzkarlıq az olur. Buna görə də ailələr uşaqlarla münasibəti düzgün qurmalıdır ki, onlarda belə hallar olmasın. Çətin uşaqlarla iş məktəb psixoloqlarının öhdəsinə düşür. Belə ki, məktəb psixoloqları çalışmalıdır ki, uşaqlarda belə halların yaranma səbəblərini diaqnostik metodların köməyi ilə vaxtında araşdırıb, səbəbini vaxtında tapıb, ona uyğun da psixopafilaktik işlər aparılmalıdır. Psixopafilaktik işləri aparakən mütləq şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bəzən müəllimlər belə uşaqlarla işdən çəkinir və bir sözlə onlardan yaxa qurtarmağa çalışırlar. Belə olan hallada müəllimlər onlarla heç bir tərbiyəvi tədbirlər aparmırlar. Təcrübəsiz müəllimlərin isə bu uşaqlarla apardıqları işlər plansız və məqsədsiz olduqları üçün onların işləri heç bir müsbət təsirini vermir və əksinə uşaqların tərbiyəsini daha da pozur. Müasir psixologiyanın imkanları genişdir və bu imkanlara əsasən şagirdlərin bu cür hallarının qarşısını almaq olar (1, s.107).

ƏDƏBİYYAT

1. “Psixologiyanın actual problemləri: yeni perspektivlər, yeni mülahizələr və yeni düşüncələr” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. 19-20 iyun, Bakı.2021.
2. Güləliyeva İ. Psixoloji marifləndirmə və profilaktika işlərinin aparılması. Bakı, 2020.
3. Nuriyev S., İbrahimova D., Təhsildə sosial-psixoloji xidmət. Bakı, 2016.
4. Süleymanova A.N., Deviant davranış formalı yeniyetmələrin təlim prosesinin təşkilinin sosial-psixoloji aspektləri. Avtoreferat. Bakı, 2022.
5. Vahidov F.Q., Ağayev T.B., Sosiologiya. Bakı, 2013.
6. <https://azkurs.org/deviant-davrans-ve-onun-elmi-izahna-ferqli-yanasmalar.html>
7. <https://azport.info/329/deviant-davranis-ndir>
8. <https://psynavigator.ru/gg/Deviant-davran%26%23305%3B%26%23351%3B%26%23305%3B-yeniyem%26%23601%3B%26%23601%3B-in-davran%26%23305%3B%26%23351%3B-portretinin-yarad%26%23305%3B-lmas%26%23305%3B.htm>
9. <https://secondhandivanovo.ru/az/ulichnyji-stil/soobshchenie-deviantnoe-povedenie-deviantnoe-povedenie-ponyatie-i.html>
10. https://www.researchgate.net/publication/349693033_DEVIANT_BEHAVIOURS_IN_SCHOOLS_IMPLICATION_FOR_COUNSELLING

DEVİANT DAVRANIŞA MEYİLLİ YENİYETMƏLƏRİN TƏLİM PROSESİNİN TƏŞKİLİ

Rəhmanzadə Aynur

XÜLASƏ

Bu məqalə yeniyetməlik dövründə deviant davranışı araşdırır. Deviant davranış qəribə və əxlaqi cəhətdən qəbul edilməz hesab olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, deviant davranış növlərinə imtahan səhvi, zorlama, zorakılıq, oğurluq, dərstdən yayınma, gecikmə daxildir. Eynilə, deviant davranışı olan şəxslərin xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır. Bu məqalədə yeniyetməlik dövründə deviant davranışın səbəbləri, onun təsirləri, habelə deviant davranışın nəzəri izahı nəzərdən keçirilir.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Рахманзада Айнур

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается девиантное поведение в подростковом возрасте. Девиантное поведение считается странным и морально неприемлемым. В статье говорится, что к типам девиантного поведения относятся провал на экзамене, изнасилование, насилие, воровство, прогулы и опоздания. Точно так же были исследованы характеристики лиц с девиантным поведением. В данной статье рассматриваются причины девиантного поведения в подростковом возрасте, его последствия, а также теоретическое объяснение девиантного поведения.

ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF YOUNG PEOPLE WITH DEVIANT BEHAVIOR

Rahmanzada Aynur

SUMMARY

This article examines deviant behavior during. Deviant behavior is considered strange and morally unacceptable. According to the article, types of deviant behavior include examination malpractice, rape, bullying, stealing, truancy, tardiness. Similarly, the characteristics of individuals with deviant behavior were also investigated. This article reviews the causes of deviant behavior during adolescence, its effects, as well as the theoretical explanation of deviant behavior.

DIFFERENT DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS OF AUTISTIC CHILDREN

Mushvig Mustafayev

Baku State University's Department of Social and Pedagogical Psychology

Shahla Khalilova Rovshan

II master's student of Baku State University

khalilovashahla7@gmail.com

Açar sözlər: autizm spektr pozuntusu, zehni inkişaf xüsusiyyətləri, motor inkişaf xüsusiyyətləri, sosial-emosional inkişaf xüsusiyyətləri, dil inkişaf xüsusiyyətləri, davranış inkişaf xüsusiyyətləri, sosial dəstək

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, особенности психического развития, особенности развития моторных навыков, особенности социально-эмоционального развития, особенности развития языка, особенности развития поведения, социальная поддержка

Keywords: autism spectrum disorder, mental development features, motor skills development features, social-emotional development features, language development features, behavioral development features, social support

Autism is one of the most global problems of our modern life in Azerbaijan and around the world. ASD- Autism Spectrum Disorder is a syndrome that emerges in the first three years of life and is defined by a pattern of qualitative abnormalities in reciprocal social interaction, communication, and repetitive interests and behaviors [5, 345]. People of all ethnicities, climates, genders etc. can be diagnosed with autism spectrum disorder. This disorder causes some communication, making eye contact, touching, adaptation, social skills problems, and they can not develop empathy with peoples in society, in school, at work, and other areas of life. Generally, they are not interested in other things, they live in their own world.

While there is no cure for autism spectrum disorder, early treatment, special support and education can make a big difference in the lives of many children. Education and right special support from other people positively affect their quality of life. The result of continuous, uninterrupted education for children with autism, in the future, like other persons, they can become specialists in areas where they have special talents, like Temple Grandin. Temple Grandin, a professor of Animal Science at Colorado State University and author of several books. She did not begin speaking until she was almost four years old. When T. Grandin was diagnosed with autism as a child, institutionalization was the recommended treatment. Her parents disagreed. Today, Temple Grandin is a prominent speaker on both autism and animal behavior [6]. This demonstrates how crucial social support and education are in the lives of autistic children, particularly from family members.

All people are different from one another, likewise all children with autism have different developmental characteristics from one another, two autistic people are not the same. Sometimes some symptoms seen in autism may be observed in one child, on the other hand, the same symptoms may not be seen in another child. It is appropriate to consider this issue in more detail.

Initially, when examining the developmental characteristics of autistic children, we find that these characteristics can be categorized in a number of ways. These developmental characteristics vary according to the individual, but the most famous developmental characteristics are mental development features, motor skills development features, social-

emotional development features, language development features and behavioral development features.

Firstly, let's begin with mental development features. These children have problems especially in functions such as planning, recognizing and correcting mistakes. Research shows that although children with autism are limited in mental area, they have special skills in other some areas. For instance, their memory is very good, autistic children can remember information for a long time, they can memorize very long poems, easily complete difficult tasks and some of them can do science and math problems quickly, for example, everybody knows the world famous mathematician Albert Einstein. Okay, we do not know for sure. But, according to autism expert Simon Baron-Cohen from Cambridge University, Einstein showed many signs of Asperger syndrome [6]. Children with autism often exhibit greater creativity in the arts or music.

The next characteristics of autistic children is motor skills development features. Even though these children have a typical physical appearance, they have more limited motor skills than typical children, for example, children with autism spectrum disorder have difficulties throwing small balls into the box, cutting small pieces from paper, difficulty walking upright or have difficulties chewing and swallowing, they like to walk tiptoe etc. For this, there are some games to develop hand-eye coordination and motor skills. We should not forget that to maximize these developmental characteristics of people with autism, help from the family and continuous education, social support are essential.

The other characteristic of autistic children is social-emotional development features. Self-awareness, self-regulation, social skills and empathy are included here. All children with autism have problems these parts of developmental characteristics. All of us have a lot of information about these problems, because these are the general characteristics of autism. For instance, they cannot use gestures and facial-emotional expressions, they like to play alone, they cannot make an empathy with others, children with autism cannot control their own emotions. The other problem is that, they have difficulties understanding other people's emotions and reading body language. Autistic people may not understand that someone is making a joke with them. Generally, they cannot understand metaphors and sarcasm, so if we want to ask a question, we must give direct questions.

Another developmental characteristic is language development features. Language-communication problem is the first recognizable problem in children with autism. typical children try to speak with their parents in their lives first year however, unlike normal children, autistic children cannot communicate with their parents in their two or three years, because they do not have interest to communicate with other people. While they express their wishes by crying and shouting, when they start walking, they express their wishes by grabbing the parent's hand and pulling. It is as if they do not hear other people, they do not reaction their calls, for example, teacher calls autistic child but this child repeats the same words, imitates his teacher, I mean calls himself again and again. This problem calls echolalia in language development. The other language development feature is changing pronouns. When autistic children talking about themselves, they use the pronoun "he" or "she", instead of pronoun "I".

At the end, the last developmental characteristic is behavioral development features. As we know, children with autism have some behavioral issues. These problems can be given as examples: Autistic children like tapping one's hands together, do repeated behaviors, they like watching rotating objects carefully, showing overly focused interests, for instance, they like to observe the washing machine spinning for a long time. Autistic children enjoy turning on and off the light. Children with autism be more sensitive or less sensitive light, water, temperature and sound than normal children. they cannot feel fear or pain, so even if they are burned, they will not feel the heat. It is about the amygdala in their brain structure.

Amygdala is commonly described as a center for detecting threats in the environment and for processing fear and other emotions. The next behavioral characteristic is not being opened to innovations. They dislike change, they find unexpected changes very stressful, so they always want to do the same things and trying to keep daily routines, this will help to reduce anxiety. For example, children with autism do not like change clothing often. They do not want to wear wool clothes in cold weather or they fight stubbornly for warm clothes in hot weather.

As we said before, every child is different from each other, at the same time autistic children are different from one another. These behavioral traits occur at different levels in each autistic child.

In addition, these developmental characteristics we have examined create difficulties for autistic people in their lives. To ease these difficulties, autistic children should be given social support. Social support is very important for autistic children, for the reason that social support helps the development of the family and the child and strengthens their resilience against difficulties [2]. Also, social support helps them a lot to know self-awareness, to interact and empathy with people, adaptation, improve daily functioning and to socialize in their lives. Therefore this social support should be given by family members, especially from mother and father, relatives, friends, teachers and neighbors.

Currently, the development of autistic children is widely studied by experts. In conclusion, we can improve our own world and our values by helping the development of the children who need special support.

BIBLIOGRAPHY

1. **Abdurrahman Mengi**-Sosyolojik Boyutlarıyla Otizm. Ankara-2019, 286 s.
2. **Dunst, C.J.; Trivette, C.M.; Cross, A.H**- Mediating Influences of social support: personal, family and child outcomes (American journal of mental deficiency), 1986.
3. **Judicial College Victoria**-Communicating with people with Autism Spectrum Disorders (article) (<https://www.infobooks.org/pdfview/7761-communicating-with-people-with-autism-spectrum-disorders-article-judicial-college-victoria/>)
4. **Lorna Uinq**-Autizm spektri-Valideynlər və mütəxəssislər üçün bələdçi. London-1996, 192 s.
5. **Mohammad-Reza Mohammadali**- A comprehensive book on autism spectrum disorders, 2011.
6. **Otizm Spektrum Bozukluğu el kitabı**-Tohum Otizm Vakfı, İstanbul, 29 s.
7. <https://www.psycom.net/autism-famous-people>
8. <https://www.tohumotizm.org.tr/wp-content/uploads/2019/07/Otizm-Spektrum-Bozuklugu-El-Kitabi.pdf>

DIFFERENT DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS OF AUTISTIC CHILDREN

Mushvig Mustafayev, Shahla Khalilova

SUMMARY

The development of a person as a personality in society is a multifaceted process. As we know, one of the main requirements for people's personality is, their inclusion in the system of social relations. This article is dedicated to giving information about different developmental characteristics of children with autism spectrum disorder who have

difficulties in socialization, communication, interaction and many other areas in modern period. Autism spectrum disorder (ASD) is a term used to describe a problem of early-appearing social communication deficits, repetitive sensory-motor behaviors and other different symptoms of various spheres of a public life. Science is currently unsure of the exact causes of this illness.

Each person and each child has unique characteristics. The general developmental characteristics that almost all autistic children have is detailed in this article. An analysis of research an autism developmental characteristics indicates that, this problem was investigated widely from a psychological aspect. The problem of autism is not only a psychological problem, but also a serious social and global problem of our world. Generally, developmental characteristics of children with autism combine mental developmental features, motor developmental features, social-emotional developmental features, language developmental features and behavioral developmental features.

In the conclusion, it is possible to come to such conclusion that, these developmental characteristics manifest themselves differently in each child, and people who share the same environment with autistic children, should take this fact, because this occupies a very important place in the structure of the human personality. It is necessary to accept children with autism as they are, to realize that they are not like everyone else, they are different. In addition, the article mentions that, social and special support play a crucial role in the lives of autistic people. We should note that, for this, several goals should be set in front of society. For instance, educating people about this problem, creating autism societies and involving specialists in such problems play an important role in the development of the personality of autistic children.

AUTİZMLİ UŞAQLARIN MÜXTƏLİF İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müşviq Mustafayev, Şəhla Xəlilova

XÜLASƏ

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişaf etməsi çoxcəhətli prosesdir. Bildiyimiz kimi, insanların şəxsiyyətinə verilən başlıca tələblərdən biri, onların sosial münasibətlər sistemində daxil olmasıdır. Bu məqalə müasir dövrdə sosiallaşma, kommunikasiya, qarşılıqlı əlaqə qurmaqda və bir çox digər sahələrdə çətinlik çəkən şəxslər-autizm spektr pozuntulu uşaqların müxtəlif inkişaf xüsusiyyətləri haqqında məlumatların verilməsinə həsr olunmuşdur. Autizm spektr pozuntusu erkən yaş dövründə əmələ gələn ünsiyyət çətinlikləri, təkrarlanan motor davranışlar və bir çox digər əlamətləri özündə birləşdirən bir termindir. Hal-hazırda bu xəstəliyin yaranma səbəbləri elmə dəqiq məlum deyil.

Hər bir insanın, hər bir uşağın özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır, lakin autist uşaqların demək olar ki, hamısına məxsus olan ümumi inkişaf xarakteristikaları haqqında məlumat bu məqalədə ətraflı qeyd olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, autizmin inkişaf xüsusiyyətləri psixoloji aspektdən geniş öyrənilmişdir, lakin autizm problemi yalnızca psixoloji problem deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzün ciddi sosial və global problemdir. Autizmlı uşaqların inkişaf xüsusiyyətləri özündə zehni inkişaf xüsusiyyətlərini, motor inkişaf xüsusiyyətlərini, sosial-emosional inkişaf xüsusiyyətlərini, dil inkişafı xüsusiyyətlərini və davranış xüsusiyyətlərini birləşdirir.

Məqalədə qeyd edilən məlumatları nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu inkişaf xüsusiyyətləri hər bir uşaqda müxtəlif şəkildə özünü göstərir və autizmlı şəxslərlə eyni mühiti paylaşan insanlar bu faktı nəzərə almalıdırlar. Autizmlı uşaqları olduğu kimi qəbul etmək, onların hamı kimi deyil, fərqli olduğunu dərk etmək lazımdır. Bundan əlavə,

məqalədə sosial və xüsusi dəstəyin autizmlı şəxslərin həyatında mühüm rol oynadığı qeyd olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, bunun üçün cəmiyyətin qarşısında bir neçə məqsədlər qoyulmalıdır. İnsanların bu problemlə bağlı maarifləndirilməsi, autizm cəmiyyətlərinin yaradılması və mütəxəssislərin bu kimi problemlərə cəlb edilməsi autizmlı şəxslərin şəxsiyyətinin inkişafında mühüm yer tutur.

РАЗЛИЧНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ

Мушвиц Мустафеев, Шахла Халилова

АННОТАЦИЯ

Развитие человека как личности в обществе – многогранный процесс. Как известно, одним из основных требований к личности людей является их включенность в систему общественных отношений. Данная статья посвящена предоставлению информации о различных особенностях развития детей с расстройствами аутистического спектра, испытывающих трудности в социализации, общении, взаимодействии и многих других сферах в современный период. Расстройство аутистического спектра (РАС) — термин, используемый для описания проблемы раннего дефицита социальной коммуникации, повторяющегося сенсомоторного поведения и других различных симптомов различных сфер общественной жизни. В настоящее время наука не уверена в точных причинах этого заболевания.

Каждый человек и каждый ребенок обладают уникальными характеристиками. Общие характеристики развития, присущие почти всем аутичным детям, подробно описаны в этой статье. Анализ исследований особенностей развития аутизма свидетельствует о том, что эта проблема широко исследовалась с психологической точки зрения. Проблема аутизма – это не только психологическая проблема, но и серьезная социальная и глобальная проблема нашего мира. Как правило, особенности развития детей с аутизмом сочетают особенности умственного развития, особенности моторного развития, особенности социально-эмоционального развития, особенности развития речи и особенности поведенческого развития.

В заключение можно прийти к такому выводу, что эти особенности развития проявляются по-разному у каждого ребенка, и люди, которые находятся в одном окружении с аутичными детьми, должны принять этот факт, потому что он занимает очень важное место в структуре человеческой личности. Нужно принимать детей с аутизмом такими, какие они есть, осознавать, что они не такие, как все, они другие. Кроме того, в статье упоминается, что социальная и специальная поддержка играют решающую роль в жизни аутичных людей. Отметим, что для этого необходимо поставить перед обществом несколько целей. Например, информирование людей об этой проблеме, создание обществ аутистов и привлечение специалистов по этим проблемам играют важную роль в развитии личности аутичных детей.

ZORAKILIĞIN ÜMUMİ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

dos. Elnarə Piriyeva
Soltanova Çinarə Akif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
csoltanova95@gmail.com

Açar sözlər: zorakılıq, zorakı davranış, fiziki zorakılıq, psixoloji zorakılıq, depressiya, stress, travmalar, intihar.

Ключевые слова: насилие, агрессивное поведение, физическое насилие, психологическое насилие, депрессия, стресс, травма, суицид.

Keywords: violence, violent behavior, physical violence, psychological violence, depression, stress, trauma, suicide.

Zorakılıq problemi bütün dövrlərdə olduğu kimi müasir dövrdə də ən aktual problemlərimizdən biridir. Zorakılığın nə olduğunu ifadə edən müxtəlif təriflər var. Bu müxtəliflik zorakılığın növlərindən irəli gəlir. İlk öncə zorakılığın nə olduğuna diqqət yetirək. ÜST (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı) nəyi zorakılıq kimi qəbul edir?

Zorakılıq anlayışına Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) aşağıdakı kimi tərif verir: zorakılıq - özünə, digər şəxsə, bir qrup insana, icmaya qarşı yönələn və nəticədə cismani zədələr, ölüm, psixoloji travma, inkişafın pozulması və ya digər formada zərər vuran (yaxud böyük ehtimalla güman olunan) həqiqi və ya hədə şəklində qəsdən edilən fiziki qüvvə və ya səlahiyyətin tətbiq edilməsidir (1, səh 5).

Zorakılıq yalnız insanlar arasındakı münasibətlərdə olur, çünki iradə azadlığı var; bu mənada sosial bir əlaqədir. Zorakılıq sosial ünsiyyəti pozur, adət-ənənələrdə, adətlərdə, hüquqda və digər mədəniyyət formalarında ifadə olunan ümumdünya təməllərini məhv edir. Bu mənada həmişə müəyyən bir razılaşmanın, normaların, qaydaların pozulması, qəbul edilmiş ünsiyyət çərçivəsindən kənara çıxaraq birtərəfli qaydada pozulur. Zorakı hərəkətlərinin yönəldildiyi şəxslərlə münasibətlərdə zorakılıq edən şəxs əvvəlcədən pozmaq barədə öhdəlik götürdüləri müəyyən bir xüsusiyyəti pozur (2, səh 2-3).

Psixologiyada zorakılığa dair bir çox izah var. Beləliklə, psixoanaliz, insanın ibtidai bir cazibənin (Freyd "ölüm instinkti" adlandırdığı) özündən xarici cisimlərə ötürməsini görür. Neo davranış tərz, zorakılığı fərdin sosial öyrənmə prosesində yaşadığı xəyal qırıqlığının nəticəsi hesab edir (J. Dollard, N. Miller, A. Bandura). İnteraktizm obyektiv "maraqlar toqquşması", fərdlərin və sosial qrupların (məqsədlərin uyğunsuzluğu) nəticəsidir (D. Kampbell, M. Şerif). Koqnitivizm zorakılığı mövzunun idrak sahəsindəki "dissonans" və "uyğunsuzluqların" nəticəsi hesab edir (L. Festinger, G. Teshfel) (3, səh245).

Zorakılığı bir neçə növə bölmək olar. Zorakı cinayətlər adətən davranışın xarakterindən asılı olaraq dörd əsas kateqoriyaya bölünür:

1. adam öldürmə (bir insanın digəri tərəfindən öldürülməsi, bəzən qanunla əsaslandırılmış səbəblərə görə)

2. hücum (zərər vermək niyyəti ilə başqa şəxsə fiziki hücum)

3. soyğunçuluq (başqa şəxsdən zorla bir şey alma)

4. zorlama (başqa şəxslə zorla cinsi əlaqə)

Həmçinin zorakılığın aşağıdakı növlərini ayırd etmək olar.

5. Gizli və aşkar

6. Hal-hazırda və keçmişdə baş verən

7. Dəfələrlə təkrar olunan və ya tək-tək təsadüf edilən

8. Hadisənin baş verdiyi yerdən və mühitindən asılı olaraq: məsələn: ailədə, cəmiyyətdə, təhsil və cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən.

Zorakılığın sadalanan hər bir növü aşağıdakı formalarda özünü büruzə verir.

1. Fiziki
2. Psixoloji (emosional)
3. Cinsi
4. İqtisadi
5. Sosial
6. Uşaq istismarı

Fiziki zorakılıq – fiziki güc və ya silahdan istifadə edərək uşağa qəsdən vurulan zədə və ya travmadır. Bura daxildir: qətl; fiziki hücum, işgəncə və hərəkətlərlə (yerdəyişmə) azadlıqdan məhrum etmək; tibbi və digər əsas xidmətlərin alınmasında maneə yaratmaq. Uşağın spirtli içkilər, narkotik maddələr, zəhərləyici maddələr və ya tibbi bihəşedici (məsələn, həkim tərəfindən təyin olunmayan yuxugətirən dərmanlar) vasitələrin zorla qəbuluna cəlb edilməsi də fiziki zorakılığa daxildir.

Psixoloji (emosional) zorakılıq – söymək, təhqir etmək, şərəf və ləyaqəti alçaltmaq, hədələmək, nigaha daxil olmağa məcbur etmək, dözülməz psixoloji şəraitin yaradılmasına səbəb olan qısqanclıq və ya digər alçaldan davranış nümayiş etmək.

Cinsi zorakılıq – uşağın razılığı olduqda və ya olmadıqda, onun özləri ilə cinsi həzz almaq və ya qazanc əldə etmək məqsədilə (fahişəlik) cinsi hərəkətlərə cəlb edilməsidir. Cinsi zorakılığa daxildir:

1. vaginal, oral və ya anal cinsi əlaqəyə məcbur etmək
2. qrup şəklində zorlamaq
3. ləyaqəti alçaldan cinsi hərəkətlər, fahişəliyə təhrik etmək
4. qorunmamış cinsi əlaqəyə təhrik etmək
5. arzuolunmaz hamiləlik, abort, təhlükəli aborta məcbur etmək
6. cinsi alçaldılma, zorla soyundurmaq
7. oral kontraseptivlərdən və digər kontrasepsiya üsullarından sui-istifadəyə məcbur etmək
8. seksual xarakterli hərəkətləri müşahidə etmək və ya onlara baxmağa məcbur etmək (1, səh 9-12).

İqtisadi zorakılıq – ailənin maliyyə resurslarını özündə saxlamaq, qazancın əlindən alınması, ailənin maliyyə vəsaitinin ailənin digər üzvlərinin razılığı olmadan özbaşına xərcləmək və s.

Uşaqlara etinasız münasibət- uşaqların əsasən valideynləri tərəfindən sağlamlıqlarına, onların qidalanma rejimlərinə, təhsil məsələlərinə laqeyd münasibət şəklində özünü göstərir.

Zorakılıq bütün dünyada baş verən nisbətən ümumi insan davranış növüdür. İstənilən yaşda olan insanlar zorakı ola bilər, baxmayaraq ki, yeniyetmələr və gənclər zorakı davranışa daha çox meyillidirlər. Həmçinin zorakı davranışa məruz qalanlar içərisində uşaqlar daha çox üstünlük təşkil edir. (uşaq dedikdə 18 yaşadək şəxs nəzərdə tutulur)

Zorakılığın səbəbləri çoxdur. Bunlar müxtəlif faktorların birləşməsi ilə müəyyən edilir, bunların heç biri bu fenomenə görə günahlandırıla bilməz, buna görə ümumiyyətlə zorakılığın səbəb və amillərini nəzərdən keçirmək adətdir.

Birincisi, zorakılıq sosial-mədəni bir təbiətə sahib ola bilər, tərbiyə ilə qavranılan, xarici təəssüratlarla möhkəmləndirilən və yeganə mümkün modeli olaraq təqdim edilən ailə münasibətlərinin təbiəti haqqında stereotipik fikirlərin tərkib hissəsi ola bilər.

İkincisi, qəddar rəftar bir insanın və ya ayrı bir şəxsin şəxsi həyat təcrübəsinin nəticəsi ola bilər və bununla da bu əlaqənin universal olduğunu düşünmək üçün mənəvi və psixoloji zəmin yaradır.

Səbəblərin üçüncü qrupu, uşaqlıqdakı uşaq travması ilə, erkən yaşlarda yaşadığı dağıdıcı yaşantılarla əlaqələndirilir ki, bu da insanı uşaq komplekslərini yaxınlarına aparmağa məcbur edir.

Dördüncüsü, fərdlərin şəxsi sabitliyinin həddini aşan xarici təsirlər nəticəsində sosial və psixoloji dekompensasiya, bəzilərinə özlərini zəiflərin hesabına özlərini müdafiə etmək, özlərini qorumaq və müdafiə etmək iqtidarında olmayan evləri narazılıqları ilə əvəzedici kompensasiya axtarmağa məcbur etmək.

Səbəblərin beşinci qrupu, fərdin şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır, həddindən artıq inkişaf etmiş dominant əlamətlər və xarakter əlamətləri vaxtında yetərli adekvat tərbiyə ilə kompensasiya edilmir.

Səbəbindən asılı olmayaraq, zorakılıq onu yaşayan və ya şahidi olanlara mənfi təsir göstərir. Zorakılıq həm fiziki, həm də psixoloji zərər verə bilər. Bir sıra psixoloji pozğunluqlar, o cümlədən travma sonrası stress pozğunluğu, dissosiativ şəxsiyyət pozğunluğu və bir sıra şəxsiyyət pozğunluğu zorakılığın yaşanması və ya şahidi olması ilə əlaqələndirilir. Depressiya, narahatlıq və əhval dəyişikliyi kimi digər psixoloji simptomlar (bax: bipolyar pozğunluq) zorakılıq qurbanlarında tez-tez rast gəlinir. Uşaqlar onun zərərinə xüsusilə həssasdırlar.

Araşdırmalar göstərir ki, zorakı davranış nümayiş etdirən şəxs, çox böyük ehtimalla öz ailəsində də ya zorakılığa məruz qalmış, ya da zorakılığa şahid olmuşdur. Digər bir yanaşmanı təkzib edən mütəxəssislərdə hesab edirlər ki, uşaqlıqda zorakılığa məruz qalmış və ya zorakı davranışa şahid olmuş, valideyn olduqda öz keçmiş təcrübəsində öz yaşadıklarını övladına yaşatmamaq üçün daha yaxşı valideyn olmaq şansı əldə edirlər. E. Byükenin “Uşaqlarla qaba rəftarın tsiklləri” kitabında əks etdirdiyi nəqteyi-nəzər çox faydalıdır. E.Byüken həmin kitabda apardığı tədqiqatlardan maraqlı bir fakt vermişdir. Məlum olur ki, uşaqlıqda zorakılığa məruz qalmış insanın valideyn olduqda öz uşağına qarşı qəddar rəftar etməsi ehtimalı statistik olaraq 30%-dən yuxarıdır (2, səh159).

Amerikalı psixoloq Albert Bandura göstərdi ki, uşaqlar tez-tez zorakı davranışları təqlid edirlər, xüsusən bu hərəkətlər etibarlı böyüklər (məsələn: valideynlər, böyük bacı və ya qardaş) tərəfindən edilərsə. Uşaqlar həmçinin televiziyada və digər media formalarında, cizgi filmlərdə göstərilən zorakı davranışları təqlid edirlər (4).

Amerikalı psixoloq Aaron, qəddarlığı ilə tanınan uşaqların şəxsiyyət xüsusiyyətləri, həmçinin valideynləri və yaşayış şəraiti ilə əlaqədar geniş bir araşdırma apardı. Belə uşaqlar, bir qayda olaraq, sevilirlər. Məktəb işləri ilə maraqlanırlar, amma təqlid etdikləri qəhrəmanları zorakılıq səhnələri olan filmləri sevir. Valideynləri, bir qayda olaraq, çox aqressivdirlər, tez-tez uşaqlarına cismani cəza verirlər və davranışlarından daim şikayət edirlər. Şiddətli filmləri sevir və uşaqlarını şiddət qurbanlarına şəfqət etdikləri üçün lağ edirlər (5, s -11).

Zorakılığın cəmiyyətimizə təsiri:

Uşaq və yeniyetmələrə qarşı zorakılıq ilk öncə uşaqların, ailələrin və millətlərin sağlamlığına və rifahına ömür boyu təsir edir.

Zorakılıq halları daha sonra psixi sağlamlığa zərər verir. Baş verənlər özünə inamı dərindən zədələyə bilər, insanın özünə hörməti azalır, başqalarına etibar etmək onun üçün çətinləşir.

Bir çox insanlar kifayət qədər aydın şəkildə “yox” demədiklərinə, zorakı davranışa qarşı durmadığına görə özlərini günahkar hiss edirlər və buna görə də sui-istifadəyə görə özlərini günahlandırırırlar. Bir çox insanlar baş verən zorakılıqdan utanır və iyrənirlər və buna görə də bu barədə danışmaq onlar üçün çətinləşir. Bu, təklif hissələrinə və öz təcrübəsinə dair şübhələrə səbəb olur. Narahatlıq, depressiya, stress, yuxu problemləri, qəzəbli partlayışlar və intihar düşüncələri baş verə bilər. Bəzi insanlarda simptomlar tez inkişaf edir, bəziləri isə yalnız zamanla özünü göstərir.

Zorakılıq beyin və sinir sisteminin inkişafına təsir göstərir. Erkən yaşda zorakılığa məruz qalma beyin inkişafının pozulmasına və sinir sisteminin digər hissələtinə, həmçinin endokrin, qan dövranı, dayaq-hərəkət, reproduktiv, tənəffüs və immun sistemlərinə zərər vuraraq ömür boyu davam edən nəticələrə səbəb ola bilər. Beləliklə, uşaq və yeniyetmələrə qarşı zorakılıq koqnitiv inkişafa mənfi təsir göstərə bilər və təhsil, peşə nəliyyətlərinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Zorakılığa və digər çətinliklərə məruz qalan uşaqların siqarət çəkmə, alkoqol və narkotik maddələrindən sui-istifadə etmə və yüksək riskli cinsi davranışlara meyl etmə ehtimalı daha yüksəkdir. Onlarda narahatlıq, depressiya, digər psixi sağlamlıq problemləri və intihar nisbətləri də yüksəkdir (6).

Uşaqların zorakılıq təcrübələri yetkinlik yaşına qədər onlarla qalır və gələcək nəsil üçün təsirli olur. Bunu dərk edərək, UNICEF İnnocenti zorakılığın müxtəlif təzahürləri arasındakı kəsişmələrə xüsusi diqqət yetirərək, həyat boyu zorakılığı araşdırır. Zorakılıq səviyyələrində, nümunələrində və risk faktorlarında cinsi fərqləri nəzər alaraq, UNICEF İnnocenti həmçinin zorakılığın qarşısının alınması və cavab tədbirləri ilə bağlı işinə gender transformativ yanaşmanı təşviq edir. Bu cür yanaşma gender bərabərsizliyinin səbəblərini araşdırmanın mərkəzinə qoyur və zorakılığın törədilməsi və təcrübəsinin əsasını təşkil edən zərərli gender rollarını, normaları və güc balanssızlıqlarını dəyişdirməyə çalışır (7).

ƏDƏBİYYAT

1. Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması üzrə metoduk vəsait. Bakı- 2017
2. Стар Б. Насилие в семье//Энциклопедия социальной работы, в 3 т., Т2. – М.,1994.
3. Москва Дövlət Sosial Universiteti. MGSU. Zorakılığın sosial-iqtisadi səbəbləri. Moskva-2004
4. <https://www.britannica.com/topic/violence>
5. Конт Р. Сексуальное насилие над детьми // Энциклопедия социальной работы, в 3 т., Т.3, - М.,1994.
6. [Violence against children \(who.int\)](https://www.who.int)
7. <https://www.unicef-irc.org/research/violence-against-children/>

ZORAKILIĞIN ÜMUMİ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Piriyeva Elnarə, Soltanova Çinarə

XÜLASƏ

Zorakılıq ölkədən, irqindən, dinindən və ideologiyasından asılı olmayaraq hər zaman və hər yerdə rast gəlinən və çox danışılan bir mövzudur. Məqalədə zorakılıq, onun növləri (fiziki, psixoloji (emosional), cinsi, iqtisadi, sosial), yaranma və yayılma səbəbləri haqqında bəhs edilir. Həmçinin məqalədə zorakı davranışa məruz qalmış uşaq və yeniyetmələrdə yaratdığı təsirlər, bu davranışın onların həyatında yaratdığı travmalar öyrənilmişdir.

ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА НАСИЛИЯ

Пириева Эльнара, Солтанова Чинара

АННОТАЦИЯ

Насилие — это тема, с которой сталкиваются и говорят постоянно и везде, независимо от страны, расы, религии и идеологии. В статье говорится о насилии, его видах (физическом, психологическом (эмоциональном), сексуальном, экономическом, социальном), причинах его возникновения и распространения. В статье также исследуются последствия агрессивного поведения для детей и подростков, травмы, вызванные этим поведением в их жизни.

THE GENERAL PSYCHOLOGICAL NATURE OF VIOLENCE

Piriyeva Elnara, Soltanova Çinara

SUMMARY

Violence is a topic which is met and much spoken in all times and everywhere not depending on country, race, religion and ideology. The article talks about violence, its types (physical, psychological (emotional), sexual, economic, social), causes of its origin and spread. The article also studies the effects of violent behavior on children and adolescents, the traumas caused by this behavior in their lives.

POSTTRAVMATİK STRESS POZULMASININ REABİLİTASIYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Quliyeva Rübabə Nazim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
rubakuliyeva@mail.ru

Açar sözlər: Posttravmatik stress pozulması, reabilitasiya, metod, psixoterapiya, psixoloji yardım və s.

Ключевые слова: посттравматическое стрессовое расстройство, реабилитация, метод, психотерапия, психологическая помощь и др.

Keywords: Posttraumatic stress disorder, rehabilitation, method, psychotherapy, psychological help, etc.

Müxtəlif ekstremal vəziyyətlər, təbii fəlakətlər, müharibələr, bir qayda olaraq, onlardan təsirlənən insanların psixikasına açıq şəkildə mənfi təsir göstərir. Posttravmatik stress pozulması (PTSP) həyatı üçün təhlükə yaradan vəziyyətlərlə üzləşmiş insanlarda ən çox rast gəlinən və əlverişsiz psixi pozulma formalarından biridir və son onilliklərdə müəyyən edilmişdir ki, psixi pozulmalar arasında mərkəzi yer tutur [1].

Statistikaya görə, PTSP ekstremal hadisələr nəticəsində əziyyət çəkən insanların 25-80% -ində inkişaf edir. Bu pozulmaların əhali arasında yayılması travmatik hadisələrin tezliyindən asılıdır. Hal-hazırda, PTSP tezliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır: əgər XX əsrin 80-ci illərində onlar ümumi əhəlinin 1-3% -ində qeyd olunurdu, indi onlar 7-8% təşkil edir ki, qadınların 10,4% -i və kişilərin 5,0% -də aydın fərqlər müşahidə olunur [1-12].

Həyat üçün təhlükəli vəziyyətlərlə əlaqəli mümkün psixi pozulmaların spektrinə stressə kəskin reaksiya, travma sonrası stress pozulması, uyğunlaşma pozulmaları, kəskin və keçici psixotik pozulmalar, depressiv və narahatlıq pozulmaları, fəlakətdən sonra xroniki şəxsiyyət dəyişiklikləri daxildir [6].

PTSP adətən bir neçə həftədən (2-4) aylara (lakin xüsusi hallar istisna olmaqla, 6 aydan çox olmayan) dəyişə bilən gizli müddətdən sonra travmadan sonra baş verir [8-9].

Vyetnam müharibəsi veteranlarına, cinayət qurbanlarına və travma almış insanlara yardım göstərən amerikalı psixoloq, Olimpiya İnstitutunun təsisçisi və direktoru Benjamin Kolodzin "Travmadan sonra necə yaşamaq olar" kitabında yazır: "İnsanda daxili gərginliyi aradan qaldırmaq imkanı, onun bədənini və psixikası bir şəkildə bu gərginliyə müraciət etmək üçün bir yol tapır. Bu, prinsipcə, post-travmatik stressin mexanizmidir. Kompleksdə psixi pozğunluğa bənzəyən onun simptomları əslində keçmişdəki ekstremal hadisələrlə bağlı köklü davranışlardan başqa bir şey deyil [7].

N. V. Tarabrinanın sözlərinə görə, hazırda posttravmatik stressin müalicəsinin nəticəsi ilə bağlı müəyyən edilmiş fikir yoxdur. O, qeyd edir ki, bəzi tədqiqatçılar PTSP-nin müalicə oluna bilən xəstəlik olduğuna inanır, digərləri isə onun simptomlarını tamamilə aradan qaldıra bilməyəcəyinə inanırlar [10].

Bu prosesdə psixoterapevtik, psixofarmakoloji və reabilitasiya aspektlərini ayırd etmək olar.

Psixofarmakoloji terapiya klinik mənzərənin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir, bu anda psixopatoloji simptomlarla baş verir. Onlardan ən kəskinini aradan qaldıran psixofarmakoterapiya psixoterapiya və reabilitasiya tədbirlərini asanlaşdırır.

PTSP üçün psixoterapiya. ümumi reabilitasiya tədbirlərinin tərkib hissəsidir, çünki travma nəticəsində pozulmuş psixi fəaliyyəti reintegrasiya etmək lazımdır. Eyni zamanda, psixoterapiya həyatın yeni koqnitiv modelinin yaradılmasına, travmatik təcrübənin affektiv

şəkildə yenidən qiymətləndirilməsinə, öz şəxsiyyətinin dəyəri hissini və dünyada mövcud olmağa davam etmək qabiliyyətini bərpa etməyə yönəlmişdir.

PTSP olan xəstələrin psixoterapevtik müalicəsinin məqsədi keçmişin həyəcan verici xatirələrini buraxmağa kömək etmək və sonrakı emosional təcrübələri travmanın xatırlatmaları kimi şərh etmək və xəstəyə indiki zamanla aktiv və məsuliyyətli şəkildə məşğul olmaq imkanı verməkdir.

Qrup terapiyası travma alanlar üçün ən çox istifadə edilən terapiya növüdür. Çox vaxt müxtəlif fərdi terapiya növləri ilə birlikdə həyata keçirilir. Hansı qrup terapiyasına üstünlük verildiyinə dair xüsusi tövsiyələr yoxdur. Bir-birindən fərqlənən istiqamətlər təklif olunur:

- təhsil problemlərinin həllinə və ya travmatik xatirələrin strukturlaşdırılmasına yönəlmiş açıq tipli qruplar;
- müəyyən bir tapşırığı yerinə yetirməyə, travmanın öhdəsindən gəlmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, şəxsiyyətlərarası dinamika ilə işləməyə yönəlmiş müəyyən bir quruluşa malik qruplar.

İdrak-davranış, psixo-tərbiyə, psixoanalitik, psixodramatik qruplar, özünə kömək qrupları, yuxu təhlili, art-terapiya və bir çox başqalarını əhatə edən qrup terapiyasının bir çox sahələrinə ümumi baxış A. Allen və S. L. Bloom (1994) tərəfindən aparılmışdır [12].

Qrup formatı nə olursa olsun, qrup terapiyası müəyyən terapevtik məqsədlərə nail olmaq məqsədi daşıyır [6]:

- travmanı təhlükəsiz məkanda təkrar yaşayan terapevt (və qrup) ilə bölüşmək (bu halda terapevt prosesi məcbur etmədən xəstəni izləməlidir);
- təcrid hisslərinin azaldılması və aidiyyət, aktualıq, ümumi məqsəd, rahatlıq və dəstək hissini təmin etmək; dəstəkləyici qəbul və utancdan təhlükəsizlik mühiti yaratmaq;
- oxşar təcrübələri olanlarla eyni qrupda işləmək, bu da öz təcrübələrinin universallığını hiss etməyə imkan verir;
- qrupun hər bir üzvünün travmatik təcrübəsinin unikallığına baxmayaraq, təcrid, yadlaşma hisslərindən qurtulmaq;
- sosial dəstək və emosional təcrübəni digər insanlarla bölüşmək imkanı təmin etmək;
- ümumi problemlərin aydınlaşdırılması, travmanın nəticələri ilə mübarizə üsullarının öyrədilməsi və şəxsi travmanın həllini tələb etdiyini başa düşmək;
- dəstəkləyici və həvəsləndirici effekt verən intensiv təsirlərin başqalarının necə baş verdiyini müşahidə etmək;
- kömək edən birinin rolunda olmaq imkanı (dəstək verir, özünə inam yaradır, özünə hörmətini bərpa edə bilər);
- qrupun digər üzvlərinin həyatlarını öyrənmək və bununla da diqqəti təcrid hisslərindən və mənfi özünü tənqid edən fikirlərdən uzaqlaşdırmaq imkanı;
- təqsir və utançın azalması, inamın inkişafı, kədər və itkini bölüşmək bacarığı;
- "sirr"lə işləmək bacarığı - özünüz haqqında məlumatı terapevtədən başqa biri ilə bölüşmək (məsələn, qohumluq əlaqəsinin qurbanları üçün);
- terapiyada irəliləyişin mümkün olduğuna inamın gücləndirilməsi; bu cür nikbinliyin mühüm əsası qrupda yeni münasibətlər təcrübəsi verən qoruyucu atmosferdir;
- qrupun hər bir üzvü ilə baş verən dəyişikliklərin reallığı haqqında öz fikirlərini formalaşdırmaq imkanı əldə etmək.

PTSP üçün koqnitiv-davranış psixoterapiyası. PTSP psixoterapiyasının bu formasının mərkəzi hissəsi PTSP simptomlarını tədricən azaltmaq üçün xəstənin travmatik yaddaş şəkilləri ilə qarşıdurmasıdır. Xüsusilə qaçınma davranışlarını aradan qaldırmaq, həmçinin geri dönüşlərin və həddindən artıq oyanmanın intensivliyini azaltmaq üçün təsirli olur [7].

PTSP reabilitasiyasında davranış terapiyasından istifadə etmək üçün bir neçə variant var. Bu gün ən məşhur olanları, xəstəyə səbəb olan vəziyyətlərin öhdəsindən gəlməyə kömək

etmək üçün nəzərdə tutulmuş "açılış müdaxilələri" (Exposure-Based Interventions, EBI) və göz hərəkətləri vasitəsilə travmatik təcrübələrin desensitizasiyası və işlənməsi (Eye Movement Desensitization and Reprocessing, EMDR), qorxu (Anxiety Management Training AMT) bu müddət ərzində xüsusi bacarıqların köməyi ilə narahatlıq hissələrini idarə etməyi öyrənir [1].

Açılış Müdaxilə Texnikası (EBI). Bu, PTSP-nin təkcə travma ilə əlaqəli stimullardan qorxu ilə deyil, həm də travma xatirələrindən təsirləndiyinə əsaslanır. Buradan belə nəticə çıxır ki, xəstənin qorxulu xatirələrə çıxışı (istər xəyalda, istərsə də birbaşa) müalicəvi olmalıdır. Beləliklə, metod xəstəyə travmatik xatirələri canlandırmağa və onları inteqrasiya etməyə kömək etməkdir.

Müxtəlif müəlliflər, məsələn, A. Allen, B. Litz et al., R. Pitman et al., S. Solomon qeyd edir ki, bu terapiya aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan xəstələr üçün əks göstərişdir [12]:

- narkotik və alkoqoldan sui-istifadə;
- böhran şərtləri (məsələn, intihar riski);
- bu terapiyanın mövcud səmərəsiz təcrübəsi;
- xəstəlikdən faydalanmaq;
- təkrarlanan simptomların olmaması;
- güclü həyəcan reaksiyasına tab gətirə bilməmək;
- psixotik pozulmalar.

Bu terapiya aparılarkən, müalicə üçün motivasiyanın əhəmiyyəti vurğulanır. Xəstəyə psixoterapevtə intensiv yardım göstərilməli, terapevt reabilitasiyanın xəstə üçün təhlükəsiz olduğuna əmin olmalıdır.

Göz hərəkətləri vasitəsilə travmatik təcrübələrin desensitizasiyası və işlənməsi texnikası (EMDR). 1987-ci ildə F.Şapironun təklif etdiyi üsul (Şapiro F., 1998) hazırda ən çox mübahisələrə səbəb olur. İyirmi yaşlı xəstənin reabilitasiyasında yaxşılaşma əldə edildiyi hallar var. Metodun əsasən tək travma hallarının, məsələn, avtomobil qəzası nəticəsində yaranan zədələrin müalicəsi üçün uyğun olduğuna inanılır.

EMDR xəstənin göz hərəkətləri ilə tamamlanan "açılış müdaxiləsi" (EVG) texnikasının bir variantıdır. Terapiya aşağıdakı prosedurlardan ibarətdir [5]:

- xəstə tərəfindən travmatik səhnənin təqdim edilməsi, narahatlıq hissələrinin yaşanması, idrakın yenidən qurulması (EMDR və EVG üçün ümumi);
- terapevt tərəfindən idarə olunan sakkadik hərəkətlər (sakkadlar eyni vaxtda baş verən sürətli, ciddi şəkildə əlaqələndirilmiş göz hərəkətləridir).

Xəstədən diqqətini travmatik yaddaşa yönəltməsi və bu travmanın onda yaratdığı bütün fikirləri təkrarlamağa çalışması xahiş olunur (məsələn: "çarəsiz" və ya "Mən heç nəyə nəzarət etmirəm" və s.). Daha sonra xəstədən travmatik səhnəni daha "sıxlaşdırılmış" şəkildə vizuallaşdırması, travmatik yaddaş haqqında mənfi düşüncələr formalaşdırması, bu düşüncələrlə əlaqəli fiziki hissələrə diqqəti cəmləməsi və ritmik şəkildə terapevtin barmağını ritmik şəkildə hərəkət etdirməsi xahiş olunur. Gözləri ilə üzündən 30-35 sm 24 sakkadik hərəkətdən sonra xəstədən dərin nəfəs alması və təcrübədən yayınması xahiş olunur.

Sonra terapevt xəstənin vəziyyətini subyektiv on ballıq distress şkalası (Subjective Units of Distress scale, SUD) üzrə qiymətləndirir və sonra hadisə yerində hər hansı dəyişikliyin olub-olmamasına qərar verir. SUD balı 1 və ya 2-ə düşənə qədər prosedur təkrarlanır.

EMDR istifadə edərək PTSP müalicəsinin uğurlu halları haqqında hesabatlara baxmayaraq, bu nəticələr kifayət qədər subyektiv hesab olunur, çünki bir çox müəlliflər xəstələrin vəziyyətində psixometrik və ya psixofizioloji prosedurlardan istifadə etməklə ölçülə bilən hər hansı dəyişiklik tapmırlar [11].

Qorxu ilə Mübarizə Təlimi (AMT). Biofeedback üsulları, istirahət üsulları, idrakın yenidən qurulması və s. daxil olmaqla, geniş çeşidli prosedurları əhatə edir. Sonuncu, digər

şeylərlə yanaşı, təhrif olunmuş qavrayış və inancları tanımaq və düzəltməyə xidmət edir; bunlara daxildir:

- davamlı olaraq yaranan xatirələr zamanı düşüncələri dayandırmaq üçün təlim;
- irrasional düşüncələrin tanınması;
- adekvat davranış modelinin yadda saxlanması;
- sual vermənin "Sokratik" üsulu ilə idrakın yenidən qurulması.

PTSP üçün psixodinamik psixoterapiya. Z.Freyd iki hal arasında fərq qoymağı təklif etdi: travmatik vəziyyət premorbidə mövcud olan nevroitik quruluşu ortaya qoyan təhrikəedici amildir; travma simptomun meydana gəlməsini və məzmununu müəyyənləşdirir. Eyni zamanda travmatik hadisələrin təkrarlanması, daim təkrarlanan kabuslar, yuxunun pozulması və s. travmanı "bağlamaq", ona cavab vermək cəhdləri kimi başa düşülə bilər [2].

Sonrakı onilliklərdə travmanın psixoanalitik konsepsiyası bir sıra dəyişikliklərə məruz qalır. Belə ki, A.Freydin (1989, 1995), D.Vinnikottun (1998) və başqalarının əsərlərində ana və uşaq münasibətlərinin rolu vurğulanır və psixi travma anlayışının mahiyyəti və mənası köklü şəkildə yenidən işlənir [3].

Beləliklə, PTSP olan xəstələr üçün müalicə və reabilitasiya tədbirləri sistemi hərtərəfli olmalı, dərman terapiyası, psixoterapiya və psixoloji korreksiyanı əhatə etməlidir. Terapevtik effektin başlanğıcı stressorun hərəkətindən sonra mümkün qədər erkən olmalı və uzunmüddətli xarakter daşımalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства: Учеб. пособие. М.: Медицина, 2000.— 496 с
2. Величковский, Б. Б. Многомерная оценка индивидуальной устойчивости к стрессу [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Величковский Б. Б. М., 2007.
3. Водопьянова, Н. Е. Психодиагностика стресса [Текст] / Н. Е. Водопьянова. СПб: Питер, 2009.
4. Гринберг, Дж. Управление стрессом [Текст] / Дж. Гринберг. 7-е изд. СПб: Питер, 2002.
5. Китаев-Смык, Л. А. Психология стресса [Текст] / Л. А. КитаевСмык. М: Наука, 1983. 368 с.
6. Классификация психических и поведенческих расстройств: Клинические описания и указания по диагностике.— К.: Факт, 1999.— 272 с.
7. Колодзин Б. Как жить после психической травмы / Бенджамин Колодзин. — М.: Шанс, 1991. — 96 с.
8. Михайлов Б.В., Черкасов В.Г., Маркова М.В. Медикаментозная терапия и организационные принципы оказания медицинской помощи больным с посттравматическим стрессовым расстройством // Арх. психiatr.— 2001.— □ 3(26).— С. 42–44
9. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація: Метод. рек. / П.В. Волошин, Л.Ф. Шестопалова, В.С. Підкоритов та ін.— Харків, 2002.— 47 с.
10. Тарабрина, Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса [Текст] / Н. В. Тарабрина. СПб. : Питер, 2001.
11. Черепанова, Е. М. Психологический стресс: помощи себе и ребенку [Текст] / Е. М. Черепанова. М., 1997.
12. Pitman R.K. PTSD, Conditioning and Network Theory // Psychiatr. Ann.— 1998.— P. 182–189

POSTTRAUMATİK STRESS POZULMASININ REABİLİTASIYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Quliyeva Rübabə

XÜLASƏ

Hal-hazırda, PTSP müalicəsinin nəticələrinə dair ardıcıl perspektiv yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar PTSP-nin müalicə edilə bilən bir xəstəlik olduğuna inanır, digərləri isə onun simptomlarını tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmadığına inanırlar. PTSP adətən sosial, peşəkar və həyatın digər mühüm sahələrində pozulmalara səbəb olur. Bir şey aydındır: PTSP müalicəsi uzun bir prosesdir və bir neçə il davam edə bilər.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕАБИЛИТАЦИИ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА

Гулиева Рубаба

АННОТАЦИЯ

В настоящее время нет единого мнения относительно результатов лечения посттравматического стрессового расстройства. Одни исследователи считают, что посттравматическое стрессовое расстройство является излечимым заболеванием, другие считают, что полностью устранить его симптомы невозможно. ПТСР обычно вызывает нарушения в социальной, профессиональной и других важных сферах жизни. Ясно одно: лечение ПТСР — длительный процесс, который может занять несколько лет.

THE MAIN DIRECTIONS OF THE REHABILITATION OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER

Guliyeva Rubaba

SUMMARY

Currently, there is no consensus regarding the outcome of treatment for post-traumatic stress disorder. Some researchers believe that post-traumatic stress disorder is a treatable disease, while others believe that it is impossible to completely eliminate its symptoms. PTSD usually causes disruption in social, professional, and other important areas of life. One thing is clear: Treating PTSD is a lengthy process that can take several years.

ORTA YAŞ DÖVRÜNÜN PSIXOLOJİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Əhmədova Fidan Məmməd qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
f.akh99@mail.ru

Açar sözlər: orta yaş, yetkin, orta yaşın mərhələləri, orta yaş böhranı.

Ключевые слова: средний возраст, взрослый, этапы среднего возраста, кризис среднего возраста.

Keywords: middle age, adult, stages of middle age, middle age crisis.

Orta yaş dövrü bəzi ədəbiyyatlarda yetkinlik dövrü kimidə qeyd olunub. Yetkinlik ontogezin ən uzun sürən dövrü hesab olunur. Bu dövrdə insan mənəvi intellektual və fiziki inkişaf etmiş sayılır. Elə həmin bu xüsusiyyətlər də bu yaş dövrünün araşdırılmasına olan marağı artırır. Bu isə öz növbəsində müxtəlif sahələrin nümayəndələrini akmeologiyanın inkişafına təkan verməyə sövq edir.

Yetkinlik insanlar üçün həyatın ən uzun sürən və ən əhəmiyyətli dövrü hesab olunur. Bu dövrün yaş sərhədləri müxtəlif yollarla müəyyən edilir. Əksər hallarda isə 30-35 yaşdan 65-70 yaşa qədər dövrü əhatə edir. Adətən yetkinlik təqaüdə çıxma vaxtı ilə əlaqələndirilir [1,57].

İnsan həyatının dövrləşdirilmə məsələsi uzun bir tarixə malikdir. Əgər keçmişə nəzər salsaq B.Livehud vurğulayırdı ki, yunanlar və romalılar yaş bölgüsü aparmağa cəhd göstərmişdilər. Yunanlar bir insan həyatını on dövrə bölürdülər. Hər bir dövr isə yeddi ildən ibarət idi. Bundan əlavə Yunanıstanda 30-45 yaş arası dövr həyatın zirvəsi hesab olunurdu. Bu dövr həm də toplanmış güclərin pik nöqtəsi adlandırılırdı. Bu dövrə xarakterik ruh halını yunanlar akme (akme(yun.)-zirvə yüksəklik) adlandırırlar. Akme dövründə insanın fiziki sağlamlığının, aqlının, hisslərinin, iradəsinin, inkişaf səviyyəsinin çiçəklənən dövrü kimi müşahidə olunurdu. Lakin romalılar həyatı beş mərhələdən olduğunu qeyd edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, hər bir mərhələ insan həyatının 13-15 ilini əks etdirir. Baxmayaraq ki dövrləşdirmə prosesi uzun tarixə malikdir, amma hələ də bu günümüzdə aktuallığını qoruyur. Dövrləşdirmənin olub-olmaması və ya davamlı olması sualı hələdə açıq qalıb və bu haqqda müzakirələr bu günə kimi davam etməkdədir. Xüsusilə yetkinlərin dövrləşdirilməsi hələdə konkretləşməyib [2,78].

Bəzi alimlər yetkinlik yaş dövrünün başlangıç mərhələsini gənclik kimi, bəziləri isə erkən yetkinlik kimi fərqləndirirlər. Yetkinlik dövrünün çətin məsələlərindən biridə keçidlərin və sərhədlərin müəyyən edilməsidir. Misal olaraq qeyd etmək olar ki, gənclik yaşından orta yaşın ilkin mərhələsinə keçidi təyin etmək olduqca çətinindir. Eləcədə orta yaşdan qocalıq dövrünə keçid yaşı tam dəqiq təyin etmək olduqca mürəkkəbdir [3,128].

Bu prosesi özündə əks etdirən bir neçə yanaşmaya nəzər salaq.

İlkin orta yaş dövrü haqqda bölgülər Ş.Büllərə aiddir. O, öz müqəddaratını təyin etməyə əsasən yetkinlik dövrünü beş mərhələyə bölür.

1. 16-20 yaş. Öz müqəddaratını təyin etmədən əvvəlki dövr.
2. 16-20 yaşlardan 25-30 yaşlaradək dövr. Həyatda bəzi şeylərin sınaq və axtarış mərhələsi kimi qeyd edir. Bu peşə həyat yoldaşı yaşayış yeri və s. ola bilər.
3. 25-30 yaşlardan 45 -50 yaşlaradək dövr. Tam yetkinlik dövrü adandırır. İnsan bu yaşlarda adətən öz işini tapır, ailə həyatı qurmuş olur. Bu dövrdə istəklərin bir çoxu reallaşmış olur.
4. 45-50 yaşlardan 65-70 dək dövr. Bu dövrü qocalmış insan dövrü kimi adlandırır. Bu dövrdə peşəkar fəaliyyət artıq çox hallarda başa çatmış olur.

5. 70 və yuxarı yaşları əhatə edən dövr. Bu dövrü isə qoca insan adlandırır. Adətən bu dövrdə keçmişə dönüş istəyi meydana gəlir [4,139].

Holland psixoloqu və psixoterapevti B.Lievehud orta yaşlı insanların həyatında yeddi fazalıq mərhələni fərqləndirərkən Uterqin dövrləşdirməsini əsas götürmüşdü. Bu bölgü isə belə təsvir olunmuşdur.

1. 21-28 yaş aralığı. Bu dönmə həyat təməlinin fəth edilməsi kimi qeyd olunur.
2. 28-35 yaş aralığı. İnsanlar artıq həyatın tapmağa təsdiq və müqayisə etməyə çalışırlar.
3. 35-42 yaş aralığı. 2 dəfə cinsi yetişkənlik dövrü kimi hesab edilirdi.
4. 42-49 yaş aralığı. Maniakal-depressiv dövr kimi qiymətləndirilir.
5. 49-59 yaş aralığı. İnsan öz tənəzzülü ilə mübarizəyə başlayır.
6. 56-63 yaş aralığı. Bu dövr isə hikmət dövrü kimi hesab edilir.
7. 63-70 yaş aralığı. Yenidən həyatın kulminasiya nöqtəsinə çatmaq imkanı və bununla bərabər ikinci gənclik yaşamaq imkanı yaranır [4,90].

Yetkinlik yaş dövrü adətən 3 mərhələyə bölünür.

- 1 Erkən yetkinlik. Gənclik dövrü kimidə qeyd olunur.
- 2 Orta yaş dövrü
- 3 Gec yetkinlik. Qocalıq dövrü kimidə qeyd olunur [4,68].

E.Erikson qeyd edirdi ki, yetkinlik 25 ildən 65 yaşa qədər olan vaxtı əhatə edir. Bu o deməkdir ki, insan ömrünün 40 ili yetkinlik hesab edilir. E.Erikson bu dövrü insan həyatının mərkəzi hesab edirdi.

E.E Sapaqova yetkinliyi xarakterizə edərkən hansı insanı yetkin hesab etmək olar sualını ortaya qoyur. Bu suala cavab tapmaq üçün belə bir nəticəyə gəlir.

▪ Birincisi-yetkinlik fizioloji olaraq qiymətləndirilməlidir. Zahirən yetkinliklər böyüməyə davam edirlər, fizioloji dəyişirlər. Belə halda bu dəyişikliklər optimal səviyyəyə çatır. Sümük-əzələ, ürək-damar, həzm-hormonal sistemlər işini dəyişir. Məsələn olaraq göstərmək olar ki, qadınlarda cinsi funksiyalar optimal həddə 26-30 yaşa qədər çatır və 60 yaşa qədər bu səviyyədə qalır. Kişilərdə isə bu proses fərqli baş verir. Onlarda təxminən 30 yaşdan sonra tədricən azalma müşahidə olunur.

▪ İkincisi- yetkinlik sosial və hüquqi cəhətdən müəyyən edilir. Bura sosial həyatda öz statusunu tutmaq (təhsil, peşə seçimi və s.) aiddir. Bundan əlavə yetkin insanlara sosial həyatın normalarına (qaydalara, qanunlara) riayət etmək aiddir.

▪ Üçüncüsü- yetkinlik insanın yeni yaş qrupuna qarşı hisslərini nəzərə alan psixoloji kateqoriyadır. Bu o anlama gəlir ki, bu yaş mərhələsində ailənin olması, valideyn statusuna sahib olmaq və s. belə faktorlar böyük insanın yetkin birinə çevrilməsi prosesində böyük rol oynayır [5,].

Yetkinlərin inkişafı dövrünə iki əsas yanaşma var.

1. Bioqrafik yanaşma. Yetkin insanların həyatında baş verən hadisələrin dinamikasının və onların insan həyatına təsirinin öyrədilməsi.

2. Yaşla bağlı yanaşma. Bütün həyat boyu müxtəlif psixi hadisələrdə dəyişiklikləri izləmək və onların insana necə təsir etdiyini öyrənmək bu yanaşmanı əks etdirir.

Hər bir yaş dövründə müşahidə olunduğu kimi orta yaş dövrünə qədəm qoymuş insanlarda da böhran dövrü müşahidə olunur. Otuz yaşdan sonra statistikaya görə orta yaş böhranı demək olar ki, hər saniyə iki nəfərdən bir yetkini təhdid edir. Bəs orta yaş böhranı nədir sualının cavabını belə qeyd etmək olar ki, orta yaş böhranı bir insanın 30-50 yaşlarında yaşadığı emosional vəziyyətdir. Bu vəziyyət əksər hallarda həyat təcrübəsinin yenidən qiymətləndirilməsi bağlıdır. Yetkinə elə gəlir ki, gəncliyin bir çox imkanları və arzuları əldən gedir, qocalıq (yaxud ölüm) isə tezliklə gələcək. Hər yetkində böhran müxtəlif yaşlarda baş verir və onun fərdi xüsusiyyətlərdən asılıdır. Böhran tez-tez emosional sarsıntı dövrü kimi müəyyən edilir. Onun təcrübəsi zamanı insanlar qocalıq

düşüncələri ilə mübarizə aparmağa çalışırlar. Yaşlanma insanda narahatlıq və depressiyaya səbəb olur. İnsanların bu yaşda yaşadığı emosional sarsıntılar həmişə gənc qalmaq istəyi ilə əlaqəli həyat tərzində böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Orta yaş böhranı kişilərdə və qadınlarda fərqli şəkildə özünü əks etdirir. İlk olaraq kişilərin orta yaş böhranını necə keçirmələrinə nəzər salsaq görürük ki, kişilərin təxmini böhran yaşı 33-45 yaşa təsadüf edir. Bu, ən çox yayılmış böhran olmasına baxmayaraq hər kişidə olmur və çox vaxt kişilər bundan qaçmağı bacarırlar. Buna məyusluq böhranı da deyilir. Bu dövrdə erkən və gənc yaşda formalaşan gözləntiləri ilə bugünkü realıq arasındakı fərq artıq aydın görünməyə başlayır. Kişilərdə orta yaş böhranı bir qayda olaraq aşağı əhval-ruhiyyə, əsəbilik və qəzəb, yorğunluq, yeni hobbilər tapmaq, özünü dostları ilə müqayisə etmək, işdən narazılıq, ölüm haqqında düşüncələr şəklində özünü göstərir. Evli kişilər başqa qadınlarla münasibətlər axtarmağa başlaya bilər. Həm də bu dövrdə kişilər uşaqlıq illərini tez-tez xatırlayırlar. Orta yaş böhranı şəxsiyyətin həm böyüməsinə, həm də məhvinə səbəb ola bilər.

Qadınlarda isə orta yaş böhranı adətən 45-60 yaş aralığında müşahidə olunur. Bu dövrdə onlar təkcə fizioloji dəyişikliklərlə deyil, həm də işdə, ailə münasibətlərində, məqsədlərə çatmaqda problemlərlə üzləşirlər. Stress o qədər güclü ola bilər ki, qadınlarda yuxu pozğunluğu və sağlamlıq problemləri ilə üzləşə bilərlər. Qadınlarda ən çox müşahidə olunan fizioloji problem isə klimatik dövr hesab olunur. Qadınlar menopoza girən kimi estrogen və progesteron səviyyələri aşağı düşür və yuxu, əhval-ruhiyyə və cinsi həvəsin pozulması da daxil olmaqla fizioloji dəyişikliklərə səbəb olur. Klimatik dövr ən həssas dönmə olduğuna görə bu dövrdə qadına qarşı diqqətin artırılması və daima psixoloji dəstəyin göstərilməsi tövsiyyə olunur.

Dünya ölkələrində əhalinin orta yaşı post pandemiya dövründə 2022-ci il üçün yeni statistik məlumatların toplanılması üçün təkan oldu. Təhlil və məlumatların toplanması Mərkəzi Kəşfiyyat Bürosu (ABŞ MKİ) tərəfindən bu siyahıdan hər bir ölkənin milli statistika xidmətlərinin məlumatları əsasında aparılıb. Statistika görə, Yaponiya, Almaniya və ya İtaliya kimi inkişaf etmiş ölkələr vətəndaşların ən yüksək orta yaşını nümayiş etdirirlər. Eyni zamanda, bütün ölkələr arasında insanların ən aşağı orta yaşı Mali, Konqo və ya Niger kimi ən yoxsul ölkələrdə müşahidə olunur. Lakin eyni zamanda yüksək ölüm və yüksək doğum səviyyəsinə görə belə ölkələrdə orta yaş 16 yaşa çatmır [6].

Verilmiş məlumatlara əsasən bir neçə ölkənin orta yaş üzrə statistik məlumatı belədir [7].

YAPONİYA 48,6
ALMANİYA 47,8
İTALİYA 46,5
SLOVENİYA 44,9
PORTUQALİYA 44,9
SERBİYA 43,4
İSVEÇRƏ 42,7
BRİTANİYA 40,6
RUSİYA 40,3
GÜRCÜSTAN 38,6
AZƏRBAYCAN 32,6
TÜRKİYƏ 32,2
İSRAİL 30,4
KONQO 16,7
MALİ 16,0
NİGER 14,8

ƏDƏBİYYAT

1. Ермолаева М. В. Е74 Психология развития: Методическое пособие для студентов заочной и дистанционной форм обучения. — 2-е изд. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. — 376 с. (Серия «Библиотека психолога»).
2. УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ ВУЗОВ О.Б. ДАРВИШ ВОЗРАСТНАЯ ПСИХОЛОГИЯ Под редакцией профессора В.Е. Клочко Москва ВЛАДОС-ПРЕСС ИМПЭ им. А.С. Грибоедова 2003
3. ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ О.В. ХУХЛАЕВА ПСИХОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ молодость, зрелость, старость.
4. Болотова А.К., Молчанова О.Н. Психология развития и возрастная психология. Учебное пособие М.: Высшая Школа Экономики (ВШЭ), 2012. — 840 с.
5. В. Е. Михайличенко ПСИХОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ
6. <https://style.rbc.ru/life/6038cb839a794767baaa5912>
7. <https://nonews.co/directory/lists/countries/median-age>

ORTA YAŞ DÖVRÜNÜN PSIXOLOJİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Əhmədova Fidan

XÜLASƏ

Məqalədə qədim dövrdən indiki dövrə kimi orta yaş dövrünə yanaşmalar, müxtəlif alimlər tərəfindən orta yaşın bölgüsünün aparılması, orta yaş böhranı haqqda və son dövrün orta yaş haqqda statistik məlumatları araşdırılmışdır. Araşdırmalar sübut edir ki, orta yaş dövrünün bölgüsü strukturu hələdə konkretləşməyib və başqa yaş dövrlərinə nisbətə az araşdırılıb.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА

Ахмедова Фидан

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены подходы к периоду среднего возраста с древнейших времен до настоящего времени, распределение среднего возраста разными учеными, кризис среднего возраста, статистические данные о среднем возрасте последнего периода. исследования доказывают, что структура среднего возраста еще не уточнена и менее изучена по сравнению с другими возрастными периодами.

PSYCHOLOGICAL STAGES OF MIDDLE AGE

Akhmedova Fidan

SUMMARY

The article discusses approaches to the period of middle age from ancient times to the present, the distribution of middle age by different scientists, the midlife crisis, statistical data on the average age of the last period. studies prove that the structure of middle age has not yet been clarified and is less studied compared to other age periods.

FİLOLOGİYA

СВЯЗЬ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И СИНТАКТИЧЕСКИХ ТЕМ – ОСНОВНОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

*Санани Гюляр, старший преподаватель кафедры
русского языка естественных факультетов,
Бакинский Государственный Университет*

Ключевые слова: простое предложение, дополнение, наречие, падежи, переходные глаголы.

Açar sözlər: sadə cümlə, obyekt, zərf, hallar, keçidli fellər.

Keywords: simple sentence, object, adverb, cases, transitive verbs.

Программой по русскому языку рекомендуется морфологию и, синтаксис изучать во взаимосвязи. Прежде всего, необходимо в самом начале обучения познакомить с понятием о главных и второстепенных членах простого предложения.

Знакомство с основными типами простого предложения следует осуществлять в самом начале обучения уже при изучении фонетики.

В первых занятиях, прививая навыки русского произношения, преподаватель даёт отдельные слова, чаще всего имена существительные, а иногда и глаголы. Например: *был-пыл, пой-бой*, - при изучении губных согласных, *ел-ель, дал-даль, был-быль* – при изучении мягких согласных и т.п. Желательно, чтобы давались не только отдельные слова, но и словосочетания в виде простого нераспространённого предложения. Например: *он ел-растёт ель, лёд тает-дождь льёт* и т.д.

В виде предварительной подготовки к сознательному построению простого предложения необходимо дать студентам навык использования наиболее употребительных предложений этого типа, а также научить их задавать некоторые вопросы. Например: *Как это называется? Сколько это стоит? Как поехать в институт?*.

Таким образом, использование в речи распространённого простого предложения на первых занятиях носит преимущественно практический характер.

Основные возможности для сближения морфологии с синтаксисом открываются только с изучением существительного, а затем прилагательного совершенно недостаточно для развития речи студентов.

Для разрешения этой трудности можно рекомендовать параллельное изучение существительного и наиболее употребительных глагольных форм. Под параллельным изучением мы здесь понимаем одновременное изучение тех форм различных частей речи, которые взаимодействуют в предложении. Так, в данном случае при знакомстве со значением падежей мы одновременно даём студентам некоторые первые сведения о глаголе.

Действительно, нельзя, например, полностью раскрыть темы «Употребление родительного падежа существительных», ничего не сказав о переходных глаголах (*Он дал ему хлеба*). В данном случае можно сказать лишь об основном признаке переходных глаголов, но уже и это требует знакомства студентов с понятием прямого дополнения. Тему «Дополнение» во всём объёме здесь можно ещё не давать, но понимание вопросов *кого? что?* совершенно необходимо.

При изучении значения творительного падежа мы встречаемся с понятием возвратных глаголь в значении страдательности, со страдательным оборотом (*картина рисуется художником; задание выполняется студентом*), а также с понятием вспомогательных глаголов (*я был студентом, я стал инженером*).

На этом же этапе изучаемый по морфологии материал требует умения отличать в некоторых случаях совершенный вид от несовершенного (*читать книгу – прочитать книгу*) или при употреблении многих падежей с предлогами (*прийти к выводу – приходиться к выводу, помогать в работе – помочь в работе*). Так как видовые различия усваиваются студентами в течение длительной практики, нам кажется, что уже в это время следует указать на признаки этих различий у наиболее продуктивных глаголов. Можно ограничиться списком видовых, пар: *читать-прочитать, давать-дать, писать-написать* и т.п.

Предложное управление также требует умения использовать в предложении и существительное и глагол. Так, например, говоря о родительном падеже с предлогом *мимо* было бы неправильно приводить в виде примера незаконченное предложение *мимо дома*, а лучше сказать, например, *машина проехала мимо дома*.

Так, в данном случае при знакомстве со значением падежей мы одновременно даём студентам некоторые первые сведения в глаголе. Нельзя, например, полностью раскрыть темы «Употребление родительного падежа существительных», ничего не сказав о переходных глаголах (*Он дал ему книгу (книга)*). В данном случае можно сказать лишь об основном признаке переходных глаголов, но уже и это требует знакомства студентов с понятием прямого дополнения. Тему «Дополнение» во всём объёме здесь можно ещё не давать, но понимание вопросов *кого? что?* совершенно необходимо.

При изучении значения творительного падежа мы встречаемся с понятием возвратных глаголов в значении страдательности, со страдательным оборотом (*здание проектируется инженером, картина рисуется художником*), а также с понятием вспомогательных глаголов (*я был студентом, а стал инженером*).

На этом же этапе материал по морфологии требует умение отличать в некоторых случаях совершенный вид от несовершенного. Например, (*писать письмо – написать письмо*) или при употреблении многих падежей с предлогами (*прийти к выводу – приходиться к выводу, помогать в работе – помочь в работе* и т.д.). Так как видовые различия усваиваются в течение длительной практики.

Предложное управление также требует умение использовать в предложении и существительное, и глагол. Так, например, говоря о родительном падеже с предлогом, *мимо* было бы неправильно приводить в виде примера незаконченное предложении *мимо дома*, а лучше сказать, например, *машина проехала мимо дома*. То же самое можно сказать и о таких случаях, например, когда существительное с предлогом *от* обозначает место, откуда происходит движение (*От дома я ехал на автобусе*).

Связь морфологии с синтаксисом будет полностью осуществлена только в том случае, если мы одновременно раскроем студентам роль этих частей речи в предложении, познакомим их со способами выражения подлежащего и сказуемого существительным и глаголом.

Этих мы достигнем того, что морфологический материал будет усваиваться не механически, а творчески, в процессе сознательного построения простого предложения.

Можно объяснять, но нельзя закреплять склонение существительных по таблице склонений, когда слово берётся в его изменениях вне связи с другими словами, влияющие на эти изменения.

Из известных видов упражнений наиболее ценными являются те, которые закрепляют навык самостоятельного использования этой части речи в предложении. При выполнении этих упражнений характерно одно требование – умение самостоятельно использовать не только существительное, но и глагол.

Изучение глагола ещё естественнее связывается с изучением синтаксиса, чем изучение существительного или прилагательного.

Глагольные формы лучше всего усваиваются в связном тексте. Более того, некоторые из них без контекста вообще невозможно изучать. Например, изменение значения глагола в зависимости от приставки, употребление совершенного и несовершенного видов, особенности глаголов движения, нельзя усвоить без соответствующих примеров использования этих форм в предложении: *машина въехала во двор – машина выехала из двора; я несколько лет изучал философию – я изучил этот вопрос до конца; самолёт летел в Париж – птицы летали в небе*. Именно на этом этапе следует познакомить студентов сначала с простым, а затем и с составным глагольным сказуемым.

Взаимосвязи морфологических тем с синтаксическими на практике приносят самые положительные результаты – студенты начинают активно использовать накопленный словарный запас, а это, в свою очередь, является одной из наиболее действенных форм овладения новой лексикой, когда речевая единица усваивается в предложении, в процессе многократного повторения в разных контекстах, в процессе общения и изучения предметов по специальности.

Кроме существительного и глагола, желательно осуществлять связь с синтаксисом при изучении кратких прилагательных, страдательных причастий, местоимений и наречий.

При изучении кратких прилагательных следует раскрыть их роль в предложении и их отличие от наречий образа действий (здание *высоко* – самолёт поднялся *высоко*). Отличие это можно ясно показать, только давая понятие обстоятельство образа действия, отвечающего на вопрос *как?*

То же можно сказать и о теме «Местоимение». Очень трудно объяснить без знания синтаксиса, вне предложения различие в значении некоторых местоимений, например, местоимений свой, мой, его. (Он взял *свою* книгу и дал мне; он взял *мою* книгу и дал мне; он взял *его* книгу и дал мне). Местоимения играют в предложении роль и подлежащего, и сказуемого, и дополнения, и определения.

Следует также сказать о наречиях типа *интересно, радостно, шумно* в роли сказуемого. Ошибки при употреблении этих наречий часто встречаются и в устной и в письменной речи именно из-за незнания роли этих наречий в предложении. Надо показать студентам отличие наречий на – *о* – от кратких прилагательных, которое особенно ясно при сравнении этих частей речи в соответствующих предложениях, так как появляется их синтаксическая функция. Например: *Это событие интересно; книга интересна; этот человек интересен*.

Анализируя приведённые предложения, надо обратить внимание студентов на то, что сказуемое в них выражено одним и тем же кратким прилагательным *интересен* (*а, о*) и что в первом предложении оно приобретает сходство с соответствующим наречием *интересно* только благодаря окончанию среднего рода.

Чем короче сроки обучения студентов, тем эффективнее проявляет себя метод параллельного изучения морфологии и синтаксиса. Более раннее ознакомление студентов с важнейшими закономерностями русского синтаксиса позволяет за короткое время сделать качественный скачок в развитии их речи. Самое трудное –

осуществить своевременный переход от морфологической темы к синтаксической, а там, где это полезно – изучить их даже параллельно. Как правильно переходить от одной части речи к другой внутри раздела морфологии? Практически доказано, что от существительного лучше переходить не к прилагательному, а к глаголу и затем сразу же изучать члены простого предложения. Варианты могут быть самые различные. Ясно одно, что для студентов необходимо как можно раньше изучить синтаксис простого предложения.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.Г. Костомаров – Методическое руководство для преподавателей. Изд-во «Русский язык», Москва, 1977 г.
2. Э.Ю. Сосенко – Вопросы обучения русскому языку. Изд-во «Русский язык», Москва, 1976 г.
3. Н.С. Ожегова – Об обучении восприятию и пониманию изучающей речи. Изд-во «Русский язык», Москва, 1978 г.
4. В.Т. Гневко, З.Ф. Кравченко – Простое осложненное предложение. Изд-во «Высшая школа», Минск, 1974 г.

СВЯЗЬ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И СИНТАКТИЧЕСКИХ ТЕМ – ОНОВНОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Гюляр Санани

АННОТАЦИЯ

Надо морфологию и синтаксис изучать во взаимосвязи. Использовать простые предложения. Для сближения морфологии с синтаксисом открываются только с изучения частей речи. Чем короче сроки обучения студентов, тем эффективнее проявляет себя метод параллельного изучения морфологии и синтаксиса. Более раннее ознакомление студентов с важнейшими закономерностями русского синтаксиса за короткое время позволяет сделать качественный скачок в развитии их речи.

MORFOLOJİK VƏ SİNTAKTİK MÖVZULARIN ƏLAQƏSİ - TƏLƏBƏLƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS ŞƏRTİ

Gülər Sənanı

XÜLASƏ

Morfologiya və sintaksis birlikdə öyrənilməlidir. Sadə cümlələrdən istifadə edilməlidir. Morfologiyanın sintaksislə yaxınlaşması üçün onlar yalnız nitq hissələrinin öyrənilməsində açılır. Tələbələr üçün təlim müddəti nə qədər qısa olarsa, morfologiya və sintaksisin paralel öyrənilməsi metodu bir o qədər səmərəlidir. Tələbələrin rus sintaksisinin ən vacib qanunları ilə əvvəllər tanışlığı qısa müddət ərzində onların nitqinin inkişafında keyfiyyətə sıçrayış etməyə imkan verir.

**RELATIONSHIP OF MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC TOPICS -
THE MAIN CONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH**

Gular Sanani

SUMMARY

Morphology and syntax must be studied in conjunction. Use simple sentences. For convergence of morphology with syntax, they are opened only from the study of parts of speech. The shorter the training period for students, the more effective the method of parallel study of morphology and syntax. Earlier acquaintance of students with the most important laws of Russian syntax allows for a short time to make a qualitative leap in the development of their speech.

О РОЛИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

*Гарабаглы Г.А., старший преподаватель
кафедры русского языка для естественных факультетов
Бакинского Государственного Университета
g.garabaghli@gmail.com*

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, функциональность речи, ситуативные упражнения, речевая задача, речевая деятельность.

Açar sözlər: nitq fəaliyyəti, kommunikativ səriştə, nitqin funksionallığı, nitq, tapşırıqları, tədrisin şərtləri.

Keywords: speech activity, communicative competence, speech functionality, speech, tasks, terms of teaching.

В методике преподавания языков термин «метод» обозначает обучение, основанное на одном из направлений и опирающееся на конкретные подходы, типичные для данного направления. Для этой модели характерно использование определенного учебного материала, набора приемов обучения и способов взаимодействия преподавателя и студента.

О методе можно говорить в том случае, если все компоненты процесса обучения (цели, задачи, содержание образования, приемы и средства обучения) представлены в виде единой, логичной, последовательной и строго разработанной системы. Она может опираться на конкретные подходы к обучению, основные положения которых должны быть сформулированы в виде принципов обучения.

Понятно, что не существует единственно правильного и эффективного метода в обучении языкам. В процессе обучения необходимо на практике комбинировать различные методы, подходы и принципы, учитывая также специфику будущей профессии студентов. Конечно, то, что эффективно в одних условиях, может не принести значительных результатов в других условиях обучения.

Появление коммуникативного метода обучения было вызвано необходимостью овладения языковыми знаниями и их практического применения. Основная цель этого метода - научить человека говорить на другом языке, и научить так, чтобы его речь была понятна собеседнику. Системное овладение изучаемым языком, на которое были направлены традиционные академические программы, с задачей практического применения изучаемого языка справлялось недостаточно хорошо.

Сегодня коммуникативный метод обучения является основной платформой методики, он считается самым оптимальным и эффективным в обучении. Метод признан и наиболее результативным, он широко распространен в мире. Характерной чертой этого метода: является обучение языку коммуникации; а целью - способность эффективно и адекватно использовать лингвистическую систему изучаемого языка.

В соответствии с данной методикой достичь такого овладения языком можно, обучая человека в так называемых естественных условиях. Коммуникативный метод заключается в уподоблении процесса обучения процессу коммуникации, точнее говоря, он основан на том, что обучение является моделью процесса общения, пусть несколько упрощенной, но подобной реальному процессу коммуникации.

Практическая речевая направленность – это не только цель, но и средство, где и то, и другое взаимосвязано. В основе метода лежит представление о том, что язык служит для общения, а одной из основных целей должна быть коммуникативная компетенция.

Под термином «коммуникативная компетенция» понимается умение общаться, то есть передавать мысли, обмениваться ими в различных ситуациях, способность самостоятельно создавать грамматически правильные структуры, используя систему языковых и речевых норм. Коммуникативная компетенция включает в себя языковую компетенцию (владение языковым материалом для его использования в виде речевых высказываний), способность использовать языковые единицы в соответствии с ситуациями общения, способность понимать и достигать связности в восприятии и создании отдельных высказываний, социальную компетенцию (способность и готовность к общению с другими).

Коммуникативная компетенция не является личностной характеристикой человека, она формируется в процессе общения.

На какие же составляющие коммуникативной компетенции следует обратить внимание преподавателя?

Прежде всего - это знание студентами лексических единиц и грамматических правил, которые являются основой осмысленного высказывания. Студента надо научить выбирать и использовать адекватные языковые формы и средства в зависимости от цели и ситуации общения, в зависимости от партнеров по общению.

При обучении речевому общению на другом языке для формирования лексических навыков говорения часто используется функциональный подход. Это означает, что в процессе коммуникации любая речевая единица или языковая форма выполняет определенные речевые функции. Функциональность подразумевает, чтобы слова и грамматические формы усваивались сразу в речевой деятельности. Выполняя речевое задание (спросить, подтвердить мысль, поздравить и т.п.) студент побуждает собеседника к ответному действию, и в процессе этого усваивает необходимые слова и грамматические формы.

По сути, обучение общению идет на всех этапах усвоения материала. Для умения общаться особую роль играют: способность вступать в общение, свертывать общение или возобновлять его; способность учитывать каждый раз новых речевых партнеров, учитывать смены ролей и т.д.

К сожалению, нередко можно наблюдать, как учащиеся, зная слова, умея образовать ту или иную грамматическую форму, оказываются не в состоянии использовать все это в говорении. Причина этого кроется в ошибках обучения, которое требует запоминание слов или грамматической формы в отрыве от выполняемых ими речевых функций. В результате слово или форма не ассоциируются с речевой задачей и при необходимости выполнения той или иной функции не припоминаются.

Важной составляющей коммуникативной компетенции является способность понимать различные виды коммуникативных высказываний, умение строить связные и логичные высказывания в разных функциональных стилях. Также важно в зависимости от типа высказывания сделать правильный выбор лингвистических средств. Сюда же можно отнести и выбор вербальных и невербальных средства, к которым прибегает человек в случае, если коммуникация не состоялась. Такими средствами могут являться повторное прочтение фразы или переспрос непонятого предложения, а также жесты и мимика.

Большую роль в обучении коммуникативной компетенции играет ситуативность. Ситуативность нужна как способ речевой стимуляции, а также как условие развития речевого умения. Надо добиться того, чтобы ситуативная отнесенность стала речевым навыком. Без речевого такого навыка в момент вступления в общение множество заученных слов и грамматических форм остаются в памяти студентов

неиспользованными. Причина этого почти всегда связана с неправильной работой еще на этапе развития речевого умения студентов.

Взаимодействия не всегда означает, что общение состоялось. Можно привести немало примеров, когда участники взаимодействия произносят фразы, реплики, но обмена информацией между собеседниками, нужного понимания не происходит. Причина этого - отсутствие коммуникативной компетенции, которая считается главной целью обучения.

Наконец, надо стимулировать у студентов желание общаться, суметь помочь собеседнику поддержать разговор, поставить себя на его место. Очень важно найти способ справиться с ситуациями, которые возникают в процессе непонимания собеседников. Обучение речевому общению предполагает усвоение, скорее всего, не языка и его системы, а системы речевых средств, необходимых для разговора о конкретной теме

В связи с этим очень важен правильный подбор рабочего материала: языковой и речевой материал должен отбираться в соответствии с функциями, которые он выражает, и коммуникативными задачами, которые стоят перед говорящим (предложение, отказ, выражение эмоций и т. д.). Речевой материал должен соответствовать ситуациям общения и должен отрабатываться в условиях, типичных для использования тех или иных языковых форм;

Таким образом, обучение коммуникативной компетенции способствует развитию речевых умений студентов, провоцирует методически неподготовленную речь, создает условия для инициативности высказывания. Наряду со знанием лексических единиц и грамматических правил, она позволяет студентам выбирать и использовать адекватные языковые формы и средства в зависимости от цели общения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беликов С.В., Качесова И. Ю. Формирование коммуникативно-речевой компетентности в преподавании русского языка как иностранного (из опыта обучения русскому языку китайских студентов) // Филология и человек, 2020, № 4
2. Козырева М.П. Формирование коммуникативной компетенции студентов неязыковых вузов при обучении иностранному языку // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: Психолого-педагогические науки, 2016, № 2
3. Козырева М.И. Ролевые игры как средство развития межкультурной коммуникации при обучении иностранному языку в неязыковом вузе // Интерэкспо Гео-Сибирь, 2014, № 6

О РОЛИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Гарабаглы Г.А.

АННОТАЦИЯ

Коммуникативная компетенция в обучении языку наряду со знанием лексических единиц языка и грамматических правил предполагает формирование речевых умений: умение общаться, передавать мысли, умение обмениваться информацией в разных ситуациях. Она подразумевает также умение строить связные логические высказывания в разных функциональных стилях, выбирать и использовать

адекватные языковые формы и средства в зависимости от ситуации и цели общения, Достичь этого можно, если в основе процесса обучения лежит модель реального общения.

RUS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYALARIN ROLU HAQQINDA

Qarabağlı G.A.

XÜLASƏ

Dilin tədrisində kommunikativ səriştə dilin leksik vahidləri və qrammatik qaydaları bilməklə yanaşı, nitq bacarıqlarının formalaşmasını nəzərdə tutur: ünsiyyət qurmaq, fikirləri çatdırmaq, müxtəlif vəziyyətlərdə məlumat mübadiləsi aparmaq bacarığı. O, həmçinin müxtəlif funksional üslublarda ardıcıl məntiqi ifadələr qurmaq, situasiyadan və ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq adekvat dil forma və vasitələrini seçmək və istifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur. Buna təlim prosesi real ünsiyyət modelinə əsaslandığında nail olmaq olar.

ON THE ROLE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Garabagly G.A.

SUMMARY

Communicative competence in teaching a language, along with knowledge of the lexical units of the language and grammatical rules, involves the formation of speech skills: the ability to communicate, convey thoughts, the ability to exchange information in different situations. It also implies the ability to build coherent logical statements in different functional styles, to choose and use adequate language forms and means depending on the situation and the purpose of communication. This can be achieved if the learning process is based on a model of real communication.

SOSIAL-HUMANİTAR İDRAKIN ÖZÜNƏMƏXSUS METODLARI

*Kərimova Nəzakət,
Fəlsəfə kafedrasının dosenti,
Bakı Dövlət Universiteti
kerimova.nezaket@gmail.com*

Açar sözlər: sosial-humanitar idrak, riyazi metod, kontent analiz metodu, sosiometriya metodu.

Ключевые слова: социогуманитарное познание, математический метод, метод контент-анализа, социометрический метод.

Keywords: socio-humanitarian cognition, mathematical method, content analysis method, sociometric method.

Sosial-humanitar idrakın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun hadisələrə keyfiyyət baxımından yanaşmasıdır. Məhz bu xüsusiyyətə diqqət yetirən M.Veber qeyd edirdi ki, sosial elmlərdə bizi hər şeydən əvvəl hadisələrin keyfiyyət çalarları maraqlandırır. Bu elmlərdə hadisə və proseslərin başlıca olaraq kəmiyyət və ümumi tərəfləri deyil, keyfiyyət və fərdi (individual) tərəfləri tədqiq olunur. Ona görə də təbii-riyazi elmlər döviyyəsinə nisbətən burada məhz kəmiyyət metodları çox az yer tutur. Lakin sosial-humanitar elmlərdə də riyaziləşmə, kompüterləşmə, biliyin formallaşması prosesi inkişaf etməkdədir.

“İnsan gerçəkliyi” sosial idrakın predmeti kimi özünəməxsus xarakterə malik olduğu üçün onun riyazi aparat vasitəsilə ifadə olunması çox çətinidir. Riyazi metodların bu sferaya tətbiqini çətinləşdirən cəhətləri aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1. Sosial obyektlərin son dərəcə individuallığı, hətta unikalılığı;
2. Daim subyektiv (o cümlədən sırf irrasional) momentlərinin iştirakı;
3. Anlamanın dialoq şəklində olması, fikirlərin polifonikliyi və tamamlanmaması;
4. Humanitar material və məlumatların mənəvi-ruhi xarakterli olması.

Yuxarıda göstərilənlər sosial-humanitar elmlərin riyaziləşdirilməsi imkanlarının prinsipcə mümkünsüz olduğuna əsas vermir. Eyni zamanda keyfiyyət yanaşmasının başlıca əhəmiyyətini inkar etmir. Sosial-humanitar elmlərin kateqorial aparatında kəmiyyət, keyfiyyət, ölçü anlayışlarının özünəməxsus payı vardır.

Riyaziləşmə və kompüterləşmə proseslərinin genişlənməsi və get-gedə daha da dərinləşməsi elmin inkişafının əsas qanunauyğunluqlarından biridir. İdrakın inkişafında riyaziyyatın rolu lap qədim dövrlərdən dərk edilmişdir. Artıq antik dövrdə Evklid həndəsəsi yaradılmış, Pifaqor teoremi formalaşdırılmışdır. Platon isə özünün məşhur akademiyasının qapısının girişində “Həndəsəni bilməyən içəri daxil ola bilməz” sözləri yazılmış lövhəcik asdırmışdı.

Yeni dövrdə eksperimental təbiətşünaslığın əsasını qoymuş Q.Qaliley deyirdi ki, kim ki riyaziyyatın köməyi olmadan təbiət elmlərinin suallarını həll etmək istəyir, deməli o, qarşısına həlledilməz bir məsələ qoymuşdur. Qalileyə görə, kainatın kitabı riyazi dildə yazılmışdır, bu kitabı anlamaq yalnız bu dili bilənlərin üzünə açıla bilər.

İ.Kant hesab edirdi ki, təbiət haqqında istənilən konkret təlimdə elmiliyi müəyyən etməyin yolu onun nə qədər riyaziyyata malik olması ilə aşkara çıxarıla bilər.

İdrak tarixi və onun müasir səviyyəsi riyaziyyatın inkarolunmaz səmərəliliyini təsdiq edir. Riyaziyyat dünyanı dərk etməyin gerçək aləti olduğunu təsdiq edir. Riyaziyyat həm də müxtəlif, çoxölçülü hadisələrin, hətta son dərəcə mürəkkəb olan sosial, mənəvi hadisələrin tədqiqində ən yaxşı tədqiqat metodu olmuş və olacaqdır. Bununla belə, insan şüurunun inkişafını, onun əqli qabiliyyətlərinin səviyyəsini, bədii əsərlərin estetik məziyyətini riyazi yolla tam ifadə etmək olmaz.

Elm və texnikada riyazi metodların genişlənməsi, dərinləşməsi, hətta bir vaxtlar əlçatmaz hesab edilən sferalara nüfuz etməsi son illər daha da genişlənməmişdir. Bu metodların tətbiqi mövcud elmin spesifikliyindən, onun nəzəri inkişaf səviyyəsindən, həmçinin riyazi aparatın özünün təkmilləşərək çoxtərəfli hadisələrin ən mürəkkəb xassə və qanunauyğunluqlarını əks etdirməyə imkan verməsindən asılıdır.

Rus alimi Koxanovski yazır: “Mübaligəsiz demək olar ki, sivilizasiyanın ən yüksək nailiyyətlərinə can atan millət çoxlu riyazi metodlara sahib olmalıdır və bu yalnız riyazi tədqiqatların səmərəliliyini artırmaq məqsədi güdməməli, həm də insanların gündəlik həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün həyata keçirilməlidir” [1, 123]. Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, elmi əsərlərə “müasirlik və elmilik” vermək üçün onu zorla rəqəmlərlə və formullarla doldurmaq riyaziləşmənin nailiyyəti hesab edilə bilməz. Riyazi metodlardan ağılla istifadə etmək lazımdır ki, onlar alimi gerçəkliyin həqiqi materiallarından uzaqlaşdıraraq onu süni işarələr sisteminin bir qəfəsinə qovub salmasın. Riyazi metodlara mövcud hadisənin faktiki təhlili zamanı istinad edilməlidir, əks halda onlar faydasız, heç nəyə uyğun gəlməyən fiksiya olacaqdır.

Riyaziyyatın tətbiqinin arxasında obyektiv gerçəklik dayanmalıdır, əks halda bu, sadə formul oyununa çevrilə bilər. Riyazi metodlardan öyrənilən hadisənin keyfiyyət müəyyənliliyini izah etmədən istifadə etdikdə heç nə əldə etmək olmaz. Lakin keyfiyyət müəyyənliliyi üzə çıxarıldıqda və təhlil edildikdə mövcud elmin predmet sahəsinə aid olan vəziyyət kifayət qədər dəqiq xülasə edilsə, o zaman riyaziyyat bu elmin inkişafında qüdrətli vasitəyə çevrilə bilər.

Əvvəldə qeyd etdik ki, ayrı-ayrı elmlərə kəmiyyət metodlarının nüfuz etməsi prosesinin miqyası və səmərəsinin artması, riyaziləşmə və kompüterləşmənin nailiyyətlərinin artması nəticəsində riyaziyyatın özünün məzmununun daha da təkmilləşməsindən, onun keyfiyyətə dəyişməsindən asılıdır. Müasir riyaziyyat son dərəcə güclü inkişaf edir, onda yeni anlayışlar, ideya və metodlar, tədqiqat obyektləri yaranır.

Hazırda elmi texniki tərəqqinin riyaziləşməsinin başlıca alətlərindən biri riyazi modelləşdirmədir. Alimlərin fikrincə, ayrı-ayrı elmlərdə riyaziyyatın rolu həmin elmlərin özlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olacaq. Akademik A.B.Miqdalın fikrincə, gələcəkdə riyaziyyatda yeni strukturlar əmələ gələcək ki, onların köməyi ilə nəinki təbiətşünaslıqda, həmçinin müəyyən qədər incəsənətdə də formallaşdırmada yeni imkanlar meydana çıxacaq [2, 185]. Müasir postqeyriklassik elmdə riyazi hesablamaların rolu kəskin artmaqdadır, çünki çox zaman irəli sürülmüş suala rəqəm formasında cavab vermək tələb olunur.

Kəmiyyət metodları sosial-humanitar elmlərdə get-gedə daha səmərəli şəkildə istifadə edilir. Onlardan iqtisadiyyat və sosiologiyayı göstərmək olar. Humanitar elmlərdə kəmiyyət metodlarından geniş istifadə edilmir, həmin elmlər üçün bu metodlar köməkçi rol oynayır. Buna baxmayaraq rus alimi V.A.Yadov yazır ki, artıq XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Qərb sosiologiyasında kəmiyyət metodlarından ciddi istifadə özünün apogeyasına yüksəlmişdir. Belə ki, aparıcı sosioloji jurnallarda dərc edilən məqalələrin doxsan faizi kəmiyyət metodlarının təhlilinə əsaslanır. Belə kəmiyyət metodlarından ən geniş istifadə olunanları kontent analiz və sosiometriya metodlarıdır.

Sosiometriya metodu (latınca *societas* – cəmiyyət, *metreo* – yunanca ölçürəm deməkdir) kiçik qruplar daxilində fərdlərarası münasibətləri öyrənmək, qrup xarakteristikalarını müəyyən etmək üçün tətbiq edilir: simpatiya və antipatiya, qrupların həmrəyliyi, yaxud fikir ayrılığı; formal və qeyri-formal münasibətlər; “liderlər”, “ortabablar”, “dönüklər”; münaqişəli və qeyri-münaqişəli münasibətlər və s. Sosiometriya metoduna daxildir:

- a) Sorğu və testlər;
- b) Sosiometrislərin, sosioqramların köməyi ilə nəticələrin fiksasiyası üsulları;
- c) Verilənlərin riyazi üsullarla emalı (qrupların sosiometrik diaqnostikası indeksləri, korrelyativ koefitsiyentlər).

Kontent sənədlərdə olan informasiyanın daha ciddi və dəqiq əldə edilməsi məqsədi ilə istifadə olunan təhlil metodudur. Bu metod özünəməxsus səciyyəli mətni və digər informasiya daşıyıcılarını (videolentlər, tele-radio verilişləri, intervyü, açıq suallara cavablar və s.) aşkara çıxarır və qiymətləndirir. Başqa sözlə bu metod tədqiqat məqsədinə uyğun olaraq informasiyanın məzmun və forma vahidlərinin konkret mənasını müəyyən edir. Sonra bəzi mətnlərdə və yaxud informasiyada bu vahidlərin xatırlandığı, təkrarlandığı tezliyi və həcmi sistemli şəkildə ölçərək istehsal edir. Kontent analiz mövcud tədqiqat üçün əhəmiyyət daşıyan mətnə təsir göstərən indikatoru üzə çıxarmaq imkanı verir və təkcə informasiyanın məzmunun deyil, mənasını da aşkara çıxarır. Kontent analizə aşağıdakı elementlər daxil edilir:

1. Tədqiqat obyektinin proqramının problemini, məqsədini, vəzifələrini müəyyən edir. Sənədləri emal edir və seçir. Müəyyən etmə zamanı işin etibarlılığını artırmaq üçün sənədləri dəqiq yerləşdirmək, ardıcılığa əməl etmək lazımdır. Məsələn, bu sənəd hansı məqsədlə yaradılıb, müəllifi kimdir və s.

2. Mətnli informasiyanın məna vahidlərinin təhlilinin üzə çıxarılması. Məna vahidləri qismində aşağıdakılar çıxış edə bilər;

- a) Sözlərlə və ya xüsusi terminlərlə ifadə edilmiş anlayışlar;
- b) Məna abzasları, mətn hissələri, məqalələrlə ifadə olunmuş mövzu;
- c) Tarixi şəxsiyyətlərin, siyasətçilərin, istehsalçı təşkilatların adları və s.
- d) İctimai hadisələr, faktlar.

Təhlil vahidləri tədqiqat hipotezinin məzmununa uyğun şəkildə müəyyən edilir. Onlar hesab vahidləri ilə üst-üstə düşməyə də bilər. Hesab vahidləri təhlil vahidlərinin kəmiyyət xarakteristikasını ifadə edir (sətirlərin sayı, abzaslar, işarələr, heca və s.).

Kontent analizin üstünlükləri bunlardır:

- a) əldə edilmiş informasiyanın yüksək etibarlılıq səviyyəsinin təmin edilməsi;
- b) öyrənilən obyektdə tədqiqatçının təsirinin aradan qaldırılması;
- c) ötüb keçən ilin problemlərinin öyrənilməsinə imkan verməsi.

Kontent analiz – mətnin məzmununun təhlili metodu kimi bir sıra elmlərdə, o cümlədən humanitar elmlər sahəsində tətbiq olunur (sosial psixologiya, ümumi psixologiya, sosiologiya, kriminologiya, tarix elmləri və ədəbiyyatşünaslıq və s.). Lakin bu metodun inkişafı sosioloji tədqiqatlarla sıx bağlı olmuşdur. Bu metod geniş tətbiq sahəsinə malikdir; yəni, harada mətn var, sənəd var, kontent analitik tədqiqat aparmaq mümkündür.

Kontent analiz metodundan ilk dəfə qəzet materiallarının mətnlərinin öyrənilməsi üçün istifadə edilmişdir. Hazırda onun əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ondan daha çox Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin (mətbuat, televiziya, radio) öyrənilməsi üçün istifadə olunur. Bu metoddan həm də sənədlərin (istənilən növ hesabatların, protokolların seçilməsi, konfransların, hökumətlərarası danışıqların və s.) təhlili zamanı, habelə xüsusi xidmət sahələrində istifadə olunur. Hazırda gizli informasiyanın 80 faizə qədəri bu metod vasitəsilə müəyyən əldə edilir.

Təbii-elmi idrak sahəsində olduğu kimi sosial-humanitar tədqiqat sferasında da bütün fəlsəfi və ümumelmi metod və prinsiplərdən istifadə olunur. Lakin həmin metod və prinsiplər sosial idrak sferasına tətbiq edilərkən bir qədər konkretləşdirilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, sosial idrak predmetinin (cəmiyyət, mədəniyyət, şəxsiyyət) spesifikliyindən irəli gəlir. Sözügedən metod və prinsiplərdən istifadə edərkən onların tədqiqatın məqsədinə uyğunluğu nəzərə alınmaqla bir qədər dəyişdirilməlidir. Əks təqdirdə yuxarıda sadələdiyimiz fəlsəfi və ümumelmi metodların sosial-humanitar idraka aid olmaması haqqında yanlış təsəvvür yaranar. Bununla belə, sosial idrakın bəzi özünəməxsus üsul və metodları da vardır. Həmin metodlara misal olaraq idioqrafik (fərdiləşdirici), dəyərlər mövqeyindən yanaşma, anlama, dialoq, kontent analiz, sosiometriya, situasiya analiz, bioqrafik metod, sənədlərin təhlili metodu və başqalarını göstərə bilərik.

İndi isə sosial-humanitar elmlərdə müşahidə metodunun necə tətbiq edildiyini nəzərdən keçirək. Sosial-humanitar idrakda müşahidənin nəticələri müşahidə edən şəxsiyyətindən (onun həyat ustanovkasından, dəyərlər oriyentasiyasından, digər subyektiv faktorlardan) əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu elmlərdə müşahidə adı müşahidədən o zaman fərqlənir ki, müşahidə edən özü hadisələrin içərisinə daxil olur, tədqiqatçı müəyyən sosial mühitdə «yaşayır», həmin mühitə uyğunlaşır və hadisələri daxildən təhlil etməyə başlayır.

Artıq xeyli vaxtdır ki, psixologiyada müşahidənin özünümüşahidə (introspeksiya) və empatiya kimi formaları tətbiq edilir. İntrospeksiya (latınca daxilə baxış deməkdir) öz şəxsi psixiki fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə həyata keçirilən müşahidədir. Onu başqa sözlə, dərk edilmiş sistemli müşahidə də adlandırmaq olar. Subyektivizmə yol verməmək, ona qalib gəlmək üçün özünümüşahidə kənardan, yəni başqaları tərəfindən həyata keçirilən müşahidə ilə üst-üstə düşməlidir. İntrospeksiyadan bir idrak metodu kimi istifadə nümunələrinə bir çox Şərq təlimlərində rast gəlmək olar. Bu təlimlərdə introspeksiyadan insanın özünü-təkmilləşdirməsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Başqa sözlə, introspeksiyanı psixi fəaliyyətin ən yüksək inkişaf forması kimi qiymətləndirmək olar.

Latınca duymaq, hiss etmək mənasını verən empatiya sözü özünü başqalarının yerinə qoymaq, onların keçirdikləri hiss və həyəcanları, arzu və istəkləri, ideya və hərəkətləri anlamaq deməkdir. Daha doğrusu, empatiya başqa adamların keçirdikləri narahatlığı hiss etmək, onların daxili aləmini bütünlüklə dərk etmək mənasını verir. Empatiya insana başqa birinin həyatını yaşamaq, özünü başqası kimi hiss etmək imkanı verir.

Psixoloq pasiyentlə dərin empatik əlaqə yaratmaqla xəstənin özünü tam bir şəxsiyyət kimi dərk etməsinə yardım göstərir, onun şəxsi problemlərini həll etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürür. O, empatiya vasitəsilə sanki müvəqqəti olaraq başqa bir insanın həyatını yaşayır, başqa birinin mənəvi aləminə daxil olur, özünü onun yerində hiss edir, onun hərəkətlərinə qiymət verməkdən, mühakimə etməkdən əl çəkir.

XX əsrin 60-cı illərində Amerika psixoloqları A.Maslou, L.Uots, S.Qrofun transpersonal psixologiya çərçivəsində yazılmış əsərlərində bir sıra özünəməxsus müşahidə formaları haqqında ətraflı məlumatlara rast gəlirik. S.Qrof «insan psixikasının yeni kartoqrafiyasını» təklif edir, insanın mənəvi böhranını psixiatrik xəstəliklər (nevrozlar və psixozlar) kimi yox, inkişafın böhranı kimi şərh edir.

K.Uilberger isə «şüurun spektri» nəzəriyyəsinə əsasən psixoterapevtik və psixoloji yanaşmaların integrasiyasını həyata keçirmişdir. Adları çəkilən müəlliflər Şərq ezoterik ənənələrindən geniş miqyasda istifadənin zəruriliyini qeyd edir və meditasiyanı daha dərinədən öyrənirdilər.

S.Qrof «tam integrasiya» yaxud «holotrop terapiya» adlandırdığı metodu işləyib hazırlamışdır. «Holotrop terapiya»nın əsas kredosu şüurun qeyri-adi vəziyyətinin imkanları ilə tanış olmaqdan və dəyişiklik etməklə sağaldıcı fəaliyyətə sahib olmaqdan ibarətdir. Qrofun fikrincə, psixikanın kartoqrafiyasına bioqrafik xatirələr, ölüm prosesinin elementləri – doğulma və transpersonal həyəcanlar spektri daxildir. Qrof onları 4 növə ayırır:

1. Abstrakt (estetik);
2. Psixodinamik, bioqrafik (xatırlananlar);
3. Perinatal (doğum və ölümə əlaqədar olanlar);
4. Transpersonal – tarixi zamanda repressiyanı və keçmişin bioloji, mədəni, yaxud mənəvi tədqiqi kimi şərh edir (məsələn, insan tərəfindən cinsin və rüseymin gerçək həyat epizodları görülür, hiss edilir, sınaqdan keçirilir) [3, 10].

Özünün çoxillik tədqiqatlarına əsaslanaraq Qrof belə bir nəticəyə gəlir ki, transpsixologiyanın məlumatları son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlar bizə insan təbiəti və gerçəkliyin təbiəti haqqında fundamental anlayışlarımıza yenidən baxmaq zərurəti yaradacaq.

Ekzistensial psixologiyanın aktiv inkişaf etdiyini deyən V.Frankl, R.Mey və İ.Yal hesab edirlər ki, ekzistensial psixologiya müasir psixologiyanın canlı əsəb sistemidir. Özünü spesifik nəzəri və tətbiqi psixoloji cərəyan kimi təqdim edən ekzistensial psixologiya öz nəzəriyyəsi və metodologiyası, fəlsəfi dərinliyi ilə insan həyatının vəziyyətini və açar problemlərini təhlil etməyə istiqamətlənib.

İnsanın hiss və həyəcanlar aləmi digər elm sahələrində çalışan adamlardan daha çox psixoloqların diqqət mərkəzindədir. Etnometodologiya metodu (1917-ci ildə Amerika alimi Qorfinkel «Etnometodologiyaya dair tədqiqatlar» əsərində bu yanaşmadan bəhs edib) son zamanlar etnoqrafiyada, sosial antropologiya, sosiologiya və mədəniyyətşünaslıqda geniş tətbiq edilməkdədir. Hazırda sosial idrakda yeni nəzəriyyə olduğunu iddia edən etnometodologiyada anlam problemləri geniş müzakirə edilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Гроф С. Величайшее путешествие: Сознание и тайна смерти. — М.: АСТ, 2008. — 520 с.
2. Кохановский В.П. Философские проблемы социально-гуманитарных наук. Ростов н/Д: «Феникс», 200, - 320 с. (Высшее образование).
3. Мигдал А.Б. Физика и философия.// Вопросы философии. 1990.№1.

SOSIAL-HUMANİTAR İDRAKIN ÖZÜNƏMƏXSUS METODLARI

Kərimova Nəzakət

XÜLASƏ

İctimai və humanitar elmlərdə fəlsəfi və ümumi elmlərlə yanaşı, bu elmlərin predmetinin xüsusiyyətləri ilə tamamilə müəyyən edilən konkret vasitə, üsul və əməliyyatlardan istifadə olunur. Sosial idrakın metodologiyası vahid, üzvi sistemdir və onun hər hansı ayrı-ayrı elementlərinin təsadüfi, ixtiyari, eklektik çoxluğu deyil. Tətbiqində bu sistem həmişə həyata keçirilməsinin xüsusi şərtlərindən asılı olaraq dəyişdirilir. Sosial və humanitar metodologiyanın bütün sistemi sosial idrakın subyektinə və onun inkişafının müəyyən, konkret mərhələsinə uyğun olmalıdır. Bu o deməkdir ki, xüsusən təbiət elmlərinin metodoloji vasitələri öz fənninin xüsusiyyətləri və tətbiqi unikalılığı nəzərə alınmadan humanitar elmlərə mexaniki şəkildə ötürülə bilməz. Tədqiqatçının hər zaman lazımı metodları seçmək azadlığı olmalıdır, onlardan hər hansı birinin “yeganə doğru olanlar” kimi qoyulması yox. Sosial və humanitar biliyin onsuz da mövcud olan üsul və prinsiplərini dərinləşdirmək və təkmilləşdirməklə onların heç birini mütləqləşdirmədən yeni metodoloji yanaşma və vasitələr axtarmaq lazımdır. Bütün başqa səviyyə və metodoloji bilik formalarından ayrı, əlaqəsiz, tamamilə ayrıca sosial idrak metodologiyasının olması qeyri-mümkün görünür.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО ПОЗНАНИЯ

Керимова Назакет

АННОТАЦИЯ

В социально-гуманитарных науках, кроме философских и общенаучных применяются специфические средства, методы и операции, всецело обусловленные особенностями предмета этих наук. Методология социального познания есть целостная, органическая система, а не случайный, произвольный, эклектический

набор каких-либо отдельных ее элементов. В своем применении эта система всегда модифицируется в зависимости от конкретных условий ее реализации. Вся система социально-гуманитарной методологии должна соответствовать предмету социального познания и данному, конкретному этапу его развития. А это означает, в частности, что методологические средства естественных наук нельзя механически переносить на гуманитарные науки без учета специфики их предмета и своеобразия применения. Всегда должна быть свобода выбора исследователем необходимых методов, а не навязывание каких-либо из них как «единственно верных». Углубляя и совершенствуя уже имеющиеся методы и принципы социально-гуманитарного познания, следует искать новые методологические подходы и средства, не абсолютизируя ни один из них. Представляется невозможным существование совершенно обособленной методологии социального познания, не связанной, оторванной от всех других уровней и форм методологического знания.

SPECIFIC METHODS OF SOCIAL-HUMANITARIAN COGNITION

Karimova Nazaket

ABSTRACT

In social and humanitarian sciences, in addition to philosophical and general sciences, specific means, methods and operations are used, which are entirely determined by the peculiarities of the subject of these sciences. The methodology of social cognition is a holistic, organic system, not a random, arbitrary, eclectic set of any of its individual elements. In its application, this system is always modified depending on the specific conditions of its implementation. The entire system of social-humanitarian methodology must correspond to the subject of social cognition and this specific stage of its development. And this means, in particular, that the methodological means of natural sciences cannot be mechanically transferred to the humanities without taking into account the specifics of their subject and their application. There should always be freedom of choice by the researcher of the necessary methods, and not the imposition of any of them as "only true". Deepening and perfecting the already available methods and principles of social-humanitarian knowledge, one should look for new methodological approaches and tools, without absolutizing any of them. The existence of a completely isolated methodology of social cognition, not connected, detached from all other levels and forms of methodological knowledge, is presented as impossible.

İSLAMŞÜNASLIĞIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV HƏM DƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA İSLAMŞÜNASLIQ ELMİNİN BANİSİDİR

Əsədulla Qurbanov, Bakı Dövlət Universiteti
İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor,
“Azərbaycanın qabaqcıl təhsil işçisi”,
“Tərəqqi” medallı, Prezidentin “Fəxri diplomçusu”,
məhşur 91-lərdən biri
Bakı şəhər, 11 may 2022-ci il

Dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim və dövlət adamı olan Heydər Əliyev həqiqətən də müstəqil Azərbaycanda eyni zamanda İslamşünaslıq elminin banisidir. Bunu aşağıdakı çox dərin məna, məzmun və mündərəcə edən fikirlər, daha doğrusu, onun müddəalarından və konkret, inandırıcı, real faktlar da bir daha təsdiq edir.

Məlum olduğu kimi, 9-11 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycanda - Bakıda “**İslam Sivilizasiyası Qafqazda**” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilmişdir. O, həmin beynəlxalq tədbirdə çox dərin məna, məzmun və mündərəcə kəsb edən məruzə ilə çıxış etmişdir. Çıxışın sonunda demişdir ki, “**Mən bu böyük toplantının, simpoziumun keçirilməsi və müvəffəqiyyətlə başa çatması münasibətilə Sizi bir daha təbrik edirəm.**”

Qeyd etmək istərdik ki, bu beynəlxalq tədbirdə Rusiya Federasiyasının, qardaş Türkiyənin, Orta Asiya Respublikalarının, İran İslam Respublikasının, Ərəb ölkələrinin, Fransanın, habelə digər ölkələrin islamşünas alimləri və din xadimləri iştirak edirdilər.

Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışının əvvəlində qeyd etmişdir ki, **bu beynəlxalq tədbirin keçirilməsinə səbəb bunun əsasını onun əvvəllər İstanbulda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Tarix, İncəsənət və Mədəniyyət Araşdırmaları Mərkəzində görüş olubdur.** O, İstanbulda olarkən burada sözügedən məsələ ilə əlaqədar olaraq görülən işlər haqqında müəyyən məlumatlar alandan sonra orada böyük alim, islamşünas mütəxəssis **Ekməleddin İhsanoğlu** ilə ətraflı söhbətlər etmişdir. Böyük türk islamşünas alim E. İhsanoğlu təklif etmişdir ki, Bakıda “**İslam Sivilizasiyası Qafqazda**” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilməsi yaxşı olardı.

İslam sivilizasiyası dünyanın böyük bir hissəsini əhatə edir. Həmin dairəyə mənsub olan dövlətlərdən bəziləri islamın mərkəzidir. Hətta bir çox ölkələrdə islam dini hakimiyyətin də əsasını təşkil edir. Məsələn, İran İslam Respublikasının dövlət quruluşunda islam prinsipləri əsas götürülür. Onların içərisində Azərbaycan da vardır. Əgər Azərbaycan İslamşünaslıqla dərinlən məşğul olmaq istəyirsə və İslam sivilizasiyasının bəşər mədəniyyətinə verdiyi töhfələri dünyaya daha da dərinlən nümayiş etdirmək istəyirsə və islamın müasir, qloballaşan dünyada rolunu düzgün müəyyən etmək, artırmaq istəyirsə, Yer planetinin hər bir bölgəsinin bilavasitə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətini nəzərə alınmalıdır.

Üç gün Bakıda davam edən İslam sivilizasiyası haqqında müzakirə aparılmışdır. Azərbaycan həm əhalisinin sayına görə, həm ərazisinə görə, həm də islam dinini qəbul edilməsi tarixinə görə Qafqazda ən böyük ölkə hesab olunur.

İslam dini Azərbaycandan Şimala yayılıbdır. Bununla əlaqədar olaraq Ulu Öndər Heydər Əliyev sözünə əlavə edərək demişdir: “**Mən istərdim ki, Azərbaycanı Qafqazda İslam sivilizasiyanının tarixi, keçmişi və bu günü ilə əlaqədar bir tədqiqat araşdırma mərkəzi etmək olar və lazımdır.**”

Ulu öndər sözüne əlavəedərək demişdir ki, **“Türkiyədə - İstanbulda görülmə işlər global xarakter daşıyır. Azərbaycan isə Qafqazda bunun mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan ta qədimdən islamı qəbul edərək həm İranla, həm Türkiyə ilə çox sıx əlaqədar olubdur. Şübhəsiz ki, İslam dinin mərkəzi ilə - müqəddəs Məkkə və Mədinə ilə, Bağdadla, Kərbəla ilə, İslam dininin başqa mərkəzləri ilə də tarixən sıx əlaqədar olubdur.”**

Lakin həm coğrafi baxımından, həm də yuxarıda qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq hesab etmək olar ki, Azərbaycan burada mühüm rol oynaya bilər. Simpoziumun iştirakçıları çıxışlarında da eyni fikir söyləmişlər. Ulu öndər onların da rəylərini dəstəkləmişdir. O, sözüne əlavə edərək bildirmişdir:

- Güman edirəm ki, müəyyən müddətdən sonra Bakıda növbəti dəfə, yəni, ikinci dəfə **“İslam sivilizasiyası Qafqazda”** mövzusunda beynəlxalq simpozium keçiriləcəkdir.

- Güman etmək olar ki, növbəti keçiriləcək beynəlxalq simpoziumda Dağıstan, Çeçenistan fəal iştirak edəcəklər. Bunların hamısı Qafqaza məxsusdur. Adları çəkilən ölkələrdə İslam dini çox yayılıbdir.

Cənubi Qafqazda 3 müstəqil dövlət var. Bir Azərbaycan, ikincisi Gürcüstan və üçüncüsü Ermənistandır. Azərbaycan demək olarkı, İslam dininə etiqad edir. Gürcüstanda 500 000-dən artıq azərbaycanlı - müsəlman yaşayır. Məlum olduğu kimi, Gürcüstanın bir hissəsində olan, Azərbaycan, Ermənistanda, Azərbaycanda İslama etiqad edən insanlar yaşayırlar. Hazırda Ermənistan ərazisindən müsəlmanlar zorla qovulublar. Bütün azərbaycanlılar İrəvan, Göyçə, Zəngibasar, Zəngəzur mahallarından zorla qovulublar. Bütün azərbaycanlılar onlar gələcəkdə mütləq o yerlərə qayıdacaqlar.

Beləliklə, Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstermizmləri, erməni şovinizmi iflasa uğrayacaqdır. Ona görə də o yerləri İslamın xəritəsindən heç zaman silmək olmaz. Konkret olaraq Azərbaycana gəldikdə isə demək olar ki, ölkəmiz Azərbaycan Qafqazda bir-biri ilə sıx mehriban qonşuluq əlaqələrində yaşadığı bir məmləkətdir. Xəqlimiz bununla fəxr edir. Məsələn, Qafqazda olan faşist, şovnist Ermənistandan əgər bütün millətlər, dinlər qovulub - çıxarılıblarsa təkcə müsəlmanlar deyil, artıq orada yəhudilər də yoxdur. Erməni millətindən savayı və xristianlığın ermənilərə mənsub olan qolundan başqa digər millətdən də yoxdur. Erməni şovinizmi, erməni ekstremizmi buna illər, əsrlər boyu çalışıbdir. Onlar öz monomilli ölkə etməklə fəxr edirlər.

Azərbaycan belə bir məkirli, xəbisli siyasətin tam mənasında əleyhinədir. Xalqımız nəinki belə siyasəti qəbul edə bilməz, buna tərəfdar çıxma bilməz, buna tam mənasında ziddir. Bunun əleyhinədir. Allah insanları harda yaradıbsa, onlar orada da yaşamalıdır. İnsanlar öz iradələri ilə hansı dini qəbul edirlərsə, insanlar o dinə də itaət etməlidirlər. Onlar məskunlaşdırıldıqları yerdə yaşamalı və öz dinlərini də qoruyub saxlamalıdır. Azərbaycanda yəhudilər 2500 ildir yaşayırlar, indi də yaşayırlar.

Xristianlıq dini Azərbaycanda min illər boyu mövcud olubdur, indi də vardır. Azərbaycanda müsəlman məscidləri ilə yanaşı, xristian kilsələri, yəhudi sinoqoqları ilə yanaşı, hətta Erməni Qriqoryan kilsəsi də mövcuddur. Lap Bakının mərkəzində, orda Ermənistana aid kitabxana da qorunub saxlanılır. Özü də mərkəzi şəhər kitabxanasının lap yanında insanlar hərəsi öz iradəsi ilə öz məənəyyatını istədiyi kimi idarə edir. Hesab edirəm ki, Azərbaycanın Qafqazda və xüsusən Cənubi Qafqazda üstünlüyüdür.

Biz belə hesab edirik ki, bütün bunlara görə Azərbaycan Qafqazda islamşünaslığın, Qafqaz sivilizasiyasının mərkəzi hesab oluna bilər. Bu fikri ilk dəfə Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci il 9-10 dekabr Bakıda keçirilən **“İslam Siviliziyası Qafqazda”** mövzusunda beynəlxalq simpoziumda demişdir: “Azərbaycan İslam mədəniyyətinin İslam milli-mənəvi ənənələrinin, ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə dialektik vəhdətindən doğulan bu günki müasir Azərbaycandır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan hüquqi, dünyəvi, demokratik dövlətdir. Bu tam mənasında əsas verir ki, müstəqillik

Azərbaycan İslam mədəniyyətinin, İslam sivilizasiyasının və islamşünaslığın mərkəzinə çevrilsin. Azərbaycanda tarixi keçmişə çox böyük hörmət qoyur. Bunun mühüm əlamətlərindən biri də Azərbaycanda onun mərkəzi İslam mədəniyyəti paytaxtı Bakıdır. Tarixi şəxsiyyətlərə qoyulan onlarca əbədiləşdirilən heykəllər, abidələrdir. Azərbaycan daim İslam mədəniyyətinə, islam sivilizasiyasına xidmətlər göstərirdir”.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvini poeziyamızın, Füzulinin ölməz və əbədiyaşar, İmadəddin Nəsimi və başqaları bizim iftixarlarımızdır. Onlar islam ilə dünyanın, Azərbaycan mədəniyyətinin dahiləri xalqımızın qəlbindədirlər. Onlar Azərbaycan çərçivəsinə yaşadıkları zamanlar çıxıblar, sonrakı zamanlar onların əsərləri o qədər geniş yayılıb ki, onlar ümumbəşəri olublar.

Və xüsusən bütün İslam aləminə mənsub şəxsiyyətlərdir. Onların xidmətlərinə verilən böyük zülmət XX əsrin ikinci yarısında onların adlarının əbədiləşdirilməsi, əsərlərinin təkrar-təkrar nəşr edilməsi, geniş yayılması və təbliğ edilməsi islam mədəniyyətinin paytaxtı 2009-cu ildə Bakıda ən gözəl meydanlarında onların heykəllərinin, abidələrinin ucaldılması xalqımızın həm tarixinə, həm poeziyamıza, həm mədəniyyətimizə hədsiz sədaqəti, parlaq əlamətidir. Xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan kimi belə bir ölkə bəlkə də dünyada tapmaq çox çətindir. Əlbəttə, təkcə Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi və başqa böyük dahi şəxsiyyətlərə də islam sivilizasiyasını inkişaf etdirməkdə xidmətlər göstərmişlər.

Bunların hamısı ərazi baxımından kiçik bir məkanda olan Azərbaycana məxsusdur. Azərbaycan özündə də bu qədər böyük sərvətlər qoruyub saxlamışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 9-11 dekabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilən simpoziumda məruzəsinin bir yerində demişdir:

“... Azərbaycanda islamşünaslıq sahəsində XX əsr demək olar ki, tamamilən itirilib. Bu işləri görmək üçün Azərbaycanda islamşünaslıq elmini inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti və Elmi Tədqiqat İnstitutları bu sahə üçün xüsusi təşkilatlar, orqanlar, elmi mərkəzləri yaratmalıdırlar. Belə təşəbbüslər olsa mən onları dəstəkləyəcəm. Bunlar üçün şərait də yaradacağam buna əmin olun”. (Heydər Əliyev Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı, 1999 səh. 47)

Göründüyü kimi, Ulu Öndər Heydər Əliyev burada müstəqil Azərbaycandan sözügedən sahədə fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, habelə orada çalışan mütəxəssislər qarşısında çox mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr qoyulmuşdur. Doğrudan da sözügedən sahədə qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirilməsi baxımından son illərdə respublikamızda bir sıra uğurlu işlər görülmüşdür. Belə ki, 1998-ci ildə BDU-da islamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi yaradılmış və Dini Qurumlarla İş üzrə Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu açılmışdır. Əlbəttə, bu qəbildən olan misalları da qeyd etmək olardı.

...Lakin...

Burada qarşıya çox haqlı və təbii sual çıxır. Görəsən müəllif yuxarıdakı abzasdakı hər iki tərəfinə üç nöqtə qoyduğu “Lakin”-lə nə demək istəyir? Cavab olaraq demək istərdim ki, dövlət təhsil sistemindəki ali məktəblərdə **islamşünaslıq** fənninin tədris olunmaması çox təəccüb doğurur. Halbuki yuxarıda adı çəkilən fənn sovet dövründə, müstəqillik illərinin əvvəllərində tədris olunduğu halda, indi keçirilmir. Qarşıya çox haqlı və təbii sual çıxır. Görəsən, islamşünaslıq elmdirmi, bu fənn nəyi öyrədir, onun nə kimi əhəmiyyəti vardır? – Cavab: islamşünaslıq ümumbəşər, o cümlədən Şərq, eləcə də Azərbaycan ictimai fəlsəfi fikrinin tərkib hissəsidir. Onun tərkib hissələrindən, onun aparıcı istiqamətlərindən biri, bəlkə də birincisidir. İslamşünaslıq fənni islam dininin və onun əsasını təşkil edən müqəddəs Quranın fəlsəfəsini, sosiologiyasını, psixologiyasını, fenomenologiyasını elmlilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımdan şərh edir. İslamşünaslıq fənni ümumiyyətlə

dində, o cümlədən islamda olan köhnəlik qalıqlarının və zərərli meyillərin elmilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımından aradan qaldırılmasının forma, üsul metodlar və yollarını müəyyən edir. Yeri gəlmişkən bu münasibətlə tövsiyə xarakterli bəzi təkliflərimizi də qeyd etmək istərdik:

1. Dövlət təhsil aid olan məktəblərdə təximini 100 (60 mühazirə, 40 seminar həcmində) islamşünaslıq fənni tədris olunması məsləhətdir.
2. AMEA-nın humanitar yönümlü elmi tədqiqat institutlarında islamşünaslıq fənninin elmi cəhətdən araşdırılması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanması çox yaxşı olardı.
3. Respublikanın kütləvi informasiya vasitələrində müntəzəm olaraq məqalələr dərc olunsun, verilişlər təşkil olunsun.
4. BDU-nun İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzinin bazasında respublika əhəmiyyətli qurum yaradılsın
5. Tövsiyə xarakterli təkliflər həyata keçirilməlidir, ölkə rəhbərliyinin xüsusi diqqət mərkəzində olsun

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

<i>Vəliyev Daxil.</i> Multikulturalizm və onun Azərbaycan modeli	3
--	---

PEDAQOGİKA

<i>Юнусова Шанай.</i> Отношения родителей и детей в контексте внутрисемейных отношений.....	8
<i>İsmixanov Məcid.</i> Təlim formaları və onların tətbiqi şərtləri	15
<i>Qarayeva Sücayə.</i> Ailədaxili münasibətlərin şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinə təsirinin imkan və yolları.....	20
<i>Гардашова Шахла.</i> Педагогические основы мониторинга и оценивания в современной системе образования	24

SOSIAL İŞ

<i>Həsənova Zeynəb.</i> Ailə zorakılığının uşağın sosial və psixoloji inkişafına təsiri	28
<i>Məmmədova Elvira.</i> Azərbaycanda təsadüf olunan məişət zorakılığının müxtəlif formaları.....	33

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

<i>Tacəddin Rasim, Osmanlı Ayşən.</i> İqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergi siyasətinin əhəmiyyəti.....	38
<i>Ağayeva Aytəkin.</i> Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsasları	42
<i>Cavadlı Faiq.</i> Gömrük orqanında idarəetmənin təşkili mexanizmi	48
<i>İskəndərli Aişə.</i> Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin struktur vəziyyəti.....	52
<i>Məmmədov Fuad.</i> Qlobal təhlükəsizlik faktorları.....	58
<i>Mehraliyeva Şövkət.</i> ABŞ-ın cənubi qafqaz siyasətini formalaşdıran geosiyasi amillər	61
<i>Aliyeva Sevinj.</i> Transportation in the post conflict period	70
<i>Qasımova Aygün.</i> Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasətinin müasir vəziyyəti və onun təhlili.....	74
<i>Cəbrayilov Hüseyn.</i> Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində aqrar sektorun rolu.....	78

Cabbarova Həbibə. Böhran dövründə sosial siyasət: azərbaycanda COVID-19 pandemiyası.....	82
Əlizadə Məryəm. İxrac üçün təşviqlərin səmərəliliyi tekstil sənayesi təmsalında	87
Aslanov Habil, Rəhimov Mirsəlim. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyən olunmasının nəzəri təhlili.....	93
Əfəndiyeva Nərgiz. Beynəlxalq təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektləri.....	98
Quluzadə Nicat. Xarici iqtisadi fəaliyyətə gömrük nəzarəti və onun hüquqi tənzimlənməsi.....	104
Allahverdiyeva Pərvin. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın müasir vəziyyəti	111
Əhmədova Şəfəq, Qarayeva Xədicə. Azərbaycanın milli inkişaf siyasətinin strateji prioritetləri	116
Qasımova Aygün. Gömrük siyasətinin sosial-iqtisadi mahiyyəti və gömrük nəzarətinin formaları.....	122
Rzazadə Arzu. Ölkənin milli iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının xüsusiyyətləri və mexanizmləri.....	126
Soltanov Soltan. Turizm bazarının qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları	132
Yadulla Mehriban, Ağazadə Səbuhi. Qarabağın azad edilməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri.....	137
Бехбүдов Таур, Атаева Рагима. Превентивная дипломатия и посредничество для достижения примирения в современных условиях	142

PSIXOLOGİYA

Аббасзаде Фарах. О программе психологической помощи женщинам с заниженной самооценкой.....	148
Piriyeva Elnarə, Məmmədova Fatimə. Daun sindromlu uşaqların təlimə adaptasiyasının sosial psixoloji xüsusiyyətləri.....	154
Кадырова Рена, Кяримли Кярим. Психологические особенности конфликтного поведения осужденных женщин.....	159
Nağılı Aytac. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşması prosesinə nağılların təsiri	166
Пашаева Сафура. Структура личности осужденного	170
Исаева Тунзала. Особенности тревожных расстройств в клинической практике	175
Велиев М.В., Мустафаев А.М. Вопросы выбора профессии в школьном возрасте	180
Məmmədli Mətanət. Yeniyetmələrin suicidal davranışına təsir göstərən psixoloji amillərin təhlili	187

Маммадли Ирана, Байрамова Нармина. Влияние статусного положения младших школьников в группе сверстников на формирование их самооценки.....	193
Эюбова Мехрибан, Гусейнзаде Шовкет. Особенности влияния стиля педагогического общения на учебную деятельность учащихся средних школ.....	196
Bunyətova Səlbina. Uşaqlarda bağlılıq davranışlarının təzahür xüsusiyyətləri	200
Ramilova Nigar. Depressiya fonunda yaranan koqnitiv pozuntular	204
Rəhmanzadə Aynur. Deviant davranışa meyilli yeniyetmələrin təlim prosesinin təşkili.....	210
Mushvig Mustafayev, Shahla Khalilova. Different developmental characteristics of autistic children	215
Piriyeva Elnarə, Soltanova Çinarə. Zorakılığın ümumi psixoloji səciyyəsi.....	220
Quliyeva Rübabə. Posttravmatik stress pozulmasının reabilitasiyasının əsas istiqamətləri.....	225
Əhmədova Fidan. Orta yaş dövrünün psixoloji mərhələləri.....	230

FİLOLOGİYA

Санани Гюляр. Связь морфологических и синтаксических тем – основное условие развития речи студентов	234
Гарабаглы Г.А. О роли коммуникативной компетенции при обучении русскому языку	239
Kərimova Nəzakət. Sosial-humanitar idrakın özünəməxsus metodları.....	243

İSLAMŞÜNASLIĞIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Qurbanov Əsədulla. Ulu Öndər Heydər Əliyev həm də müstəqil Azərbaycanda İslamşünaslıq elminin banisidir.....	249
---	-----

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 30
(III HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağirova

Çapa imzalanmışdır: 15.11.2022

Format: 60×84 1/8

Şərti çap vərəqi – 32

Sifariş № 79

Tiraj – 100 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850 98 69